SASTHDAMGKTHAYALI. - 5. Vol I C

THE

SATHADUSHANI.

BY

SRI VEDANTA DESIKA,

With

CHANDAMARUTHA

By

THODDAIACHARIAR

EDITED BY

P. B. ANANTHACHARIAR

PRINTED AT THE

SRI SUDARSANA PRESS

Conjeeveram.

Vol 1

1901

Price Rs 3-8-0.

श्री ।

श्रीम त्प्रणतार्ति हर वरद परब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नम ।

श्रीमते निगमान्त महादेशिकाय नम ।

श्रीम द्वेदान्तदेशिक विरचिता

शतदूषणी ।

श्रीमा न्वेङ्कटनाथार्य कवितार्किक केसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्योमे सन्निधत्तां सदाहृदि ॥

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

महाचार्यविरचितः - चण्डमारुतः ।

विश्वंबिभ्रति वीर्यखण्डितमहादैत्ये समस्तात्मनि
ज्योतिर्मण्डलभासितत्रिभुवने सर्वं स्वतोजानति ।
अस्तुश्रीनृहरौ स्वभीतिविहितस्वाज्ञानिलार्कानले
श्रीम त्याश्रित मृत्युभङ्गचतुरे धीर्मे सदा ब्रह्मणि ॥ १ ॥
मायच्छादयितुं विनम्रजनता नानापराधव्रजं
वात्सल्यैक घनवदेन कुहना निद्रां दध द्धर्मणा ।
धाम्ना सह्यसुतान्तराळ पुळिन रङ्गेशय याशयत्
लक्ष्मीभूमिनिषेव्यमाणचरणं तावपर मन्महे ॥ २ ॥
पद्मावीपदुपाश्रय स्स्तवयति स्वाङ्गभूषणाख्यांबरे-
र्भूम्यरपाण्यधराग्निपाद्मवधरो दोस्स्कन्धविभ्राजितः ।
भक्तानाकलितोर्थितै र्भरतरज्यायाग्विपापप्रळो
भद्रायास्तुमुकुन्दकल्पविटपी शेषाद्रिसर्गी स नः ॥ ३ ॥

तापघ्नाय तटित्वतेकमलया नित्यानपायर्थये
भक्ताना मभिलापपूर मखिला न्संवर्धुकायार्थितान् ।
वेतंडाचलशृंगसंगिवपुषे भव्याय कृष्णात्मने
जीमूताय चतुर्मुखाध्वर फलीभूताय तस्मै नमः ॥ ४ ॥

चरणयुगळमेव यस्यलब्ध्वा धनमनपायि मुनिर्धृतामहान्त ।
तृणमिवविजहुः पुरान्यदर्था नवतु समां घटिकाधराध रंद्रः ॥ ५॥

सीदन्तीनां श्रुति परिषदां साधुतत्वावबोधे
पीटांलुंप न्कुमतिकलितां भाष्यपीयूषवर्षैः ।
विश्वत्राणेहरि मभिमुखं सत्यकामं वितन्वन्
पायादस्मा न्यतिपरिवृढ श्श्रेयसामेकसूतिः ॥ ६ ॥

गुरगवदनतेजो वृद्धिताश्चर्यशक्तिः
कविकथकमृगेन्द्र स्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ।
जयतिगुरु रवाधा वेदचूडार्यसंज्ञा
मनितरजनलभ्यां लम्भितो रंगभर्त्रा ॥ ७ ॥

अव्याजसौहृद मशेप जनेषुसाक्षा न्नारायणो नरवपुर्गुरुरिरिपूर्षीणाम् ।
वाचंसमर्थयितुमच्युसमेयजात श्रीश्रीनिवास गुरुवंपमहंभजामि ॥८ ॥

वेदान्तार्योक्तिभावं भवदुदितचरं कृत्स्नशोनेश्वरोहं
वक्तुंवोद्धुंच भेको नदिजलधिगतोप्यस्यपारंक्रमेत ।
आज्ञा न्तद्व्याक्रियायां तदपिशिरसिमे बिभ्रतोऽप्यास्वमेधां
सूक्ष्मार्थे न्वादधान स्सममुपकरणैः श्रीनिवासार्य ! चेत. ॥ ९॥

क्ववेदान्ताचार्यः क्वचपुनरहं क्वास्यधिषणा
परिच्छेदातीता क्वममम्मतिरेषाल्पविषया ।
क्वगंभीरातद्गीः क्वममपृथुकानामिवपचः
परन्तद्भक्तिर्मां त्वरयतिगिरांतस्यविवृतौ ॥ १० ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कुदृष्टिजनोद्भावित चित्तान्धतमस विध्वंस-
नार्थतया तस्य च तत्वज्ञानद्वारकतया तत्वज्ञानस्य च भगवत्प्रसादाधीन

समाहारस्साम्नां प्रतिपदमृचां धाम यजुषां
लयः प्रत्यूहानां लहरिविततिर्बोधजलधेः ।
कथादर्पक्षुभ्यत्कलिकथककोलाहलभवं
हरत्वन्तर्ध्वान्तं हयवदनहेषाहलहलः ॥ १ ॥

तथा तेन विना स्वग्रन्थेनाप्युपपादयितु मशक्यत्वाच्च छात्रानुजिघृक्षया तेषु तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा कुदृष्टिजनसन्धुक्षितान्धतमसविध्वंसनं भगवन्तं प्रार्थयते (समाहार इति)जगदुज्जीवनाय भगवता स्वयमेव वेदरूप प्रवर्तितत्वात् तत्साध्यतत्त्वज्ञानहेतुभूतः प्रसाद स्स्वप्रार्थनया भगवतो युज्यतएवे त्यभिप्रायेण समाहार इत्यादिविशेषणानि । हयवदनो दीरिता स्सर्वे शब्दा हलहलत्वेन विवक्षिताः । तदेकदेशा स्सामाद्य इतिभावः । सामशब्दो गीतिविशेष वचनः -“ गीतिषुसामाख्या ” इति जैमिनिना सूत्रितत्वात् । अत स्सामाधिकरणभूतो वेदस्सामवेद इति व्यवह्रियते । एवच सामवेदस्य सामनिरूपणीयत्वा त्तन्निर्वाहकत्व निरूपकमुखेनाह (साम्नांसमाहार इति) “ तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थे ” ति ऋग्लक्षणाभिधानेना र्थस्य ऋग्वेदनिरूपकत्वा त्तत्प्रवचन मुखेन तन्निर्वाहकत्वमाह (प्रतिपदमृचामिति) “ शेषेयजुश्शब्द ” इति यजुर्लक्षणे निरूपकान्तराप्रतीते र्यजुषां धामे त्युक्तम् । समुदायस्यैकदेशाधारता विवक्षिता । एषांविशेषणानां कृत्स्नस्यापि वेदस्य स्वरूपतो धर्मत फलतश्च भगवदधीनत्वे तात्पर्यं । ऋगादौ धर्मा श्चातुर्मास्यादयः, फलं ज्ञानं, तत्प्रतिपदमित्यत्र विवक्षितं । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धक निरासोपि ततएवेत्यभिप्रायेणाह (लयः प्रत्यूहानामिति) फलितमाह(लहरिविततिरिति)बोध -धर्मभूतज्ञान,सएव जलधि , तस्य लहरिविततिः-भगवत्स्वरूपरूपगुणविभूतिविषयकज्ञानावस्थाः । तद्धेतुरितियावत । आयुर्घृतमितिवद्व्यपदेशः (कथेति) कथायां प्रवृत्तायां, निरर्थकदर्पेण, क्षुभ्यन्तः- न्यायाप्रामर्शनिबन्धन मिथ्यादर्शनवन्तः , कलिकथकाः - पापस्वरूपा ःऽऽवादः , तेषां , कोलाहलः - निरर्थकशब्द समुदायः , तेहि

इदप्रथम सम्भ्रम कुमति जाल तूलकपा
मृषामतविषानल ज्वलितजीव जातातव ।
क्षरन्त्यमृतमक्षर यतिपुरन्दरस्योक्तय
श्चिरन्तनसरस्वती चिकुरबन्ध सैरन्ध्रिका ॥ २ ॥

प्राचीमुपेत्य पदवीं यतिराजदृष्टा तत्सन्निकृष्ट मपि वा मतमाश्रयन्त ।
प्राज्ञा यथोदितमिद शृदन्त पठन्त प्रच्छन्नबौद्धविजये परितोषयन्तु ॥३॥

प्रतिज्ञा स्पष्टमुद्घोषयन्त स्तत्साधकाना मपन्यायतया स्पष्टमुदीर यितुमशक्नुवन्त "वशिकृततटिनी वर्षारम्भ प्रवाह विडम्बकै रलघुभि रपभ्रंश्य दुम्भोपलम्भित डम्बरै । उपकरणयन्त्येते बाला बुदप्रकुतूहला नुपल निकर प्रास प्राये रुपन्यसनक्रमै " इतिन्यायेना ऽहो पुरुषिकया डिम्भान्प्रलोभ्य तेषा स्वान्ते ध्वान्तमुत्पादयन्ति । अनेन परदेवता स्तुत्यात्मक प्रार्थनात्मकच मगळ कृत भवति ॥१॥

वक्ष्यमाणार्थाना भगवद्भाष्यकाराभिमततया दुपादेयतमत्व विषयच दर्शयन् गुरुस्तुत्यात्मक मगळ माचरति (इद मिति) अमृतशब्देन स्वप्रतिपिपादयिषिता अर्था उच्यन्ते । चिरन्तनसरस्वती– वेद, चिकुरा – वेदान्ता । चिकुराहि मालिन्येन जटीभुता अविविक्ता स्तिष्ठन्ति, वेदान्ताअपि परापादितमालिन्या अविविक्ता स्थिता, चिकुरा स्सैरन्ध्रिकाभि र्विविच्यन्ते, वेदान्ताअपि भगवदुक्तिभि र्भेदाभेदघटकरूपेण तत्वहितपुरुषार्थ प्रतिपादनरूपेण स्वरूप गुणविभूति प्रतिपादनरूपेण तत्तदर्थ प्रतिपादनरूपेणच विविच्यन्ते । यद्वा – सैरन्ध्रिया विप्रकीर्णा न्केशा नेकीकृत्य बध्नन्ति, भगवदुक्तयो व्यापाततो विरुद्धतया प्रतीयमानानि वेदान्तवाक्या न्येकरण्ठी कृत्य ब्रह्मणि बध्नन्ति । अनेन कुदृष्टि निरसनार्थ भाष्यतात्पर्य विषया अर्था स्स्वग्रन्थस्य विषय इत्युक्त भवति ॥ २ ॥

चिकीर्षितस्य प्रयोजन दर्शयति (प्राचीमिति) परमतनिरसन

वादादेषु निर्भेत्तु वेदमार्गविदूषकान् ।
प्रयुज्यताशरश्रेणी निशिता शतदूषणी ॥ ४ ॥

तत्र तावच्छास्त्रारम्भे–

विचारविषयत्वेन सूत्रद्वयदसूत्रयत ।
परोक्ता ब्रह्मशब्दस्य वृत्ति रत्र निरस्यते ॥

प्रयोजन । मतान्तरनिरसनस्य तुल्यन्यायसाध्यतया ऽर्थज्ञानाधीनत्वेपि योगाचारच्छात्र निरसने ना र्थज्ञानापेक्षेत्यर्थ ॥ ३ ॥

ज्ञानवद्भिस्तु मतान्तरनिरसनमपि सुकरमेवे त्यभिप्रायेणाह (वादादेष्विति) बाह्या वेदवाक्यानि दूषयन्ति नविशिष्य, कुदृष्टयस्तु प्रतिवाक्य दुरर्थकथनेन विशिष्य दूषयन्ती त्यभिप्रायेण वि शब्दप्रयोग । यद्यप्येकैकस्मिन् वादे बहूनि दूषणा नि प्रतिपाद्यन्ते, तथापि निरसनीयैक्येन दूषणाना मैक्य विवक्षितम् । तेन शतदूषणीत्युपपद्यते ॥ ४ ॥

(तत्रेति) तत्र – ग्रन्थे, तावत् - प्रथमवादे, इद निरस्यत इत्यनेन सम्बध्यते । शास्त्रारम्भइत्येत दसूत्रय दित्यनेन । अथ प्राथम्ये हेतु । (विचारविषयत्वेनेति) विचारो विषयो यस्य तद्विचारविषय । यदिति सूत्र परामृश्यते । (असूत्रयदिति) सूत्रशब्दात्प्रातिपदिकात् तत्करोतीत्यस्मिन्नर्थे " प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे " इति णिचि यदसूत्रयदिति प्रयोग पाक पचतीतिवत् द्रष्टव्य । यद्वा- यदसूत्रयत् । असूत्रयदितिवत् - यत्सूत्रणमस्तीत्यर्थ । अत्र सूत्रणे । अथवा - यदसूत्रयदिति माणवकम्मुण्डयतीति वत् । यदिति पदजात परामृश्यते । यत्पदजात सूत्रत्वेनाकरोदित्यर्थ । अत्र –पदजाते । अथवा-विचारविषयत्वेनेति षष्ठीतत्पुरुष, यदिति ब्रह्म , असूत्रय दिति सूत्रेण प्रत्यपदाय दित्यर्थ , पर्यायेणातिक्रामति पर्यायपति दात्रेण लुनाति दात्रयतीतिवत् प्रातिपदिका द्धात्वर्थे णिज्विधानात् । यद्वा–" सूत्रविमोचन " इति धातोर्वा चुरादि णि च्येतद्रूप । अत्र प्र

निर्विशेषब्रह्मवादे ब्रह्मशब्दस्य क्वचि न्मुख्यवृत्तित्वमस्तिनवा। न चेत्, असाधुत्वापत्ति. ।

वाशन विवक्षितम् । अत्र - ब्रह्मणि । विचारविषयत्वेन यदसूत्र यदित्यनेन निर्विशेषब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वस्य निरसिष्यमाणत्वा जिज्ञासाविषयोपस्थापनपरत्वात् ब्रह्मपदस्य न निर्विशेषब्रह्मलक्षणात्र युज्यत इति सूच्यते । परोक्तवृत्तिप्रद्वेषे निमित्तान्तरमाह (सूत्र कृदिति) परोक्तवृत्त्यंगीकारे " अथातो ब्रह्मजिज्ञासे " त्यारभ्य - " अनावृत्तिश्शब्दा दनावृत्तिश्शब्दात् " इत्यन्त सूत्र मसगत स्यादिति भाव । निर्विशेषब्रह्मण स्स्वप्रकाशत्वेना भ्युपगमा दजिज्ञास्यत्वादा द्य सूत्रमनुपपन्न । अनवधारणत्वापरोक्षवृत्तिकल्पनादीनिच डिम्भप्रलोभनानि निरसिष्यन्ते । जिज्ञासाभावा न्निर्विशेषब्रह्मस्वरूपविरुद्ध सविशेष प्रतिपादना द्योत्तरसूत्राणि व्यर्था न्यनुपपन्नानिच । " परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् " इति सूत्रासागत्यच । तस्मादेव सूत्र कुर्वत परोक्तवृत्ति नेष्टेति भाव. । " शास्त्रारम्भ " इत्यनेन " प्रणवएव विस्तर " इति न्याय स्सूचित ॥

(ब्रह्मशब्दस्य क्वचिदिति) ब्रह्मपदेन निर्वचनविरोध स्सूच्यते । शब्दपदेन प्रसजनीयस्या साधुत्वस्यानिष्टत्व द्योत्यते । " योहि शब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति " " यथैवहि शब्दज्ञाने धर्म . एव मपशब्दज्ञाने ऽधर्म " " एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशा " " किंशब्दोपदेश कर्तव्य , अहोस्वि दपशब्दोपदेश " इत्यादौ शब्दशब्दस्य साधुशब्दे प्रयोगात् । (असाधुत्वापत्तिरिति) साधुत्वहि शक्तिमूलप्रयोगविषयत्व , वृत्तिमत्व वा , अन्यस्यानिर्वचनात् । न ताव दनादि प्रयोगविषयत्व साधुत्व " तेसुरा हेलयोहेलयइति कुर्वन्त परावभूवु " इत्यत्र वुत्रार्थे अरिशब्दापभ्रंश - अरिशब्द गतत्वा त्तस्य सादित्वे वेदस्यानित्य सयोगप्रसगात् । नापि यज्ञप्रयोगार्हत्व , " साधुभिर्भाषितव्य " मिति साधुत्वस्यैव तन्निमित्तत्वात् । अतएव न धर्मजनकत्वम् , साधुत्वस्यैव तन्नि-

मित्तत्वात् । अतएव न धर्मजनकतावच्छेदकरूपाय साधुत्व , तदवच्छेदकश्च घटविषयघटशब्दत्वादिर , तदवगम श्चानुशासनादिति निरस्त , घटशब्द प्रयोक्तव्य इत्यादिरूपेण विधानस्या नन्यथा सम्भवेन साधुत्वपुरस्कारेणैव विधानस्य वाच्यत्वात् । नापि व्याकरणव्युत्पाद्यत्व , तत् किं विधेयत्वम्? साधुत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वया? नाद्य , प्रातिपदिकाना मसाधुत्वप्रसङ्गात् । नद्वितीय , आत्माश्रयात् । तस्मा च्छक्त्यभावे तन्मूलकप्रयोगाभावा तन्मूलकवृत्त्यन्तराभावाच्च ब्रह्मशब्दस्य न साधुत्वम् । अनादिप्रयोगविषयत्व यत्प्रयोगार्हत्वम् , अनाद्यनपभ्रष्टत्व , व्याकरणव्युत्पाद्यत्व वा साधुत्व मित्यभ्युपगमेपि शक्त्यभावे वृत्त्यन्तरस्या प्यभावेन प्रयोगस्यैवा सम्भवा त्तदसम्भवेन व्युत्पाद्यत्वासम्भवाच्च शक्तिशून्यस्या साधुत्वमेव । किंच- मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वसिद्धि , अनुशासनापरिगृहीतत्वात् । तथाहि । " सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध " इत्यर्थसम्बन्धिनएव शब्दस्या नुशासनीयतया प्रतिज्ञानात् लक्षणायाश्च शब्दार्थसम्बन्धत्वस्य तदा सम्प्रतिपत्ते । अन्यथा " अप्राप्यमनसा सहे " तित्वन्मते लक्षणाया अपि निषेधे वेदान्तानां मूकत्वप्रसङ्गात् , शब्दस्यार्थेन सह शक्ते रेव प्राप्तित्वादिति त्वया भिधानाच्च । लक्षणाया स्सम्बन्धत्वेपि मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वसिद्धि । तथाहि " सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध " इत्यादिना शब्दार्थसम्बन्धाना नित्यत्वएवा नुशासन प्रतिज्ञातम् । " सिद्धे शब्दे र्थे सम्बन्धे चेति , अथ सिद्धशब्दस्य क पदार्थ ? नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्द , तद्यथा " सिद्धाद्यौ .. ' इति । अथवा – सन्त्येकपदा न्यप्यवधारणानि । तद्यथा ' अब्भक्षो वायुभक्ष ' इत्यपएव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति . एवमिहापि सिद्धएव नसाध्य इति । अथवा पूर्वपदलोपोत्र द्रष्टव्य । अत्यन्तसिद्ध स्सिद्धइति । तद्यथा ' देवदत्तोदत्त ' ' सत्यभामाभामे ' ति " इति शब्दार्थतासम्बन्धविशेषणीभूतस्य सिद्धपदस्य नित्यवाचित्वप्रतिपादनात् । तत्र किम् मुख्यस्सम्बन्धो मुख्यश्चार्थो विवक्षित , उता मुख्योपीति विमर्शे , सर्वत्र मुख्यार्थस्य तत्सम्बन्धस्यच स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्वात , प्रत्या ख्येदान्ती

त्यादौ मंत्रविशेषस्थपुरुषाणां तत्सम्बन्धरयत्वा नित्यत्वदर्शनेन लाक्षणिकार्थ तत्सम्बन्धयो रत्वधारया न्मुख्य एवेति निश्चिन्वान्ति विपश्चितः । ननु स्यादेवं यदि प्रकरणादिना मुख्यार्थ विशेषोपस्थित्यनन्तरं तत्सम्बन्धिनि लक्षणा स्यात , नचैवम् , किन्तु शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नमात्रोपस्थितौ सत्यां तत्सम्बन्धि नरसामान्येच लक्षणयोपस्थिते प्रकरणादिना लक्ष्यव्यक्तिविशेषलाभः , तस्मा ल्लाक्षणिकस्यापि प्रवाहरूपेण नित्यत्वमिति चेत् । न । *अनन्तव्यक्तिषु लक्षणाकल्पनापेक्षया प्रकृतव्यक्तिविशेषएव लक्षणाकल्पने लाघवात्* । किंच – अपूर्वव्यक्तिलाभानुरोधेन शक्ते स्सामान्यतः कल्पनायामपि तात्पर्यानुसारेण कल्पनीयाया लक्षणाया स्तात्पर्यविषयीभूत व्यक्तिविशेषातिरिक्तविषयत्वकल्पने मानाभावात् । किंच मुख्ये ऽमुख्ये वा शब्दप्रत्याय्याकारेण प्रवाहानादिता वाच्या, अन्यथा प्रमेयत्वरूपेण प्रवाहनित्यताया स्सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात् । एवंच व्यक्तिविशेषमात्रनियताकारविशिष्ट *लक्ष्यार्थविवक्षायां तत्पुरस्कारेण प्रवाहानादित्वं* वक्तु मशक्यम् । किंच सामान्यत स्सर्वशक्तस्यापि यदृच्छाशब्दस्य पुरुषेच्छया व्यक्तिविशेषे संकुचितशक्ते स्तद्व्यक्तिमात्रो पस्थापकस्य तत्सम्बन्धिनि *लक्षणया प्रवृत्तौ तद्व्यक्तिमात्रस्यैव लक्ष्यतया* तत्रानित्यत्वं सिद्धमेव । ननु – अपभ्रंशानुकरणस्या साधुत्वं स्यात , तदर्थस्या पभ्रंशस्य सादित्वात , नचेष्टापत्तिः – कुमार्ल्लतकइत्यादेरित्यादा वपभ्रंशानुकरणे साधुत्वसमर्थना दिति चेत ; न, कुमार्ल्लतकइत्यादित्यत्र पदानुकरणाभावात । वर्णा एवहि तत्र क्रमेणानुक्रियन्ते । एवंच भाष्ये प्रकृतिव दनुकरणं भवतीत्यपशब्दानुकरणस्यापशब्दत्व माशंक्या पशब्दत्वस्या नानुशिष्यत्वा न्नातिदेशइति पदानुकरणांगीकारेण परिहारः प्रौढ़वादेनेति बोध्यम् । नचैवं सति सर्वत्र वर्णानुकरणप्रसंगः, बाधकपलेन क्वचि त्पदानुकरणस्यागमात्रेण तदभावेपि तत्त्यागस्यनिर्मूलत्वात् । यद्वा – अत्रानुक्रियमाणानुकरणयो रनादित्वमेव, भाष्यकारवचनप्रामाण्यात । शब्दार्थसंवन्धनित्यत्वस्या नुशासननिमित्ततां वदतैवहि भाष्यकारो ल्लतकशब्दानुकरणस्य साधुत्व माह । अतएवोक्तं कैयटे " अशक्ति

जानुकरणस्य जातिशब्दाव मिच्छन्ति, यस्मा दनुक्रियमाणे शब्दे या जाति स्समवेता, तत्सचद्र मनुकार्य मनुकरण प्रत्याययती " ति । ननु " द्रव्यंहि नित्य " मित्यारभ्य " हिरण्य कयाचि दाकृत्या युक्त पिण्डो भवति, पिण्डाकृति मुपमृद्य रुचका क्रियन्ते , रुचकाकृति मुपमृद्य कटका' क्रियन्ते , कटकाकृति मुपमृद्य स्वस्तिका क्रियन्ते, पुनरावृत्त स्सुवर्णपिण्ड रादिरागारसवर्णे कुण्डले भवत , आकृति रन्या चान्याच भवति, द्रव्य पुनस्तदेव, आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवा वशिष्यत " इत्यादिना सत्यानस्या नित्यत्वेपि द्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वप्रतिपादना न्मतभेदेन तदपि नित्यत्व मनुशासन निमित्त प्रतीयते , तथाच लाक्षणिकेपीद नित्यत्व नास्तीति कथ नानुशिष्यत इतिचे न, शब्दप्रयोगस्य तत्प्रयोगविषयस्यचा नादित्वे प्रकरणतात्पर्यात । उदाहृतभाष्येच गुणादा वुक्तनित्यत्वाभावा दुक्तयुक्तेश्च नैत न्नित्यत्व मनुशिष्यत्वनिमित्ततयोक्तम्, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट तत्तद्व्यक्त्यविनाशित्वमेव नित्यत्वमितिन - किन्त्वन्यद्पीति नित्यत्वप्रकारभेदमात्रनिदर्शनतयै त न्नित्यत्व मुक्तम् । अत प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टस्य स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्व मनुशिष्यत्व निमित्तमिति । किंच " कपुन पदार्थ मत्वैपविग्रह क्रियते , सिद्ध शब्देर्थ सम्बन्धेचेती " ति प्रश्नो मुख्यार्थस्यैवा नुशासननिमित्तता साधयति । " सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध " इत्यत्रा नुशासननिमित्ततयो क्तोऽर्थो यदि मुख्योऽमुख्यश्च, तदा कपदार्थ मितिव्यक्त्याकृत्यो रन्यत रव्यवस्थाविषय प्रश्नो नोपपद्यते । अन्यतरस्य मुख्यार्थत्वे इतरस्य लक्ष्यार्थत्वेना क्षेप्यत्वेनवा उभयोर प्यर्थत्वात्। एव व्यवस्थानुपपत्तेरेव 'आकृति मित्याह' त्युत्तरवाक्य मतान्तरावष्टम्भेन। ' द्रव्यंपदार्थएषविग्रहोन्याय्य" इति वाक्यच मुख्यार्थस्यैवानुशासननिमित्तता साधयति । किंच ' कपदार्थ " मित्यत्र द्रव्यस्यैव पदार्थत्वा त्तस्यचा नित्यत्वा दर्थनित्यत्व न्नोपपद्यत इतिहि भट्टरभिप्राय । यदिचा मुख्यार्थो प्यनुशासननिमित्तस्स्या त्तदा द्रव्यार्थत्वे प्याकृतिलक्षणाया स्सम्भवेनार्थ नित्यत्वोपपत्ते प्रश्नो नोपपन्न । अतएव द्रव्यपदार्थकत्व अथानित्यत्वासम्भव मत्वा आकृत्यर्थ

साधुत्वस्य मिथ्यात्व मभ्युपगच्छता मसाधुत्व मिष्टमितिचेत् ; हन्त तर्हि

यलम्बनेन " आकृतिमित्याह " इति परिहारश्चनोपपद्यते । एतेन मं-चाः क्रोशन्तीत्यादौ लाक्षणिकार्थसम्बन्धस्या नित्यत्वेपि ब्रह्मणो नित्यत्वा त्तत्सम्बन्धस्यापि नित्यत्वात् ब्रह्मशब्दस्य केवल लाक्षणिकत्वेप्यनुशासन मुपपद्यत एवेतिनिरस्तम् ; शब्दार्थसम्बन्धविभाजकोपाध्यवच्छेदेन सम्बन्धावच्छिन्नार्थे नित्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा अर्थनित्यत्वमात्रविवक्षायां द्रव्यानित्यत्वेना र्थानित्यत्वशंकानुपपत्तेः , द्रव्यार्थत्वे प्याकृति लक्षणाया स्सम्भवात् । भवतिच वाच्यत्वावच्छेदेनैव तत्तद्बोध्याकारेण नित्यत्वं, लक्ष्यार्थेतु नैवं, सम्बन्धविभाजकोपाधिभूत लक्षणात्वेन नित्यत्वानवच्छेदकत्वात्, मंचविशेषसम्बन्धि पुरुष विशेषस्या नित्यत्वेन तत्रापि लक्षणाया विद्यमानतया ऽतिप्रसक्तत्वात् । नच-प्रश्नस्य कथं व्यवस्थाविषयता , अर्थमात्रस्य नित्यत्वाक्षेपसंभवा दितिवाच्यम् । " अथवा-किं न एतेन इदं नित्य मिदमनित्यमिति, यन्नित्यं, तंपदार्थ म्मत्वैप विग्रहः क्रियत" इत्युत्तरभाष्यस्वारस्यानुरोधेन प्रश्नस्य व्यवस्थाविषयत्वा वगमात् । किंच-त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिः , जातिशब्दाः-गुणशब्दाः-क्रियाशब्दाः - न सन्ति यदृच्छा शब्दा इति पक्षे, चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः, जातिशब्दाः-गुणशब्दा क्रियाशब्दाः-यदृच्छाशब्दा श्चतुर्थाः इति पक्षेपि, ब्रह्मशब्दस्य कुत्रा प्यनन्तर्भावा च्चानुशिष्यतासम्भवः । अपिच" वृद्धेरेचे " त्यत्रोणादित्वेन संज्ञाधिकारात् ब्रह्मशब्दस्य संज्ञायामेवा नुशिष्टत्वात् केवल लाक्षणिकत्वेच संज्ञात्वाभावा दनुशासनं नस्यादिति । (साधुत्वस्येति) कृत्स्नमिथ्यात्वादितिभावः । व्यावहारिकमर्यादया कृत्स्नव्यवस्था मभ्युपगच्छत स्तव व्याहत मिदं वचनमित्याह (हन्तेति) शत्रभावात् ब्रह्म शब्दे साधुत्वस्य तुच्छत्वमेवा स्माभिरापादितं, मिथ्यात्वांगीकारमात्रेण ब्रह्मपदे साधुत्वस्य तुच्छत्वम प्यंगीकृता मिति यदिमन्यसे, तदा शब्दान्तरेपि तथैव स्यादिति व्यावहारिकव्यवस्थाभंग इतिभावः । यद्वा-

सर्वशब्दासाधुत्वम् । साध्वसाधुविवेकाभावेच इति साङ्गोपाङ्गेवेदे । मुख्यार्थशून्यस्य तन्मूलत्वस्य तत्र लिङ्गत्वेचासम्भवाति कथ काचि द्बाधकत्वमपि ।

धिमप मिथ्याशब्दाऽनिर्वचनीयवचन उत तुच्छवाचन इति विकल्प मभिप्रेत्य आद्ये दोषमाह (हन्तेति) इद सर्वेषामपि शब्दाना साधारण, नचैत दस्माभि रापाद्यते, किन्तु शब्दान्तरेषु दृष्टप्रयोजकस्याभावा तुच्छत्वमेव ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्या पाद्यते, नचानिष्टापत्त्या परिहारस्सभव इत्यर्थ । द्वितीय न्दूषयति (साध्वसाध्विति) यद्वा-प्रथमशिरस्तो दूषण यद्विरेवोक्त प्रकारेणानुसन्धेय, द्वितीये दोषमाह (हन्ते त्यारभ्य वेदैरित्यन्तेन) (सर्वशब्दासाधुत्वमिति) साध्वसाधुविवेको नस्यादित्यर्थ । नचानिष्टापत्ति रित्याह (साध्वसाध्विति) साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वात् व्याकरणस्य तत्तावत् व्यर्थस्यात् , दृष्टप्रयोजनद्वारा गत्वन सप्रतिपन्नस्य व्याकरणस्य तत्प्रयोजनानङ्गीकार तुल्यन्यायतया ग्नान्तर प्रयोजनानाम प्यसिद्धौ तेषामपि व्यर्थता , तुल्यन्यायेनैव साध्वसाधुविवेकव त्प्रमाणाप्रमाणविवेकाभावा द्वेदस्यापि प्रमितिजनन लक्षण प्रयोजनाभावा द्वैयर्थ्यमेवेतिभाव । यद्वा साध्वसाधुविवेकाभाव ' एकश्शब्द स्सुष्ठुप्रयुक्त स्स्वर्गेलोकेकामधुग्भवति " आहिताग्नि रपशब्द प्रयुज्य प्रायश्चित्तीया सारस्वती मिष्टि न्निर्वपेत् " ' तेसुरा हेलयो हेलय-इतिवदन्त पराबभूवु तस्मात् ब्राह्मणेन नम्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छाहवा एष यदपशब्द " इति साधुशब्दविधि प्रायश्चित्तविधि-रपशब्द प्रयोगनिषेधो निन्दार्थवादाश्चा प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यो पपादकापौरुषेयत्वादे स्तद्दश प्रामाण्यानुपपादकत्व अन्यत्रापि तथेति-कृत्स्नवेदाप्रामाण्य वेदस्य व्यर्थता प्रमितिजनन लक्षणप्रयोजनाभावा दिति तदङ्गानामपि वैयर्थ्यमेवेति भाव । ' हेलयोहेलय इतिच हेलय योगैहेलया " रितिविहितप्लुतस्य प्रकृतिभावस्य चाकरणा त्पदद्विवचनकृतव्य वाक्यद्विवचनात रस्थाने लकाराच्च पशब्द । दूषणान्तरमाह (मुख्यार्थेति) तादृ धर्मादिव लिङ्गविधया बाधकत्व स्यात कथ मबाधकत्व मित्यनाह (लिङ्गत्वेति) न्यायसिद्धायप्रभवाणिति

नच सांकेतिकोऽयं मपभ्रंशोऽस्ति, येन वाचकत्वाभिमानाद्बोधकत्वं स्यात् । यस्यायमपभ्रंश इत्युच्येत, सोपि तया वृत्ति विकल्पेन निरूप्येत ।

ननु ब्रह्मशब्दस्यायं महिमा - यन्मुख्यार्थ विरहेपि नित्यं लक्षणया ब्रह्म बोधयतीति, तदिदं वन्ध्यायाः पौत्रदर्शनम् । मुख्यार्थ सम्बन्धि न्यमुख्यवृत्तिर्हि लक्षणा, तदभावेपि तद्वृत्ति भावानेवमापेत ।

किंचैवं मुख्यार्थ शून्या स्सर्वेशब्दा स्त तमर्थं लक्षयन्तीति स्वीक्रियेत महामीमांसकेन । कोहि त्वदुक्तन्यायवित् क्वापि शक्ति कल्पतिगौरवं मृष्येत्, मुख्यार्थशून्येन ब्रह्मलक्ष्ममितिवदता तदपि

भावः । यद्वा एतानिपदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वा दिति वैशेषिकाद्युक्तरीत्या लिंगविधया बोधकत्वं स्यादित्यत आह (लिंगत्वइति) अयंभावः - वाक्यार्थरूपसंसर्गस्य तथा नुमाना त्सिद्धावपि न पदार्थभूत ब्रह्मण स्तथानुमानसम्भवः, सिद्धसाधनात्, ब्रह्मपदस्य वृत्त्यभावेन स्मारकत्वासिद्धे स्तत्रबाधः, अर्थाभावे तन्निबन्धनाकाङ्क्षादे रभावा द्धेत्वसिद्धिश्चेति । (नचेति) अपौरुषेयत्वादितिभावः । (वाचकत्वाभिमानादिति) वाचकत्वभ्रमादित्यर्थः ! यस्तु सांकेतिकत्व मपभ्रंशत्वं वा जानाति, तस्या शक्तिनिरोधादिव तत्सूचकस्याकतिव, अपभ्रंशात्स्मृत स्साधुशब्दो बोधकइति भावः । (वृत्तिविकल्पेनेति) किम्मूलभूतश्शब्दो मुख्य उतापभ्रंशः ? आद्ये ब्रह्मशब्देन किं मपराद्धम् । अवाच्यत्व वचन विरोधश्चोभयत्रतुल्यः । मूलमूलित्वं यावैपरीत्यापत्तिश्च । द्वितीये अनवस्थेतिभावः । (नन्विति) ब्रह्मशब्दस्या न्यत्र मुख्यत्वं स्मरणात् ब्रह्मणश्चा वाच्यत्वं समर्थनाच्चेतिभावः । (भवानेवेति) प्रमाणपथविभ्रष्ट इतिभावः (किंचैवमिति) एवमति-मुख्यवृत्तिविनापि क्वचि ल्लक्षणास्वीकार इत्यर्थः । अविशेषादितिभावः । (महामीमांसकेनेति) वस्तो ऽपूर्वकट मीमांसकाभिमानेन येनकेनचिदित्यर्थः । तदुपपादयति (कोहीति) ब्रह्मणो मुख्यार्थ व सिद्ध पल्कृत गौरवादनापाद्यत (मुख्यार्थेति) मुख्यार्थस्य शून्य शक्ति

मुखान्तरेण सङ्गतिमुखे निक्षिप्तं । अवाच्यवादाश्च वाच्यवादेन निर-
स्यिष्यन्ते । अस्ति चेत् किमन्यस्मिन् विचारविषयेवा, नाद्यः ;
निर्निमित्तत्वे पुनरसामुख्यापातात् । यदृच्छाशब्दोऽपि हि स्वरूपनिमित्त-
क इत्याचार्यैरशिक्षितः । नचायं सः ; मानाभावात् , निरुक्तिविरो
धाच्च । सनिमित्तत्वेच यः प्रकृत्यादिष्वस्य प्रयोगः, स ब्रह्मगुणलेश
योगादौपचारिक इत्यभावि, अनुवृत्ततया वृत्तिरूपस्य निमित्तस्यासिद्धे ,
बृहत्वबृंहणत्वमात्रस्य बृहदादिशब्दवदतिप्रसञ्जकत्वात् , अनेकशक्ति

प्रतीतिविषयत्वोक्तिश्चेतिभावः । यद्वा-मुख्यार्थाभावे तन्मूलवृत्त्यंतर-
स्याप्यभावेन बोधकत्वानुपपत्ते ब्रह्मणो मुख्यत्वाभावोक्तौ प्रमा
णाभावस्यैव पर्यवसानात् ब्रह्मण स्तुच्छत्वमेव समर्थितस्यादित्याह
(मुख्यार्थेति) (मुखान्तरेणेति) शब्दान्तरेणेत्यर्थ । महिम-
कल्पननिरस्यति (अवाच्येति) " अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति
तवाहिताः" इति वचनं स्मार्यते । अत्रचा वाच्य वादा गर्हावाक्यानि,
तेन परब्रह्मणि द्वेपादेवा वाच्यमित्यादि गर्हारूपाः प्रलापाः कृता इति
ध्वनितं । (निर्निमित्तत्वइति) निमित्तविना मुख्यवृत्त्ययोगादिति भावः ।
यदृच्छाशब्दस्य निर्निमित्तत्वाभ्युपगमे प्यस्य तद्वाहिर्भावा न्न निर्निमि
त्तत्वसंभवइत्याह (नचायमिति) (मानाभावादिति) तथा
व्यवहाराभावादित्यर्थः । (निरुक्तिविरोधाच्चेति) अपौरुषेयत्व वि
रोधादिति चकारस्यभावः , पुरुषसंकेताधीन शक्त्यवच्छेदाभावात् ।
(ब्रह्मगुणलेशयोगादिति) तथाच निमित्ततयोक्त बृहत्व बृंहणत्वे त-
त्र नस्त इतिभाव. (अभाषीति) अतोऽसंभवो दोषइति शेषः ।
प्रकृत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य गौणत्वस्य भाषितत्वात् ब्रह्मणो न्यत्र सनिमि-
त्तत्वपक्षे असंभव एव दोषइत्यर्थ । गौणत्वेहेतुमाह (अनुवृत्तस्ये
त्यादि) (बृहदादिशब्दवदिति) सप्तम्यन्तात् " तत्र तस्येव "
तिवतिः । बृहत्वबृंहणत्वे बृहदादिशब्देष्विव ब्रह्मशब्देपि ब्रह्मव्य-
तिरिक्तेपि प्रयोग मापादयतइत्यर्थ. । आदिशब्देन बृहदादिशब्दपारि-

कल्पने गौरवात् , लोकोत्तरबृहत्वादिमात्रस्यतु भगवच्छब्दनया दुपचार द्वारत्वात्। अन्यथा गौणवृत्तिर्लुप्येत। "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे" ति विशेषणंचान्यत्रामुख्यतां व्यनक्ति। "तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तोमहामुने" इतिचस्मर्यते। "द्वेब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यादिकमपि "त्रीणि-

---

प्रहः। यद्वा-तृतीयान्तात् "तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति" रिति वतिः। बृहदादिशब्दो यथा तिप्रसक्तः-एव बृहत्वब्रह्मणत्वयोर प्यतिप्रसक्तत्वा दित्यर्थः। अतिप्रसंगविषयनिर्देशार्थं बृहदादिशब्दवदि त्युक्तम्। बृहदादिशब्दो येषु प्रयुज्यते-तेषु बृहत्वादिक मतिप्रसक्त मित्यर्थः। (भगवच्छब्दनयादिति) आचार्यैर्हि "उत्पत्तिं प्रळयंचैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्या मविद्यांच स वाच्यो भगवानिति" त्यादिना अलौकिकार्थसाक्षात्कर्तृत्वमेव भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशंक्य समाधिपर्यन्तयोगकाष्ठानिष्ठ केशिध्वज खाण्डिक्यादिभ्यः प्रयोगविषयेभ्यो व्यावृत्तत्वाभावा त्तदुपचार द्वारमात्र प्रवृत्तिनिमित्त मित्यङ्गीकृतम्। तन्न्यायेनात्रापि ब्रह्मशब्दप्रयोग विषयाकाशादिष्वपि लोकोत्तरबृहत्वस्य सत्वेन न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं, किन्तूपचारद्वारत्वमेवेतिभावः। अनुवृत्तस्येत्यादिहेतुना मभाषीत्यनेनान्वयः। एतत्सर्वमभिप्रेत्याभाषीतिभावः (अन्यथेति) न्यायमतिलंघ्यापि शक्तिकल्पने। (यत्साक्षादिति) "ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचि दुपचरित प्रयोगदर्शना त्तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं 'यत्साक्षात् ब्रह्मे' ति विशेषणंक्रियत" इतिभाष्येण साक्षात्पदस्य मुख्यार्थत्वावगमादितिभावः। ननु "द्वेब्रह्मणी" इति परमात्मा त्मनो र्ब्रह्मशब्दप्रयोगा द्युगपत् वृत्तिद्वयासम्भवात्सर्वत्रैकप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण मुख्यवृत्ति रेष्टव्येत्यत्राह (द्वेब्रह्मणी इति) "गामग्निंब्राह्मणंचैव" ति त्रीणी त्यादिः पूर्वःखण्डः। आत्मत्वब्रह्मशब्दप्रयोगविषयत्वादिना गौणवृत्त्यैवोभयमुपस्थाप्यत इति भावः। ननु कथं वृत्तिद्वयविरोध, "सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता"

वित्यत्र तत्समावेशप्रतीतेः , तथाहि - " सरूपाणा " मित्यत्र सरूपत्वंहि समानरूपत्वं, तत्र ' समानानामित्येवास्तु , किंरूपग्रहणेने ' त्याशंक्य (१) " अक्रियमाणे रूपग्रहणे यत्र सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च , तत्रैवस्यात् वृक्षौ वृक्षा इति , इहनस्यात् - यत्र शब्द समानो नार्थः , अक्षाः पादा माषाइति , क्रियमाणेपुना रूपग्रहणे यत्र रूपं समानं तत्र सर्वत्र स्यात वृक्षा वक्षावितौ " त्युक्तम् , एवंच - अक्षा वित्यत्र श्लिष्टेन वृत्तायांभिधानं शक्त्यन्तरेणैव वाच्यम् , य यक्षपदप्रयोगविषयतयादिना लक्षणया ऽ भिधानं स्या त्तदा एकार्थत्वादेवै कशेष सिद्धइति नार्थो रूपग्रहणेन , अतो नवृत्तिद्वयविरोधइति । मैवं - इन्द्रियत्वविभीतकत्व प्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण प्रवृत्ताक्षपदद्वय द्वंद्व निवृत्त्यर्थतया एकशेषविधानोपपत्तेः । अथवा - अस्तु शक्तिद्वयसमुच्चयः , नैतावता विळम्बिताविळम्बितवृत्तिद्वयसमुच्चयः , अतएव " पितामात्रे " त्यादिकं मप्याख्यातं । तत्रहि लाक्षणिकैनैकेनैव प्रवृत्तिनिमित्तेना र्थद्वयबोधन मुपपाद्य विशेषप्रतीतेः प्रकरणादिना ऽन्यथासिद्धि मुक्त्वा प्रत्याख्यानं कृतं । एवं भिन्नार्थ विरूपैकशेषप्रत्याख्याना द्भिन्नार्थसरूपैकशेषविधानार्थस्य रूपग्रहणस्या प्रत्याख्यानाच्च उभयशस्ते न लक्षणा - गौरवात् , शक्याशक्ययो श्शक्तिलक्षणाभ्यां बोधने विळम्बिताविळम्बितवृत्तिद्वय विरोधा दशक्योपस्थापनाय लक्षणाया आवश्यकत्वे सति तयैवा र्थद्वयबोधनोप-

---

(१) यद्यपी दानीन्तन मुद्रितमहाभाष्यपुस्तके - " रूपग्रहणं किमर्थम् , समानानामेकशेष एकविभक्ताविती यद्युच्यमाने यत्रैव सर्वसमानं शब्देऽर्थश्च तत्रैवस्यात् - वृक्षाः प्लक्षा इति, इहनस्या दक्षा पादा माषाइति, रूपग्रहणेपुनः क्रियमाणे न दोषो भवति , रूपंनिमित्तंविनाश्रियते, श्रुतौचरूपग्रहणम् " इत्येतादृशी भाष्यपङ्क्ति र्दृश्यते । तथापि नात्र भाष्यपङ्क्तेरेवा नुवादः । किन्तु तदर्थानुवादएवेति नदोषः । यद्वा - एतद्ग्रन्थरचनसमये तादृशएवपाठ आसीत् , ततश्च देशकालयो र्भेदा त्पाठभेदो जातइति नदोषइति शेयम् ॥

सेऽसि नसृशेत् " इत्यादिव न्मुख्यामुख्यसमुच्चयाभिप्रायं । नद्वितीयः; शुद्धोपहितविकल्पासहत्वात् ; नहि निर्विशेषतयाभिमतेशुद्धे " बृहतित्र- ह्मयती " ति प्रयुक्तनिमित्तमस्ति । अधिष्ठानत्वेन सर्वविवर्तमूलतया च तत्स्यादितिचेन्न; तत्र तदुभया नभ्युपगमात् ;

पत्तौ शक्तेरपि व्यापारकल्पनायां गौरवाच्च शक्याशक्ययो रेकेनैव निमित्तेन लक्षणे त्यवगम्यते । अतो विजातीयवृत्तिद्वयविरोधएव । ननु, कथ मप्रत्याख्यान, प्रत्याख्यातंहि " सरूपाणा " मितिसूत्रं। किंतेन । नहि रूपग्रहणमात्रं प्रत्याख्यातं - किन्तु सूत्रमेव । अत स्सू- त्रस्थापनपक्षे व्यर्थस्य " पितामात्रे " त्यादेः प्रत्याख्याना द्रूपग्रहण स्या प्रत्याख्यानाच्च नोक्तार्थस्य विरोधः । प्रत्याख्यानेपि ' अभिधानम् पुन स्स्वाभाविक ' मिति यत् प्रत्याख्यानं तस्मिन् पक्षेपि नोक्तविरो धः । यच्चाकृतिपक्षाश्रयणेन प्रत्याख्यानं ' व्यर्थेषुच सामान्या त्सिद्धं अक्षोतिरक्षः पश्यतः पाद ' इति - तत्र शक्तिद्वयस्य समावेशा भावसिद्धावपि विळम्बिताविळम्बितवृत्तिद्वय समावेशाभावोक्ते र्न- विरोध स्सिध्यतीति । (शुद्धेति) किं स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमि- त्ताविशिष्ट मुत तद्विशिष्टमिति विकल्पोऽभिमतः । प्रथमकोटिं विवृण्व न्नेव दूषयति (नहीति) शुद्धइत्येतद्विवरणं (निर्विशेषतया भि मतइति) स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टतया भिमतइत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तमपिहि वाच्यमेव, ततश्च स्वरूपस्यैव वाच्यत्वपक्षे श्रु त्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वरूपान्तर्गतत्वाभावे वाच्यत्वाभावेन प्रवृ- त्तिनिमित्तत्वमेव नस्यादिति स्वरूपान्तर्गतत्वं वाच्यं, तच्च नास्ती त्यर्थः । शुद्धे निमित्त न्नास्तीति - शुद्धे स्वरूपे निमित्त नान्तर्गत- मित्यर्थः । अधिष्ठानत्वसर्वविवर्तमूलत्वे एव बृहत्त्वबृह्मणत्वे, ते च स्वरूपान्तर्गते एवेति शङ्कते (अधिष्ठानत्वेनेति) अधिष्ठानत्वं- भ्रमधर्मित्वं, विवर्तमूलत्व - विवर्तोपादानत्व, अधिष्ठानत्वेन सर्वता दात्म्या त्सदेव बृहत्त्वं, सर्वविवर्तमूलत्वस्य भूतभौतिकरूपेणा विद्या विस्तारयितृत्वरूपत्वा त्सदेव बृह्मणत्व मित्यर्थः । (तत्रेति) तयो

अन्यथा मुक्तावपि तद्योगात् मुक्तेरयुक्ते ।

उपलक्षणार्थं निर्वचनमितिचेन्न, विशेषणार्थत्वे बाधाभावात्, 'तस्मा दुच्यते परं ब्रह्मे' ति प्रवृत्तिनिमित्ततयैव बृहत्त्वादिश्रुते, "बृहत्त्वाद्बृंहणत्वा च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते" इतिस्मृतेश्च, "गोत्वाभिसम्बन्धाद्गौ" रितिवत्।

अस्तु व्यावहारिकं तद्वैशिष्ट्यं, कथं तर्हि शुद्धे वृत्ति । तदपि तद्द्वारा गम्यत इतिचेत्, तर्हि तन्न मुख्यम्। उपहितम्मुख्यमितिपक्षस्तु श्रुतिसिद्ध स्वाभाविक सार्वज्ञ्याद्युपहितत्वनिरक्षाया स्वमतविरोधा दपास्त । स्वाभिमताज्ञानादिदोषोपहितत्वं त्वनाप्तमलैग मश्रौत मस्मार्त मसौत्रचेति स्वाप

स्वरूपान्तर्गतत्वा नभ्युपगमा दित्यर्थ । (अन्यथेति) तयो स्वरूपान्तर्गतत्व इत्यर्थ । (मुक्तावपीति) स्वरूपस्या नपाया दिति भाव । सर्वतादात्म्यस्य स्वरूपत्वे तस्य मुक्ता वनपाया तस्यच सर्वविनानुपपत्तेश्च मुक्तावपि सर्व स्यात्, सर्वविवर्तमूलत्वस्य स्वरूपत्वे- तस्य मुक्तावपि सत्त्वात मुक्तौ सर्वस्यात् । ननु - न प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनार्थं निर्वचनम्, किन्तु वाच्योपलक्षकधर्मप्रदर्शनार्थं, गो सदृशोगवय इति गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तक गवयशब्दवाच्योपलक्षक गो सादृश्यप्रतिपादकवाक्यव दिति शङ्कते (उपलक्षणार्थमिति) अस्तु- तर्हि प्रवृत्तिनिमित्त प्रदर्शनमेव, तच्च स्वरूपाद्भिन्नमेव, नचैव सद्वितीयत्वप्रसग, तस्य व्यावहारिकत्वादिति गूढाभिसन्धि शङ्कते (अस्त्विति) दूषयति (कथन्तर्हीति) स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्ट स्वरूपमात्रपरत्व न सिध्यतीत्यर्थ । अभिसन्धिमुद्घाटयन् शङ्कते (तदपीति) प्रथम प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टरूपेणो पस्थापितस्य पश्चात्स्वरूपेणोपस्थाप्यतइत्यर्थ । (तर्हीति) लाक्षणिकत्वमेव स्यादितिभाव । स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टमेव मुख्यमिति द्वितीय कल्प मनूद्य दूषयति (उपहितमिति) सत्यसार्वज्ञ्या द्युपहित मुख्यार्थ, उत मिथ्याभूता विद्या तत्कार्योपहित, इति विकल्प मभिप्रेत्य प्रथम शिरो दूषयति (श्रुतीति) द्वितीय न्दूषयति (स्वाभिमतेति) यद्वा शुद्धोपहितेत्यत्र किं चैतन्यमात्र मुख्यार्थ, उत विम्बभूतमिति वि-

कल्पो विवक्षितः। आद्यन्दूषयति (नहीति) निर्विशेषतया प्र-
चैतन्ये निमित्त मस्तीत्यर्थः। व्यावहारिकधर्मांशेऽपि बिम्ब प्रतिबिम्बयो-
रेवेति भावः। सार्वज्ञ्यादे श्चैतन्यमात्रे ऽ भावे त्वधिष्ठानत्व विवर्त
मूलत्वे तत्रैव स्यातां, ते एव बृहत्त्वब्रह्मणत्वे इति शंकते (अधि
ष्ठानत्वेनेति) अधिष्ठानत्वं विवर्तोपादानत्वञ्च बिम्बस्थानीय ब्रह्मण
एवेति येषाम्मतं - तान्मत्याह (तत्रेति) येतु चैतन्यमात्रस्या धिष्ठान
त्व सर्वविवर्तमूलत्वे इच्छन्ति - तान्प्रत्याह। (अन्यथेति) व्याव-
हारिकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकस्य रजतादिपदवाच्यताभा-
वापत्तेः, सत्ताविशेषमनपेक्ष्य धर्मसात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्राति
भासिकपीतत्वाश्रय शंखादेः पीतादिपदवाच्यतापत्तेश्च, धर्मिस-
मानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वा द्धर्मिणश्च पारमार्थिकतया तयो
रपि पारमार्थिकत्वे ज्ञाना न्निवृत्त्यसम्भवेन ब्रह्मव्यतिरिक्त कृत्स्ननि-
वृत्तिरूप मुक्ति र्नस्यादित्यर्थः। नन्वस्तु व्यावहारिकमेव सार्व-
ज्ञ्यादिकं प्रवृत्तिनिमित्त,, तस्यच ज्ञाना न्निवृत्तिसम्भवा न्न मुक्तेर्मुक्ति
रिति गूढाभिसन्धि शंकते (अस्त्विति) दूषयति (कथमिति)
धर्मिसमानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वा त्प्रवृत्तिनिमित्तस्यच मि-
थ्यात्वे पारमार्थिकस्वरूपगतत्वं न स्यादिति न स्वरूपस्य मुख्यत्व
मित्यर्थः। अभिसन्धि मुद्घाटयति (तदपीति) शुद्धम प्यशुद्धान्तर्भा-
वा दशुद्धे प्रतीयमाने प्रतीयत इत्यर्थः। (तर्हीति) नायं केवल
शुद्ध मुख्यवृत्तिपक्षइत्यर्थः। तदपीत्यादेः पूर्ववदेवार्थः। यद्वा- मुक्तावपी
त्यत्र सत्यत्वसाधनं न विवक्षितं, किन्तु - सत्यत्वाभिमानमात्र, स-
म्भवतिहि यावन्निष्प्रत्यूहोन्ति सत्यत्वाभिमानः, एवचोत्तरत्र न-
गूढाभिसन्धिता। बिम्बत्वोपहितं मुख्यमिति द्वितीयं पक्ष दूषयति
(उपहितमिति) किं त्वद्बिम्बस्थानीयं ब्रह्म सत्यप्रवृत्तिनिमित्त
विशिष्टं ! उत मिथ्याभूत प्रवृत्तिनिमित्त विशिष्ट ! इति विकल्पमभिप्रे-
त्याद्यं दूषयति (श्रुतीति) द्वितीयं दूषयति (स्वाभिमतेति) यद्वा-
स्वरूपमेव मुख्य मुताविद्योपहितमिति विकल्पार्थः। शेषं द्वितीय
व्याख्यानवदेव। यद्वा.- अनुपहित म्मुख्य मुत यत्किचिदुपहितमिति

पिष्यते। तत्रच शुद्धे परे ब्रह्मणि निर्दोषभव्यगुणविशिष्टविषयभगवच्छब्द-मुख्यवृत्तिनिरुक्तिविरोधः, "परंब्रह्म परन्धाम पवित्रंपरमम्भवान्" निति स्तुत्यनुपपत्तिः। पवित्रंपरममित्यादि समभिव्याहारवैयर्थ्यंच। निर्विशेषलक्षणायान्तु स्तुतिर्नकथंचिदपि सम्भवति; गुणवच्छिन्न गुणाभिधानरूपत्वा त्तस्या इति। पूर्वापरादिविसंवादाच्च न कुत्रापि निर्गुणसिद्धिः।

विकल्पार्थः। अज्ञानादीत्यादि पदेन तत्कार्यं विवक्षितं। अविद्याद्युपहितं मुख्यमिति द्वितीयपक्षे दोषान्तरमाह (तत्रचेति) तत्र-अज्ञानादिदोषोपहितत्वे, ब्रह्मशब्दमुख्यार्थो न दोषोपहित - 'शुद्ध' इति तं मर्थ मनूद्य तत्र निर्दोषत्वपुरस्कारेण भगवच्छब्द निर्वचन विरोधात, नच ब्रह्मपदलक्ष्ये तन्निर्वचनम्, गुणविशिष्टविषयत्वात्तस्य, भगवच्छब्दस्यापि तत्र मुख्यत्वायोगाच्चेति भावः। (परंब्रह्मेति) नहि दोषवैशिष्ट्याभिधानं स्तुतिः, प्रत्युत निन्दैवेति भावः। (पवित्रमिति) दोषोपहितस्य पवित्रत्वादिति भाव। 'परं ब्रह्म' त्यत्र - ब्रह्मपदेन शुद्ध लक्ष्यत इत्यत्राह (निर्विशेषेति) (कथञ्चिदिति) दोषाभावाभिधानादपि न स्तुतिः स्वरूपमात्रपरत्वा देवेत्यर्थः। (गुणाभिधानेति) निर्दोषत्वमपि गुणान्तर्भूतम्, किंच - मुख्यार्थानुपपत्त्यभावा न्न लक्षणा। ननु निर्गुणत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धेः प्रतिपन्नत्वा द्गुणानां मिथ्यात्वेन हेयतया तद्वैशिष्ट्याभिधाने निन्दैवेति मुख्यार्थानुपपत्त्या लक्षणापुष्यत इतिचे त्तत्राह (पूर्वेति) चेति प्रमाणान्तर विसंवाद न्यायोपेत स्वपदविरोधौ समुच्चीयेते। यद्वा - दोषाभावमुखेनापि लोकवदयोः स्तुतिदर्शनात "यदाह्येवैष - एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति" इत्यादिभि र्भेददर्शनस्य दोषत्वावगमात निर्गुणवाक्यै स्तद्धर्मस्य स्वरूपे वगमा द्वाक्यान्तरेण सामानाधिकरण्येन तादृशस्वरूपेणो पहितस्या भेदबोधना दोषाभावस्यात्र स्वरूपेण प्रतिपादनेपि निर्गुणवाक्ये निर्दोषतया प्रसिद्धस्वरूपैक्य बोधमात्रेणापि गुणाबोधनेपि प्रसिद्धगुणक स्याभेदबोधनेनैव स्तुत्युपपत्ते रुपहितैक्य बोधनस्यबाधेन भवानित्यस्यापि लक्षणया स्वरूपपरत्वाप त्तस्यो पहितसम्बन्धस्य शब्दादर्थाद्वा

अपिच-अविद्यानिवृत्त्यर्थं गिहज्ञातव्य मुपहितं निरुपाधिकंवा; आद्ये तत्त्वावेदक तटस्थस्वरूपलक्षणादिभि रपि तद्ब्रह्म दविशिष्ट ब्रह्मणि वृत्त्यसिद्ध्यास्मदिष्टसिद्धिस्स्यात् । स्याद्यात्तत्त्वज्ञानादेव मोक्षसिद्धिः , तस्य मिथ्यात्वेनैव-युष्माभिरंगीकारात् । द्वितीये त्वतद्व्युत्पन्नेन तदुक्तप्रयोग एव । तल्लक्षितं तज्जिज्ञास्यते लक्ष्यते शोध्यतेचेतिचेत्; ततएव निर्विशेषलक्षकब्रह्म-शब्दात् ज्ञातत्व लक्षितत्व शोधितत्व सिद्ध्या जिज्ञासा द्यनपेक्षा स्यात्।

प्रतीत्या मुखादिप्रतीकस्तुत्या ऽ वयविस्तुतिवत् अष्टाकपालादिस्तुत्या द्वादशकपाल स्तुतिवच्चो पहितस्तुतिसिद्धेश्च निर्विशेषलक्षणयापि-स्तुति नंविरुद्धचतइति तत्राह (पूर्वेति) एवमपि न स्तुतिसिद्धिः - प्र-ज्ञाभेदमात्रस्य सर्वचेतनसाधारणत्वा दित्यपि भावः । यद्वा - निर्वि शेषस्वरूपस्यैवा सिद्धे र्न तल्लक्षणे त्यभिप्रायेणाह (पूर्वेति) ...

एवमेतावता मुख्यवृत्त्यभावा न्न लक्षणेति लक्षकत्वाभिमत शब्द-स्वरूप पर्यालोचनया निर्विशेषलक्षणा निरस्ता , इदानीं लक्ष्यत्वाभिमत जिज्ञास्यस्वरूप पर्यालोचनयापि निर्विशेष लक्षणां निराकरोति - (अपि चेति) लक्षणेति वाक्यपरं , प्रथमसूत्रस्य ब्रह्मशब्देनार्पत्यर्थः। उपहितस्य ज्ञेयत्वेन तस्य जिज्ञास्यत्वे जिज्ञासात्मक लक्षणादिलक्ष णानां सदारम्भप्रतिपादक प्रथमसूत्रस्यचोपहितपरत्वेन न ब्रह्मशब्दे लक्षणा श्रयणीया । तत्त्वावेदकाना मुपहित परत्वां गीकारे ऽप-सिद्धान्त इति द्योतयति (तत्त्वावेदके ति) (अत द्व्यु-त्पन्नेनेति) ब्रह्मणो न्यत्र मुख्यवृ त्त्यसम्भवस्यो क्तत्वेन - ब्रह्मबोधकस्य तच्छक्तत्वमेव वक्तव्य मितिभावः । एवच प्रतिज्ञालक्ष-णशोधनानि न सम्भवन्तीति तात्पर्यम् । अत्र ततो न्यत्रा मुख्यस्य त-द्बोधकत्वम् तन्मुख्यवृत्त्यैवेति नियमो विवक्षितः। अन्यत्रामुख्यत्वेप्युप हिते मुख्येन तत्सबन्धा दनुपहित लक्ष्यता मिति शंकते (तल्लक्षित-मिति) (जिज्ञास्यतइति) जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञायते । लक्ष्यते. " जन्माद्यस्ययत " इति । शोध्यते - उत्तर सूत्रैः । (ज्ञातत्वेति) ज्ञातत्वपदनिर्णयपरं , तस्य सिद्धत्वा ल्लक्षणशोधनेऽपि सिद्धप्राये , एवच लक्षणशोधनाभ्यां साध्यस्य निर्णयस्य ब्रह्मपदादेव सिद्ध्या प्र-तिज्ञालक्षणशोधनानां वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । विलीनविलापनन्यायमाशं-

नच जिज्ञासादौ विधिः, अदृष्टार्थत्वाभावात्; येनपिष्टपेषणंसहेम। निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिबोधनेन सर्वं सार्थमितिचेत्; किम्मुख्या ममुख्यांवा। पूर्वत्र प्रस्तुतव्याघातः, सर्वस्योपहित मुख्यवृत्ति विषयबोधनोप

क्षयाह (नचेति) जिज्ञासादौ – सूत्रकारस्य जिज्ञास्यत्वप्रतिज्ञायाम्, श्रोतुर्विचारेच। नविधिरित्यर्थः। ननु शास्त्रस्य श्रवणात्मकत्वे मननात्मकत्वेवा "श्रोतव्योमन्तव्य" इतिविधाना त्तदर्थत्वाच्च प्रतिज्ञायाः कृत्स्नं शास्त्रं सार्थकमेवेत्यत्राह (अदृष्टार्थत्वाभावादिति) त्वयापिहि श्रवणादे र्दृष्टद्वारत्वमेवेष्यते, नतु केवलादृष्टद्वारत्वमित्यर्थः। यद्वा (अतद्व्युत्पन्नेनेति) ततश्च सामान्यतोपि ज्ञानाभावा त्तज्ज्ञानेच्छालक्षणशोधनानि न सम्भवन्तीत्यर्थः। (जिज्ञास्यतइति) ज्ञातुमिष्यतइत्येवार्थः। "लक्ष्यतेशोध्यत" इत्येत च्छुत्यादिसाधारणं। जिज्ञासाद्यनपेक्षास्यादित्यत्रापि जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरमेव, जिज्ञासादि विषयि ण्यपेक्षाप्रत्याशा सय नोपपद्यतइत्यर्थः। विध्यभावे हेतुमाह (अदृष्टार्थत्वाभावादिति) विषयवैलक्षण्याधीनाया इच्छाया विध्ययोग्यत्वंच विवक्षितं। येन-विधिना। (सहेमेति) अनुदात्तेत आत्मनेपदविधानस्य चक्षिङो ऽनुदात्तत्वेपि ङित्करणेना नित्यत्वज्ञापना त्परस्मैपदम्। यद्वा- "आधृषाद्वे" ति विकल्पितणिच स्सहे रेतद्रूपं, सहिसहिः परस्मैपदी। निर्विशेषलक्षक ब्रह्मशब्दा ज्ञातत्वसिद्ध्या जिज्ञासाद्यनपेक्षास्या दित्यत्र शंकते। (निरुपाधिकइति) निरुपाधिक इत्येत त्सार्थमित्यनेन सम्बध्यते, ब्रह्मशब्दवृत्ति मविदुषः प्रतिबोधनेन निरुपाधिक एव विषये लक्षणशोधनात्मकं शास्त्रं सार्थमित्यर्थः। विषयभेदमनाद्याय ब्रह्मशब्दमात्रे वृत्तिविकल्पयति (किमिति) (पूर्वत्रेति) मुख्य वृत्त्याबोधनस्यो त्तरशास्त्रसार्थक्यार्थता शास्त्रस्य मुख्यवृत्तिविषयगोचरत्व एवस्यात्, मुख्यवृत्तिविषयश्चो पहित एवेति शास्त्रस्य तद्बोधनोपक्षीणत्वेना नुपहितस्या जिज्ञास्यत्वा न्निरुपाधिके सर्वं सार्थमित्यस्य व्याघातइत्यर्थः, अनुपहिते मुख्यवृत्त्यङ्गीकारेण सार्थक्यापादनं न सम्भवति, अपसिद्धांतादित्याह (अनुपहितइति) यद्वा - कथं व्याघात. किंच प्रस्तुतमित्यत्राह (सर्वस्येति) शास्त्रस्यो पहितविषयत्वेना नुपहितस्या जिज्ञास्यत्वा न्न

क्षीणत्वात्, अनुपहिते हि लक्षणामेव वदसि, अभिधानांगीकारेवा किंसार्वज्ञ्यादि विशिष्टब्रह्माभिधान प्रद्वेषेण। उत्तरत्र "अधीहि" त्यादिवैयर्थ्यं; ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थमधीहीत्युक्ते लक्ष्यार्थं लक्षणोपदेशस्यासंगतेः।
१ लक्ष्यार्थं मधीहीतितु निरुत्थानम्, कारणाभावात्; मुख्यार्थबाधादि निश्चयपूर्वकत्वा दमुख्यवृत्तिविज्ञप्तेः तन्निश्चयस्यचात्र ततः प्रागसिद्धेः, तत्सिद्धौ वा निर्विशेषावगमे किं प्रश्नेन प्रत्युक्त्यावा।

मुख्यार्थबाधोनिश्चितः, लक्ष्यार्थं विशेषश्च नविदितः, अस्मिन्नवसरे प्रश्नादस्तु । माभूत् । किं प्रत्यक्षेण बाधः! किं वानुमानेन !

तत्र लक्षणा श्रयणीयेति प्रक्रान्ता नुपहितलक्षणा व्याघात इत्यर्थः । (अभिधानेति) सिद्धान्त मुल्लंघ्य स्वरूपमात्रशक्त्यंगीकारे न किञ्चि त्प्रयोजनम्, नहि विशेषणस्या..शक्यतामात्रेण शक्ये स्वरूपे लक्षणो पपादिता भवति, नाप्यवाच्यत्वश्रुतिः, प्रत्युत विशिष्टशक्त्यंगीकारएव विशेष्ये लक्षणा भवति, अतो न निर्विशेषलक्षणा सिद्धवतीत्यर्थः । यद्वा - ननु लक्षणशोधनादेः प्राग्ब्रह्मपदेन निरुपाधिकस्वरूपस्योक्तिं नांगीकुर्मः, येना तद्व्युत्पन्नेन तदुक्त्ययोगः, लक्षणया तदुक्तौ जिज्ञासालक्षणादि वैयर्थ्यंश्च स्यात, किन्तु निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्ति मविदुषः प्रत्येव लक्षणशोधनादिकम् सर्वं प्रवर्तत इत्यगींकुर्मः, ततश्च न पूर्वोक्तदोषावितिं शंकते (निरूपाधिकइति) निरूपाधिकशब्दस्य ब्रह्मशब्दवृत्ति मि त्यनेनैवा न्वयः, निरूपाधिके सार्थं नियेत दर्थसिद्धम् । किंच तत्र कारण - कथंच तदभाव इत्यत्राह (मुख्यार्थेति) मुख्यार्थबाधो मुख्यार्थानुपपत्तिः - आदिशब्देन सम्बन्धः परिगृह्यते, इदं पदं मुख्यवृत्तमिति निश्चयः कारणम्, तत्रच मुख्यार्थबाधादिनिश्चयो हेतुः, तदभावा त्तदभावइत्यर्थः । (ततइति) उपदेशादित्यर्थः । (तत्सिद्धाविति) उपदेशा त्प्रागिति शेषः । (निर्विशेषावगमइति) जातइति शेषः (मुख्यार्थबाधइति) मुख्यार्थस्य वृद्धत्वस्य बाधितत्वेन मिथ्यात्वा त्तस्य मुमुक्षुजिज्ञास्यत्व मनुपपन्नतया वगत मिति भावः । (लक्ष्यार्थेति) अनेन लक्ष्यसामान्यज्ञानम् लक्ष्यविशेषजिज्ञासाच च्यज्यते । (प्रत्यक्षेणेति) स्वमतेभेदं, परमतेऽनुपलब्धिनिरा-

अथवा तर्केण, अथवा तादृशेनागमेन । नाद्यः । अतीन्द्रियेप्रत्यक्षबाधायोगात् । नद्वितीयतृतीयौ । अनुमानस्यतर्कमात्रस्यच निरागमे स्वार्थेनुमशक्ते । नचतुर्थः । ननुनेतिनेत्यत्रेतिचवाक्यान्तराभावात् । निर्गुणादिवाक्यै स्तत्सिद्धिरितिचेत् . तथापि निर्गुण प्रश्नः, तैरेवानुभुसितत्वोपात् । नचनैर्गुण्यसिद्धिर्व्याप्त्या, अनिरुद्धनियमसिद्धत्वतेषामस्यान्यपर्यवसानस्यमाणत्वात् । आपाततोविदितार्थश्रुतिविप्रतिपत्त्यासन्दिहान. कीदृग्भूतब्रह्मशब्देनविवक्षितमितिपृच्छतीतिचेत्, नैवं; तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यामपि कारणत्वैलक्षण्यनिर्णयात्तत्सन्देहस्यैवस्थापनप्रसङ्गात् । नचनिर्विशेषंसविशेषंवेतिनिमूर्तोञ्ज- गकारणत्वोक्त्यानिर्विशेषत्वनिश्चयस्मिध्येत् । अपितुसर्वकारणत्वाक्षिप्तसार्वज्ञ्यसर्वशक्तिसत्यसङ्कल्पत्वादिभिर्नित्यानन्दादिशब्दकण्ठोक्तैश्च सर्वज्ञत्वादिकबृहत्त्वमेवनिर्धार्येत ।

नन्वविदितमुख्यलक्षकाविभाग शिष्योमुमुक्षुर्भिर्जिज्ञास्यत्वेनोक्तिमात्रान्य तदुपश्रुत्यतल्लक्षणं पृच्छति,

---

यस्याश्रुत्यक्षणं । प्रश्नवैयर्थ्यपरिहारमाशङ्कते (आपाततोविदितार्थेति- श्रुती द्वैताद्वैतश्रुती, तत्रचविप्रतिपत्तिः - विरुद्धार्थप्रतिपादकवचनद्वयो (कीदृग्भूतमिति) निर्विशेषसविशेषवेत्यर्थः . (पृच्छतीतिचेदिति) त तश्चलक्ष्यार्थनिर्विशेषोपदेश उपपन्नइतिभावः (लक्षणाभ्यामिति) वा क्यपरम । वैलक्षण्य-अनृतादिव्यावृत्यात्मकस्वरूप । तटस्थलक्षणेन स- विशेषत्वकोटि स्वरूपलक्षणेन निर्विशेषत्वकोटिश्चासिद्धा, स्वरूपलक्ष णस्य तेननिर्विशेषपरत्वस्याभिमानादित्यर्थः । नसन्देहमात्र प्रत्युतवैप रीत निश्चयएवेत्याह (नचेति) (सर्वकारणत्वाक्षिप्तमिति) कर्तृत्वा क्षिप्तमित्यर्थः . उपादानत्ववन्निमित्तत्वस्यापि तत्र विवक्षितत्वात् . (स र्वज्ञेत्यादि) कारणत्वानुपपत्ति लक्षणन्यायमाचिन्त्या सविशेष श्रुते- स्सविशेषमेव निर्धार्येतेत्यर्थः . (ब्रह्मत्वमेवेति) निर्वचनोपबृंहित ब्रह्म शब्दावगतश्चेतिभावः । यद्वा नत्वदभिमतनिर्विशेष ब्रह्मशब्दविवक्षित मितिसिद्ध्यति , किन्त्वस्मदभिमतं बृहत्त्वविशिष्टमेवेत्याह (बृहत्त्वमेवे ति) सत्यज्ञानादिवाक्येनापि सत्यत्वादिकमेव निर्धार्येतेतिभावः । वै यर्थ्यपरिहारान्तरमाशङ्कते (नन्विति) अत्रप्रश्नस्य सन्देहमूलत्वानुक्ते र्मंदवाक्यदोषइतिभावः . (तल्लक्षणमिति) ब्रह्मशब्दनिर्वाच्यस्य लक्षणं

आचार्यस्तु श्रुत्यविरुद्धब्रह्मशब्दलक्ष्यनिर्विशेषवस्तुलक्षणमुपदिशतु । तदपि न, मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं निर्विशेषमित्यस्यैव निर्मूलत्वात्; प्रत्युत "तमेवं विद्वा" नित्यादिभिर्विभूतिगुणविग्रहव्यापारविशिष्टमहापुरुषवेदनस्यैवामृतत्वप्रा - प्त्युपायत्वश्रवणाद्बाधाच्च । अतो यथाश्रुत एव ब्रह्मशब्दार्थः । निरुक्तिच- यास्क. । "ब्रह्म परिवृढं सर्वत" इति । ....

पृच्छतीत्यर्थः । "ब्रह्माधीहि" इत्यस्य ब्रह्मशब्दविवक्षितमधीहीत्यर्थ इतिभाव । पूर्वमनुपाहितस्य जिज्ञास्यत्वमङ्गीकृत्य लक्षणशोधनादि दूष्यं तत्र लक्षणैरुक्तं । इदानीमनुपाहितस्य जिज्ञास्यत्वमेवासिद्ध- मतस्तत्र न लक्षणेत्याह (तदपीति) यद्वा यदि मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं ब्रह्म निर्विशेषमिति निर्धारितं स्यात्तदा जिज्ञासावाक्यस्य तदानुगुण्येन वर्ण- नीयतया ब्रह्मपदमुख्यार्थप्रश्नस्य तदननुगुणत्वान्मुमुक्षुज्ञातव्यब्रह्मश- ब्दार्थे कइति लक्षणयानश्नसमर्थनं स्यात्, न चैतत्सिद्धं, अतः "अधीहि भगवोब्रह्मे" तिपदं मुख्यार्थस्यैव प्रश्नपरम्, तथाचोक्तप्रकारेण प्रश्नोऽनु- पपन्न इत्यभिप्रायेण परिहरति (तदपीति) (तमेवं विद्वानिति) आ- दिशब्देन "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती" त्यादि विवक्षितं । "तमस- स्तु पारे सर्वाणि रूपाणी" त्यादिभिर्विभूतिः, "महान्त" मित्यादिभि र्गुणः, "आदित्यवर्ण" मिति विग्रह., "विचित्य कुरुते" ति व्यापारः प्रतिपाद्यते. (विशिष्टेति) तत्पदेन एवमिति च प्रस्तुतविभूत्यादि वै शिष्ट्यपरामर्शादितिभाव. (महापुरुषेति) "पुरुषम्महान्त" मिति वाक्यार्थ उक्तः । एवञ्जिज्ञास्यपर्यालोचनया निर्विशेषस्य जिज्ञासानर्ह- त्वादिभिर्जिज्ञास्यत्वासम्भवादुपाहितस्यैव जिज्ञास्यत्वे न निर्विशेषलक्षणे ति. (अतइति) यतो लक्ष्यत्वाभिमत शब्दस्वरूपपर्यालोचनया मु- ख्यवृत्त्यभावे साधुत्वानुपपत्ते रत्वन्मते मुख्यवृत्तेः क्वाप्यसम्भवाच्च त न्मूललक्षणाया अनुपपत्तिः, यतश्च लक्ष्यत्वाभिमत जिज्ञास्यस्वरूप प- र्यालोचनयोपाहितस्यैव जिज्ञास्यत्वे लक्षणाया असम्भव., अतः । "बृह तिबृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मे" तिश्रुत्युक्त प्रकार एव ब्रह्मशब्दार्थ- इत्यर्थः । सर्वतः - सर्वस्मात्, अनवधिकातिशय बृहदित्यर्थ । यद्वा स र्वतः - सर्वप्रकारेण, स्वरूपतो गुणतो विभूतितश्चेत्यर्थः । अत्र तत्वटीका यामुक्तं "यत्त्वार्थसंगिरी निरुक्तिर्बृंहणत्वमप्याह" बृहति बृंहयति त-

इदंसर्वमभिप्रेत्याभाष्यत " ब्रह्मशब्देनचस्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगण.पुरुषोत्तमोऽभिधीयते " इति । अभिधीयते - मुख्यया वृत्त्योच्यते । अनेनं नामकमनेवंविधव्यक्तिमपिप्रतीतिमद्वतांस्वतन्त्रं मन्यत निरासोभाव्यः । विशेषणद्वयेनचब्रह्मपुरुषोत्तम-

---

स्मादुच्यतेपरब्रह्मे " ति. पौराणिकोपप्रसिद्धिः " बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयत " इति,तत्रैवली वर्दन्यायादिति नविरोधः, तेनानवधिकातिशय बृहत्त्वमेव ब्रह्मशब्दार्थइत्येके, अपरेतु बृहत्त्ववत् बृंहणत्वमप्यनवधिकातिशयं ब्रह्मशब्दार्थः " बृहतिबृंहयती " तिपृथगभिधानस्वारस्यात्, " बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्चे " ति समुच्चयस्वारस्याच्चेत्याचक्षते, वयन्तुब्रूमः विरोधाभावादुभयथाप्याचक्ष्महे " इति । अत्रबृंहणत्वं बृहत्त्वान्तर्गतमेवार्थो नपृथगितिप्रथमपक्षः, बृहत्त्वं तदनन्तर्भूतं बृंहणत्वञ्च समुच्चितमर्थइति द्वितीयः, बृहत्त्वान्तर्भावेनापि बृंहणत्वस्य धर्मस्वरूपेणापि तत्रापि समुच्चितमर्थइति तृतीयः, प्रतिपाद्याकारभेदान्नपौनरुक्त्यम्, नच गोबलीवर्दन्यायात्सङ्कोचः, तस्य पक्षान्तरविषयत्वात्, अतउभयथा प्यर्थो बृंहणत्वमितिभावः । " क्षरन्त्वमृत " मित्युक्तमुपपादयन्नेतदादिमूलभूतं भाष्यमाह (इदंसर्वमिति) एवमुक्तश्च ब्रह्मशब्दार्थः, इदंसर्वमभिप्रेत्याभाष्यतेति वाक्याभ्यासस्यार्थश्रुतौ स तस्वेतिगम्यते । इदञ्चभाष्यं महाशितसाचार्यै., " प्रथमविशेषणेन स्वभावतोनिरस्त निखिलदोषत्वादयमेव ब्रह्मशब्दवाच्य. नान्यः । नहि-कारागृहनिगळितएव, तन्मोचनार्थमभ्यर्थनीयः, अतोमुमुक्षूपास्यपरजिज्ञासासूत्रस्थ,ब्रह्मशब्देन. पुरुषोत्तमएवार्थ सामर्थ्यादभिधीयत इत्यवगम्यते । द्वितीयविशेषणेन " यस्मिन्प्रयुज्यमानेतु गुणयोगस्तुपुष्कलः । तत्रैवमुख्यवृत्तोऽयमन्यत्रह्युपचारत " इतिन्यायेन गुणतोपि बृहदर्थेशब्दशक्तेरसङ्कोचस्सिध्यतीति शब्दशक्तेः पुरुषोत्तमएवाभिधीयत इत्यवगम्यत " इति. (अनेवमात्मकमिति) तन्निरासप्रकारस्तु वेदान्तविजये प्रपञ्चितोऽस्माभिः. (विशेषणद्वयेनेति) " ब्रह्मपरिवृढंसर्वत " इतिब्रह्मशब्दनिरुक्तिः, " यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः । अतोस्मिलोकेवेदेच प्रथितःपुरुषोत्तम " इतिपुरुषोत्तमशब्दनिरुक्तिः । एतेन पुरु-

शब्दयोः निरुक्तिरुपपद्यते ॥ .. ..

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्तिवादः प्रथमः ॥

षोत्तमशब्दो न कर्मधारयः, उत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । न च षष्ठीसमासः, "न निर्धारणे" इति निषेधात् । नापि सप्तमीसमासः, "न निर्धारणे" इति निषेधादेव । न च वाच्यं षष्ठ्याश्रयं समासनिषेधं न सप्तम्या इति विशेषाभावेन सप्तम्या अपि निषेधात् । अन्यथा षष्ठीसप्तमीसमासयो रूपतोऽर्थतश्च भेदाभावेन निषेधानर्थक्यात्, अतोऽवयवार्थनिरुक्तिरसम्भवा केवलरूढ एवायमश्वकर्णादिवत् । तदिदमाह "रूढ्या तु कामं पुरुषोत्तमोऽस्तु" इति निरस्तम्, "यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम" इत्यादि निरुक्त्यनुसारेण "पंचमी विभक्ते" इति विहितपंचम्याः "पंचमी भयेन" इत्यत्र "पंचमी"ति योगविभागात्समासोपपत्तेः । योगविभागश्च "तादपि परस्तपर" इति भाष्यवाक्यादवगम्यते । विस्तरस्तु वेदान्तविजये द्रष्टव्यः । ... ...

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां ब्रह्मशब्दवृत्तिनिरूपणं नाम प्रथमः स्कन्धः ।

॥ प्रथमवादस्संपूर्णः ॥

॥ श्रीमतेरामानुजायनमः ॥

॥ श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकायनमः ॥

द्वितीयवादः

अथस्वात्मैकभासस्य निर्विशेषस्यदुष्यतः । विशुद्धस्यापिजिज्ञासा-
परेष्टाप्रतिषिध्यते ॥ ....

यदाहुः - ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं विचार्यं, ...

पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणस्यौचित्य भाष्यक्रमस्यानुरोद्धव्यत्वंचाभिप्रेत्याह (अथेति) वादार्थंसंगृह्णाति (स्वात्मेति) कर्मत्वाभावात्सामान्यविशेष वद्रूपद्वयविषयत्वाभावेन हेतुफलाभावाज्जिज्ञासानोपपद्यतइत्याह (स्वात्मैकभासस्येति) स्वप्रकाशस्यैव स्वगतसामान्यविशेषविषयत्वेन हेतुफलत्वेस्तामित्यत्राह (स्वात्मेति) स्वयमेवात्मा स्वात्मा जिज्ञासासमानाधिकरणयोरेव सामान्यविशेषज्ञानयोः हेतुफलभावात्स्वप्रकाशस्यैवात्मत्वेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्साध्यत्वासम्भवाच्च नहेतुफलभावः । किञ्च निर्विशेषत्वाच्च सामान्यविशेषयोरभावेन नजिज्ञासाहेतुफल सम्भवइत्याह (निर्विशेषस्येति) किमविद्योपहितस्यजिज्ञास्यता उत विशुद्धस्य, नाद्यइत्याह (दुष्यतइति) मिथ्याविषयकज्ञानस्य निवर्तकत्वासम्भवेन इष्यमाणत्वासम्भवादितिभावः । द्वितीयन्दूषयति (विशुद्धस्येति) विशुद्धस्यज्ञप्तिविषयत्वाभावादितिभावः । निर्विशेषस्येत्यनन्तरं ब्रह्मणइतिशेषः । स्वात्मैकभासस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा या परेष्टा सादुष्यतोविशुद्धस्यापि प्रतिषिध्यतइत्यन्वयः । जिज्ञासामात्रं खण्डयतः ब्रह्मजिज्ञासाखण्डन नानिष्टमित्याशंक्याह (परेष्टेति) यथालोकंब्रह्मण्यपि तस्याइष्टत्वात्, अन्यथानारम्भेण शास्त्रोच्छित्तेरिति भाव । अस्मिन्वादे जिज्ञासानुपपत्तिर्विचारानुपपत्तिर्वा प्रतिपाद्या, अन्यतरार्थत्वे अन्यतरनिरसन मार्थं । अत्रच विचारानुपपत्तिपक्षे जिज्ञासापदं विचारपरम् । हेतुफलाभावाज्जिज्ञासानुपपत्त नतःसाध्य विचारसम्भवइतिवा तात्पर्यं । ब्रह्मपदादेवब्रह्मणः प्रतीते विचारानुपपन्नइत्यभिप्रायेणोक्त (शब्दनिर्दिष्टमिति) (विचार्यमिति) जिज्ञासानुपपत्तिपक्षे विचारफलक जिज्ञासाविषयइत्यर्थः । विचारानुपपत्त्या तत्फल

तच्च तत्प्रमाणोपक्षेपेण । प्रमाणञ्च निर्विषयं न निरूप्यं। सविषयत्वे तु तद्विषयत्वाद्दृश्यत्वमिथ्यात्वजडत्वादिस्वोक्तानिष्टापत्तिः । स्वरूपप्रकाशएवहेतुः फलञ्चजिज्ञासायाइतिचेन्न; तस्यास्तदुभयसामानाधिकरण्यनियमदृष्टेः । स्वरूपप्रकाशस्यच तदेकाधारताभावात् । अनादेः प्रकाशस्यचानिरपेक्षहेतुत्वे जिज्ञासानादित्वप्रसक्तेः ।.... ....

दर्शितः । आदिपदेन प्रकाशानात्मकत्वं गृह्यते, तेनत्वद्रूपैकप्रकाशमित्यत्र प्रकाशत्वेन व्याघातः प्रदर्शितः । विचारानुपपत्तिपरेतु अस्तु जिज्ञासानुपपत्तिः विचारानुपपत्तौ किमायातमित्यत्राह (जिज्ञासापूर्वकमिति) तथाच जिज्ञासायाअसम्भवे तत्साध्यविचारो नोपपद्यतइतिभावः । विचारानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह (तच्चेति) मानृदृग्गोचरीतिकर्मत्वम्माच सामान्यविशेषयोर्द्वयविषयत्वं, तथापि स्वरूपप्रकाशस्यैव स्वगतसामान्यविशेषविषयत्वेन हेतुफलभावाज्जिज्ञासोपपद्यतइति पूर्वोक्तव्याघातपरिहारंशङ्कते (स्वरूपेति) ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वंफलत्वञ्च, नतुसामान्यविशेषज्ञानयोर्गौरवादित्येव काराभिप्रायः . (नेति) अन्यथा यज्ञदत्तीयसामान्यज्ञानादेवदत्तीयविशेषज्ञानफलकजिज्ञासाया विष्णुमित्रेजननापत्तिरितिभावः । यद्यपि हेतुभूतज्ञानस्य जिज्ञासासामानाधिकरण्यनियमोनास्ति अहमितिस्वप्रकाशादेव नित्यत्वादिजिज्ञासादर्शनात्, अथापि अहमितिप्रतीतिरन्तःकरणाकारवृत्तिरिति यन्मतं तदनुसारेण तदुभयेत्युक्तं । स्वभिन्नविषयजिज्ञासाभिप्रायेणवा तदुक्तम् । हेतुफलत्वयोस्सामान्यतो दूषणमुक्त्वा प्रातिस्विकन्दूषणमाह (अनादेःप्रकाशस्येत्यादिना अनादित्वभङ्गादित्यन्तेन) किंस्वरूपप्रकाशो निरपेक्षएवहेतुरुतागन्तुकं सहकारिणमपेक्ष्येति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमेदूषणमाह (अनादेरिति) अत्रजिज्ञासायदि निरपेक्षा अनादि प्रकाशजन्यास्यादनादिस्स्यादित्यापादनं विवक्षितम्, तेन नापाद्यापादकयोर्वैयधिकरण्यम्। ननुजन्यत्वानादित्वयोर्विरुद्धत्वेनव्याप्त्यभावात् कथमापाद्यापादकभावः, नच प्रवाहानादित्वमापाद्यम्, क्रमिकोत्पत्तौहिप्रवाहः, निरपेक्षजन्यत्वेच विलम्बहेतोरभावेन एकस्यास्समुत्पत्तिकालएवयावद्व्यक्त्युत्पत्तेरावश्यकत्वेन प्रवाहस्यैवासिद्धेः । नच निरपेक्षजन्यत्ववादिनो धारावाहिकस्थले पूर्वज्ञानस्यैव उत्तरज्ञानम्प्रतिपूर्वजिज्ञासाया उत्तरहेतुत्वं च

सापेक्षत्वेयथादर्शनम् स्वविषयवेदनापेक्षणात् । ....

फलुं दास्यमिति चेन्न, जिज्ञासा यदि प्रकाशानन्तरभाविनिरपेक्षप्रकाशजन्या स्यात्तर्हि प्रकाशसमवधानक्षणोत्तरक्षणवर्ति प्रागभावप्रतियोगिनी स्यात्, योयदनन्तरभावि निरपेक्षयज्जन्यः सतत्समवधान क्षणोत्तरक्षणवर्ति प्रागभावप्रतियोगी नभवतीति व्याप्तेरिति तात्पर्यात् । तस्य च प्रकाशस्यानादित्वात् तत्समवधानक्षणोत्तरक्षणवर्ति प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे अनादित्वं पर्यवस्यती त्यभिप्रायेणानादेः प्रकाशस्येत्युक्तम् । प्रकाशो यदि जिज्ञासासामग्रीत्व पर्याप्त्यधिकरणं स्यात् स्वाधिकरणक्षणान्यूनसङ्ख्याक जिज्ञासाधिकरण क्षणकः स्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरण क्षणपूर्वक्षण वर्ती न स्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरण क्षणद्वयवर्ती न स्यात्, यद्यत्सामग्रीत्वपर्याप्त्यधिकरणं तत्स्वाधिकरणक्षणान्यून सङ्ख्याकतदधिकरणक्षणकं, तत्प्रागभावाधिकरण क्षणपूर्वक्षणवर्ति नभवति, तत्प्रागभावाधिकरणक्षणद्वयवर्ति नभवतीति च व्याप्तेरितिवा तात्पर्यं । अत्र च द्वितीयादयस्तर्काः प्रतिबन्धकाभाव कारणत्वमतेन । अनादिपदस्य पूर्ववदर्थनयोजनम्, तथा च निरपेक्षस्य प्रकाशस्यानादेः कारणत्वमेव नस्यादितिभावः । यद्वा प्रकाशोत्तरजन्य जन्यत्वाभावे अनादित्वंस्यादिति विवक्षितं, तत्कुत इत्यपेक्षायामुक्तं (अनादेरिति) ततश्चानाद्युत्तरजन्य जन्यत्वाभावे अनादित्वमितिव्याप्ते रात्मादौ दृष्टत्वेन अनादिप्रकाशोत्तरभावि (जन्य) जन्यत्वाभावे अनादित्वंस्यादिति । नचजन्यत्वाभावस्यैव व्याप्यत्वे विशेषणवैयर्थ्यम्, अखण्डाभावे तदभावात् । यद्वा जन्यत्वाभावे प्रयोजको जन्य जन्यत्वाभावः, तत्रानाद्युत्तरजन्य जन्यत्वाभावइतिभावः । यद्वा निरपेक्षानादिजन्यत्वोक्तिर्जिज्ञासाया अनादित्वे पर्यवस्यति, यस्मिन्काले कार्योत्पत्तिरभिमता ततः प्रागपि कार्यंस्यात् कालयोर्विशेषाभावात् । एवं पूर्वपूर्वकालेऽप्युत्पादिते निरपेक्षानादिजन्यत्ववादिना पूर्वकारणाभावेन वक्तुमशक्यमिति अस्यापादनस्यानुद्धारादित्यर्थः । एवं चानादित्वे सिद्धे जन्यत्वमेव नसंभवतीति तात्पर्यं । (यथादर्शनमिति) जिज्ञासायास्समानविषयधर्मिज्ञानजन्यत्वस्य लोके दर्शनादिति भावः । ननु यद्यपि धर्मिविषयज्ञानं लोके दृश्यते तथापि तस्य धर्मिविषयज्ञानत्वेन नहेतुत्वं किन्तु धर्मिज्ञानत्वमात्रेण लाघवात्, तथा च स्वरूपप्रकाश एव हेतुः, न चानादित्वप्रसक्तिः सापे-

प्रागसिद्धस्य तुच्छत्वकार्यत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात् प्राक्सिद्धस्य फलत्वा-योगात् । फलत्वे चानादित्वभङ्गात् । उपहितरूपेण वेदनद्वय-विषयत्वाज्जिज्ञासास्यादिति चेन्न; हेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमेऽपि फल-स्य तथात्वे भ्रान्तित्वापातात्. भ्रान्तेश्चासंपाद्यत्वात्तदर्थप्रेक्षावतां प्रारंभः । भ्रान्तिमेव प्रमितिं मन्यमानैस्सा संपाद्येति चेन्न; परीक्षकेभ्योऽपि प्राथमिकभ्रा-न्तिप्रमात्वव्यवसायिनामेव प्रागल्भ्यप्रसङ्गात् । स्वरूपव्यतिरिक्तं कृत्स्नं मिथ्ये-ति प्रयोजकशिक्षणविरोधाच्च -

---

क्षस्यैव तस्य जिज्ञासाहेतुत्वात् , अपेक्षणीयस्य संशयस्यैवेति चेन्न, स्वरूपप्र-काशेनैव तस्य ज्ञातत्वेन संशयस्यैवानुपपत्तेः । फलत्वे दूषणमाह (प्राग-सिद्धस्येत्यादि) प्रागसिद्धस्योत्तरकालमसत्त्वे तुच्छत्वं सत्त्वे कार्यत्वमिति भावः । प्राक्सिद्धत्वपक्षे सिद्धत्वफलत्वयोः परस्परव्याघातमाह (प्रा-क्सिद्धस्येत्यादिना) अनादिपदं प्राक्सिद्धपरम् । यद्वा स्वरूपप्रकाशस्य फ-लत्वे दूषणमाह (फलत्व इति) अनादित्वभङ्गाच्चेत्यन्वयः । एतेनानुदित-पदसूचितव्याघातो दर्शितः । एवं स्वरूपप्रकाशस्यैव हेतुफलभावासम्भ-वेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां जिज्ञासासमानाधिकरणयोस्सामान्यविशेषज्ञान-योर्हेतुत्वं फलत्वं चेति स्थितम् , तत्र शङ्कते (उपहितरूपेणेति) अविद्योपहि-तरूपेण . (वेदनद्वयेति) मुमुक्षूपास्यत्वेन सामान्यवेदनं, जगत्कारणत्वा-दिना विशेषवेदनम् , (नेति) निर्विशेषस्य जिज्ञास्यत्वभङ्गापत्तेरिति भाव . (अभ्युपगमेपीति) फलस्यानुपहितविषयत्वावश्यम्भावात् सामान्यविशे-षवेदनयोस्समानविषयत्व नियमाच्च हेतोरप्यनुपहितविषयत्वमेव वक्त-व्यम् . धर्म्यैक्यमात्रेण समानविषयत्वाद्धेतोः उपहितविषयत्वाभ्युपगमे पीत्यर्थः . (भ्रान्तेश्चासम्पाद्य त्वादिति) तत्वज्ञानसाध्यत्वान्मोक्षस्येतिभा वः । परीक्षकाः - विचारशास्त्राधिकारिणः । प्राथमिकभ्रान्ति - प्रपञ्चभ्रमः । (प्रागल्भ्यप्रसङ्गादिति) निरर्थकायासवैधुर्यादधिकभ्रान्त्यसम्पादनाच्चेति भावः . (स्वरूपेति) प्रमात्वबुद्ध्या विचारप्रवृत्तावपि विचारदशायामेव कृत्स्नमिथ्यात्वस्य शिक्षितत्वेन तत्प्रमात्वबुद्धिनिवृत्ते स्तदुत्पादनार्थमन-न्तनिदिध्यासनादौ प्रवृत्तिर्नस्यादितिभाव. । यद्वा त्वन्मते नित्यानित्यव-स्तुविवेकदशायामेव ब्रह्मातिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानस्य जातत्वात् श्रवणादौ-

नित्यभूतेऽपिसमाधिर्न स्वमात्रसाक्षित्वेनाद्यमात्रेनासाध्यमितिचेन्न; तयो रपितत्स्वरूपत्वेसिद्धत्वात् । धर्मत्वेसत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पक्षोभात् ।

प्रवृत्तिनस्यादितिभावः । स्वरूपस्यैवफलत्वे प्रागसिद्धस्य फलत्वायोगादितिपदूषणमुक्तं तत्परिहारंशङ्कते (नित्येति) ज्ञानस्यासिद्धत्वेपि तद्रूपावच्छिन्नस्यासिद्धत्वा जिज्ञासासम्भवत्येवेतिभावः । प्रामाप्रामविवेके नधर्मस्यैवेच्छा, साचनजिज्ञासा, समाधौतुतादृशज्ञानस्यासिद्धत्वा जिज्ञासेत्यभिमेत्याह (नेति) (सत्यत्वेति) धर्मस्य सत्यत्वेअद्वैतहानिः, मिथ्यात्वेतदर्थप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः , नहिमिथ्यावस्त्वसहमानोमुमुक्षुर्मिथ्योत्पादनाय प्रवर्तेत । नचवेगन्यादेरविद्यानिवर्तकत्वा त्प्रवृत्त्युपपत्तिः , तस्यजडत्वेनानिवर्तकत्वात् । ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमितिहियुष्माकमुद्घोषः । तन्मात्रविषयकज्ञानमेव निवर्तकं नतुधर्मइतिचेत्तर्हि तस्यज्ञानस्यानादित्वादनादि निवृत्त्यापत्तिः । स्वमात्रसाक्षिज्ञानं पूर्वं नास्त्येव सर्वसाक्षित्वादितिचेत्, हन्तकिमिदानीं तादृशज्ञानमुत्पद्यते । स्वमात्रसाक्षित्वमुत्पद्यतइतिचेत् , तर्हितदेवाविद्यानिवर्तकमितिपर्यवसितम् । ननुस्वमात्रसाक्षित्वमविद्यानिवर्तकतावच्छेदकमितिचेत्? शुक्त्याद्यज्ञानस्याधिष्ठानातिरिक्त विषयस्यापि निवर्तकत्वदर्शनेन अधिष्ठानमात्रविषयत्वस्य निवर्तकतानवच्छेदकत्वात् । अधिष्ठानतत्वज्ञानत्वेन निवर्तकत्वेवाच्ये प्रकृतेचाधिष्ठानतत्वज्ञानस्यानादित्वेनाध्यासएवनस्यात् । ननुतत्वसाक्षात्कारमात्रं ननिवर्तकं, तीरस्थवृक्षादावूर्ध्वाग्रत्व साक्षात्कारेपिभ्रमातेपि जलेअधोग्रत्वभ्रमात् । तथाचारोप्याविषयकाधिष्ठान तत्वसाक्षात्कारत्वमेव निवर्तकतावच्छेदकमितिचेन्न, तत्रोर्ध्वाग्रत्वतत्वज्ञानानिवर्त्यत्वादधोग्रत्वभ्रमस्य, उपाधिनिवृत्तौचैवतन्निवृत्तेः, अन्यथापूर्वमूर्ध्वाग्रत्वमात्रसाक्षात्कारसम्भवेन तदनन्तरमधोग्रत्व भ्रमाभावप्रसङ्गात् , विशेषाद्दर्शनजभ्रमस्यैव तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वात् । किञ्चारोप्याविषयकाधिष्ठानसाक्षात्कारत्वमात्रं निवर्तकतावच्छेदकं? उतारोप्याविषयकाधिष्ठान तत्वसाक्षात्कारत्वं? नाद्यः, इदमितिधर्मिज्ञानानन्तरं रजतभ्रमानुदयप्रसङ्गात् । द्वितीयेकिमधिष्ठानतत्वन्नाम? किमधिष्ठानस्वरूपमेव , उतारोप्यविरोध्याका

अनिर्दिष्टाकारप्रकाशस्वरूपं चेदुच्यते, तर्हि तस्याखण्डत्वेन विषयस्य निष्प्रकारकत्वेन साक्षिणि निर्विशेषे निर्धर्मके इदानीं प्रकाश्याकार कथं च जिज्ञासा । इद मिमिति प्राक् प्रमिति नासीत् , सर्वस्य यथार्थविदितावेदिताकारभेदात् स्यात् , कृत्स्नस्य अनवगतार्थस्य अनिर्देश्यत्वाभ्यां तदयोगात्

१.१ नायः उक्तदोषापत्तेः । नद्वितीयः निर्धर्मकेऽब्रह्मणि विरोध्याकाराभावात् . मनुष्यरूपमेव ब्रह्मणि विरोध्याकार इति चेत् । किं विरोधित्वं तेषामावरणत्व- तद्भावरूपत्वं वा ? नाद्य ब्रह्मणो निरावरणत्वेन विरोधितापत्ते. । न द्वि तीय शुक्त्यादेरपि विरोधितापत्तेः । ननु तत्रान्यधिष्ठानस्वरूपास्यात्वाभावरूप वाविरोधीति चेत् ? तर्हि ब्रह्मत्वेनाधिष्ठानज्ञाने सति अध्यासाभावप्रसङ्गात् । कि ञ्च स्वमात्रसाक्षित्वं ब्रह्मणः साक्षित्वे सति स्वसाक्षित्व, तथा चेतरेषामभास मानतया प्रपञ्चस्यास्यात् , प्रतिभासमानसत्ताकत्वान्मिथ्यापदार्थस्य । ननु युगपदेव सर्वमुक्तेस्तद्दशायां प्रपञ्चाभाव इष्ट इति चेन्न , इतरविषयत्व- स्यापि मिथ्यात्वेन तज्ज्ञानानभ्युपगमतया इतरविषयत्वस्यैव व्याघातात् । इतरविषयत्वोपपत्तिकाले स्वाविद्यादेर्निवृत्ततया विचारसाध्यज्ञानस्य वैयर्थ्यं प्रसङ्गाच्च । वैशद्यपक्षे दूषणान्तरमाह (अतिरिक्तेति) अनतिरिक्तपदज्ञा तातिरिक्तपरम् । ब्रह्मणः स्वतोऽपरोक्षतया प्रत्यक्षस्य तत्समानाकारत्व स्य च साध्यत्वायोगादिति भावः . (सर्वेति) स्वरूपधर्मविलक्षणेत्यर्थः । स्वरूपपक्षे विद्याविशेषज्ञानाभावेन ज्ञातातिरिक्ततया उक्ताशभेदेनेति वि कल्पमभिप्रेत्य प्रथमपक्षे दूषणमाह (नियेति) द्वितीये दूषणमाह (निर ञ्जइति) धर्मपक्षे दोषमाह (निर्विशेषइति) मिथ्याभूतविशेषपक्षस्तु " फ लस्य तथात्वेऽभ्रान्तित्वाघातादि " इत्यनेन निरस्त इति भावः । एवमियता ग्रन्थे न अनुदितानस्तमितस्वरूपैक प्रकाशमित्यनेन सूचितं व्याघातं दर्शित । अथ स्वमात्रसाक्षिकस्य वैशद्यस्यवासाध्यत्वेऽपि जिज्ञासानोपपद्यत इत्युपपा दयन्दोषशून्यमित्यनेन सूचितव्याघातं दर्शयति (कथञ्चेत्यादिना) जि ज्ञासा हीदं किमित्याकारा वा कथमित्याकारा वा भवति, एतदाकारप्रश्नयो र्यद्विषया भवतीत्यर्थ . (सर्वेति) प्रश्नद्वयविषयपर्यायेत्यर्थः । विदिताvि दिताकारभेदाभावेऽपि इदं किमित्यादिप्रश्नोऽस्त्वित्यत आह (कृत्स्नेति) कृत्स्ना वगतिज्ञातत्वाज्ञाताभावेन न कस्यापि प्रश्नोपपद्यते । कृत्स्नानवगतौ हि व भावेन धर्मनिर्देशानुपपत्तेः । (तदयोगादिति) इदं किमित्यादिप्रश्नायो

योग्याश्रयेब्रह्मण्यसंभवः। किञ्चब्रह्मणिजगत्कारणत्वाद्द्वैतनिश्चयादेवनद्वैतकोटिकसन्देहः। नचपारमार्थिकाद्वितीयवस्त्वादिनासन्देहः। कोट्यप्रसिद्धेः प्रपञ्चेसत्यत्वमिथ्यात्वकोटिकसन्देहेऽपि नब्रह्मजिज्ञासायाइदंकिमित्यादिप्रश्नस्यच ब्रह्मण्युपपत्तिः, तस्यब्रह्मविषयकसन्देहाभावात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं - कथञ्जिज्ञासेत्यादि ।

किञ्च प्राथमिकाद्वैतसाक्षात्कारादेवाविद्यानिवृत्तौ कुतस्सन्देहः. ननुभेदवासनयाप्रतिबन्धान्नप्राथमिकसाक्षात्काराद्विद्यानिवृत्तिरितिचेन्न, ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेहि ज्ञानेनाज्ञानंनिवृत्तमित्यनुभवोमानं। तदश्चवेदान्तवाक्याद्ब्रह्मज्ञानेजाते ब्रह्मज्ञानेनब्रह्माज्ञानंनिवृत्तमित्यनुभवस्य दुरपह्नवत्वेन प्राथमिकब्रह्मज्ञानस्य प्रतिबन्धासंभवात्। प्राथमिकब्रह्मज्ञानमात्रात्संसारनिवृत्तेरदर्शनेन तदनुवृत्तये तदुपादानाज्ञानानुवृत्ति राश्रयणीयेतिचेत्, त्यज तर्हि संसारस्याज्ञानोपादानत्वं। यच्च तत्वज्ञानस्यप्रतिबंधादज्ञानानिवर्तकत्वेनिदर्शनं विशेषदर्शनं प्रतिबन्धात्प्रतिबिंबभ्रमंनिवर्तयतीति, तन्न, तत्रविशेषदर्शनस्यतन्निवर्तनायोग्यत्वात् । ननुविशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमेवनिवर्त्यतावच्छेदकं, विशेषादर्शनजन्यभ्रमत्वापेक्षयालघुत्वात्. विरोधस्यनियमघटितत्वेपि जन्यत्वस्यानन्यथासिद्धत्वादिघटितत्वेन ततोपिगुरुत्वादितिचेन्न, चंद्रप्रादेशिकत्वदूरस्थपर्वताल्पपरिमाणादिभ्रमेव्यभिचारात्. तद्भ्रमस्यसोपाधिकत्वाभावेनोपाधिकप्रतिबन्धकाभावात् । नन्ववच्छेदकलाघवानुसारेण तत्रापिदूरस्थत्वादेःप्रतिबन्धकत्वंकल्प्यतइतिचेत्तन्न, विशेषदर्शनमन्तरेणोपाधिनिवृत्त्याव्यासङ्गादिनावानिवृत्तिस्थलेव्यभिचारेण तस्यतदवच्छेदेन निवर्तकत्वाभावात् नचोपाधिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यत्वेनविशेषणान्नव्यभिचारइतिवाच्यं, उपाधिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यसोपाधिकभ्रमस्यासत्त्वेन तदर्थं प्रतिबन्धककल्पनावैयर्थ्यात् . किञ्च उपाधिनिवृत्तीत्यादिना उपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वव्यासङ्गानिवर्त्यत्वादिकंहिविवक्षितं, तत्रचोपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वस्थानेविशेषादर्शनजन्यत्वमेवनिवेश्यतां लाघवात्, उपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वस्य उपाधिनिवृत्तिजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वाभावात्मकत्वेन निवृत्तिप्रतियोगित्वाभावप्रवेशेन गौरवात् । किञ्चैवं विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमिति विशेष्यभागोऽपिनवक्तव्यइतिलाघवं । ननुच पक्षद्वयेपिव्यासङ्गादि तत्तदनेकानिवर्त्यत्वविशेषणेगौरवा द्विशेषदर्शनासमवहितसामग्रीनिवर्त्यत्व-

मेव विशेषणं । ततश्च पूर्वोक्तलाघवं स्थितमेव । नचैवमपि प्रतिबन्धकल्पनावैयर्थ्यं, सोपाधिकभ्रमस्योपाधिनिवृत्तिनिवर्त्यत्वादितियाच्यं, यत्र विशेषदर्शनसमकालोत्पत्तिकोपाधिनिवृत्त्याभ्रमनिवृत्तिः तत्र विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्यनिवर्त्यभ्रमावस्यसत्त्वेन उपाधिकालीनविशेषदर्शनादनिवृत्त्यर्थंप्रतिबन्धकल्पनात् । नचविशेषदर्शनस्य विद्यमानस्यापिभ्रमनिवर्त्तकत्वे विप्रतिपत्ते स्तदसमवहितसामग्र्यनिवर्त्यत्वानिश्चयात्र प्रतिबन्धकल्पनेतिवाच्यं, विशेषदर्शनासमवहितत्वेन विशेषदर्शनासमानकालीनत्वस्यविवक्षितत्वादितिचेन्न, विशेषदर्शनकालीनविशेषादर्शनजभ्रमत्वस्यैव विशेषदर्शनासमवहितसामग्रचनिवर्त्यविशेषदर्शन विषय विरुद्धविषयभ्रमत्वापेक्षायालघुत्वेनावच्छेदकत्वात् । ननु तर्हि विशेषदर्शनकालीनविशेषदर्शन विषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमेवावच्छेदकमस्तुलाघवादितिचेन्न, विशेषदर्शनोत्तरकालोत्पन्नसोपाधिकभ्रमस्य विशेषदर्शनंविनाप्युपाधिनिवृत्त्यैवनिवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारेण तस्यानवच्छेदकत्वात्तदर्थमुपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वेनवा विशेषदर्शनासमानकालीन सामग्र्यानिवर्त्यत्वेनवा विशेषणेगौरवात् । किञ्च विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्वे संयोगाद्यवच्छेदकमूलाद्यवच्छेदेन संयोगाभावभ्रमस्य तदवच्छेदेन संयोगवत्त्वव्याप्यदर्शनानिवर्त्यत्वापत्तेः, विशेषदर्शनविषयमूलादिगतधर्मविरोधित्वाभावाद्भ्रमविषयसंयोगाभावस्य । आमघटे रक्तभ्रमस्यच रक्तत्वाभावनिरूपितकालिकव्याप्तिमादाय यदामत्वादिविशेषदर्शनं तेनानिवर्त्यत्वापत्तिः, विशेषदर्शनविषयामत्वादिविरोधित्वाभावाद्भ्रमविषयरक्तत्वस्य । पाकानन्तरं तत्रैवरक्तत्वोत्पत्तेः । विशेषादर्शनजन्यत्वंतु तत्राप्यस्तीतिनास्मन्मतेदोष । नचविशेषदर्शनविषयेण सहैकस्मिन्काले एकावच्छेदेन सहानवस्थायिविषयकभ्रमत्वमेवावच्छेदकमितिदोषद्वयनिस्तार, एतद्वृक्षत्वादेर्मूलावच्छेदेन संयोगव्याप्यत्वग्रहे तद्दर्शनस्यमूलावच्छेदेन संयोगाभावभ्रमविरोधित्वात्, तत्रचैकावच्छेदेनसहानवस्थायित्वस्याप्यभावात् । घटत्वस्यचदशाविशेषे रक्तत्वाभावव्याप्यत्वग्रहे तद्दर्शनस्यतद्दशायां रक्तत्वभ्रमविरोधित्वात्, तत्रचैककाले सहानवस्थायित्वस्याप्यभावात् । किञ्च त्वन्मते स्फटिकत्वादिविशेषदर्शनेन लौहित्यभ्रमस्यप्रतिबिम्बस्थलइव निवर्त्यत्वंवाच्यं, तत्रच

परम्परासम्बन्धेन लौहित्यस्य स्फटिके सत्त्वाद्विरोधाभावान्ननिवर्तकतास्यात । नचोपाधिनिवृत्त्यादिनिवर्त्यत्वादिना नविशेष्यते, किन्तु विशेषदर्शनाव्यवहितपूर्वक्षणवर्तित्वेन, अतोनगौरव । यदप्युक्त "विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्वइत्यादि " तदपिन, विशेषदर्शनविषयपदेन व्याप्यत्वेन गृह्यमाणव्यापकस्य विवक्षितत्वात् , एतद्धर्मत्वस्यसयोगविशेषोव्यापक । यदपि "किञ्चतन्मते"इत्यादि, तदपिन भ्रमविषयसंबन्धेनाविरोधित्वस्यविवक्षितत्वात् , भ्रमविषयसाक्षात्सम्बन्धेन लौहित्यस्यापिस्फटिकत्वादिविरुद्धत्वादितिचेत् । उच्यते , यत्रसोपाधिकभ्रम द्वितीयक्षणोत्पन्नोपाधिनिवृत्तिप्रयोज्य तृतीयक्षणेभ्रमनिवृत्ति- तत्क्षणएवविशेषदर्शनचोत्पद्यते तद्भ्रमेउक्तनिवर्त्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेनव्यभिचारात ,तदर्थविशेषदर्शनाव्यवहित पूर्वक्षणोत्पत्तिकत्ववक्तव्यम , उत्पत्तिश्चस्वसमानकालीनपदार्थ प्रतियोगिकध्वंसानाधारसमय सम्बन्धः । अव्यवहितत्वचविशेषदर्शनानधिकरण क्षणानन्तरितत्वम् । पूर्वक्षणश्चप्रागभावावच्छिन्नक्षण- । व्यापकत्वञ्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्न स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावा प्रतियोगित्वम । तथाचविशेषदर्शन क्षणाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्तिकत्वे सति विशेष (दर्शनविषय) व्यापकेनसहैकस्मिन्कालएकावच्छेदेन भ्रमविषयसम्बन्धेन सहानवस्थायिविषयकभ्रमत्वापेक्षया विशेषदर्शनकालीन विशेषादर्शनजन्यभ्रमत्वस्यैव लघुत्वेनावच्छेदकत्वात । किञ्चविशेषदर्शनविना प्युपाधिनिवृत्त्या निवृत्तिदर्शनेन सोपाधिकभ्रमत्वावच्छेदे नोपाधिनिवृत्तेर्निवर्तकत्वकल्पनात् तदभावादेवभ्रमानिवृत्त्युपपत्तौ नतत्प्रतिबन्धकल्पना । नचव्यासङ्गादिनापिसोपाधिकभ्रमनिवृत्तेर्व्यभिचारः, व्यासङ्गाद्यजन्यत्वेन विशेषणात् । किञ्चविशेषदर्शनस्यप्रतिबिम्बभ्रम निवर्तकत्वे श्वैत्यानुमितेरपि 'शङ्खपीतत्वभ्रमनिवर्तकत्वापत्ति' । नचतत्तस्तन्निवृत्तेश्च दर्शनादेवानिवर्तकत्व, लाघवाद्विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषय भ्रमत्वेननिवर्त्यत्वकल्पनात् तदनुसारेणप्रतिबिम्बस्थलेऽप्यत्रापि विशेषसाक्षात्कारत्वापेक्षया विशेषज्ञानत्वेन निवर्तकत्वकल्पनेलाघवात् तदनुसारेण प्रतिबन्धकत्वकल्पनोपपत्ते । नन्वेवमपि प्रपञ्चभ्रमनिवृत्त्यर्थं शाब्दापरोक्षाङ्गीकार विरोधात् । नचापरोक्षभ्रमेणिपरोक्षज्ञानासम्भवा च्छाब्दज्ञानस्यापरोक्षत्वाङ्गीकार- अपरोक्षेपिवह्नौसिषाधयिषयानुमितिदर्शनात । किन्त्वस्तु शब्दजन्यापरोक्षभङ्गे द्रष्टव्य । तस्माद्विशेषदर्शनकालीन विशेषादर्शनजन्य भ्रमत्वमेवावच्छेदक ।

ननुमूलावच्छेदेन संयोगभ्रमे अग्रावच्छेदेन तदभावव्याप्यदर्शने तद्भ्रम निवृत्त्यापत्तिरितिचेन्न, स्वाभावजन्यभ्रमंप्रति विशेषदर्शनस्यनिवर्तकत्वा त । नचविशेषादर्शनस्य हेतुत्वेमानाभावः । विशेषादर्शनहेतुदोषाणामेव भ्रमहेतुत्वादितिवाच्यम्, विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य कारणत्वावश्यम्भावात् । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाभावमतेच विशेषाद र्शनप्रयोज्यत्वंविवक्षितम् । यत्तूक्तंविशेषादर्शनं नकारणं,स्वगृत्तिविशेषद र्शनस्याप्रामाण्यविषयकत्वेन तदभावस्यापि सर्वत्रभ्रमस्थलेऽसम्भवात् । परकी यविशेषदर्शनाभावस्यातिप्रसक्तत्वादिति, तन्न, स्विपाधविपाविरह्यावच्छि न्नसिद्धयभावस्यानुमितावि .अप्रामाण्यशङ्काशून्यविशेष दर्शनत्वावच्छि न्नसामान्याभावस्यैव हेतुत्वात् । अप्रामाण्यशङ्काक्रान्त विशेषदर्शनेसत्यपि भ्रमानिवृत्तेः । अथवा विशेषदर्शनप्रतिबन्धक दोषजन्यत्वमेवावच्छेदक मस्तु । ननुप्रतिबन्धकत्वस्य कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वात्मकतया कारणत्वस्यचानन्यथा सिद्धयादिघटितत्वेनगौरवम् । विशेषदर्शनविष येत्यादि मदुक्तावच्छेदकन्तु लघ्वितिचेन्न । प्रकृतेकारणत्वस्य नियत पूर्ववर्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । कार्यानुत्पादव्याप्यत्वंवा प्रतिबन्धकत्वम- त्रविवक्षितम् । तथाचोपाधिनिवृत्तयाद्यनिवर्त्यत्वादि विशिष्टत्वदुक्ताव- च्छेदकापेक्षया लाघवादिदमेवावच्छेदकमस्तु । वस्तुतस्तुपूर्वभ्रमोविशेष दर्शनेन विरोधिगुणतया निवृत्तइतिनतत्रप्रतिबन्धः । अतोविशेषदर्शनस्यो त्तरज्ञानप्रतिबन्धकत्व मुपाधेश्चोत्तेजकत्वमिति पर्यवसितम् । तथाचनेदं प्रकृतार्थनिदर्शनम् । यदप्युक्तं परेषामप्यात्मनि शरीराभेदबुद्धिर्निरुपा- धिकभ्रमएव, उपाध्यन्तराभावात् । तथाच यदितत्वज्ञानम्प्रतिबन्धान्नभ्रमं निवर्तयतीतिनोच्येत तदाकथंपरेषां शास्त्रारम्भस्स्यात् । नचेश्वरसाक्षा- त्काराभावात्तत्र भ्रमोननिवर्तते नतुप्रतिबन्धादितिवाच्यम्, ईश्वरसाक्षा त्कारस्यभिन्नविषयस्य साक्षात्तदनिवर्तकत्वात् । जीवसाक्षात्कारस्त्विदा- नीमपिविद्यतएव । ईश्वरसाक्षात्कारस्याप्यलौकिकस्य इदानीमपिसत्वात् । लौकिकस्यपश्चादप्यभावात् । तस्मात्तत्रात्मज्ञानं केनचित्प्रतिबद्धं सत्भ्रम निवर्तयतीति वक्तव्यमित्यस्मन्मतेपि तत्तथेति । अत्रब्रूमः, स्वात्मतत्वसा- क्षात्कारोमिथ्याज्ञान प्रागभावासहवृत्ति मिथ्याज्ञाननिवृत्तिहेतुः , ईश्वर- साक्षात्कार आप्ततत्वसाक्षात्कारद्वारा मिथ्याज्ञान निवृत्त्युपयोगीत्येकन्मत

श्रवणद्वाराऽऽत्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य सहकारीत्यपरम् , मतद्वयेपीदानीं विशेषदर्शनस्य सत्त्वेपि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्ति मिथ्याज्ञानध्वंसत्वावच्छेदेन देहादिभेदप्रकारकात्मतत्त्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नस्य कारणत्वोपगमेन तादृशसाक्षात्कारस्य श्रवणादिसाध्यस्य ततः प्रागसिद्धेः साक्षात्परम्परया वा मिथ्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकीभूतस्येश्वर साक्षात्कारस्याभावाच्च तादृशमिथ्याज्ञाननिवृत्त्युपपत्तौ नात्रप्रतिबन्धकापेक्षा । नचेश्वरसाक्षात्कारोऽलौकिक इदानीमप्यस्ति, लौकिकः पश्चादपिनास्तीतिवाच्यम् । श्रवणादिपर्वकर्मोत्पन्न योगजधर्मजन्यसाक्षात्कारस्य तद्धेतुत्वात्, इदानींचतदभावात । किंच-भेदवासनायाः कथमविद्यानिवृत्ति प्रतिबन्धकत्वं मानाभावात , प्रहरपर्यन्तं रजतवासनानुवृत्तावपि शुक्तिज्ञानेनशुक्त्यज्ञाननिवृत्तिदर्शनात । कथञ्चश्रवणादीनां भेदवासनानिरासकत्वं मानाभावात , रजतज्ञानानन्तरं बहुतरशुक्तिज्ञान सन्तानेसत्यपि शुक्तिसंस्कारानुद्बोधदशायां तद्रजतमितिभ्रमरूपस्मृति दर्शनेन ध्यानसन्तानस्यविपरीतसंस्कारनिवर्तकत्वासिद्धेः । किंच किंनिदिध्यासनस्या दृष्टद्वाराभेदवासनानिरासकत्व मुतद्वाऽऽहत्य, नाद्यः- त्रिचतुरस्मृतिसन्तानेनैवतत्सिद्धौ बहुकालध्यानवैयर्थ्यप्रसङ्गात , अपसिद्धान्ताच्च । नद्वितीयः- प्राथमिकस्मृतिव्यक्त्यैव तद्विपरीतवासनानिरासे उत्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गात । नचैकव्यक्तेरेकवासना निवर्तकत्वमेवेतिवाच्यम् , तथासत्यनादिभ्रमवासनानामानन्त्येन कदाप्यनिवृत्त्यापत्तेः । किंचप्रतिबन्धनिरासार्थत्वे किंप्मानम्, अप्रतिबद्धज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानमितिचेन्न, ''द्रष्टव्य'' इतिदर्शनमात्रस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतेः । किंचाप्रतिबद्धज्ञानार्थत्वं श्रवणस्य नप्राप्तं , नापिद्वैतवास्यविचारादि साधनान्तरस्येति नियमविधिर्नस्यात । किंच अप्रतिबद्धज्ञानंफलमित्यत्र किंप्रतिबन्धकाभावविशिष्टं फलत्वेनविवक्षितम्, उत प्रतिबन्धकाभावकालीनत्व मवच्छेदकमिति, नाद्यः । सविशेषणेहीतिविशेषणमात्रपर्यवसानात् । नद्वितीय- । प्रतिबन्धकाभावकालीनत्वस्य - प्रतिबन्धकाभावसामग्रीमात्रेणैवोपपत्तौ सामग्र्यन्तरानपेक्षणात् । तथा च प्रतिबन्धकाभावोद्देशेन विधाने श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गइति ॥

यत्तुतृतीयमतम् - ''ः यद्यपि प्रथमनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारः शब्दान्निष्पन्नः तथापि सोऽनवधारणरूप अप्रेसंशयदर्शनात । नन्वेश्वरकोटिज्ञानमात्रं नि-

त्वे उक्तंपदत्वंनवेतिसंशयोननिवर्तेत । तस्मिन् घटपटव्यतिरिक्तानका-राभावात । अनभ्यासदशायां जलेऽसंनयोरिनत्वात् । किंचैवंमदेयवा-नितिज्ञानात्पदभिन्नतानिश्चयाद्घटत्वनकारकसंशयनिवृत्त्यापत्तिः । तत्र सा-मान्यधर्मप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकंचेदिदमितिज्ञानेपि तथाभविष्यती " ति ।

तदप्यनेननिरस्तं – विदिताविदिताकारभेदाभावात् । नहिकेनचित्प्राकारेणावगतेनिश्चयाभावे अविदिताकारज्ञानस्येष्यमाणत्वाभावेच इदं कि-मित्यादिप्रश्नहेतुजिज्ञासासंभवः । नचब्रह्म केनचिदाकारेणनिश्चितम् । किंच नित्यानित्यवस्तुविवेकं साधनत्वायोपन्यस्तं हितवाक्येनैव नित्यानंदस्वरूपावधारणमवोचः । आमुष्मिकाद्ब्रह्मलोकं पर्यन्तं कर्मकार्यं " कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोक " इतिश्रुतेः । विद्याचात्मोपासना । साचविहिततयाकर्तृपरतंत्राक्रियैव । कार्यंसर्वमनित्यमेव घटादिवत् । " तद्यथेह कर्मचितोलोकःक्षीयते एवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयते " इतिश्रुतेश्च । आत्माचनित्योमोक्षवादिभिःसर्वैरभ्युपेतः । सचपरमप्रेमास्पदत्वात् " एषोस्यपरमआनंदः " इतिश्रुतेश्चानन्दइति । तेनहिश्रवणादेः प्रागुत्पन्नज्ञानस्यानवधारणत्वकल्पनंविरुध्यते । अथ नित्यानंदांशावधारणस्यांगीकारेपि तेनाभेदांशज्ञानावधारणं न विरुध्यतइतिचेत् । हन्त किन्नब्रह्मणस्सावयवत्वमवयवसंघातात्मकत्वं सधर्मकत्वंचांगीकरोषि, येनैवमुक्तं । अपिच नित्यानंदात्मकत्वं किंजीवस्य उतब्रह्मणः, नाद्य – तद्भेदस्यासाध्यत्वात् अपुरुषार्थत्वात्तद्दर्शनेनेतर वैराग्यसिद्ध्यसंगात् । " ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती " तिब्रह्माभेदस्यैव पुरुषार्थत्वश्रुतेश्च । द्वितीये जीवब्रह्मणोरभेदज्ञानेन भवितव्यमेव । तच्चाभेदज्ञानमज्ञात्वा सर्वज्ञत्वादिभेदज्ञाने जायतिनोपपद्यतइति, तन्मिथ्यात्वज्ञानमपि तदानीं आवश्यकमेव । ननु विद्यतएवाभेदज्ञानंमिथ्यात्वज्ञानंच । तदनवधारणरूपमित्युक्तमिति चेन्न – ततोमुमुक्षानुपपत्तेः । अनवधारणादपि मुमुक्षाभवत्येवेतिचेत्, तर्हि नित्यानन्दत्वादिज्ञानमप्यनवधारणमेवास्तु । तथैवेष्यतइतिचेत् तर्हि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यपन्यासस्याविच्योक्तिविरोधः । नचन्यायतः श्रवण्यपिज्ञानस्य संशयनिवर्तकस्यानवधारणत्वं वक्तुंशक्यम् । किंच यथानन्दत्वादिन्यायावतारः तथा अभेदमिथ्यात्वयोरपि श्रवणात्प्रागेव स्वतः, मतिसन्दिग्धतदुर्न्यायावतारस्सुलभ इति तदवधारणंच स्यादेव । किंचास्मि

न्पदे मननानन्तरभाविज्ञानस्यैव संशयविरोधितयाऽवधारणत्वात् ततएवा
विद्यानिवृत्तौ किन्निदिध्यासनेन । अवधारणस्योत्पन्नत्वेन तत्प्रतिबन्धक
कल्मषनिवर्तकत्वेनोपयोगस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कल्मषनिवृत्तेर्ज्ञानात्
पूर्वमेवभावात् । नचास्मिन्पक्षे जातेरप्यवधारणेऽविद्यानिवृत्त्यनुत्पत्ते स्त
त्प्रतिबन्धकभेदवासनानिरासकत्वेनोपयोगोवक्तुं शक्य । तथात्वे प्रा
थमिकज्ञानस्यावधारणत्वेपि मननानन्तरमिव प्रतिबन्धादज्ञाननिवृत्त्यनुप
पत्त्या तदनवधारणत्वकल्पनवैयर्थ्यात् । नचानवधारणत्वकल्पनम् नप्राथ
मिकज्ञानादविद्यानिवृत्त्यभावाय, किंत्वनभ्यासदशायां जलादिज्ञानस्थ
लइवोत्तरकाले संशयोपपत्तयइति वाच्यम् । तत्र तथात्वेप्यनाहित
सन्देहोपपत्तेरनवधारणत्वाकल्पनात् , वाक्यान्तरात्प्रमाणान्तराद्भेददर्श
नस्यतदाधायकत्वात् । भेददर्शनाभावेच संशयस्यैवासिद्धेः । जलादि
ज्ञानस्थलेप्याहितसन्देह इतिवक्ष्यते । नचाहितसन्देहस्यैवापह्नवश्शक्य ।
अप्रयोजकत्वसंदिग्धोपाध्यादिना संशयाधायकत्वात् । निश्चयेसत्यपित
न्यदोषजन्यत्वादिशंकयार्थसंशयस्यानुभवसिद्धत्वाच्च । किंच मननो
त्तरविज्ञानस्य निश्चयत्वानवधारणत्वमनुपपन्नं । अत्र यदुक्तं – नतावन्नि
श्चयत्वं जातिरित्यादिना संशयनिवृत्तयनुकूलस्वरूपविशेषव्यतिरिक्त
स्य जात्यादिरूपस्य निश्चयत्वस्य स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशि
ष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वातिरिक्तस्य संशयत्वस्य च वक्तुमशक्य
त्वात् , प्राथमिकज्ञाने निश्चयत्वाभावस्या नवधारणत्वात्मकसंशयत्वस्य
चोपपत्तिरिति, तन्न निश्चयत्वस्य जातित्वे बाधकाभावात् । नचचाक्षुषत्वा
दिना सांकर्यं । कत्वादि व्याप्यतात्वादिवदुपपत्ते । नन्वेवं निश्चयपद
नानार्थस्यात् , तात्पदस्यतुननाथता, सजातीय साक्षात्कारप्रतिबन्ध
कतावच्छेदकरूपत्वेनानुगतीकृतजातीनां प्रवृत्तिनिमित्तत्वादितिचेन्न, इष्ट
त्वात् । अतएवकोटित्वाद्यभिव्यंग्यजातित्वादि तादृशधर्मान्तरसंभ
वाच्च । नचसंशयधर्म्यंशे निश्चयत्वाभावप्रसंग , जातेरव्याप्यवृत्तित्वाभावा
दितिवाच्यम् । निश्चयत्वस्य तत्त्वसत्वेप्यव्याप्यवृत्तित्वप्रसंगाभावात् । नहि
संशयत्वसामानाधिकरण्यमात्रादव्याप्यवृत्तित्वं, किंतु स्वाभावसा
मानाधिकरण्यात् । ननुकोट्यंशेसंशयत्वात्तदंशे निश्चयत्वाभावात् स्वा
त्यन्ताभावसामानाधिकरण्यस्यापि सिद्धेन, संशयत्वनिश्चयत्वयोरैक्य प्रस-

ञ्यवदेवृत्तेरिष्टत्वात्, संयोगतदभावयोरिवावच्छेदकभेदेननृत्तयंगीरा रात । यद्येवंधर्म्यंशेनिश्चयइति व्यवहारोनस्यात्, किंच संशयानन्तरं संशयोनस्यात, पूर्वसंशयस्यैवतन्निश्चयत्वादितिचेन्न । धर्मितावच्छेदकविषयत्वाभिव्यंग्य जातिमत्त्वेन तन्निश्चयत्वव्यवहारात । ननु धर्मितावच्छेदकविषयत्वंननिश्चयत्वाभिव्यंजकं, एककोटिकत्वंह्यभिव्यंजकमुक्तं, तच्चैकमात्रकोटिकत्वमेव अन्यथा एकशब्दवैयर्थ्यात् । तथाच संशयेतदभावात्कथंतदभिव्यक्तिरितिचेन्न, एकमात्रकोटिकत्वंहि – किंचित्प्रकारकत्वेसति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वं । तथाच संशयस्यापिधर्मितावच्छेदकप्रकारकत्वेसति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वस्य सत्त्वान्निश्चयत्वाभिव्यक्तिरस्त्वं भवत्येव । यद्वा – धर्मितावच्छेदकैककोटिकेविषयतयासंबन्धाभिव्यंजिका, इतरानपेक्ष्यैणाभिव्यंजकत्वमेकशब्देनविवक्षितम्, ततश्च धर्मितावच्छेदककोट्यभिव्यंग्यत्वात्तन्निश्चयत्वव्यवहारः । संशयत्वंच – स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यंग्यनिश्चयत्वव्याप्यजातिविशेषः । सच यत्प्रकारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यंग्यस्तत्संशयइतिव्यवहारः । यद्वा –निश्चयत्वंधर्मितावच्छेदकावच्छिन्न धर्मितासंबन्धितावच्छेदकं, संशयत्वन्तु विरुद्धकोटिसंबन्धितावच्छेदकं। तेन यत्संबन्धितावच्छेदकं निश्चयत्वं तन्निश्चयत्वव्यवहारः । यत्संबन्धितावच्छेदकं संशयत्वं तत्संशयत्वव्यवहारः। तथाच न संशयानन्तरं संशयानुत्पत्तिप्रसंगोपि तन्निश्चयस्यैव तत्संशयनिवर्तकत्वात। संशयान्यत्वं निश्चयत्वमित्यत्रापि नकिंचिद्बाधकम्। नच धर्म्यंशे निश्चयत्वाभावप्रसंगः, त्वन्मते वृक्षादावप्युपाधिकभेदेन तदुभयप्रतीतेरियादिनाऽवच्छेदकभेदादवच्छिन्न भेदांगीकारात् । तद्वदेव धर्मिविषयतावच्छेदेन संशयान्यत्वोपपत्तेः। संशयत्वाभाववत्त्वं निश्चयत्वमित्यत्रापि नदोषः, ज्ञानेऽशाभावेनांशभेदेन वृत्त्यसंभवेपि धर्मिविषयत्वावच्छेदेन संशयत्वतदभावोपपत्तेः । नच विषयविषयस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयासंभवा दवच्छेदासंभवः । घटादेराकाशसंबन्धमात्रेणाकाशावच्छेदकत्ववद्विषयस्यैव ज्ञानसंबन्धिनो ज्ञानेऽवच्छेदकत्वोपपत्तेः । धर्म्यवच्छिन्नएव संशयस्यात्यन्ताभावसंभवात् । यद्येवमवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिष्यते तर्हि विरुद्धोभयप्रकारकत्व लक्षणसंशयत्वाभावएककोटयंशेपि स्यादितिचेन्न । स्वप्रकाराभववद्धर्मविरुद्ध प्रकारकज्ञानाभि

घज्ञानस्यैवसंशयत्वात् । नच समूहालंबनेऽतिव्याप्तिः,एकविशेष्यकत्वेन वि
शेषणात् । नन्वेवमपि धर्म्यंशेऽतिव्याप्तिवारणाय तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रका
रकत्वमपि वाच्यम् , तथाचैकविशेष्यकत्वेसति स्वप्रकारीभूतधर्मविरुद्ध
प्रकारकज्ञानाभेदेसति तद्विरुद्धप्रकारकत्वापेक्षया, लाघवात् स्वविषये
स्वाकारतद्विरुद्धद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधि ज्ञानं यमेवसंशयत्वमि
तिचेन्न,तदपेक्षया एकविशेष्यकत्वेसति स्वप्रकारीभूतधर्मविरुद्धप्रकारकज्ञा
नाभिन्नत्वस्यैवलघुत्वात् । उभयत्रज्ञानपर्यंतंतुल्यम् । अविरोधित्वस्याप्रतिबंध
कत्वात्मकत्वेऽनिवर्तकत्वात्मकत्वेच तदपेक्षया भेदाभावमात्रंलघुभवत्येव ।
ननुतत्रधर्म्यंशेऽतिव्याप्तिवारणार्थं तद्विरुद्धप्रकारकत्वं विशेषणदेयमित्युक्त
मितिचेन्न । स्वशब्दोहि नज्ञानपरः, किन्त्वभिन्नपरः,ततश्च नधर्म्यंशेऽतिव्या
प्तिः । किंच त्वयापि धर्म्यंशेऽतिव्याप्तिवारणार्थं विशेषणद्वयमेव, तस्य स्वप्र
कारीभूत किंचित्कोटि तद्विरुद्धकोट्यन्तर वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञाना
विरोधित्वात् । यदिच तत्र धर्मिज्ञानस्य संशयाभिन्नत्वादतिप्रसंगं प
श्यसि, तर्हि तस्मिन्लक्षणेतच्चक्षुर्निमीलयसि । नहि क्वचिल्लक्षणेऽस्म
न्मतानुसारः कार्यं, क्वचित्त्वन्मतानुसारइति क्वचिद्विधिमर्षये । यद्वा
स्वाभिन्नप्रकार विरुद्धप्रकारकत्वमेव लक्षणमस्त्विति नकश्चिद्दोषः । किं
च स्वविषये स्वाकारेत्यत्र स्वशब्दद्वयं ज्ञानपरं, तदविरोधिपरंवा? पूर्वत्रस्वप
दमविरोधिपरमुत्तर स्वपदं ज्ञानपरमितिवा? नाद्यः – स्थाणुत्वादि संशया
विरोधिन्ययं घट इति ज्ञानेऽतिव्याप्तेः । नच तस्यापि तादृशघटत्वादिसंश
याविरोधित्वान्न तत्रातिव्याप्तिरितिवाच्यं । अय क्षणिकोवा क्षणिकविशेष
गुणवान्वेति संशयेऽव्याप्तेः । नच स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वय वैशिष्ट्या
वगाहिज्ञानाविरोधित्वं यदंशे तदंशे संशयत्वमितिवाच्यम् । केवलान्वयि
प्रमेयत्वादि प्रकारकज्ञानस्य प्रमेयत्वांशे संशयत्वापातात् तत्कोटिकसं
शयाभावादन्यकोटिक संशयमात्राविरोधित्वात् । कथंचित्तत्कोटिक संश
योपपादनेच स्वप्रकारकोटिकसंशयान्यत्व लक्षणस्यानसिद्ध्या दूषणा
नुपपत्तेः । यत्प्रकारकसंशयः कदापि नास्ति तादृशोत्पन्नविनष्टादिव्य
क्तिविशेषनिष्ठ धर्मविशेषप्रकारक निश्चयेऽतिव्याप्तेः । अतएव नतृती
यः । नापिद्वितीयः – प्रमेयमिदंजलमित्यनवधारणात्मकत्वदभिमतसंशये
प्रमेयांशेऽतिव्याप्तेः । व्यक्तिविशेषनिष्ठ यद्धर्मप्रकारकद्विकोटिकसंशय

कदापि नास्ति तद्दर्शनकारकत्वदभिमतैक कोटिकसंशयेऽव्याप्तेः । तस्या नवधारणत्वं च स्वदीयाद्युत्तरकाले प्रामाण्यसंशयादवगम्यते । किञ्च पर्वतो वह्निमानित्यत्र स्वविषये वह्नौ स्वप्रकारीभूतवह्नि तद्विरुद्धतदभाव प्रकारक ज्ञानाविरोधित्वात्संशयत्वापत्तिः । तदनन्तरं वह्निर्वह्निमान्नवेति संशयदर्शनात् । ननु तस्य पर्वते वह्निसंशयविरोधित्वात् स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकज्ञानविरोधित्वस्य सत्त्वान्न तदभावइतिचेत्तर्हि अयंक्षणिकोऽक्षणिकविशेषगुणवान्वेति सन्देहेऽव्याप्तिः । तस्य विशेषगुणक्षणिकत्व संशयविरोधित्वात् । ननु यदंशे स्वाकारतद्विरुद्धाकारद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वं तदंशे संशयत्वं, तेन विशेषगुणांशे क्षणिकत्वसंशयविरोधित्वान्न संशयत्वं । आत्मादिधर्मिणि च संशयत्वमितिचेत् , एव तर्हि पर्वतोवह्निमानिति ज्ञानस्य वह्न्यंशे वह्निसंशयत्वापत्तिः, तत्र वह्निप्रकारकसंशयाविरोधित्वात् । स्वाकारविशेष्ये तदाकारतद्विरुद्धद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वं तदंशे संशयत्वमितिचेन्न । एवसति निर्विशेष ब्रह्मवादाद्याकारस्य - निष्प्रकारकतया विशेष्याभावेन उक्तलक्षणस्य तत्रासंभवात् । किञ्च द्वितीयपक्षे आकारः किंप्रकारोविवक्षितः, उतप्रकारकवृत्तिरित्यादि त्वदीतिसिद्धज्ञानाकारोवा, नाद्यः – ब्रह्मसाक्षात्कारतदसिद्धेः । नान्त्यः– स्वविषये स्वाकारावगाहनस्याभावात् ,

वस्तुतस्तु वस्तुतोविरुद्धप्रकारकत्वविवक्षायां - प्रतिरोधभानदशायां स्थाणुः पुरुषश्चेति निश्चयस्यापि संशयत्वापत्तेः , भासमानविरोधाश्रय कारकत्वविवक्षणेऽपि असंभवप्रसङ्गात् । विरोधेभासमाने एकत्रधर्मद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानायोगात् । अन्यथा संशयसामग्रीतएव परस्परविरुद्धस्थाणुत्वपुरुषत्ववानिति प्रतीत्यापत्तेः । किञ्च नुनिःपुरुषत्वश्वैत्यादि पयकत्व शङ्खपीत यज्ञानस्य श्वेतःशङ्खःपीतइत्याकारकस्य विरोधविषयकस्यापि संशयत्वप्रसङ्गात् । तर्हि किमुक्तं किंचिद्विरुद्धविषयं किञ्चिदविरुद्धविषयमनुभूयत इति चेत् । विरुद्धविषयत्वं तद्योग्यत्वोपपादकङ्गुल्याद्याभावस्वरूपानुभवसाक्षिको विषयीकरणविशेषस्य वैलक्षण्यमित्यभ्युपगतं । ततश्च विषयीकरणविशेषोऽपि संशयत्वनिश्चयत्वे । किञ्च एककोटिकज्ञाने संशयत्वानुभवः कस्यापि नास्त्येव , प्रत्युतएककोटिकज्ञानानन्तरं द्विकोटिकज्ञानयोगान्निर्णयस्तत्र निश्चयोजातइत्येव न्य

यद्भवति । द्विकोटिकसंशयोत्पत्त्यनन्तर मेतावन्तंकालमेत त्रिश्चयएव-ममस्थित., इदानीं सन्देहोजातइतिच । ततश्च प्रमाणबलसिद्धसंशय-निश्चयविभागानुरोधेन जातिरुपाधिः स्वरूपंवा लक्षणमेष्टव्यम्, ननु-स्वाभिमतलक्षणानुसारेण लक्ष्यनिर्णयः अतिप्रसङ्गादिति । यद्वा स्वप्र कारकोटिकसंशयान्यत्वमेव निश्चयलक्षणमस्तु । यदुक्त – परमते इदन्त्व स्यकेवलान्वयितया तत्प्रकारकसंशयाप्रसिद्धिरिति, तन्न– इदन्त्वस्य तत्त द्व्यक्तिपर्यवसिततया नानात्वेन केवलान्वयित्वाभावात् । .केवलान्वयि त्वव्यवहारश्चेदं शब्दप्रयोगविषयत्वविषयः । ननु इदं प्रमेयं स्थाणु· पुरु षोवेतिसंशय· प्रमेयत्वादौ निश्चयोत्तरस्यात्, तत्प्रकारकसंशयस्याप्रसिद्धि रितिचेन्न । अभावे प्रमेयत्वप्रतियोगिकत्व भ्रमदशायामिदं प्रमेयत्ववत्प्रमेय त्वाभाववद्वेति संशयोपपत्तेः । अत्र - केनचिद्यदुक्त - एवमभावे प्रमेयत्वप्र तियोगिकत्वप्रसिद्धावपि संशयकोटिभूताखण्ड प्रमेयत्वाभावाप्रसिद्धिरे वेति, तन्न - अखण्डप्रमेयत्वाभावस्यैव कोटित्वासिद्धेः । प्रमेयत्वप्रतियोगि कत्वभ्रमविषयस्य प्रसिद्धाभावस्यैव संशयकोटित्वात् । इष्यतेचशुक्तौ रज तत्वभ्रमानन्तरमिदं रजतमिहनास्तीति रजतत्वभ्रमविषयस्य पुरोवर्ति नस्तद्भावाधिकरणे आरोप· आरोप्यनिषेधइत्यभ्युपगमात् । किंच य स्य देवदत्तस्य रजतमेवनास्ति तदीयत्वस्य रजतेऽनाप्रवाप्त्यादयगमे · यस्मिन्भूतले रजतं देवदत्तीयपटश्चास्ति तत्र देवदत्तीयं रजतमिहनास्ति इद भूतलं देवदत्तीयरजतवद्वानवेति संशयविपर्ययदर्शनाच्च । अस्तुवा अखण्डप्रमेयत्वाभाव कोटिकसंशय· सच समवायाद्यवच्छिन्नः प्रसिद्ध-एव। सेनच प्रमेयत्वस्य विरोधभ्रमदशायां संशयस्संभवत्येव । प्रमेयत्वद्रव्य त्वयोर्विरोधभ्रमदशायां तदुभयकोटिक संशयोपिसंभवति, विरोधभ्रमदशा यांप्रसिद्धविशेष्यत्व निर्विशेष्यत्वसंशयवत् । नन्वेवमपि ज्ञानवानात्माज्ञा-नं नवेत्यादिसंशये ज्ञानवानितिधर्म्यंशव्याप्ति स्वप्रकारीभूतस्य ज्ञानस्य तादात्म्येन संशयकोटित्वादितिचेन्न । येनसंबन्धेनप्रकारत्व तत्संबन्धघ-टितप्रकारताकतरकोटिक संशयान्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । यदुक्तं - यच्च स्संशयनिवृत्त्यनुकूल स्वरूपविशेषवत् तत्तन्निश्चयइति, तन्न – स्वरूपमत्ता-शस्याद्वैतानन्दा यनवधारणत्वांगीकारात्, तदपच नित्यत्वाच्चरमाद्वैत साक्षात्कारेण तदनिवृत्तेश्चरमसाक्षात्कारस्यानिश्चयत्वापत्तेः । नच त न्निवर्तकत्वेप्यद्वयानन्दो नवेत्यादि द्विकोटिकसंशयनिवर्तकतया ·

निश्चयत्वोपपत्तिः, तथासत्युत्तरसंशयस्यापि यत्किञ्चित्पूर्वसंशयनिवर्तकत्वेन निश्चयत्वप्रसंगात् । इदं जलमित्यनभ्यासदशोत्पन्नैककोटिकसंशयानन्तरमुत्पन्नस्य इदं जलं नवेतिसंशयस्य एककोटिकसंशयनिवर्तकत्वेन निश्चयत्वप्रसंगात् । किंच स्थाणुत्वनिश्चयस्य स्थाणुत्वाभावसंशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वेन तन्निश्चयत्वापत्तिः, पुरुषत्वव्याप्यकरादिदर्शनस्य पुरुषत्वसंशयनिवर्तकत्वेन तस्य पुरुषत्वनिश्चयत्वापत्तिः । किंच मुक्तिकालीनानन्दावधारणरूपे ब्रह्मस्वरूपेऽव्याप्तिः, तस्य संशयविरोधित्वे इदानीं संशयानुपपत्तेः, तदेव हि संसारेऽपि ब्रह्मस्वरूपं । प्रतिबन्धादिदानीं संशयं न निवर्तयतीति चेत्तर्ह्यनवधारणत्वाङ्गीकारविरोधः । प्रतिबिम्बभ्रमस्यदीपतत्त्वसाक्षात्कारस्यविरोधिनोऽपि प्रतिबन्धादेवानिवर्तकत्वात् । किंच चरमसाक्षात्कारस्य स्वरूपानन्दप्रकाशस्यच तद्धर्मिकसंशयविरोधित्व तत्कोटिकसंशयविरोधित्वं नास्त्येव, स्वरूपमात्रगोचरत्वात् । नहि घटमात्रगोचरं ज्ञानं तद्धर्मिकस्य वा तत्कोटिकस्य वा संशयस्य विरोधि भवति । दृश्यते च प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति चन्द्रस्वरूपेऽवधृतेऽपि तत्कोटिको देशकालविशेषादिधर्मिकः देशकालविशेषादिकोटिकस्तद्धर्मिकश्च संशयः । चन्द्रः प्रकृष्टप्रकाशो नवेत्यादिसंशयाभावस्तु प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यनिश्चयात् । अन्यथा प्रादेशपरिमितश्चन्द्र इत्यादि लक्षणमुखेन चन्द्रस्वरूपावधारणेऽपि प्रकृष्टप्रकाशो नवेत्यादि संशयनिवृत्तिप्रसंगात् । ननु स्वरूपमात्रगोचरस्यापि चरमसाक्षात्कारस्य एककोटिकसंशयविरोधित्वमस्तीति चेत्, द्विकोटिकसंशयाविरोधितया तस्यापि प्राथमिकाभातप्रतीतिवदनवधारणत्वेन कस्यापि संशयस्य तेनाविरोधात् । किंचायं घट इत्यादिनिश्चये घटोऽस्तु कृष्णो वेत्यादि संशयानिवर्तकत्वादव्याप्तिः । यत्किंचित्संशयनिवर्तकत्वे तु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति एकत्रैव पुरुषत्वस्थाणुत्वयोः परस्परविरोधभानात् स्थाणुत्व पुरुषवृत्तिना पुरुषत्वसामानाधिकरण्य नवेत्यादि स्थाणुत्वसंशयनिवर्तकत्वादतिव्याप्तिः । नचेष्टापत्तिः संशयनिश्चयविभागानुपपत्तेः । यत्त्वैककोटिकज्ञानस्य संशयत्वखण्डनार्थं मुक्तं – अनभ्यासदशापन्नजलज्ञानानन्तरमिदं जलं नवेति समानधर्मणा तत्संशयकोटिनिक्षिप्त, निश्चिते संशयायोगादिति, तदपि – ज्ञानप्रामाण्यसंशयस्य तत्रादर्शनमन्दोदर्शनपरं । यत्तु

तस्यार्थसन्देहपर्यवसानंरूपे तर्हि, दोषजन्यत्वतदभावसन्देहादर्थसन्देहोऽस्तु । यद्वा प्रामाण्यतदभावकोटिकः संशयोऽस्तु, तदानीं जले जलत्वाभावावगाहनाभावेन विरोधाभावात् । विशेष्यवृत्तिप्रकारकत्वतदभावसन्देहाद्वा संशयोऽस्तु । यद्वा तद्वतितत्प्रकारकं तदभाववति तत्प्रकारकं वेत्येव प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयोऽस्तु । नच तद्वत्त्वस्य गृहीतत्वात्संशयासंभवः । इदंजलमितिनिश्चये इदंत्वावच्छेदेन इदंजलंनवेतिसंशयोमाभूत् । ज्ञानेप्रामाण्याप्रामाण्यसंशयेकोविरोधः । अप्रामाण्यस्य तदभाववत्त्वघटितत्वात्तद्वत्त्वग्रहे कथंतदभाववत्त्वग्रहइतिचेन्न – इदंत्वावच्छेदेन तद्वत्त्वगृहीतत्तदवच्छेदेन तदभाववत्त्वाग्रहाद्विरोधाभावात् । यदवच्छेदेन यत्र यद्ग्रहः तदवच्छेदेनैव तत्र तदभावग्रहोविरुध्यते, न तुतत्र तदभावग्रहमात्रम्, तथासति शुक्तौरजतंनभवतीति शुक्तित्वावच्छेदेन रजतत्वाभावगृहे इदंरजतमितिभ्रमाभावप्रसंगात् । तस्मात्प्रामाण्यसंशयाधीनार्थ संशयस्य सार्वलौकिकत्वात् स्वय तदुपपादनासामर्थ्यमात्रेण तदपह्नवस्स्वाकौशलाविष्करणमेव । किंच फलाभावाज्जिज्ञासानोपपद्यते । नचाद्वैतसाक्षात्कारएव फलं, तस्य संशयनिवर्तकत्वेनेष्यमाणत्वासिद्धेः । समानप्रकारकत्वेनैव निश्चयस्य निवर्तकत्वात् । ननूक्तं "ज्ञानं समानविषयतया संशयनिवर्तकं नतु समानप्रकारकतया अन्यविषयात्तदर्शनात् । समानविषयत्वमप्यपेक्षणीय मितिचेत् संशयादपि प्रसंगः । निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत्तर्हि समानविषयनिश्चयोनिवर्तकः लाघवादिति" मैवं – आत्माश्रयप्रसंगात्, संशयनिवृत्त्यनुकूल स्वरूपविशेषवत्त्वंनिश्चयत्वमितिहित्वयोक्तं । इदमितिज्ञानानन्तरमयं घटोनवेतिसंशयाभावापत्तेश्च । ननूक्तं "घटत्वादिवैशिष्ट्यविषयत्वाभावा त्समानविषयत्वाभावेन नतत्संशयंनिवर्तयतीति" तत्किं यावत्संशयविषय विषयकत्वेन निवर्तकत्वं, तर्ह्यसंभवएव स्थाणुत्वादिनिश्चयस्य पुरुषत्वविषयकत्वाभावात् । तस्मात्संशयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्न धर्मिताकसंशयकोटिविरुद्धप्रकारकज्ञानं संशयनिवर्तकम् । अत्र यदुक्तं - "एवंसत्ययंघटइति ज्ञानात्तद्गोचरे घटत्वे इदंवटन्य नवेतिसंशयोननिवर्तेत तस्मिन्घटत्वातिरिक्तप्रकाराभावादिति" तन्न – इष्टापत्तेः । अयंघटइतिनिश्चयेसत्यपि संस्थानवादिभिस्तत्र तत्संशयस्य जातिवादिभिस्तत्र तत्संशयस्यांगीकारात् ।

किंकथंनियत प्रवृत्तिरिति चेत्, न तत्रापि सामान्यत प्रतिपन्नमुद्रा यान्तर्गत विशेषनिर्धारणार्थत्वाभिमानात् । एतेन किंकथंतयैव तत्राकाङ्क्षा ।

न्चि समानविषयावधारणस्य निवर्तकत्वेऽपि तत्र संशयो न निवर्तेत, घटत्ववैशिष्ट्याविषयत्वेन समानविषयत्वाभावात् । किञ्चायं घट इति ज्ञानस्य घटत्वविषयसंशयनिवर्तकत्वे एकस्मिन्घटे घटत्वेन ज्ञाते घटान्तरेऽप्ययं घटो न वेति संशयो न स्यात् । यदुक्तं -“समानप्रकारकज्ञानस्य निवर्तकत्वे सन्निकृष्टे घटे घटत्वसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानेन घटान्तरेऽपि संशयो न वर्ततेति तत्र -तत्रापि घटो रूपीति वाय्वादिव्यवच्छेदेन रूपसंसर्गे ज्ञाते अयं घटो न वेति संशयो न स्यात्, समानविषयकत्वात् । यदि च तत्स्थानवधारणत्वं तदा घटो रूपी न वेत्यपि सन्देहप्रसङ्गः । यदि च घटत्वांशेऽन्यांशेऽनवधारणत्वं तदा घटत्वरूपसमानाधिकरणं न वेति सन्देहप्रसङ्गः । अयं घट इत्यनिश्चयादयं घट इति सन्देहो भवतीति चेत्, तर्हि प्रकृते सामान्याकारानिश्चयेऽपि तथैव भाव्यम् । अयञ्च परिहारोऽस्मन्मत एव सम्भवति, न तु त्वन्मते, त्वया समानविषयत्वेनैव निवर्तकत्वस्वीकारात्, तस्य चात्रापि सत्त्वात् । यदुक्तं “समानप्रकारकस्य निवर्तकत्वे प्रमेयवानिति ज्ञानात् स्थाणुत्वादिप्रकारकात् संशयनिवृत्त्यापत्तिरिति” तत्र-कोटौ कोटिद्वयसामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् । नचैवं सति इदमिति ज्ञानात्संशयनिवृत्तिः स्यादिति त्वदुक्तं भज्येत धर्मिणि सामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वस्वभावादिति वाच्यम् । इदन्त्वस्य सामान्यधर्मत्वाभावस्योक्तत्वात् । नचैवं स्थाणुत्वस्थाणुनिष्ठधर्मवानिति ज्ञानादपि निवृत्त्यापत्तिः, प्रतिबन्धकाभावादिति वाच्यम् । अन्यतरकोट्यसाधारणत्वेन निर्धारितधर्मस्य सामान्यधर्मपदेन विवक्षितत्वात् । नचैवं प्रमेयस्थाणुत्ववानयमिति ज्ञानात्संशयनिवृत्त्यभावापत्तिः, कोटौ सामान्यधर्ममात्रप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् । यद्वा कोटिद्वयसामान्यधर्ममात्राप्रकारकं समानप्रकारकसमानविषयावधारणं निवर्तकमस्तु । निवर्तकानुपपत्तिश्च विस्तरेण द्रष्टव्य इति । (किंरूपमित्यनेनेति) सामान्याकारस्याप्रतीतेरिति भावः । ननु जिज्ञासामात्रं खण्डयतो ब्रह्मजिज्ञासाखण्डनमिष्टमेवेति शङ्कामनूद्य परिह

य पुनर्ज्ञाताज्ञातांशविकल्पेन जिज्ञासास्वरूपमेवखण्डयेत् स ब्रह्मजिज्ञासा मपि जिज्ञासतीतिकः प्रकृतोपयोगः । इष्टा चतायथालोकमिहापि,अन्यथाऽनारंभेणशास्त्रोच्छित्तेः । अविद्यापि सामान्यतः स्वरूपज्ञातिः अध्यासविशेषविकल्पेणनिरोधतश्चजिज्ञासा. मैवं, निर्विशेषेसामान्यासिद्धेः निस्सामान्येच विशेषायोगात् । कल्पनयात्उपपत्तिरितिचेन्न, सामान्यरूपस्य कल्पितत्वे स्वरूपाच्छित्तेः विशेषासंभवाच्च । नह्यकल्पितोनिर्विशेषतः कश्चित् स्यात्-नख ह ख शृंगकुण्ठत्वादिः । नच "अस्तित्यैतितिचेद्वेद सन्तमेनततोविदु" रितिश्रावयन्तीश्रुतिः ब्रह्मण स्सामान्यधर्मार्थंसहेत । अतएव कल्पितास्तित्वरूपसामान्याकारब्रह्मादिविशेषानुसरेति प्रयुक्तं, अपसिद्धांताच्च ।

रति (य पुनरिति) (ज्ञातेति) किंज्ञातांशे जिज्ञासा उताज्ञातांशे, आद्ये वैयर्थ्यम् । द्वितीये ज्ञानाभावादेव न जिज्ञासा तत्साध्यत्वात्तस्याः । (इतीति) इत्यस्येत्यर्थः । (कः प्रकृतोपयोगइति) सर्वखण्डकस्य तव उक्तविकल्पेन जिज्ञासायाः पारमार्थिकत्वखण्डनमेवेष्टं नतुव्यावहारिकत्वखण्डनमपि, अस्माभिश्च व्यावहारिक्यपि जिज्ञासाब्रह्मणि न संभवतीति प्रतिपाद्यते, तत्परिहारेच पारमार्थिकत्वखण्डनेष्टत्वोद्भावनस्य कउपयोगइत्यर्थः । व्यावहारिकीजिज्ञासापि ब्रह्मणि नाङ्गीक्रियतइतितु स्वयानवक्तुंशक्यतइत्याह (इष्टेति) लोकेहि ज्ञानार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जिज्ञासेष्यत इत्यागंस्य तत्रकृतेपि तुल्यमित्याह (अन्यथेति) जिज्ञासानंगीकारे आरंभहेतुत्वभावेन शास्त्रमुच्छिद्येतेत्यर्थः । (निर्विशेषइति) निर्धर्मकइत्यर्थः । (विशेषायोगादिति)विशेषस्सामान्यप्रतिसम्बन्धः यत्र विवक्षितः । प्रतिसंबंधिभूतस्य सामान्य धर्म स्याभावे तस्यासंभवादितिभावः । निर्धर्मकत्वाच्च विशेषोनसंभवतीति च कारस्यभावः । (तदिति) सामान्यज्ञानविशेष ज्ञानाभावयोरुपपत्तिरित्यर्थः । सामान्यप्रमा,विशेष प्रमापिरहश्चन प्रयोजकौ, गौरवादितिभावः । सामान्यशब्देन सत्स्वरूपंविवक्षितं, उतसामान्यधर्ममात्रं, अथवा सत्त्वसामान्यं नाद्यइत्याह (सामान्यरूपस्येति) नद्वितीयइत्याह (नहीति) कृत्स्नस्य पिसामान्यस्य कल्पनायामस्त्वरूपकल्पनायांच श्रुतिबाधमप्याह (नचेत्यादि) नतृतीयइत्याह (अतएवेति) (अस्तित्वरूपेति) ब्रह्मणि सत्त्वस्य स्वरूपादन्यत्वोक्ते

विशेषस्तु कल्पितत्वे तज्जिज्ञासानैरर्थ्यं ।

रितिभावः। एतेनार्वाचीनमतंनिरस्तं, तथाहि-" आपाततः प्रतीतिरेव धर्मिज्ञानम्, साच विचारात्प्रागेव सांगाध्ययनेन विदितपदार्थसंगतिका द्वाक्यादेवोत्पद्यते। साच ब्रह्मणि सत्त्वप्रकारिका, सत्त्वप्रकारकत्वादेवाखण्डविषयाज्ञानं ननिवर्तयति। तन्निवर्तकंचाखण्डविषयमेव निष्प्रकारकंज्ञानं। तस्यचानुत्पत्तेस्तज्ज्ञानेच्छा संभवत्येव। सैवजिज्ञासेति " हित्वन्मतम्, तदनुपपन्नम् - सत्त्वप्रकारकज्ञानस्यापातत्वंहि अविद्यानिवृत्त्यनर्हत्वम्। तच्च भिन्नविषयत्वाद्भ्रमत्वाद्वेत्यभिमतं। तच्च नोपपद्यते, स्वरूपोच्छित्ते श्रुतिबाधप्रसंगाच्च। किंच तदेवज्ञानं ब्रह्मविषयं तदज्ञाननिवर्तकंस्यात्। नचाखण्डविषयाज्ञानस्य तज्ज्ञानेनैव निवर्त्यत्वात् सत्त्वविशिष्टज्ञानं ननिवर्तकमितिवाच्यं, सत्त्वविशिष्टविषयस्याप्यज्ञानसमानविषयत्वेन तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः। नच भ्रान्तित्वादनिवर्तकता, शुक्तिरजतज्ञानस्य द्रव्यत्वविषयस्य द्रव्यत्वाज्ञाननिवर्तकत्वात्। नचाधिकविषयत्वादनिवर्तकता, शुक्तिज्ञानस्य शुक्तिगतरूपादिविषयत्वेपि शुक्त्यज्ञाननिवर्तकत्वात्। नच विशिष्टविषयत्वादखण्डाज्ञान समानविषयत्वाभावः, जिज्ञासायाअपि समानविषयधर्मिज्ञान साध्यत्वेन सत्त्वविशिष्टज्ञानस्याखण्ड जिज्ञासाजनकत्वोपवर्णन विरोधात्। नचाज्ञानमखण्डत्वविषयं, सत्त्वविशिष्टज्ञानंतु नतथेतिनतन्निवर्तकमिति वाच्यम्, अखण्डत्वस्य स्वरूपातिरेके जडत्वेनाज्ञानाविषयत्वात्। स्वरूपत्वे सत्त्वविशिष्टज्ञानविषयत्वावश्यंभावात्। नचाखण्डत्वप्रकारक ज्ञानमेव तत्प्रकारकाज्ञाननिवर्तकं, निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वमिति सिद्धान्तभङ्गात्। स्वरूपातिरिक्ताप्रकारकत्वमेव निष्प्रकारकत्वमिति अखण्डत्वस्य स्वरूपाभेदात्तत्प्रकारकस्यापि निष्प्रकारकत्वान्न सिद्धान्तभङ्गइतिचेन्न अखण्डत्वादिप्रकारक ज्ञानस्यापि सत्त्वविशिष्टज्ञानवद्विदित पदार्थसङ्गतिकस्य विचारात्प्रागेवोत्पत्तेः। नच वाक्यक्रमाद्विरुद्धानेक कोट्युपस्थितौ मानससंशयाज्जिज्ञासोपपत्तिरिति वाच्यम्, अद्वैतवाक्यजन्य प्राथमिकाखण्डत्वप्रकारक ज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तौ कुतस्संशयः, कुतस्तरां जिज्ञासेति। (वैफल्यमिति) इष्यमाणज्ञानस्य भ्रमत्वेन प्रपञ्चप्रमानिव

नहि ब्रह्मण्यसदपूर्वाकारकल्पनार्थं पूर्वकल्पितमिथ्याकारप्रतीत्यर्थंवा शारीरकमित्येवेदग्राह्यः कश्चिदपिक्षमते । कल्पिताकारमिथ्यात्वबोधनार्थमितितुस्यात्, नतर्हिब्रह्मजिज्ञास्यं,अपि त्वयमाकारस्तत्योमिथ्यात्वेति। ततः किमितिचेत् श्रुति सूत्रस्वरसार्थभंगस्तावत्। ब्रह्मात्मैक्यंशास्त्रवेद्यमिति स्वमतव्याहतिश्च। कल्पितभेदमिथ्यात्वधीरेव तद्धीरितिचेत्; न-माध्यमिकमतेपितद्भावेनत्वदिष्टैक्यलाभे तद्विवादनिरुयापातात्।

संकत्वादितिभावः। कथं वैफल्यंकल्पितविषयकज्ञानस्यैव फलत्वादित्याशंक्य एवंसति वैदिकत्वभूमिकाकंचुक प्रच्छन्नं बौद्धत्वमेवाविष्कृतंस्यादित्याह (नहीति) वेदान्तवाक्याना मिथ्यावस्तुविषय तयाऽतत्त्वावेदकत्वांगीकारादितिभावः। तस्यच विशेषस्य प्रातिभासिकत्वं व्यावहारिकत्वञ्च नसंभवतीत्यभिप्रायेणोक्त मसदित्यादि। गूढाभिसन्धिरशङ्कते (कल्पितेत्यादि) कल्पिताकारः-प्रपञ्चः। मिथ्यावस्तुनो मिथ्यात्वेन बोधनेच नवेदाप्रामाण्यमितितुशब्दार्थः। (अयमाकारइति) प्रपञ्चइत्यर्थः। प्रपञ्चस्सत्योमिथ्यावेति सन्देहात्तस्यैव जिज्ञास्यतास्यादित्यर्थः। (ततःकिमिति) शुक्त्याद्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यैव रजतमिथ्यात्वज्ञानस्यापि मिथ्यारजतनिवर्तकत्व दर्शनात् प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानमपि प्रपञ्चनिवर्तकमेवेति जिज्ञासाया अवैफल्यादितिभावः। (श्रुतीति) "तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः" "प्रोवाचतांतत्त्वतोब्रह्मविद्याम्" "तद्विजिज्ञासस्व" इत्याद्याश्श्रुतयः। "ब्रह्मजिज्ञासा" "जन्माद्यस्ययतः" इत्यादीनिसूत्राणि। श्रुतिसूत्रयोर्यथा कथंचित्प्रपञ्चमिथ्यात्व विषयत्वेन नयनेच स्वारस्यभङ्गइत्यभिमेत्योक्तं (स्वरसेति) (ब्रह्मात्मैक्यमिति) "आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वेवेदान्ताआरभ्यन्त" इतित्वयैवोक्तेरितिभावः। अभिसन्धिमुद्घाटयन्शङ्कते (कल्पितभेदेति) तद्धीः-ब्रह्मात्मैक्यधी.। भेदाभावस्याभेदत्वादितिभावः। (तद्विवादेति) तेनेत्यर्थः। तस्मिन्निति शेषः। अथवा (तदिति) तस्मिन् तेनेतिशेषः। तस्मिन्नित्यस्य ऐक्यांशइत्यर्थः। यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वमेव ब्रह्मात्मैक्यंस्यात्, स्याद्विवादविलयः। नचतथाभ्रमः किन्तु भेदमिथ्यात्वज्ञानाधीनं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमिति, तत्रचमाध्यमिकेन भेदमिथ्यात्वाङ्गीकारेपि जीवब्रह्मणोरपि मिथ्यात्वाङ्गीका

यद्य मन्यसे; कल्पिताकारमिथ्यात्वानुद्धयापि ब्रह्मणस्तच्छून्यत्वमवसेयमिति तर्हि जिज्ञासाद्युपपत्तिरिति; तदपि यदि सामान्यबहिरङ्गोदाहृत । तदानीं जिज्ञास्यब हिरङ्गस्यानुसत्यत्वे सद्वितीयता । मिथ्यात्वे प्रतियोगिसाहित्यसत्यता । साहित्यरा हित्ययोस्सहजसंघर्षात् । परस्परविरोधे च प्रकारान्तरस्य अयोगात् । यदि राहि त्यमपि कल्पितं कथं तदा कल्पिताकारराहित्यनिवृत्तिः ।

रेण तदैक्यानङ्गीकारात्, तेन विवादोऽयुज्यत इत्याशंक्याह (यद्येति) (तदपीति) कल्पिताकारशून्यत्वमित्यर्थः । (सामान्येति) धर्मिज्ञानेन विषयीकृतमित्यर्थः । (बहिरङ्गस्येति) धर्मिज्ञानाविषयस्येत्यर्थः । (मिथ्यात्वइति) आकारशून्यत्वं – आकाराभावः । आकारशून्यत्वमिथ्यात्वमाकाराभावाभावः । सत्त्वाकारत्वं वा तत्समनियतधर्मो वा, अतः कल्पिताकारशून्यत्वस्य मिथ्यात्वे कल्पिताकारसत्यता स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह (साहित्येति) संघर्षः–विरोधः । गोत्वाश्वत्वयोर्विरोधेऽपि नान्यतराभावे अन्यतरसत्त्वमिति सहजेत्युक्तं । सहजत्वं-निरुपाधिकत्वं, गोत्वाश्वत्वयोः परस्पराभावव्याप्यत्वाद्विरोधः, भावाभावयोस्तु स्वतइतिभावः । ननु स्वतोविरोधेऽप्यन्यतरसत्त्वे इतराभावनियमोऽस्तु अन्यतराभावे इतरसत्त्वनियमः कुतइत्यत्राह (परस्परविरोधइति) अत्र परस्परविरोधपदेन परस्पराभावात्मकत्वं विवक्षितम् । ययोस्स्वाभाविको विरोधः तयोरन्यतरत्वमेव वक्तव्यं । अन्यथा घटाभावो नास्तीत्युक्ते घटार्थिप्रवृत्तिर्न स्यात् । "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत" इति तान्त्रिकव्यवहारश्चोच्छिद्येतेति भावः । दूषणान्तरमाह (यदीति) (कल्पिताकारराहित्य निवृत्तिरिति) कल्पिताकारराहित्यस्य ज्ञानेन तद्भिन्नकल्पिताकारनिवृत्तावपि तदनिवृत्तेः मुक्तेर्मुक्तिरितिभावः । यदि कल्पिताकारराहित्यं तन्निवृत्तिरितिपाठः तदा कल्पिताकारराहित्यमिति हेतुगर्भविशेषणम् । तन्निवृत्तिः- कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिः । कल्पिताकारराहित्यात्मिका तन्निवृत्तिः कथं स्यात् । कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरपि कल्पिताकारराहित्यविशेषः, अतस्सापि कल्पितेति वक्तव्यम्, कल्पितत्वादेव स्वप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यम्, तच्च व्याहतम्, अतः कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिस्वरूपमेव कथं स्यादित्यर्थः । ननु कल्पिताकारराहित्यस्य मिथ्यात्वेऽपि न तन्निवृत्तेर्मिथ्यात्वम्, "विभेदजनकेऽज्ञान"

यत्किञ्चिन्निवृत्तिमात्रन्तुप्रागपिसुलभमिति कृतं तदर्थविचारव्यसनेन । अ
त स्वानुरक्तासतस्सत्याकार द्वय वैशिष्ट्य।परिहृत्वा तज्जिज्ञासामिति । किंच-
यद्य शुद्ध ब्रह्मजिज्ञासो वेदितव्य, तर्हि दुस्त्यज नैष्फल्यम्, तथा प्रकाशस्य
संसारभेषजत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा प्रागेव मुक्तिसिद्धौ किमर्थाजिज्ञासा ।
कथंचाशुद्धतत्वोपदेशिनश्शास्त्रस्य तत्वावेदकत्वम् । कथन्तरामतत्वज्ञानेन
भ्रान्तिनिलयः। ननु भूरभ्रभ्रमेण दामदर्वीकर भ्रमनिवृत्तिवत्स्यात् ,नस्यात्
तद्वदेव भ्रान्त्यन्तरस्थितावात्यन्तिकत्वासिद्धे । तद्विलापकतत्वज्ञानादे
रुक्तक्रमेणासंभवात् । अहेतुकविनाशादेश्च निरसिष्यमाणत्वात् ।

इत्यादिना मोक्षदशायां भ्रमाभावावगमादितिचेत , तर्हितद्रहिताकारस्य
हित्यमपि श्रुतत्वान्नमिथ्या । यदिच राहित्यस्य स्वरूपान्तर्भावे जिज्ञा
स्यत्वानुपपत्ते तद्बहिर्भावेच सत्यत्वे ऽद्वैतहानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यसे , त
र्हि प्रपञ्चनिवृत्तेरपि स्वरूपान्तर्भावे साध्यत्वानुपपत्तेस्तद्बहिर्भावे वाच्ये
सत्यत्वे अद्वैतहानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यस्व । ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् कथंमि
थ्यात्व निवृत्तेरितिचेत्, असाध्यत्वा द्वैतहानिप्रसङ्गाभ्यां कथंसत्यत्व ।
तर्हि किन्तुमंइतिचेत् श्रूयतामयमुपदेशः , परस्परव्याहत वैदिकमाध्य
मिकमतद्वयाशां विहायान्यतरस्मिन्नेव दृढोभव । सतः-ब्रह्मणः । एव
मशेषविशेषशून्यमित्यनेन सूचितव्याघातोदर्शित । इदानीमनाद्यविद्या
न्धकारितमित्यनेन सूचितव्याघातः प्रदर्श्यते । तत्राविद्याश्रयत्वं तदा
वृतत्वंचविवक्षितम्, तत्राश्रयत्वसूचितो व्याघातइदानी प्रदर्श्यते । कि
मशुद्ध ब्रह्मजिज्ञास्यमुतशुद्धमिति विकल्पाद्यंदूषयति (किंचेति) (त
थाप्रकाशस्येति) अशुद्धिविशिष्ट प्रकाशस्येत्यर्थः । अत्रचाशुद्धिरेव वे
दितव्यास्त्विति विवक्षितम् । पूर्वत्र उपहिते उपधानातिरिक्त धर्मवि
शेषइतिभेदः । (प्रागेवेति) अविद्याविशिष्टप्रतीते रनादित्वादितिभाव ।
(कथंचेति) अशुद्धेर्मिथ्यात्वादितिभावः । दामदर्वीकर - दामाधिष्ठानक
दर्वीकर (भ्रान्त्य तरेति) निवर्तकभ्रमस्यानिवृत्तेरिति भावः । (आ
त्यन्तिकत्वासिद्धेरिति) निवृत्तेरितिशेष. । तन्निवर्तक तत्त्वज्ञानान्तरम
स्त्वित्यत आह (तद्विलापकेति) सत्यमिथ्यात्वविरुद्ध क्षोभादिनेत्यर्थः ।
(अहेतुकेति) आदिशब्देन प्रतियोगिमात्रहेतुक विनाशादेर्विवक्षित ।

शुद्धतर्हि जिज्ञास्यमपि न स्यात्, ज्ञतया तत्स्वरूपस्पर्शानभ्युपगमात् । शाखाचन्द्रन्यायेन स्वरूपस्पर्शइनेतिमतमिति चेत्, कथंतदर्शनयोरपि परनामन्तरेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तदुपलक्ष्यत्वम् । तद्विषयत्वेच कथं तत्प्रयुक्तदोषातिक्रम । सोऽपि ... स्ववेद्यताया भ्रान्तिरसत्य श्चेत्यदोषइति चेत्, निर्लीनतत्त्वावेदकतार्क्ये । वेद्यमिथ्यात्वमन्तरेण भ्रान्तित्वायोगात् ।

अविद्याविशिष्टज्ञानस्याविरोधान्न निवर्तकतेत्यपि बोध्यम् । नित्यशुद्धमित्यनेन सूचितत्वात्तत् दर्शयितुं द्वितीयकल्पमाशङ्कते (शुद्धतर्हीति) जिज्ञासोर्वेदितव्य मित्यनुपपद्यते । दूषयति (जिज्ञास्यमपीति) अशुद्धस्यजिज्ञास्यत्वपक्षे तस्य ज्ञानविषयत्वसंभवेऽपि फलाभावाज्जिज्ञासा नोपपद्यतइत्युक्तं, शुद्धस्यतु ज्ञानविषयत्व मप्येवायोग्यत्वात् जिज्ञास्यत्वं नोपपद्यतइत्यभिप्रायेणाह (अपीति) ननु शुद्धब्रह्मजिज्ञास्यमित्यत्र शुद्धस्यैष्यमाणज्ञानविषयत्वं नाभिमतं, किन्तु यथाशाखाया चन्द्रसंबन्धाभावेऽपि तत्संबन्धभ्रमाच्छाखाया चन्द्रमाइत्यत्र शाखा चन्द्रस्योपलक्षणम्, तथा विशुद्धजिज्ञास्य मित्यत्रापीष्यमाणं ज्ञानमुपलक्षणमेवेतिशङ्कते (शाखेति) (यथमिति) दृष्टान्तार्थं दृष्टान्तोपादानं । यथादृष्टान्तेशाखालक्षणोपलक्षणजन्यज्ञानविषयतामन्तरेणनोपलक्ष्यत्वं तथा दार्ष्टान्तिकेऽपीष्यमाणज्ञानलक्षणोपलक्षणाधीन ज्ञानविषयतामन्तरेण नोपलक्ष्यत्वमित्यर्थं । तत्प्रयुक्तदोष – अशुद्धत्वजडत्वादि (सोऽपीति) स - उपलक्षणाधीन । सत्यमिथ्याविभागमन्तरेण तदधीनज्ञानविषयतामात्रेणोपलक्ष्यत्वसंभवादितिभाव । उपलक्षणाधीनबोधविषयत्वस्यभ्रान्त्यन्तरसिद्धत्वे तद्भ्रमविषयताया अपि भ्रमान्तरसिद्धतायाश्चेत्यनवस्था स्यादिति स्वयमेव 'स्ववेद्यताया भ्रमइत्युक्तम्' (विलीनमिति) स्ववेद्यताया भ्रमविषयत्वे स्ववेद्यत्वरूप वेद्यमिथ्यात्वमन्तरेण भ्रान्तित्वायोगेन स्ववेद्यत्वाभावे उपलक्षणत्वेनाभिमत ज्ञानस्योपलक्षणत्वासंभवात् वेद्यत्वाभावेऽपि ... लक्षणीभूतज्ञानजनकत्वमपि न संभवतीति कथंचिद्प्यावेदकत्वाभावात्, आवेदकत्वेऽपि फलीभूतज्ञानस्य भ्रमत्वाच्चानतत्त्वावेदकत्वं संभवतीत्यर्थं । भ्रान्तिसिद्धप्रातिभासिकं स्वविषयत्वमादायैव उपलक्षणाधीनज्ञानविषयत्वसंभवेऽपि लक्षणत्वेनाभिमतज्ञानवि

उपलक्षणपर्यवलम्बननैष्फल्याच्च । शुद्धिश्चास्य नित्याऽनित्या वा, आद्ये किमर्था जिज्ञासा, अन्ततस्तस्यास्तादर्थ्यात् । शुद्धता ध्यवसायार्थं सास्यात् ननु शुद्ध्यर्थमिति चेत् न तदध्यवसा येनापि तत्सिद्ध्यर्थेन भवितव्य, अन्यथा नैष्फल्यात् । आरोपि ताशुद्धिनिरसनासाफल्यमिति चेन्न, आरोपसम्भवे नित्यशुद्ध्ययोगात् । उपरक्तेऽपि स्फटिके शुभ्रत्वरक्तत्वसम्भव इति चेन्न, भावानभिज्ञानात् । न हि वयमारोप्यदोषवत्तेनाशुद्धिं प्रसञ्जयाम· ब्रह्मण्येव कुदृष्टिक ल्पित निनिधदोषदृष्टेरभ्युपगमात्, किन्तु भ्रमाधाधारतया ।

षय वस्यैव प्रातिभासिकस्यवस्तुशक्यतया उपलक्षणपर्यवलवन नैष्फ ल्यमित्याह (उपलक्षणेति) स्ववेद्यतायाभ्रान्तिरित्यनन्तर मसत्यश्चेति यदिपाठः तदाज्ञप्तया तत्स्वरूपस्पर्शानभ्युपगमादित्यस्य शुद्धस्यकेना पि मिथ्यार्थेनासंस्पर्शादितिभावः। भ्रान्तिरसत्यश्चेत्यस्यत्वसत्यत्वेपिभ्रा न्तित्वाद्दोषेइत्यर्थ.। यत्र स्वसमानसत्ताक यज्ज्ञान तद्विषयत्वमेव जड त्वादिप्रयोजकमित्यसत्यश्चेत्यस्यभाव. । स्ववेद्यतायाभ्रान्तिरित्यत्रोत्तर "विलीनमित्यादि" असत्यश्चेत्यत्रोत्तर मुपलक्षणेति (किमर्थेति) शु द्ध्यतिरेकेणाविद्यानिवृत्तेरभावादितिभावः। नन्वस्तु ब्रह्माभेदार्था जिज्ञा सा "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" तिब्रह्माभेदस्यापि फलतयाप्रतिपादनादि ति तत्राह (अन्ततइति) अभेदस्यनित्यसिद्धतया साध्यत्वायोगात्तत्साध्य तोक्तिरपि शुद्धावेवपर्यवस्यति, सापिचेन्नित्या वैयर्थ्यमेवेतिभावः। (तदध्यवसायेनेति) शुद्धताध्यवसायेनापि शुद्धिसिध्यर्थेन भवितव्य- मित्यर्थः। (आरोपिताशुद्धीति) नित्यशुद्धचध्यवसायस्येति शेष। नि त्यशुद्धचध्यवसायेसति प्रतीयमानकर्तृत्वादिरूपाशुद्धेर्मिथ्यात्वज्ञाने न साधनानुष्ठानेन तन्निवृत्तेस्साफल्यमिति भाव। नित्यशुद्धे परमार्थ त्वादारोपिता शुद्धचासहनविरोधइति सदृष्टान्तशङ्कते (उपरक्तइति) (ब्रह्मण्येवेति) "तदिदंविविधकुतर्क कलकल्पित" मितिभाष्येणत धावगमादितिभाव. । शुक्तिरजतादौ पराभिमतमिथ्यात्वमभ्युपगम्या विशेषात्परीक्षस्थलेपि तदापादनमभिप्रेत्याभ्युपगमादित्युक्तम् । (भ्र माधाधारतयेति) अशुद्धिमसञ्जयामइत्यनुषङ्गः । आदिशब्देनतत्रार्यमु स्तु' रुशौगुमोहादि । अस्मदभिमताशुद्ध्याश्रयत्वे नाय दृष्टान्तइत्या

न तथा स्फटिकस्स्वयं स्वात्मनि रागमध्यस्यति । न च तत्कर्तृकोऽन्य कर्तृको वा रक्ततास्यासस्तच्छ्वेतिमाख्यशुद्धिविरोधी । इह तु स्वदोषेण ब्रह्मणि स्वयमेव विभ्रम्यमाणे कथं भ्रान्त्यादि प्रत्यनीकतामयी शुद्धिः । नित्या भ्रान्तिरपि स्फटिकरागादिवत्तत्त्वतो नास्तीति निस्तार इति चेत्, स्थितं तर्हि विचारनैष्फल्यम् । असत्येव भ्रान्तिस्सतीव भातीति तन्निवर्तनफलमिति चेत् न तत्सत्त्वभ्रमस्याप्यन्यमिथ्यात्वविकल्पे सद्वितीयत्वानवस्थयोरन्यतरापातात् । स्वरूपेण ब्रह्म न भ्राम्यति, किन्तु जीवेश्वररूपाभ्यामिति चेत्, हन्त एकां व्याहतिं परिहर्तुमनेकामुपादत्से, कथमभ्रान्तस्य तस्य तद्भावः,

---

ह (नतथेति) (स्वात्मनीति) इदञ्च ब्रह्मण्यारोपस्य स्वविषयत्वादुक्तं । वस्तुतस्तु स्वविषयत्वे न तात्पर्यं, किन्तु आरोपाश्रयत्वमात्रे, अन्यविषयारोपस्यापि दोषत्वात् । अध्यासस्य सविषयत्वाद्रागस्य च प्रकृतत्वाद्राग मध्यस्यतीत्युक्तं । अन्यारोपस्यापि दोषत्वात् । एवं भ्रमरूपाशुद्ध्यभावाद्दृष्टान्तवैषम्यमुक्तं, इदानीं तदङ्गीकृत्यापि वैषम्यमाह (न च तत्कर्तृक इति) अन्यकर्तृक इति दृष्टान्तार्थं । भ्रान्तिरूपाशुद्धिस्सत्यपि न श्वैत्याख्यशुद्धिविरोधिनीत्युक्तं । तर्हि तद्वदेव प्रकृतेऽपि शुद्ध्यशुद्ध्योरविरोध एवास्त्वित्यत्राह (इह त्विति) (स्वदोषेणेति) अविद्ययेत्यर्थः । इयमप्येका शुद्धिरित्यभिप्रायेण स्वदोषेणेत्युक्तं । यद्यप्यविद्या स्फटिकलौहित्यवदारोपिता, आरोप्यदोषत्वेन नाशुद्धिं प्रसञ्जयामइति चोक्तं । तथाप्यारोपहेतुत्वेनैव दोषत्वमिति भावः । भ्रमाश्रयत्वं न जीवेश्वररूपाभ्यां, किन्तु स्वरूपेणैवेत्यभिप्रायेण स्वयमेवेत्युक्तं । भ्रान्त्यादीत्यादि शब्देनाविद्या गृह्यते । (विचारनैष्फल्यमिति) सत्त्वाभावेऽसत्त्वनियमाद्सतश्च निवृत्त्ययोगादिति विवक्षितं । (तन्निवर्तनमिति) भ्रमसत्त्वगोचरभ्रमनिवर्तनमित्यर्थः (अनवस्थेति) तत्सत्त्वभ्रमस्य मिथ्यात्वे पुनर्निरसनीयाभावान्नैष्फल्यं, तत्सत्त्वभ्रान्तिरप्यसत्येव सतीव भातीति चेदनवस्थेत्यर्थः । यद्वा आरोपिताशुद्धीति भावप्रधानोऽनिर्देश, आरोपविषयत्वमितियावत् । (आरोपेति) आरोपस्याशुद्धित्वादिति भावः । उपरक्ते - रक्तिमारोपविषये (आरोप्यदोषत्वेनेति) दोषारोपविषयत्वेनेत्यर्थः । (स्वरूपेणेति) शुद्धेस्स्वरूपगतत्वान्न विरोध इति भावः । तस्य - ब्रह्मण । तद्भावः - जीवेश्वरभावः । जीवेश्वरभावयोरपि कल्पितत्वात् कल्पकान्त

कथं सर्वज्ञोपि भ्राम्यतीति विवक्षाप्युत्तिष्ठेत, कथञ्चैकआत्मा युगपत्सर्वज्ञमज्ञञ्चात्मानमनुसन्दधीत, प्रपञ्चयिष्यतेचैतत्। उत्तत्रानुनित्यशुद्धत्वश्रुत्यादि विरोधः। किंचोभयाभिमतया तदनित्यत्वं, उत्तरैकाधिमतयावा, पूर्वैकाभिमतयावा, नाद्यः — त्रिवर्गापवर्गयोरैक्यप्रसङ्गात्; वैराग्योपदेशादि वैयर्थ्यात्; अपुनरावृत्ति श्रुत्यादिविरोधाच। अतएव नद्वितीयः - बन्धमोक्षयोर्व्युत्क्रमता प्रसंगात्, शुद्धेरसाध्यत्वेन विचारादिनैष्फल्याच। तृतीयस्तु न शुद्धेर्नित्यस्वरूपैक्ये स्यात्। निरवच्छिन्नसाधनविषयो नित्यनैरात्। अतिरेकेच सएव सत्यासत्यविकल्पावतार इति। यद्यप्यस्मन्मते नित्यशुद्धईश्वरः साध्यशुद्धिः क्षेत्रज्ञश्च जिज्ञास्येते। तथापि नप्रतिबन्दी, ईश्वरशुद्धेरसाध्यत्वात्। जीवशुद्धेस्साध्याया अपि स्वरूपान्यत्वसत्यत्वाच। उदारगुणसागरः परमपुरुषः स्वाराधनात्मक शास्त्रार्थसप्रीतस्त्रिवर्गमपवर्गंच प्रयच्छतीतिहि प्राचीमर्यादा।

राभावाच्च ब्रह्मस्वयमेव कल्पयतीतिवक्तव्यं, ततश्च ब्रह्मणो भ्रान्तिरनिवार्येतिभावः। ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादत्रापि भ्रमोनुपपन्नइत्याह (कथमिति) जीवेश्वरभावैचानुपपन्ना वित्याह (कथञ्चेति) सर्वज्ञः - ईश्वरः। अज्ञोजीवः (उत्तञ्चेति) शुद्धिर्नित्यानित्यावेति विकल्पे द्वितीयकल्पइत्यर्थ। नाद्यइत्यत्र वैराग्योपदेशवैयर्थ्यं हेतुः तत्र हेतुस्त्रिवर्गेति। हेत्वन्तरमाह (बन्धमोक्षयोरिति) (व्युत्क्रमतेति) शुद्धेर्विनाशेसंसारोत्थानात शुद्धिकालेचविरोधेन संसारासंभवादितिभावः (अतिरेकेचेति) सत्यत्वे अद्वैतहानिः, मिथ्यात्वे अनुद्देश्यत्वा, नहि मिथ्यावस्तव सहमानो मुमुक्षुर्मिथ्योपादनार्थ श्रवणादौ प्रवर्ततइतिभावः। ननु अनित्यशुद्धियोगिनो नित्यशुद्धियोगिनश्च जिज्ञास्यतायास्सिद्धान्ते समर्थनात्कथमयं विकल्पश्शोभते तत्राह (यद्यपीति) आश्रयभेदाच्छुद्धच शुद्धयो नविरोधः, साध्यत्वेनाभिमतशुद्धे स्स्वरूपादन्यत्वान्न साध्यत्वविरोधः, सत्यत्वान्न मिथ्यात्वप्रयुक्त जिज्ञास्यत्वविरोधः। अशेषविशेषशून्यत्वान्नाविद्याधिकारित्वाभ्यां जिज्ञास्यत्वस्य व्याघातं प्रकारान्तरेण दर्शयति (उदारेत्यादिना) प्राची वैदिकी। भ्रान्तत्वे कथमजिज्ञास्यतेत्यत्राह

यद्यपि स्वयमेव भ्राम्येत् स्वाश्रितप्राणोपयिक गुणहीनो वा, न तर्हि जिज्ञास्यः, स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्येति न्यायात् । कल्पितसार्वज्ञ्यादि योगात् तदभावेऽपि तीर्थादिवद्वा तस्य भजनं स्यादिति चेन्न, कल्पितस्य मात्रे स्यादेर्जिनादिष्वपि सिद्धेः तदुपसत्तिप्रसङ्गात् । सर्वैस्तु न तत्कल्पित इति चेन्न, अविशेषात् । महाजनपरिग्रहाद्विशेष इति चेन्न, सर्वेषां सर्वतस्सम्भूतत्वमिच्छता क्वचिदपि प्रामाणिकत्वादि लक्षणमहत्त्वस्यासिद्धेः, प्राचुर्यस्यानिगमादप्रयोजकत्वाच्च । यत्तु तीर्थादिवदिति तत्तदासह्येन, यदि तत्सेवयैव तदुपसत्त्या प्रसाद्योऽन्यः । नहि क्रियातच्छक्त्यपूर्वाण्येव फलन्तीति नैगम पन्थाः ।

(स्वरक्षणइति) तत्वतस्सार्वज्ञ्याभावेऽपि कल्पितसार्वज्ञ्यात्फलप्रदानोपयोगिभूताराधनाराधक तद्दिष्टपरिज्ञानसम्भवात्, तदभावेऽपि ध्यानादेः पुण्यतीर्थस्नानादिवद् दृष्टार्थत्वसंभवाच्च कथं ब्रह्मणोनजिज्ञास्यत्वमिति शङ्कते (कल्पितेति) सार्वज्ञ्यादीत्यादिशब्देन फलप्रदानोपयोगि दयादिगुणान्तरगृह्यते । (सर्वैरिति) तथाच तत्र नव्यावहारिकं सार्वज्ञ्यमितिभावः । (अविशेषादिति) कैश्चित् ब्रह्मणएवानभ्युपगमादिति भावः । महत्त्वं किंप्रामाणिकत्वं उतप्राचुर्यं, नाद्यइत्याह (सर्वेषामिति) सर्वं सर्वत्रभ्रान्ताइतिहि युष्माभिरिष्यते, सर्वस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात, ततश्च युष्मन्मते कस्यापि तत्वदर्शित्वलक्षणमहत्त्वंनसिध्यतीत्यर्थः । आदिशब्देन तत्वार्थोपदेशित्वं गृह्यते । तदतिरिक्तं नप्रामाणिकत्वे, भ्रान्तस्यापि प्रामाणिकत्वे शुक्तौ रजतभ्रमवतोऽपि प्रामाणिकत्वापत्तेरिति भावः । नद्वितीयइत्याह (प्राचुर्यस्येति) (यदीति) यथा तीर्थादिसेवयेश्वरः प्रसाद्यः, तथा यदीश्वरसेवयान्यः प्रसाद्यस्स्यात् स्यात्तीर्थादि तुल्यतेत्यर्थः (क्रियेति) अयं कर्ममीमांसावृत्तिकारान्तर पक्षः । विनष्टमपि कर्म कालान्तरे फलं जनयतीति स्वभाव, अन्यवहितोत्तरकाले यथा कार्योत्पादक[illegible] केषाञ्चित्स्वभावइति तेषामाशय । शक्तिरितिभट्टपक्षः । अपूर्वमितिगुरोः । (नैगमइति) "सएवैनंभूतिंगमयति" "सएनंप्रीतः प्रीणाति" "इष्टापूर्तंबहुधाजातंजायमानं विश्वंबिभर्तिभुवनस्यनाभि तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदुचन्द्रमाः" "सवाएषमहानजआत्मान्नादोवसुदान" इत्यादिश्रुतिभिः "लभतेचततःकामान्मये

उक्तन्यायेन जैनगन्धिवेदान्तिमतेपि जिज्ञासानुपपत्तिर्द्रष्टव्या । तदेतद खिलमन्तर्निधाय ब्रह्मशब्दाभिधेयमुभय लिंगं सर्वेश्वरं प्रस्तुत्यतस्यैनार्भसूत्रे विवक्षितत्वमाह " तापत्रयातुरैरमृतत्वायसएवजिज्ञास्य " इति ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ॥

चविहितान्हितान् " "अहंहिसर्वयज्ञानां भोक्ताचप्रभुरेवचे " त्यादिस्मृतिभिः " फलमतउपपत्ते " रित्यादिसूत्रैः " फलसंविभक्तयाकर्मभिरात्मानंपिप्रीषन्ति सप्रीतोलंफलाये " त्यादिद्रमिडभाष्यकारादिमहर्षिवचनैश्च ईश्वरस्यैव फलप्रदत्वावगमादितिभावः । भास्करादिमतेपि जिज्ञासानुपपत्तिमाह (उक्तेति) भेदाभेदवादित्वेनानैकांतिकत्वप्रवादित्वाज्जैनगन्धित्वं । ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वात् तदभिन्नजीवस्यापि सर्वज्ञत्वेन विदिताविदिताकारभेदाभावाज्जिज्ञासानसंभवति । ब्रह्मणोनित्यशुद्धत्वे तदभिन्नस्यापि जीवस्यनित्यमुक्तत्वा त्तदर्थाजिज्ञासानसंभवति । जीवाशुद्ध्या तदभिन्नस्यब्रह्मणोप्यशुद्धत्वात स्वरक्षणेप्यशक्तस्येति न्यायाज्जिज्ञास्यता नसभवती यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

इति वाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां

चण्डमारुताख्यायां जिज्ञासानिरूपणंनाम-

द्वितीयस्कन्धः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

॥ तृतीयोवादः ॥

त्रय्यन्ताः कर्मभागेन सौहार्दं समधिश्रिताः ।
मुक्तिं यद्भजना दाहुस्तमनन्तमुपास्महे ॥

(त्रय्यन्ताइति) सौहार्दमित्यनेन एकशास्त्रत्वमेकग्रन्थत्वंचोच्यते । एकार्थत्वलक्षणसंबन्धस्य विवक्षितत्वाच्छास्त्रभेदापादकविरोधाभावोऽपिदर्शितः । सौहार्दसमधिश्रिता यद्भजनान्मुक्तिमाहुरित्यनेन अङ्गप्रधानप्रतिपादकत्वेन पूर्वोत्तरभागयोस्संबन्धोऽभ्युच्यते । एवमैक्ये हेतुमाह (त्रय्यन्ताइति) उत्तरभागस्यापूर्वभागेनैक्यं युक्तमितिभावः । अनेन व्याख्येयैक्याद्व्याख्यानभूतमीमांसयोरैक्यं सूचितं । मुक्तिमित्यनेन विरुद्धफलत्वान्नैकशास्त्र्यमित्येतत्परिहृतम् । अनन्तशब्देन वस्त्वपरिच्छेदमुखेनान्तर्यामित्वाभिधानात् सर्वकर्मणांतदाराधनात्मकतया उपासनांगत्वसंभवस्सूच्यते । एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमित्यैकग्रन्थ्यपर्यन्तैकशास्त्र्यं प्रतिज्ञास्यन् तत्रैकग्रन्थव्याख्यानत्वेपि एकैकदेशव्याचिख्यासया प्रवृत्तयोरैकग्रन्थत्वादर्शनादिहापि मीमांसाद्वयस्य तथैवकरणान्नैकग्रंथ्यंयुक्तमित्याशंक्य विचारस्य "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति विध्यधीनत्वपक्षे तद्विधिबलात्सामान्येन स्वाध्यायार्थविचारः कर्तव्य इत्येवबुद्धिरुत्पद्यते, रागप्रयुक्तिपक्षेऽपि कृत्स्नस्यापि स्वाध्यायस्याधीतत्वादुक्तरीत्यैव बुद्धिरुत्पद्यते अतःकृत्स्नगोचरविचारः प्रथमंकर्तव्य तयाप्रतिपन्नः, नतु पूर्वभागविचारः कर्तव्यः उत्तरभागविचारः कर्तव्यइत्येवंरूपाबुद्धिः प्रथमत उत्पद्यते, अतोविचारकर्तव्यताबुद्धिमत्पुरुषानुजिघृक्षया प्रवृत्तंविचारशास्त्रं प्राथमिकस्यारसिकबुद्धिमनुसृत्यसामान्येन वेदार्थविचारोद्देशेनप्रवृत्तमितिवक्तुं युक्तमिति पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यमुचितमित्यभिप्रायेण विचारस्यकृत्स्नविषयत्वं साधयति ।

स्थितं तावदध्ययनविधिनाध्यापन विधिनावा प्रयुक्तमध्ययनंसांग सशिरस्कं कृत्स्नं स्वाध्यायविषयमिति । रागतोविचितोवा प्रयुक्त स्तदर्थविचारोऽपि कृत्स्नगोचर:, तयोस्सङ्कोचकाभावात् । ननु विधि प्रयुक्तौ माभूत्सङ्कोच. रागप्रयुक्तौतु स्यात् यावद्रागंप्रवृत्त्युपपत्ते, मैव विकल्पासहत्वात् । किं ब्रह्मणि विचारसङ्कोच. किंवा कर्मणि,नाद्य पुरुषस्य चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसंभवात्, क्रमेण भोगसभवे विरो धाभावाच्च । सन्तिह्युभयभावनास्तथाविधा: । यस्यतु क्वाचित्कोराग: तस्यैकदेश विचारेकाविचिकित्सेति चेन्न,

---

(स्थितंतावदित्यादिना) अध्ययनस्य कृत्स्नविषयत्वं विचारस्य कृत्स्नविषयतासाधनार्थं । नन्वध्ययनस्य कृत्स्नस्वाध्यायविषयतानयुक्ता, स्वविधिप्रयुक्तौ "वेदानांकिञ्चिदधीत्य ब्राह्मण" इत्येकदेशाध्ययनप्रतीते. । अत एव नतद्विध्यधीनविचारोपि कृत्स्नविषय । परविधिप्रयुक्तौच कृत्स्नवेदाध्यापनासंभवात् स्वाध्यायपदाभावेनाध्यापनस्य तन्मात्रविषयत्वासंभवा च्च । किञ्चिदध्यापनमात्रेणाचार्यकसिद्धेर्नतत्प्रयुक्तमध्ययनं कृत्स्नविषयमित्यत्राह । (अध्ययनविधिनाध्यापनविधिनावेति) स्वविधिप्रयुक्तौ स्वाध्यायशब्दस्य कृत्स्नविषयत्वात् कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनसिद्धि:, वेदानामित्यस्यसंज्ञापरत्वान्नसङ्कोचकत्वं । अध्यापनविधिप्रयुक्तिपक्षेऽपि अध्यापनविधिना अध्ययनविधिसिद्धस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्य कृत्स्नविषयस्यैवाध्ययनस्य स्वाङ्गभूतोपनयनद्वारतया स्वीकारादध्यापनविधि कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनं प्रयुङ्क्ते इति नतन्मुखेनाप्यध्ययनसङ्कोचायत्राशङ्काभाव । तयो - विधिरागयो: । (नन्विति) अध्ययनविधिर्यदार्थज्ञानपर्यन्त: तदा तत्प्रयुक्तविचारस्सर्वत्रसिद्ध्यति, रागप्रयुक्तौतुविचारस्तत्साध्यनिर्णयोवा नस्वत: पुरुषार्थ:, अपितु पुरुषार्थसाधनतया, अतो यस्ययत्पुरुषार्थरागसभव: तस्य तदुपयोगिविचार एवेच्छास्यादितिविचारस्सङ्कोचमर्हतीतिभाव: । त्रिवर्गापवर्गयो. परस्परविरोधादेकस्योभयत्ररागासंभवमाशङ्क्याह (क्रमेणेति) उभयभावना: - कर्मब्रह्मोभयभावनाश्चतुर्मुखादय: । (यद्यपीति) यद्यपि सर्वेसर्वपुरुषार्थ रागयोग्या: तथापि तत्तत्कर्मानुरोधात् यस्यचित्क्वचिदेवेच्छाजायते, अत

स्य वेदान्तोपक्रमते द्विवर्गमात्रनिष्ठस्य वेदोदितेषु चतुर्ष्वप्यनास्था, यस्यप्राशक्तिरापद्या, तस्य केतिप्रसङ्गात् । अलमनर्हस्यानधिकारः स्यादिति प्रवृत्तामीमांसेति चेत्, तुल्यं त्रिकाण्ड्यामपि । तिष्ठतु पुरुषार्थराग कृत्स्नप्रवचनादिरागादपि कृत्स्नविचारस्समस्ति, येन कर्ममात्रे विचारसङ्कोचः । कर्ममात्रे च विचारं सङ्कोचयन् कबन्धमीमांसकस्तु राहुमीमांसकेनापि प्रतिवक्तव्य, सिद्धेऽपि व्युत्पत्तिसंभवात् । अप्राप्तेस्स्वतः पुमर्थेऽपि विषये प्रवृत्त्यङ्गत्वेऽपि, श्रवणादियोगादर्थज्ञानस्य स्वातन्त्र्ये उपायानुष्ठानशेषत्वेऽपि,

---

एतद्दोषक्षयमिकरागानुसारेण विशेषोद्देशेनैव मीमांसाशास्त्रं प्रवर्ततेतिभाव । (यस्येति) द्विवर्गः - अर्थकामौ । वेदोदितेषु – वेदप्रतिपन्नसाधनकेषु । तथा च तादृशपुरुषानुरोधे कर्तव्ये मीमांसायाः प्रवृत्तिरेव न स्यादितिभावः । (तुल्यमिति) उभयार्हानुसारेणैव प्रवृत्तावेकैकाधिकृतपुरुषानुग्रहस्यापि संभवात् उभयार्हानुसारेण मीमांसायाः सामान्योद्देशेनैव प्रवृत्तिरुचितेतिभावः । एवंचतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसंभवात्तदर्थं कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासायां तदनुसारेण सामान्योद्देशेन प्रवृत्तिरुपपादिता । इदानीं कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासायां हेत्वन्तरमाह (तिष्ठत्विति) रागात्कर्ममात्रे विचारसङ्कोचइतिपक्षेदूषणं सूचयन्नेव कर्ममात्रे विचारसङ्कोचं प्रकारान्तरेणाशंक्यपरिहरति (कर्ममात्रइति) कबन्धमीमांसकस्त्विति तु शब्देन रागात्सङ्कोचयन् प्रथमपक्षदूषणेनैव निरस्तइतिसूचयति । शंकाचेत्थं - न ब्रह्मणोविचारस्संभवति सिद्धेव्युत्पत्त्यभावेन वेदान्तानां परिनिष्पन्नब्रह्मबोधनाशक्तेः । तत्त्वेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयस्य ब्रह्मणः प्रतिपादने प्रयोजनाभावादुपासनविधिशेषत्वेचार्थवादत्वेन स्वार्थविवक्षाविरहाच्च वेदान्तानां तत्प्रामाण्याभावादिति । (राहुमीमांसकेनेति) एकशास्त्र्यसमर्थनार्थंप्रयतमाने स्वेनेतिभावः । प्रत्युक्तिप्रकारमाह (सिद्धेऽपीत्यादिना) (अप्राप्तेरिति) "अर्थज्ञानस्य स्वातन्त्र्ये' इत्येतत्पूर्वेण सम्बध्यते । अर्थज्ञानस्य स्वातन्त्र्यपक्षे स्वविषयप्रवृत्तिहेतुत्वाभावेऽपि पूर्वानवगतनिरतिशयपुरुषार्थं प्रतिपादनमुखेन तदुपयोगिश्रवणादौ प्रवृत्तिहेतुतया पुरुषार्थपर्यवसानादित्यर्थः . (उपायानुष्ठानेति) तत्र विधिविषयेक्षितफलरूप प्रतिष्ठादिवदुपासन विधिविषयेक्षितब्रह्मरूपविषय दा

तदुपयोगिसिद्धार्थस्य प्रयोगाभावेति ।

योऽपि नव्युत्पत्त्यर्थं.। यथमप्यंशमेव प्रतिज्ञामदइतिभावः। इतिप्रतिवक्त
व्यपदयन्वयः। यद्वा (शास्त्रमीमांसकैरिति) अतस्त्वैनंपदशब्दाकार्यंतिभावन
कपन्धमीमांसकैरेव शपाशंकायां भवद्भिः कथं भ्युत्पत्तत्याशंकाया प्र
त्युक्तिप्रकारमाह (सिद्धेपीत्यादिना प्रयोगाद्वेतीत्यन्तेन) (स्वतइति)
प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयत्वेऽपि स्वतो निरतिशयपुरुषार्थस्य स्वेनापिलब्धुंयोग्य
स्येनानुसंहितस्य श्रवणं प्रीतिश्चपुत्पत्तश्चेति नप्रयोजनाभावः। ननु प
द्विश्रवणादेव प्रीत्यर्थं ब्रह्मबोधनं तदाचाक्षेपचक्रन्दनादि वाक्यवदयथार्थ
त्वेऽपि प्रीतिसंभवान्नतस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यं, अतः प्रामाण्यलाभार्थमुपास
नानुष्ठान शेषतया कार्ये प्रामाण्यं वाच्यम् , तथाचारोपितेनाप्युपासन
सिद्धेर्न ब्रह्मणिवेदान्तानां प्रामाण्यमित्यत्राह (अर्थज्ञानस्येति) स्वातंत्र्य
उपायानुष्ठानमनपेक्ष्य प्रयोजनपर्यवसानं । (तदुपयोगीति) तच्छब्देन
स्वातन्त्र्योपायानुष्ठाने विवक्षिते। अयंभावः , वाक्याद्युपक्रन्दनादाव
प्ययथार्थत्वज्ञानादेव प्रीतिः। नत्वत्रापि तादृशभ्रमादेवप्रीतिः बाध
काभावेनौत्सर्गिक प्रामाण्यत्यागायोगात्, वाक्यान्तरेण तत्प्राप्त्युपायवि
धानाच्च। उपायानुष्ठान शेषत्वपक्षेऽप्युपासनापेक्षित फलसमर्पकतया
प्रामाण्यं स्वर्गाद्यर्थवादवत्, विषयसमर्पकतयापि प्रामाण्यं - वाय्वेत्त
त्याद्विवदत्र बाधकाभावात्। "तस्मिन्यदन्त" रितिसिद्धवदनुवादा
त्, "ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वा" "विदुःकृष्णंब्राह्मणास्तत्त्वतोये" इत्यादि
ना तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वश्रवणाच्च। स्वातन्त्र्यपक्षे तत्प्रेप्सापूर्वकत
त्साधनप्रवृत्त्यादि मुखेनापि पुरुषार्थपर्यवसानं द्रष्टव्यम्। अत्रच स्वा
तन्त्र्यपक्षे प्रत्यक्षादौ पशुधनादिस्वरूपं प्रतिपाद्य पर्यवसिते तत्प्रेप्सोः
"चित्रयायजेत पशुकाम" इत्यादिना तत्साधनविधानवत् ब्रह्मपर
वाक्ये ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्य पर्यवसिते तत्प्रेप्सोरुपासनादि विधान-
मित्येकः प्रकारः, अस्मिन्पक्षे वाक्यभेदः। यद्वा "तपांसिसर्वाणिच
यद्वदन्ती" ति सर्वस्य तपश्शब्दविवक्षितस्य वेदान्तस्य ब्रह्मपरत्वाव
गमात् "तन्त्वौपनिषद" मितिच तथाऽवगमात् सर्वजगत्कारणत्वस
र्वान्तर्यामित्व सर्वशेषित्व सर्वफलप्रदत्व सर्वकर्माराध्यत्व सकलविद्या
प्रत्याख्यावनुक्तप्राप्यत्व निरतिशयानन्दत्वादि विशिष्टब्रह्मस्वरूपं प्रति

कर्मशेषभूतस्यात्मन शास्त्रान्तराद्विचारइति वदतापि शारीरक शास्त्रै
कदेशइति स्वीकर्तव्यम्, अन्यथास्तदयोगात् । तेनैव दधिभुक्तकपित्थन्या
येन निस्सारएव वेदान्तइति नास्तिकापि निर्वचनमपनूयते । अस्तु तर्हि ब्रह्मो
कनिष्ठतया विचारसङ्कोच अतिशयितपुरुषार्थप्रतीतौ " स्थितेऽरविन्दे "
इति न्यायावतारादिति चेन्न, कर्मविचारस्य कैश्चिदप्यननुष्ठानप्रसङ्गात् । अ
स्त्विति चेन्न, प्रत्यक्षविरोधात् । अतिशयितपुरुषार्थ प्रतीत्यभावात्कस्यचि
दुपपद्यतइति चेन्न । तदभावस्तस्य वेदान्तभागानध्ययनाद्वा तत्सहका
रिविरहाद्वा, नाद्य - विधेः कृत्स्नविषयत्वस्थापनात् । न द्वितीय - साङ्गा
ध्ययनादेव तत्रापि तत्सिद्धे । यदि साङ्गाध्ययनविधेस्तत्रैव पर्यवसान,
अन्यत्रापि तत्प्रसङ्गात् । तथा नैयायिकशास्त्रारम्भ । तत्सिद्धावप्यनादि

पापम्, अत्राप्येतादृशब्रह्मप्रतिपादनेन प्रीत्यर्थतया पुरुषार्थपर्यवसा
नेऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादने उपसर्जनतया प्रसक्तोपायानुष्ठानेनापि पु
रुषार्थपर्यवसानमित्यपर प्रकार, अत्रच नवाक्यभेद । उपायानुष्ठान
शेषत्वेतु उपायविध्यपेक्षित विषयफलार्पकतया उपसर्जनतया ब्रह्मप्र
तिपादन, अत्रापि नवाक्यभेदइति । प्रसङ्गात्कर्ममीमांसकैकदेशिनापि -
नैव शङ्कारयित्याह (कर्मशेषेति) (अन्यतइति) शास्त्रैकदेशादन्यतइ
त्यर्थ (तेनैवेति) अतस्तन्निरासोऽपि नास्माकमेव भरइतिभाव । (अ
स्त्विति) तथाच चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसम्भवादिति परिहारोऽसङ्गतइ
तिभाव । तत्सहकारीति व्युत्पत्त्यादिक विवक्षितम् । (तत्रापीति)
कर्मभागइव ब्रह्मभागेऽपि व्युत्पत्त्यादिसहकारिसिद्धेरित्यर्थ । (तत्रैवेति)
वेदान्तभागे । तथाच ब्रह्मणि विचार सङ्कोचयतस्त्वयाभिमता ब्रह्ममीमा
सापि नस्यादित्यपिहृदयम् । नचायमिष्टप्रसङ्गइत्याह (तथात्वेति) अ
न्यत्रापिपर्यवसाने । (तत्सिद्धावपीति) व्युत्पत्त्यादिसहकारि सिद्धावपी
त्यर्थ । तथाच सत्पथवर्त्यनुग्रहाय ब्रह्मविचारार्थमेव शास्त्रप्रवृत्तिर्युक्ता ।
यद्यप्यन्येऽप्यनुग्राह्या तथापि दुर्वासनादाढर्यात्तेषामश्रित्वमण्यव जिज्ञासा ।
तदभावात् " स्थितेऽरविन्दे " इतिन्यायेन केषाञ्चित् ब्रह्मण्येव जिज्ञासे
ति नैरपेक्षप्रजिज्ञासासम्भव इति सामान्यतो जिज्ञासानुरोधेन शास्त्र

दुर्वासना दार्ढ्यादपथे प्रवर्तन्ते कर्ममीमांसका इतिचेन्न, त्वयापि विविदि षासाधनाधिकारे कर्मणां सत्पथत्वस्वीकारात् ।

तथापि तद्विचारस्तशारीरक शेषइतिचेत्, सिद्धंनाकैशास्त्र्यं। कर्मस्वरूपा दिविचारमन्तरेण विविदिषार्थविनियोगायोगात्। वेदनार्थविचारपक्षेपि किंतु न.। भवान्तरीय सुकृतविशेषमृदितकषायस्य कस्यचिदयत्नेनविविदिषोपत्तौ किंतदर्थकर्मविचारेणेति चेन्न, तथैवकस्यचिदत्यन्तमृदितकषायस्य जाति स्मरणादिवत्सिद्धज्ञानतया शारीरकेप्यनारंभात्। तदर्हस्य तदारम्भइतिचेत्,

---

प्रवृत्तिरितिभाव । (त्वयापीति) सत्पथत्वस्यनुग्रहेपि कर्माधिकार्यनुग्र हाय कर्ममीमांसापेक्षितेति भावः। (तथापीति) सत्पथत्वस्वीकारेपि विविदिषार्थकर्मणामेव सत्पथत्वं, तानिच यज्ञादिकर्माणि प्रसिद्धयज्ञा दिभ्योभिन्नानि मासाग्निहोत्रवत, तद्विषयविचारश्च विविदिषार्थत्वादि चिन्तैव, तथाच तद्विचारस्तत्पथत्वेन स्वीकृतकर्मविचार श्शारीरकशे षत्वात्तत्रैव क्रियते, जैमिनीयकर्म विचारश्च प्रसिद्धकर्मविषयः - तेषां चापथत्वात्तद्विचारोपि तथेति नतेनैकशास्त्र्यमित्यर्थः। (कर्मस्वरूपेति) विविदिषार्थकर्मणामन्येषांच मासाग्निहोत्र नैयमिकाग्निहोत्रवद्भेदोवास्तु, नित्यकाम्य ज्योतिष्टोमवद्विनियोग पृथक्त्वमात्रवास्तु, सर्वथापि कर्म स्वरूपविचारा भावेऽनुष्ठानानुपपत्तेः विविदिषार्थं विनियोगोनयुक्तः, वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अतोवश्यापेक्षितः कर्मविचारइति तेनैकशास्त्र्यमित्यर्थः। भवद्भिर्विविदिषार्थत्वा नङ्गीकाराद्भवत्पक्षे कथं तच्छेषतयैक शास्त्र्य मित्यत्राह (वेदनेति) विविदिषार्थत्वेहि कर्म मीमांसा कथंचिद्ब्रह्मजि ज्ञासोपयोगिनी, वेदनार्थत्वे त्वङ्गविषयत्वादङ्गिशास्त्रेण सुतरामभिन्नेति भावः। (भवान्तरीयेति) तथाच तत्र ब्रह्ममात्रे विचारसंकोचस्संभव तीतिभावः। मृदितकषायस्येत्यनेन "कषाये कर्मभिः पक्व" इतिस्मृ त्यनुसारात् प्रतिबन्धरूपपापनोदनेन कर्मणां विविदिषार्थत्वं यज्ञादि वाक्ये विवक्षितमिति सूचितम्। (जातीति) जन्मान्तरसुकृतविशे षाज्जातिस्मरण धर्मरुच्यादिकं यथा सिद्ध्यति तथा ज्ञानमपि येषांसिद्ध "स्वयमागतविज्ञाना" इत्यादिप्रमाणानुसारात तान्प्रत्यनुपयोगात् ब्र ह्ममीमांसापि व्यर्थेत्यनारम्भस्यादित्यर्थ। तदर्हस्य--ब्रह्मजिज्ञासो।

एवमुभयार्हस्य उभयारंभइतिन्याय्यं । नह्यनधिकारिणं विधिर्नियुङ्क्ते ; रागोऽपि तथा । नह्यशकनीयमर्थं वेदोऽपि विदधातीति न्यायात् । यदा च यावज्जीवमनुष्ठेयं ज्ञानमपवर्गोपायइति सेत्स्यति तदा तदुपचयार्थं तदर्थविविदिषानुवृत्त्यर्थं वा सत्कर्मणां नियमानुष्ठेयत्वेन विचारोऽवश्यंभावी ।

(उभयार्हस्येति) कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासोः कृत्स्नविचारारंभ । कर्मविचारापेक्षानियमाभावो नैकशास्त्र्यभञ्जकः - तथा सति जन्मान्तरीयसुकृतवशाद्वेदप्रामाण्ये सुदृढविश्वासयुक्तस्य प्रमाणलक्षणस्यानपेक्षितत्वात्तस्याप्युत्तरलक्षणैरैकशास्त्र्यं न स्यादिति भावः । ननु उभयार्हं प्रति कृत्स्नविचारारंभोपयमिति कुतः, एकैकार्हं प्रत्येकैकारंभइति कुतो न स्यादित्यत्राह (नहीति) विचारो हि विधिप्रयुक्तो वा स्यात् रागप्रयुक्तो वा स्यात्, तत्राध्ययनविधेरर्थज्ञानकामाधिकारकत्व पक्षे विचारस्याध्ययनविध्याक्षेपाद्विधिप्रयुक्तता, न ह्यध्ययनविधिः कृत्स्नार्थज्ञानकामाधिकारकः, तत्तद्भागस्यार्थज्ञान कामनायास्तत्तद्भागस्याध्ययनाधिकारत्वे कृत्स्नाध्ययननियमानुपपत्तेः । तथाच तद्विधिमूलविचारोऽपि तादृशाधिकारिविषयकएव । अतो नैकैकमात्रजिज्ञासुं प्रति विधिः प्रवर्तकः, तस्यानधिकारिणं प्रत्यप्रवर्तकत्वात् । रागप्रयुक्तिपक्षेऽपि साङ्गाध्ययनविधेः कृत्स्नगोचरतया तदधीनापात प्रतीत्युत्थापित रागोऽपि कृत्स्नार्थज्ञानगोचरो युक्तइति विध्यधीनस्तदुपाय विचाररागः कृत्स्नार्थज्ञानकामं प्रत्येव प्रवर्तकः, विधिवदेव तस्याप्यनधिकारिणं प्रत्यप्रवर्तकत्वात् । अत्रच फलरागोऽधिकारस्थानीयः तथाच उपायरागः स्वस्मिन्नधिकारिस्थानीयं फलार्थिनमेव प्रवर्तयति विधिवदित्यर्थः । (नहीति) अशकनीयार्थविधायकत्वं यथावेदस्य न संभवति, तथानधिकारिप्रवर्तकत्वमपि विधिरागयोर्नसंभवतीत्यर्थः । एवं विविदिषार्थत्वपक्षे ब्रह्ममात्रे विचारसंकोचं पुरुषविशेषेऽभ्युपगम्य तदन्यपुरुषविषयतया कृत्स्नविचारारंभस्समर्थितः वस्तुतस्तु सत्कर्मणां ज्ञानार्थत्वे विविदिषार्थत्वे वा ब्रह्ममात्रे विचारसंकोचः क्वापि पुरुषे नसंभवतीत्याह (यदाचेति) यद्यपि वेदनार्थत्वे तदुपचयार्थं कर्मापेक्षा, विविदिषार्थत्वेतु कथम्, उत्पन्नायास्तस्यास्स्वय

नच जन्मांतरकर्मबलाद्यात्रजीवं विविदिषा स्यादितिनिश्चेतुं शक्यं, प्राक्त नैरयतनैर्वा प्रबलैर्विरोधिकर्मभिः तत्प्रतिबन्धशंकयापि नित्यं सत्कर्मणां संग्राह्यत्वात् । अन्यथा प्राक्तनैरेव कर्मभिर्नूष्टिस्स्यादिति कार्यादिकं नानुष्ठीयेत । नच नित्यनैमित्तिकविधि विविदिषोत्पत्त्या निवर्तते, वर्णाश्रमादिनिबन्धनत्वात्तस्य । वर्णाश्रमाद्यभिमाननिवृत्त्या तन्निवृत्तिरितिचेत् , केयमभिमाननिवृत्तिः; किन्तद्भ्रमस्यनिवृत्तिः , उतस्वसमवेतत्व भ्रमस्यानिवृत्तिः , किंवा देहात्मतादात्म्यभ्रमस्य निवृत्तिः , अथवा वर्णाश्रमाद्याश्रय पिण्ड संबन्धभ्रान्तिनिवृत्तिः, अथवा पिण्डस्यैवनिवृत्तिः । नाद्यः - असिद्धेः। नद्वितीयः - कर्ममीमांसकानामपि पारलौकिकात्मविदां वर्णादेस्स्वसमवेतत्वभ्रमाभावेन कर्मणामधिकार्यभावप्रसङ्गात् ।

मेवानुवृत्तेः , विविदिषायामुपचया सिद्धेश्चेत्यत्राह (नचेति) हेत्वभावादितिभावः । निश्चये प्रतिबन्धसद्भावादपि न निश्चयसंभवइति हेत्वन्तरोपन्यासपूर्वकं निश्चयाशक्यतामुपसंहरन् तत्फलितं कर्मणां संग्राह्यत्वमाह (प्राक्तनैरिति) प्रतिबन्धशंकयेत्यनन्तरं उक्तनिश्चयाभावेनेतिशेषः । संग्राह्यत्वादिति पञ्चम्या विचारावश्यंभावी त्यध्याहृतपदेनान्वयः । कस्यचिदुक्तनिश्चय संभवेपि कर्मापेक्षामुपपादयति (नचेति) ततश्च नविचारसंकोचइति भावः । आत्मनि वर्णाश्रमादेरभावात्तदभिमान निबन्धनएव विधिः , नचाभिमानो विविदिषाया प्रागेव नित्यानित्यविवेकबलान्निवृत्तइति तन्निबन्धनविधिरपि तदानींनिवृत्तइति जन्मान्तरकर्मबलसिद्धविविदिषस्य तदर्थ कर्मविचारापेक्षाया अभावाद्ब्रह्मात्रे विचारसंकोच इत्याशयेन शंकते (वर्णाश्रमेति) (तद्भ्रमस्येति) तत्स्वरूपाध्यासस्येत्यर्थः । (किंवादेहात्मेति) वर्णाश्रमशब्देनतद्विशिष्टोदेहः, अभिमानशब्देनतादात्म्याभिमानश्च विवक्षितुंशक्यतइतिभावः (पिण्डस्यैवेति) अभिमानशब्देन अर्थाध्यासः तस्यचवर्णाश्रमशब्देनदेहपरेण कर्मधारयोविवक्षितुंशक्यइतिभावः । (असिद्धेरिति)

नहि देहात्मभ्रमवतप्रति धर्मोपदेशः । न तृतीय — भ्रमनिवृत्तिर्हि देहातिरिक्तात्मविभ्रमोपपत्तितया पारलौकिककर्मानुष्ठान योग्यतामेवार भेदिति यथतया सा निवर्तते । न चतुर्थ तत्सम्बन्धस्य सयत्नेन भ्रमता सिद्धे । न पञ्चम - ब्रह्मविचारस्याप्यनारम्भप्रसङ्गात् प्रयक्षादिविरोधात् । भ्रान्तनिवृत्तिमात्रनिरूपणाय भवितव्यमिति चेन्न , तस्य कर्माधिकारदशायामपि भवता स्वीकारात् । किंच यावताकर्माधिकारे निवर्ततऽनि मनुते तावता वेदान्तश्रवणाधिकारोऽपि निवर्ततइति ब्रह्ममीमांसैव न स्यात् । नचायमिष्टप्रसङ्ग , तत्त्वज्ञानोदयात्पूर्वं तदनभ्युपगमात् । न नु कर्ममीमांसाया वेदान्तविचारानुपयुक्तत्वा न्न तया सहास्यैकशास्त्रमितिचेन, अनुपयोगासिद्धे । को सावुपयोगइतिचेत् , न्यायो पजीवन स्यात् । तथाहि बाह्यहेतुनिमित्ताप्रामाण्य निराकरणेन प्र माणलक्षण तावत्कृत्स्नोपयुक्त । भेदलक्षणोपजीवनाच्च गुणोपसहारपाद ।

मोक्षदशाया मेवतदध्यासनिवृत्ते रिति भाव । (तत्सम्बन्धस्येति) देहसम्बन्धस्याप्रातिभासिकत्वेन तज्ज्ञानस्य प्रातिभासिकभ्रमत्वासिद्धे स्तस्य मोक्षात्प्रागनिवृत्तेरित्यर्थ । (यावतेति) श्रवणविधिर विवेकाणकार्यविकारिक । तथाचानिवृत्ताभिमानेपुरुषविचारस्सम्भवति, ब्रह्मविचारस्तु नित्यानित्य विवेकाधिकारत्वा न्निवृत्ताभिमानस्यैवेति सकृत्रापि नस्यादितिभाव । एव विचारस्वरूपचाभावात्कृत्स्नवेदार्थनिर्णयोद्देशेन शास्त्रप्रवृत्त्यौचित्यादेकशास्त्रयमिति स्थित । तत्र विचारशास्त्रयोस्तथापि परस्पराकाङ्क्षाविरहात्स्वधर्मेऽग्रन्थ्य पर्यन्तैव शास्त्रचमिति चोदयति (नन्विति) यद्यपि विद्याया कर्मणामुपयोग उक्त तथापि विचारयो परस्परमुपयोगानुक्ते राकाङ्क्षाविरहान्नैकशास्त्रयमित्याक्षेपो युक्त । (न्यायेत्यादि) उपयोगइत्यनुषङ्ग । (बाह्येति) बाह्यहेतुसमुत्थाप्रामाण्य प्रथमपादे निराक्रियते । आन्तरहेतुसमुत्थाप्रामाण्य द्वितीये । (कृत्स्नेति) पूर्वोत्तरभागविचारात्मके कृत्स्नशास्त्रे उपयुक्त (भेदेति) ' सर्ववेदान्तप्रत्यय चोदनाद्यविशेषा " दित्यत्र तावत् ' एकवा सयोगरूपचोदनाख्या विशेषा " दिति शाखान्तराधिकरण

तार्तीयाश्च श्रुतिलिङ्गादयस्सार्वत्रिकाः । प्रयुक्तिश्च वर्णाश्रमादिधर्माणां त्रियाप्रयुक्तत्वाश्रमप्रयुक्तत्वादिविमर्शे निविशते । गतिचिन्तायां च पा श्चमिकः क्रमः ।

न्यायव्युत्पादन मुपजीव्यते । तच्चेदमेव तद्व्युत्पादनमितिवाच्यं, चोद नाद्यविशेषादित्यादि शब्दस्य संयोगरूप चोदनाख्याविशेषादिति पा ठापेक्षत्वात् । एकमिति साध्यानिर्देशश्च तत्रत्यायोपजीवनेन तत्सा ध्यलाभादेव । तथा " गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोस्समत्वा " दित्यधि करणव्युत्पादितो गुणभेदो " नवाप्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिव " दिति च्छान्दोग्य बृहदारण्यकोद्गीथ विद्ययोर्भेदार्थमुपजीव्यते । तथा " नानाशब्दादिभेदा " दित्यत्र शब्दान्तराभ्यासादिभि र्भेदव्युत्पादनो पजीवनमादि शब्दात्प्रतीयते । (तार्तीयाइति) " श्रुत्यादिबलीयस्त्वा च्च नबाधः " " लिंगभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपी " त्यादिना तार्तीय न्यायानामेवोपजीवन मितिगम्यते । (प्रयुक्तिश्चेति) " विहितत्वाच्चाश्र मकर्मापी " त्यधिकरणेन विद्यांगत्वाश्रमांगत्व निर्णये कृते चातुर्वर्ण्या येन प्रयुक्तिस्सिध्यतीत्यर्थः । (गतिचिन्तायामिति) " वायुमब्दादवि शेषविशेषाभ्या " मित्यधिकरणे पाश्चमिकन्याय उपजीव्यते । तथाहि कौषीतकिनः " सएतदेवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति सवा युलोकं सवरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक " मित्यग्निलोकादनन्तरं वायुलोकमधीयते । वाजसनेयि नस्तु " यदावै पुरुषोस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै सतत्रवि जिहीते यथा रथचक्रस्यखन्तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छ ती " त्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते । तत्र कौषीतकिनां पाठक्रमेणाग्नि- लोकशब्दोक्तादर्चिषः परत्वेन वायुः प्राप्तः । उक्तवाजसनेयश्रौत क्रमेण पाठक्रमाद्बलीयसा तद्बाधेनादित्यात्पूर्वं वायुर्निविशते । संवत्सरस्तुच्छा न्दोग्ये मासात्परं श्रूयते " तेऽर्चिषमभिसंविशन्ति अर्चिषोहरह्न आपूर्य माणपक्षमापूर्यमाण पक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यस्संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसोविद्युतं तत्पुरुषोमानव-

कर्तानियाधिकारिचिन्तने विशेष्यते । अतिदेशादयश्च " तदेव रूपं
यदमुष्य रूपम्" इत्यादिषु । ....

रसम्भनान्ब्रह्मगमयती " ति । वाजसनेयकेतु " अर्चिषोह " रित्या
दिमासान्तं पठित्वा "मासेभ्योदेवलोकन्देवलोकादादित्य" मिति मासात्प
रतो देवलोकश्श्रूयते । तत्र द्वयो श्रुतियोरप्यधिककालानांन्यूनकालोत्तरवे-
नाहःपक्षादिषु दर्शनादर्थक्रमेण संवत्सरस्य मासात्परतोनिवेशस्सिद्ध्यति,
तथाचार्थस्यक्रमनियामकत्वं श्रौतक्रमस्यपाठक्रमाद्बलीयस्त्वंच पंचमसि
द्धमुपजीव्यान्दादित्ययोरन्तराळे वायुदेवलोकशब्दार्थनिवेशं सिद्धंकृत्वा
" वायुमब्दा " दित्यधिकरणेवायुदेवलोकशब्दयोर्भिन्नार्थत्वं पूर्वपक्षी-
कृत्यैकार्थ्यंप्रसाध्यते । एवं " तटितोधिवरुणस्संबन्धा " दित्यधिकरणे
पि पांचमिकन्यायउपजीव्यते, तत्रच वरुणस्य कौषीतकिपाठक्रमादादि
त्यात्पूर्वत्वेप्राप्ते मेघोदरवर्तित्वलक्षणविद्युत्संबन्धादर्थाद्विद्युत ऊर्ध्वं नि
वेशउक्तः । अर्थक्रमस्य बलीयस्त्वंच पञ्चमसिद्धं तत्रोपजीव्यं । (क
र्तेति) " फलार्थत्वात्कर्मणश्शास्त्रंसर्वाधिकारं स्यात् " इत्यधिकरणे स
मर्थानामेवाधिकारोनान्येषां शक्यांगमात्रोपसंहारेणेति निर्णयमुपजीव्यात्रवि
धुरादीनां देवादीनांच किं सामर्थ्यमस्ति उतनेत्यादिचिन्तया अधिका
रिविशेषनिर्णयः क्रियते । नैष्ठिकादिभ्रष्टानाञ्च पातित्यस्मरणेन वैदिक
कर्ममात्रानधिकारिणामसामर्थ्यात् ब्रह्मविद्यानधिकारश्च प्रतिपाद्यते । ए
वं स्वर्गकामाधिकरणेन फलकामस्याधिकारे सिद्धे मोक्षकामानां देवा
दीनामप्यधिकारोस्ति नवेति चिन्त्यतइत्यर्थः । (अतिदेशादयश्चेति)
" अन्तस्तद्धर्मोपदेशा " दित्यत्रभाष्ये – " अन्तरादित्येन्तराक्षिणिच यःपु-
रुषः प्रतीयते सजीवादन्यः परमात्मैव, तद्धर्मोपदेशात् , जीवेष्वसंभवंस्त-
दसाधारणस्यैव परमात्मनोधर्मोयमपहतपाप्मत्वादिः ' सएषसर्वेभ्यः पाप्म
भ्य ' इत्यादिनोपदिश्यत " इत्युक्तं । अनन्तरं हिरण्मयपुण्डरीकाक्ष
त्वादिविशिष्टाप्राकृतदिव्यविग्रहयोगञ्च परमात्मनः प्रसाध्य " अतःपर-
स्यैवब्रह्मणएवंरूपरूपवत्त्वादयमपि तस्यैव धर्मः, अत आदित्यमण्डलाक्ष्य
धिकरणआदित्यादिजीवव्यतिरिक्तः परमात्मैवे " त्युपसंहृतम् । तच्च
अक्षिपुरुषेऽपहतपाप्मत्वविलक्षणविग्रहयोरतिदेशतः प्राप्तिमुपजीव्य ।

तत्र विग्रहप्राप्तिः " तद्वेवरूपं यद्रूपस्वरूप " मित्यतिदेशात्, अत्ररूप शब्दस्य वर्णपरत्वविग्रहपरत्वसंशये " एककपालानां वैश्वदेविकःप्रकृति " रिति सूत्रोक्तन्यायेन विग्रहस्यातिदेश इति निर्णयः । तथाहि- वैश्वदेवे " द्यावापृथिव्यएककपाल " इतिश्रुतं, अनन्तरं वरुणप्रघासे " कायएककपाल " इति श्रुतं, अनन्तरं साकमेधे " एतद्ब्राह्मणएककपाल " इति, तत्र किंवैश्वदेविकस्यैककपालस्य ब्राह्मणमतिदिश्यते, किं वावारुणप्रघासिकस्येति संशये - वारुणप्रघासिकेऽल्पं प्राकृतं वैश्वदेविके बहु, अतो भूयोधर्मलाभाद्वैश्वदेविकस्यातिदेश इत्युक्तं । अत्रापि रूपशब्देन वर्णविशेषाभिधानेऽप्यतिदेशाद्विग्रहपरत्वे तच्छब्देन प्रकृतपुण्डरीकाक्षत्वहिरण्यश्मश्रुत्वादि परामर्शाद्भूयोधर्मलाभाद्विलक्षणविग्रहातिदेशइति निर्णयः । यद्यपि तत्रायंपूर्वपक्ष- - अव्यवहितत्वादेतच्छब्देन वारुणप्रघासिकस्यातिदेशइति सिद्धान्तितं, तथाप्यत्र तादृशबाधकाभावात्पूर्वपक्षन्यायेनैवार्थनिर्णयः । अपहतपाप्मत्वमपि " यन्नामतन्नाम " त्यतिदेशामाननामबलात् । उदित्येतन्नामह्यत्रातिदिश्यते, तस्यच " तस्योदितिनाम सएषसर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदित " इत्यादित्यपुरुषे प्रवृत्तिनिमित्तं संप्लतं । तथाच तदन्यप्रवृत्तिनिमित्तकल्पने गौरवादुपास्यगुणविशेषलाभाय तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्वीकारा दपहतपाप्मत्वलाभः । यथा 'मासमग्निहोत्रं जुहोती' त्यत्र मासाग्निहोत्रनैयमिकाग्निहोत्रयो रग्निहोत्रशब्दप्रयोगाविशेषादुभयत्रापि मुख्यत्वे प्राप्ते " एकस्यतथभिधेयत्वे गौणत्वेनापि संभवात् । नान्यस्याप्यभिधेयत्वमनेकार्थत्वदोषत- ॥ " इतिएकत्रैव मुख्यत्वमुक्तं । तथात्राप्यनेकार्थत्वपरिहाराय तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिद्ध्यति । अतिदेशादयइत्यादिशब्देन ऊहादयो विवक्षिताः । अयंभावः -" सर्वापेक्षाच यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् " दित्यत्र यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वं प्रतीयते, यज्ञानाञ्चाग्नेयसौर्यादीनामङ्गत्वं साङ्गानामेव, अतो यज्ञांगभूतस्य " अग्नेनमुवस्सुवरगन्मे " त्यादिमन्त्रस्य स्वर्गरूपफलप्रकाशकस्य विद्यार्थ यज्ञाङ्गत्वं " अगन्मविद्यांविद्यामगन्मे " त्यूहसापेक्षं, अतस्सांगस्य यज्ञस्य विद्यार्थत्वनिरूपणमूहसापेक्षं, ऊहश्च नावनिकन्यायाधीनः । तथाहि - " फलदेवतयोश्च " इत्यधिकरणे सौर्यादिष्वतिदेशतः प्राप्तस्य "अगन्मसुव " रितिमन्त्रस्य 'अगन्मब्रह्मवर्चस ' मिति सौर्यफलप्रकाशकपद

प्रदेशेणोदाहृत । तथा “ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् ” “ कुशाच्छन्दस्तु त्युपगानवत्तदुक्त ” मित्यत्र शाखान्तराम्नातोपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्व कुशादिदृष्टान्तेनोपपाद्य एकवाक्यत्वसम्भवे हान्युपायनयोर्विकल्पे विकल्पापादकवाक्यभेदो न न्याय्य इत्यत्र “ तदुक्त ” मिति सूत्रखण्डे दाशमिकपर्युदासाधिकरणसम्मतिप्रदर्शनेन तन्न्याय उपजीव्यते । तत्राहि – “ नार्षेयवृणीत ” इति महापितृयज्ञाम्नात “ यज्ञेषु येयजामहं करोति – नानुयाजेष्वि ” त्यनारभ्याधीतञ्च वाक्यमधिकृत्य विचार्यते-किं वरणयेयजामहाभ्यां प्रतिषेधस्य विकल्पः, उततयोर्निवृत्तिरिति – तत्र प्रतिषेधे नञोऽसम्भवार्थत्वलाभात् पर्युदासे कात्यायनमते समासप्रसङ्गाच्च प्रतिषेधः, तथाच विकल्प इति “ प्रतिषेध प्रदेशेनारभ्यविधानेच प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पस्स्या ” दितिसूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा, “ अपितु वाक्यशेषस्त्वादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशस्स्या ” दिति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तस्यार्थः एकवाक्यत्वलाभात्सामान्येऽपि सम्भावितविकल्पस्य पाणिनिस्मरणादष्टदोषदुष्टविकल्पस्यान्याय्यत्वाच्च पर्युदासः, तथाच वरणयेयजामहयोर्निवृत्तिरिति । तथा “ न स्थानतोऽपी ” त्यधिकरणे “ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ” इत्यादिसूत्रेषु श्रुतिर्दर्शयति गुणानित्युक्ति – पदाहवनीयन्यायेन विशेषनिषेधस्य विहितविशेषेतरविषयत्वमभिप्रेत्य । सच न्यायो दाशमिकः । तथा अहीनसत्रयोर्लक्षणतोभेदे तदुपजीवनेन “ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायण ” इत्युक्त । एव “ पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवं ” दिति विद्यामयमनश्चितादीनां विद्यामयक्रत्वङ्गत्वसाधनार्थेऽधिकरणे पूर्वपक्षे विद्यामयस्यापि क्रियामयक्रत्वङ्गत्वे मानसग्रहो निदर्शितः । तन्यच्च द्वादशाहाङ्गत्व दाशमिके “ मानसमहरन्तरं स्यात् भेदव्यपदेशा ” दित्यधिकरणसिद्धमुपजीव्यते । एव तन्त्रन्यायो “ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ” त्यत्रोपजीव्यते । तत्राहि-कर्मणामाश्रमाङ्गत्व विद्याङ्गत्वसाधनपूर्वकमुभयार्थकर्मणामैक्यसाधनस्य तन्त्रेणानुष्ठान फलमित्युक्तम् । पृथक्प्रयुक्तिशक्तिमदुभयगोचरत्वे देवताद्यैक्ये च सकृत्करण तन्त्र, तच्चैकादशे स्थापितम् । विद्यार्थकर्मणैव प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरित्याचार्यमेघनादारिसूरय । तेषामेतद्विचारस्य

अतः कर्ममीमांसानिरूपितस्वरूपैस्तत्तन्न्यायैरेव हि वेदान्तार्थो विचार्यते । अपूर्वात्वत्कतिपयेन्यायाः । विद्याङ्गभूतयज्ञादिस्वरूपशिक्षणञ्च । अन्यथा "यज्ञेने"त्यादिवाक्यार्थानवबोधप्रसङ्गात् । नह्यविदितपदार्थविशेषोवाक्यार्थावसायीस्यात् । यज्ञादिकल्पनं च तत्रतत्र क्रियते, तदपि यज्ञादिस्वरूपनिरूपणसापेक्षं । यच्चातिशयितपुरुषार्थप्रतीत्यातदर्थो वेदान्तभागएव प्रवर्ततामिति, तत्रेयं प्रतीतिः किमापातसम्भवा उत निर्णयात्मिका, नप्रथमः "अपामसोमममृताअभूम अक्षय्यंहवै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति,, इति कर्मभागेप्यक्षयफल्यापातोपलम्भात्, ब्रह्मभागेऽपि "नप्रेत्यसञ्ज्ञास्ती,, त्यादिभिरपुरुषार्थापातोपलम्भात् । ननुपूर्वापरवाक्यानुगुण्यात्तेषां स्तुतिमात्रपरत्वम्, अस्यतुवाक्यस्य तस्मादेवपरमपुरुषार्थ एव तात्पर्यमिति वैषम्यमस्तीतिचेत्; किंतेन, अप्रमितत्वेन विचारनियमं प्रत्यनुपकारकत्वात् । नद्वितीयः — मीमांसयाविनातदसिद्धेः । तत्वविदुपदेशात्तत्सिद्धिसंभवतीतिचेत्, तर्हि ब्रह्ममीमांसाया अप्यनारम्भस्स्यात् -तदुपदेशतएव ब्रह्मस्वरूपसिद्धेः, ततएव भ्रमनिवृत्तेश्च । ....

प्रसंगफलं । उपयोगान्तरमाह (विद्येति) विद्यांगभूतत्वेनतांगांगिविचारत्वाद्दर्शपूर्णमास प्रयाजादिशास्त्राणामिव परमशास्त्रैक्यमवगंतव्यमिति सूचितम् । अनेन शारीरकवृत्तौपाध्यायेनैक्यमुक्तं भवति । 'नही' त्यादिना "सर्वापेक्षाचे" त्यनेन ऐक्यमुक्तंभवति । उपयोगान्तरमाह (यज्ञादीति) अस्तुतर्हि ब्रह्मैकविषयतया विचारसंकोचः, अतिशयित-पुरुषार्थप्रतीतौ "स्थितेरविन्द" इति न्यायावतारादित्यत्रचोद्ये, यद्युक्तहेतुना ब्रह्ममात्रे विचारसंकोचः तदा कर्मानुष्ठानस्यैवाभावात्प्रत्यक्षविरोधः, कथंचित्तदुपपादनेच शास्त्रैक्यसिद्धमित्यनिष्टापादनेन संकोचकत्वासंभवेन परिहार उक्तः । इदानीमतिशयितपुरुषार्थप्रतीतिरूपहेत्वंशं दूषयितुमनुवदति (यच्चातिशयितेति) हेत्वंशानुवादे तात्पर्यम् - (ननुपूर्वापरेति) ततश्च कर्मफलस्य वस्तुतः क्षयिष्णुत्वमेवेति भावः (किन्तेनेति) वास्तववैषम्येणेत्यर्थः । ननु साक्षात्कारस्य भ्रमनिवर्तकत्वात्तस्य च श्रवणादिजन्यत्वान्मीमांसापेक्षेत्यत्राह (ततएवेति) स्वतः परोक्षापि

अत एकस्यैव पुरुषस्य वेदोदितसर्वपुरुषार्थयोग्यतामाश्रित्य एकव्याख्ये यव्याख्यानात्मना विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमिति।

पर्यवसन्मते अधिचारितेनापि शब्देन साक्षात्कारस्यैवोत्पादात्, अन्यथा विचारितेनापि तदनुत्पादादिति भाव (अतइति) एकग्रन्थत्वपर्यन्तमै यशाख्यमिदसाध्य – तस्यैव क्रमहेतुत्वात्, तत्रैकव्याख्येयव्याख्याना त्मत्व हेतु। एकव्याख्यानात्मत्वेपि तदशव्याचिख्यासयैव प्रवृत्तौ नो भयार्थैकग्रन्थत्वमित्यत्रोक्त (एकस्यैवेति) आत्मनेत्यनन्तर प्रवृत्तमिति शेष। पूर्वोक्तनीत्या प्राथमिकसामान्यजिज्ञासानुसारेणैव ग्रन्थप्रवृत्ति र्युक्तेतिभाव.। एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना प्रवृत्तमित्यत्र "अथातोध र्मजिज्ञासा" इति सूत्रस्वारस्यमभिप्रेत। तत्राथशब्द कृत्स्नवेदाध्यय नानन्तर्यपरतया सर्वसम्मत, अतश्शब्दोपि कृत्स्नवेदाध्ययननिर्वृत्तेर्हेतु- त्वपरतया, अत इद पदद्वय मीमांसाद्वयस्यापि सामान्येन कर्तव्यता हेतुपूर्ववृत्तोपन्यासमुखेन साधयत् विंशतिलक्षण्यास्सामान्येन वेदार्थवि शदीकरणे शिरोपोर्मूलता तन्निबन्धनमैकग्रन्थ्यञ्च स्पष्टमाचष्टे। तथा एतत्सूत्राभिप्रेतौ पूर्वोत्तरपक्षहेतूअपि अविवक्षितार्थत्वविवक्षितार्थत्वे अ नधकाशावकाशौ प्रयत्नाभावतत्सद्भावौ वा साधारण्येन मीमांसामा त्रस्यानारभणीयत्वारभणीयत्वसमर्थनमुखेन मीमांसायास्सामान्येन वे दार्थविशदीकरणकर्तव्यताबुद्धिनिबन्धनत्व तन्निबन्धनमैकग्रन्थ्यञ्च स्प ष्टमाचक्षाते। नन्वेवसति विंशतिलक्षणीजैमिनिनैवकर्तव्येति वाच्यम्। तत्कर्तव्यता समर्थितवतैव तत्कर्तव्यमिति नियमे ईश्वरेणैव सकललोक मानुष्ठानप्रसङ्गात्। नन्वव्यवहितस्वकृत्यारम्भसमर्थनार्थ इद सूत्रमित्यस्य प्रधानादवगम्यते, अन्यथा एतत्सूत्रानन्तर प्रमाणप्रमेयेत्यादिशास्त्रस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। अतएवोक्त – "यदाहि धर्मजिज्ञास्यकर्तव्येत्युक्त्वा शा स्त्रमारभ्यमाण दृश्यते तदा नूनमिदशास्त्र धर्मप्रतिपादनप्रयोजनमित्यवग म्यत" इति। अतएतत्सूत्रस्य साधारणत्वे जैमिनिनैव सर्वकर्तव्यमि तिचेत्? उच्यते, धर्मजिज्ञासासूत्रस्य मीमांसामात्रसाधारण्य तावत्सिद्ध, अधीतसाङ्गसशिरस्कस्वाध्यायस्य पुरुषस्य वेदार्थजिज्ञासोदयात्तदनुजि घृक्षया शास्त्रप्रणेष्यता अविवक्षितार्थत्वादिनानारभणीयत्वमाशङ्क्य विव क्षितार्थत्वादिभिरारभणीयत्वसमर्थनात्, कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासुपुरुषानुग्रहा

धर्मश्च शास्त्रस्य अथातश्शब्दाभ्यामवगम्यते । एवंच शास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तजिज्ञासासाधारण्यात्, साधारणजिज्ञासामूलशास्त्रसमर्थनार्थस्य साधारणविषयतौचित्यात्, अथातश्शब्दबलात्पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिसाधारण्याच्च, अस्य सूत्रस्य विंशतिलक्षणीसाधारण्यं सिद्धं । तत्र यदि प्रतिज्ञासाधारण्ये स्वयं जैमिनिनैव कर्तव्यं नच तथाक्रियतइति विचिकित्सा-जायेत, तदा गुरुशिष्याभ्यां सामान्यचिकीर्षामूलमेकमेव कार्यं परस्परसम्मत्या प्रत्येकावयवनिर्माणमुखेन निर्वर्त्यतइति समाधानमुचितं । ननु धर्मशब्देविद्यमाने कथं सूत्रस्य वेदान्तसाधारण्यं, धर्मशब्दस्यपेदार्थपरत्वात् । नच धर्मशब्दलक्षणा दोषः, उक्तयुक्तिभिर्वाक्यतात्पर्ये-निश्चिते तदनुसारेण लक्षणायान्याय्यत्वात् । तदुक्तं पूर्वतन्त्रे " अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदनास्याद्यथा पंचशरावे " " यस्यहविर्निरुप्तंपुरस्ताच्चन्द्रमाअभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेत येमध्यमास्स्युः ता-नग्नयेदात्रेपुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत येस्थविष्ठास्तानिन्द्रायप्रदात्रेदधंश्चरुं येक्षोदिष्ठास्तान्विष्णवेशिपिविष्टायशृतेचरुमिति", तत्र संशयः, किं कर्मान्तरमिदमुतप्रक्रान्तस्यैव दर्शप्रयोगस्य पूर्वदेवताभ्योपनयो देवतान्तरसंयोगश्च चोद्यतइति । तत्राग्नेर्देवतायास्तद्गुणस्य दातृत्वस्यच विधौ वाक्यभेदात्तद्विशिष्टंकर्मान्तरं विधीयते । एवं प्रातर्दधियागोद्देशे-न स्थविष्ठानांचरुत्वस्य दध्नोधिकरणत्वस्य इन्द्रस्य देवतायाः प्रदातृत्वस्य तद्गुणस्यचविधौ वाक्यभेदात्तद्विशिष्टं कर्मान्तरंविधीयते । एवं-शिपिविष्टविष्णुदेवताकशृताधिकरणक्षोदिष्ठचरुद्रव्यकंकर्मान्तरं विधीयतइति पूर्वः पक्षः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात्तदेवकर्म – नच वाक्यभेदः प्रपरित्यक्तयागान्वयानामेव सतां दधिस्थविष्ठादीनां देवतान्तरसंबन्धमात्राभिधानात् । देवतायास्तद्गुणस्यच विधानादपि न वाक्यभेदः, दातृत्वादिविशिष्टाग्न्यादेरेकस्यैव संप्रदानकारकस्य विधानात । त्रेधा तण्डुलानितितु देवतान्तरसंयोगविधानार्थं पूर्वदेवताभ्योपनयो विधीयते, तत्रच दधिशृतयोरपि देवतान्तरसंयोजनार्थं तण्डुलशब्देन तण्डुलादिप्रकृतहविर्मात्रं लक्ष्यते, तण्डुलविभागमात्रस्य मध्यमादिविनियोगलभ्यत्वात् विधिवैयर्थ्यात् । तदेव न कर्मान्तरं । एवं देवतान्तरेण संयोक्ष्यमाणहविषां पूर्वदेवतापनयविधिपरं त्रेधा तण्डुलान्विभजेदिति वा

पयमिति निश्चिते द्रव्यादिसाधारण्यार्थ लघुस्वमाद्ये हविर्मात्रोपलक्षण
मित्युक्तम् । अथवा उपासनरूपधर्मप्रतिपादनात् कात्र्यथनता । उ
पासनस्य शाब्दप्राधान्येऽपि प्रमाणआर्थप्राधान्य नहीयते, प्रमाणस्य शा
ब्दप्राधान्येऽपि न शरणगतान । धर्मशब्दोभगवत्प्रीतौ मुख्य । कर्मण्या
पारोऽपि धर्मशब्दार्थ , तच्च प्रसादएव । अथवा अत्र सूत्रे धर्मपदमलौ
किकश्रेयस्साधनत्व गुण निमित्तीकृत्य प्रवर्तते । अतएव " द्रव्यक्रि
यागुणादीनां धर्मत्वस्यापयिष्यते " इत्युक्तम् । अतो यागादीनां प्रमाण
स्य प्रीतिद्वारकश्रेयस्साधनतया अलौकिकत्वाविद्यमानत्वाद्धर्मशब्द इ
ह यागादिब्रह्मसाधारण । एतदेवाभिप्रेत्यानुगृहीतमाचार्य " अलौकि
कश्रेयस्साधनधर्म तदनुयायिप्रतिपाद्य " मित्यादि । अनस्य धर्मशब्दे
न कर्मब्रह्मरूपद्वय साक्षात्परंपरया वा श्रेयउपयोगमानादिवक्षितमिति
भाव । अथवा अलौकिकश्रेयस्साधनतया धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्
प्रमाणस्य तत्साधनत्वात् प्रसादस्यच व्यापारमात्रत्वात्तादृशश्रेय स्
त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्वा ब्रह्मैव धर्मशब्दस्य मुख्यार्थ । " येऽन्यवेद
विदोविप्रा येचाध्यात्मविदोजना । तेवदन्तिमहात्मान कृष्ण धर्म सना
तनम् ॥ " इत्युक्ते । तस्यच साध्यत्व प्रसादरूपव्यापारविशिष्टवेषण
तस्माद्धर्मजिज्ञासेत्यस्य ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थ । एतदेवाभिप्रेत्यानुगृहीतमा
चार्यै " अथातोब्रह्मजिज्ञासा " इत्येवोभयभागसाधारणार्थप्रतिज्ञा " इ
त्यादि । ननु तर्हि कथ ब्रह्ममीमांसायां कर्ममीमांसायाअवकाश , अन्य
प्यनुगृहीत – " कर्मविचारस्तु ब्रह्ममीमांसातृतीयलक्षणे चतुर्थपादस्सङ्गत '
इति । अत्रत्यब्रह्ममीमांसाशब्द ' अथातोब्रह्मजिज्ञासा " इतिसूत्रविवक्षि
तब्रह्ममीमांसापर – अतस्तृतीयलक्षणइत्युक्तिसभव । तृतीयलक्षणच
तुर्थपादे " सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववत् " इत्यत्रकर्मणामुपासनाङ्गत्वप्र
तिपादनात् तत्र सङ्गततया कर्मनिरूपण युज्यतइति । यद्येव, तर्हि तत्रै
तद्विचार्य, अत्राप्यनुगृहीत " ब्रह्मविचारान्तर्भावेऽपि पृथक्करणमुपपद्य
ते यथा निग्रहान्तर्गतयोश्छलजात्योरक्षिरभेदेन पृथगुक्ति , यथाचनि
ग्रहान्तर्भूतहेत्वाभासानामध्यायभेदेन पृथगुक्ति । पृथक्करणच बहुग्रन्थ
प्रतिपाद्यत्वात् , तच्च पूर्वभावित्वमुपजीव्योपजीवकभावादि वक्ष्यमा
णहेतुनिबन्धन " इति । " अथातोधर्मजिज्ञासा ' इतितत्परित्यज्यब्रह्मजि
ज्ञासां प्रतिज्ञायत्रैवर्णिकमुमुक्षुसाधारणतया मुमुक्षुसाधारणतयाच त्रि

चारावान्तरभेदं विवक्षित्वा मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचाराधिकारहेतुतया नियतपृथग्भावपूर्वभावं कर्मविचारं सर्वानुग्रहार्थं प्रथमतः पृथङ्निर्वर्त्य अधिकारप्रदर्शनार्थं सिद्धेऽव्युत्पत्त्यभावलक्षणपूर्वपक्षनिराकरणार्थंच " अथातोब्रह्मजिज्ञासा " इति मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचारंपुनः प्रतिज्ञाय तद्विचारः प्रवर्त्यते मुनिद्वय्या भगवत्येत्याचार्याभिप्रायः । वेदार्थजिज्ञासेतिवा ब्रह्मजिज्ञासेतिवावक्तव्ये धर्मजिज्ञासेत्युक्तिःश्रेयस्साधनत्वप्रतिपादनेन मीमांसाया रागप्राप्तिसूचनमुखेन प्रवर्तकाभावादनारंभइति पूर्वपक्षनिराकरणाय रागस्यैवप्रवर्तकत्वादारंभइति राद्धान्तसूचनार्थां । एतेन शास्त्रैक्ये आदौ साधारणप्रतिज्ञयाभवितव्यमित्येतन्निराकृतम् , प्रतिज्ञायास्सामान्यविषयत्वोपपादनात् । यदिसामान्यविषयत्वं तर्हि कर्मविषयविशेषप्रतिज्ञया भवितव्यं, मैवं – तदसाधारणपूर्वपक्षानुत्थानेन तदर्थमधिकरणानारंभात् । स्वकर्तव्यार्थप्रदर्शनमात्रप्रयोजनप्रतिज्ञार्थसिद्धा । पक्षान्तरेपिसार्थसिद्धैव, न्यायपरत्वात्सूत्रस्य तथाविधसूत्राकरणं चन्यायनिबंधनात्मकेशास्त्रेतादृशस्यनिवेशायोगात् । " शब्दाबोध्यत्वशंकापरिजिहीर्षयाचपुनःप्रतिज्ञाकृता " इतिवाक्यनाचार्यैरयमर्थस्सूचितः । अतएववेदान्ताचार्यैः " तस्यनिमित्तपरीष्टिः" इतिसूत्रव्याख्याने –" इदमपिसूत्रंनकेवलंप्रतिज्ञापरं, अपितु प्रमाणमात्रस्यापरीक्षणीयत्वपूर्वपक्षप्रतिक्षेपार्थं " इत्यनुगृहीतं । अर्वाचीनव्याख्यातृभिरपि वेदार्थमात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्व मस्यसूत्रस्याङ्गीकृतमेव, परंतु धर्मस्यैवकृत्स्नवेदार्थत्वं वेदान्तभागस्यतच्छेषत्वंचतैरुक्तं, वेदान्तिभिस्तु कर्मब्रह्मरूपार्थद्वयं भागद्वयार्थतयाङ्गीकृतमितीयानेवविशेषः । वेदार्थमात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वे न विवादः । किञ्चेयं, यदिविशेषप्रतिज्ञा तदाद्यनपेक्षितविधानापेक्षितपरित्यागयो प्रसंगः, सामान्यप्रतिज्ञायांत्वविवक्षितार्थत्वादिनिराकरणेन विवक्षितार्थत्वादिसमर्थनार्थमपेक्षिता, विशेषप्रतिज्ञातु पूर्वभागविषयेनापेक्षिता, ब्रह्मभागद्वयकर्मभागासाधारणपूर्वपक्षस्यानुदयात् । अतएवपूर्वतन्त्रे " पानव्यापच्चतद्व " दित्यधिकरणे " यस्सोमवामीस्यात्सव्यामाकंचरुंनिर्वपे " दितिविहितेष्टि- विलौकिकवैदिकेचवमनेसर्वत्र वैतवैदिकएवेति निश्चये अविशेषात्सर्वत्रेतिप्राप्ते, सम्यग्जरणपर्यंतभक्षणस्यविहितत्वाद्वमने तद्वैगुण्यात्तत्समाधानमपेक्षितं, लौकिकंतुभक्षणंवमनार्थमेवेति नतत्रापेक्षेत्यपेक्षितत्वाद्वैदिकएवेष्टिविधिरित्युक्तं । तथा " पर्वासंपा-

एतेनार्थप्रयोजनाधिकारिभेदाच्छास्त्रभेदइतिनिरस्तम्, सामान्यतोवेदार्थपुरुषार्थतदर्थिरूपेणतेषामभेदासिद्धेः, अवान्तरार्थभेदादेश्शास्त्रैक्येऽप्यविरोधात् । अन्यथा षट्काव्यायादिभेदेऽपि भिन्नशास्त्रत्वप्रसङ्गात् । नचैवंवेदार्थानुबन्धित्वाविशेषाद्विद्यास्थानभेदनिरूपणप्रसङ्गइति वाच्यम्, उपकारभेदेन तद्भेदव्यवस्थापनात् ।

जान्तत्वस्य सर्वेषामविशेषात् 'इत्यत्र' "पञ्चसप्ताजान्तान्यहानिसन्तिष्ठन्त" इति द्वादशाहेश्रूयते,किमिदमङ्गानविशेषेण उतोत्तमवर्जमितिविशये,अविशेषप्रवृत्तविधेस्सङ्कोचायोगात्सर्वेषां पञ्चसप्ताजान्तत्वमितिपूर्वपक्षे, द्वादशयागानां सहकर्तव्यत्वेनचोदितत्वात् पूर्वमह कस्मिंश्चित्पदार्थेऽवस्थाप्यापरस्यारभणीयत्वात् कस्मिन्पदार्थेऽवस्थापनमित्यपेक्षायां पञ्चसप्ताजान्तेऽवस्थानमित्युच्यते, उत्तमस्यतुनापेक्षा, इतरयागसाहित्यस्यक्वचिदवस्थापनाभावेपिसिद्धेः, अनपेक्षितविधानायोगात्, इत्युत्तमवर्जंपञ्चसप्ताजान्तत्वमितिव्यवस्थापितम् । अतोपेक्षितत्वात्साधारणप्रतिज्ञैवोचिता । ननु किञ्चित्प्रयोजनसिद्ध्यर्थं तदर्थिनम्प्रत्यर्थविशेषप्रतिपादनार्थंप्रवर्तमानं अर्थप्रयोजनाधिकार्युद्देशैक्यएक तद्भेदाद्भिन्नंचस्यात्, यथान्यायशास्त्रशब्दशास्त्रे प्रत्येकमर्थोद्देशाद्यभेदादभिन्ने तद्भेदाच्चपरस्परभिन्ने, इहच धर्मब्रह्मलक्षणार्थभेदात् भोगमोक्षरूपप्रयोजनभेदात् तदर्थिरूपाधिकारिभेदाच्च तदुद्देशाअपिभिन्नाएवेतिकथंशास्त्रैक्यमित्याशङ्कामनूद्यपरिहरति (एतेनेति) अर्थोद्देशो वेदार्थत्वपुरस्कारेण वेदार्थप्रतिपादनम्मयाकार्यमिति प्रवर्तमानएवएव, प्रयोजनोद्देशोपि प्रयोजनसिद्ध्यर्थमिति प्रवर्तमानएव, अधिकार्युद्देशोपि पुरुषार्थार्थिनम्प्रतीति प्रवर्तमानएवएव पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं तदर्थिनम्प्रति वेदार्थप्रतिपादनंकार्यमितीच्छया मीमांसाशास्त्रप्रणयनादिति परिहाराभिप्रायः । ननूक्तरूपेणैक्येप्यवान्तरार्थप्रयोजनादिभेदेन तदुद्देशस्यापि भेदाच्छास्त्रभेदस्स्यादित्यत्राह (अवान्तरेति) (नचैवमिति) सामान्यक्रोडीकारमात्रेणैकत्वे वेदार्थानुबन्धित्वात्कस्यचिदर्थानुबन्धित्वादिना रूपेणैकोद्देशसम्भवाच्छन्दश्शिक्षाप्रभृतीनामेकविद्यास्थानत्वमेव स्यादित्यर्थः । (उपकारेति) उक्तरीत्यासामान्यत क्रोडीकारसम्भवेपि नतथोद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तिः, किन्तु वर्णाशि

अतएवहीतिहासपुराणयो रदूरविप्रकर्षादेकविद्यास्थानत्वनियम । नचधर्मशास्त्रस्येवात्रमहर्षिभि पृथक्परिगणद्ल्यानम् । तथापिभिन्नकर्तृकयो कथमेकग्रन्थत्वमितिचेन्न; एकेनापिकर्त्राऽनेककार्यारंभदर्शनात्, अनेकैरप्येकरथगोपुरप्राकारादिनिर्माणदर्शनाच्च । निबन्धनेऽप्ययविशेषइतिचेन्न; तत्राप्येकेनविदुषाऽनेकग्रन्थकरणदर्शनात्, पाणिनीयवृत्तिकादम्बरीप्रभृतिषुचानेककर्तृकत्वेऽप्येकप्रबन्धत्वसंप्रतिपत्तेश्च । तत्रकर्तृभेदेकिंप्रमाणमितिचेत्, कर्मब्रह्ममीमांसयोरपिनार्के । उपदेशपारम्पर्यमितिचेत् ; तुल्यम् । अस्तु तर्ह्यर्थविरोधाद्भेदइतिचेत् ; कोसौविरोधः । द्वैताद्वैतगोचरत्वमितिचेन, तयोरेकाविष्टत्वासिद्धेः । नहिकर्मकाण्डनिरूपितफलकरणेतिकर्तव्यतादीनामेव ब्रह्मैक्यादिविषयेषु वेदान्तेष्वभिधीयते । तासत्यत्वमिथ्यात्वप्रतिपादनाद्विरोधइतिचेन्न , वेदान्तभागस्यप्रपञ्चमिथ्यात्वतात्पर्याभ्युपगमे कर्मभागस्य तत्सत्यत्वप्रतिपादनतात्पर्यासिद्धेः । सत्यत्वाभावेऽपिहि त्वदुक्तव्यावहारिकमर्यादया फलकरणभावादिकन्निरूपयितुशक्यते । अन्यथावेदान्तविचारस्यापिप्रमाणतर्कादिभेदसापेक्षत्वेनस्वव्याघातप्रसंग. । सगुणब्रह्मोपासनतत्फलादिचिन्तनमपिशास्त्रान्तरसाम्यस्यात ।

क्षाद्युपकारविशेषोद्देशेन शिक्षादे. प्रवृत्तिः, अतस्तेषां भेदएव । मीमांसाशास्त्रंच वेदार्थविशदीकरणरूपैकोपकारोद्देशेनैव प्रवृत्तमितिभावः । (अदूरेति) नच तत्वनिर्णयप्राधान्यात् । नन्विह वेदार्थविशदीकरणदेकविद्यास्थानत्वे स्मृतेरपीतिहासपुराणाभ्यां सहैकविद्यास्थानत्वप्रसंगः, सत्याचारविशदीकरणरूपावान्तरभेदविवक्षायां कर्मब्रह्मभेदविवक्षया मीमांसायामपि विद्यास्थानभेदप्रसंगइत्यत्राह (नचेति) तत्तत्प्रवृत्तिप्रयोजकोपकारविशेषमालोच्य विद्यास्थानभेदान् परिगणयद्भिस्तत्तत्प्रबन्धाभिप्रायविद्भिर्महर्षिभिर्मीमांसेत्येकविद्यास्थानत्वेन कीर्तनान्मीमांसायाएकोद्देशेनप्रवृत्तिरवगम्यतइतिभाव । (अन्यथेति) फलकरणेतिकर्तव्यतादिनिरूपणार्थं तत्सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमे वेदान्तभागेपिकरणेतिकर्तव्यतारूपप्रमाणतर्कव्युत्पादनार्थं तत्सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गाद्व्याघातइत्यर्थः (सगुणेति) तत्रापिसत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गे

यदात्वस्मदुक्तन्यायेन सकलकर्म समाराध्यमनन्तगुणविभूतिकं ब्रह्म वेदान्तवेद्यं तदा तु न विरोधगन्धोऽपि । निरीश्वरत्वसेश्वरत्वाभ्यां विरोध इति चेन्न ; जैमिनिसूत्रेष्वीश्वरप्रतिक्षेपादर्शनात् , अर्वाचीनव्याख्यातृजल्पितानां तु अनादरणीयत्वात् । अतएव सेश्वरमीमांसापक्षोऽपि नातीव विच्छिन्न ; परैरनूद्यते च । देवताकाण्डश्च कर्मकाण्डशेषतया भाष्यकारैः परिगृहीतः । "तदुक्तसकर्षे" इति तत्रत्य सूत्राणि चोदाहरन्ति । तस्य च काण्डस्योपसंहारे "अन्ते हरौ तद्दर्शनात्" इति देवताकाण्डप्रदर्श्य "स विष्णुराह हि" इति सर्वदेवताराधनानां तत्पर्यवसानायतस्य सर्वान्तरात्मत्वेन व्याप्तिप्रतिपाद्य "तं ब्रह्मेत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते" इति तस्यैव वेदान्तवेद्यपरब्रह्मत्वोपक्षेपेणोपसंहारात् , सामान्यतोऽपि विशेषतश्चेश्वर प्रस्तुत इति तत्त्वविदां सम्प्रदायः । अतएव कर्मकाण्डदेवताधिकरणमपि कर्मप्राशस्त्यमात्रपरम् । किमलौकिकदेवताविग्रहादिसमर्थनप्रयासेन - यथाश्रुतकर्मण एव फलप्रदत्वशक्तिरित्येतावतैवोक्तेन परप्रतिक्षेपात् , अश्रुतवेदान्तानां प्ररोचनासिद्धेश्च, ...

नार्थविरोधादित्यर्थः । (देवताकाण्डश्चेति) तथा च कर्मकाण्डे देवतानिराकरणासंभव इति भावः । (अतएवेति) देवताकाण्डेनैकशास्त्र्यादित्यर्थः । यदि प्राशस्त्यमात्रपरं तर्हि पूर्वपक्षप्रतिक्षेपो न स्यात् , प्राशस्त्यपरत्वं चासंभवि न्यायनिबन्धनत्वाच्छास्त्रस्येत्यत्राह (किमलौकिकेति) अन्वारुह्यवादेन परप्रतिक्षेपसिद्धिः । न्यायनिबन्धनत्वेऽपि प्ररोचनालक्षणप्रयोजनसाम्यात् प्राशस्त्यपरत्वोक्तिरिति भावः । (अश्रुतेति) फलप्रदत्वाभिमतानामिन्द्रादिदेवतानां प्रलये जन्मान्तरसर्गे तत्फलावाप्तिर्न स्यात् , अकृताभ्यागमश्च स्यादिति बुद्ध्या कर्मण्यश्रद्धा स्यात् , श्रुतवेदान्तानां तु अनादिनिधनसर्वज्ञसर्वशक्तिपरमपुरुषाराधनरूपत्वात् सर्वकर्मणां तेनैव तत्फलदाननिश्चयाच्छ्रद्धेति भावः । इदं चार्वाचीनोक्तसूत्रार्थमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु न सूत्रेषु देवतानिराकरणप्रतीतिः, तानि चैवं व्याख्यातानि तट्टीकायां वेदान्ताचार्यैरेव - "देवतोद्देशेन देयं द्रव्यं देवतां न प्रयोजयेत्, कुत ; कृष्यादिवत्फलसाधनभूतक्रियाया एव प्रयोजकत्वो

पपत्तेमत्राह "देवतायामप्रयोजयेदितिचेत्, भोजनस्य तदर्थत्वा" दि ति । पाशब्दश्शंकानिवर्तकः । इतिथेद्दयादेवतात्स्वार्थिनं स्वाराधने प्रयोजयेत्, कुतः? भोजनस्य तादर्थ्यात् -भोजनस्य हविषस्तत्समर्पणस्यच तदर्थत्वात्- तच्छेषत्वात् । संप्रदानभूतादि देवता प्रधानतया स्वार्थं द्रव्य तत्समर्पणे प्रयुङ्क्ते । क्रियाप्रधानवाक्येपुन्यग्भूतापिहि देवता । तत्तन्मंत्रा दिसामर्थ्याद्दार्थप्राधान्यशालिनी ॥ अतो यथाविग्रहादिमानतिथिराराध्यः स्वार्थं स्वाभीष्टं उपचरणं प्रयुङ्क्ते तथा देवतापीति । 'आर्थपत्याच्च' अर्यतेप्राप्यतइत्यर्थोविभूतिः, अर्य्यतइतिवा, अतस्तद्भावादनाराध्यो, अनीप्सितत्वादप्रयोजयेति न शंकनीयं । परापरदेवतासर्वस्वेष्टे तन्नियुक्ताचापरा यथाधिकारंतत्तद्विभूतीनां । तथापि निरपेक्षादेवतानकुलाभिर्माषित, न कश्चिदर्भीणाति, अतः कथं प्रयोजिकेत्यत्राह "ततश्च तेन संबन्धः" अतो नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या दयौदार्यशालिन्याः परिचर्यमाणाया प्रसेदुष्यादेवतायाएव हेतोः परिचरितां स्वाभीष्टफलेन संबंधः स्मृत्युपचारादिभिरेव सिद्धइति पूर्वःपक्षः । राद्धान्तस्तु, "अविधाशब्दपूर्वत्वाद्यज्ञःकर्मप्रधानंस्यात्" अत्रापिचेति सार्धाङ्गीकारं पर पक्षव्यावर्तनं । यद्यपि देवताया विग्रहहविरादानयुगपत्कर्मसन्निधिप्रीतिफलप्रदानरूपविग्रहादिपंचकं दुर्निषेधं । द्रव्याद्यपेक्षया संप्रदानस्य-प्राधान्यं; यजेश्च देवताराधनवाचितया यागस्य तादर्थ्यं; सिद्धपरवाक्येषुच परापरदेवतयोस्स्वरूपादिकमनन्यार्थमामनामः, तथापि कर्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपं कर्मस्वर्गादिफलसाधनतया चोदितत्वात्प्रधानंस्यात् साध्यतयाबुद्ध्यारोहेण पुरुषंप्रवर्तयति, कृत्स्नंचदेवतादिक्रियाशेषभूतं । ननु फलप्रदायादेवताया आराध्यत्वेन प्रधानत्वमनुशोश्रूयमहे, अत्राह "गुणत्वेनदेवताश्रुतिः" हविष्प्रदानंप्रतिगुणीभूतांहि देवतामनुस्मरणम, मन्त्रार्थवादोपस्थापितदेवताप्रीतिरूपमपूर्वं चोदितस्य क्षणिकस्य कालान्तरभाविफलद्वारत्वयोपादीयेत, अतो वास्तवप्राधान्यशालिन्यपि देवताफलकामप्रवर्तकशाब्दप्राधान्यक्रियागुणभूता नप्राधान्येनप्रयोजिकेति । अतिथेस्तर्हिकथंप्रयोजकत्वं इत्थमित्याह - "अतिथौ तत्प्रधानत्वमभाव कर्मणिस्यात्" आतिथ्यप्रत्यतिथे प्रधानत्वं मान्यं, अन्यथाहि तदर्थकर्मणिप्रयोजकाभावात्तदभावस्स्यात् । तत्सपर्या विधिरे-

सत्ता च गुणार्थानां मन्त्रवर्णायत्त्वात् । एवंसति ब्रह्मकाण्डदेवताधिकरणैकरस्यसिद्धेः । द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यस्योपादेयत्ववर्णनमपि न देवताविग्रहाद्यपरमार्थ्यलिङ्गम् , प्रतीतिसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामेव प्राबल्यदौर्बल्यसिद्धेः ।

यत्रप्रयोजकइतिचेत् तत्राह " तस्यप्रतिविधानत्वात् " आतिथ्यकर्मणोहि अतिथ्यागमनप्रतिविधानतयैवचोदना । क्रियामयुक्तपुरुषसमानृत्वात्तु देवता । सन्निधत्तेतदिष्टार्थनतस्तत्प्रयुक्तता ॥ अतिथिस्तु स्वयंप्राप्तः स्वाभीष्टंचप्रयोजयेत । तदिष्टानुविधानेन तत्प्रयोजकचोदना ॥ अतः प्राप्तानासविदेवताद्ङलिप्रधान्योक्तिः " इति । ननु किमर्थमन्वारोहेण निरर्गक्षोभः क्रियते, यावताप्रमाणपक्षपातादेवप्रयोजना-सिद्धिरित्यत्राह (सहसावेति) निर्धारितकर्मस्वरूपस्यैव प्रधानाना-धिकारइतिभावः । अन्वारुह्यवादस्यहेतुमाह (एवंसतीति) न्यैकरस्या-सिद्धिःपरस्यैवैवेतिवाच्यम् , " मध्वादिष्वसंभवादनधिकारंजैमिनि " इत्यादावैकरस्यप्रतीते स्तत्परित्यागायोगादितिभावः । ननु " विप्रति-पत्तौहविषानियम्येतकर्मणस्तदुपाख्यत्वात " इत्यधिकरणे " ऐन्द्रमेका-दशकपालंनिर्वपे " दितिविहितविकृतियागे द्रव्यतआग्नेयसाम्याद्देवता तस्ताज्ञाप्ययागसाम्याच्च कस्यधर्माग्राह्याइतिविचारे द्रव्यसाम्यस्यबलीय-स्त्वात्तेनप्रकृतिनियमइतिसमार्थित । तत्रप्राबल्यदौर्बल्येसत्त्वासत्त्वनिबन्धने-एवेति विरोधइत्यत्राह (द्रव्यदेवतयोरिति) देवतायाःस्वरूपंदेवता-त्वञ्चाप्रत्यक्षं, द्रव्यस्यतु हविष्ट्वधर्मएवाप्रत्यक्षइति प्रतीतिशैघ्र्यचिलंबाभ्या-मेवप्राबल्यदौर्बल्ये इतिभावः । ननु धर्मिणः प्रत्यक्षगन्यत्वकथंप्राब-ल्यहेतुः, यत्कर्मसाम्यंशीघ्रंप्रतीयते तद्धर्मातिदेशःकार्यइतिहिवक्तुमुक्तं, नचद्रव्यसंबन्धोदेवतासंबन्धाच्छीघ्रंप्रतीयते, येनप्राबल्यस्यादितिचेत्सत्यं, द्रव्यवाचिपदानांलोकेव्युत्पन्नतया द्रव्यविनियोजकवाक्यश्रवणसमनन्तर-मेव झटितिद्रव्यसंबन्धःप्रतीयते, देवतावाचिपदानां लोकाव्युत्पन्नतया तद्विनियोजकवाक्यश्रवणसमनन्तरन्ततः प्राग्वा श्रौतव्यवहारदर्शनात् , कोवेन्द्रइतिजिज्ञासायां ' वज्रहस्तःपुरन्दर ' इतिवाक्यश्रवणेनवा पुराणा-दिश्रवणेनवा अन्यथा वेन्द्रादिपदव्युत्पत्तौसत्यां तत्संबन्धप्रतीतिरित्य-स्यैव द्रव्यसंबंधप्रतीतौ शीघ्रभावः । किञ्च देवताऽभावोनदौर्बल्येहेतुः

यद्यपि द्रव्यस्यापिधर्मत्वंपरोक्षं अथापिस्वरूपत प्रत्यक्षतया विशेषोऽस्त्येव । एवं सर्वत्राविरोधस्सेश्वरमीमांसायामनुमन्तव्यः । तथापि " मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः " " धर्मं जैमिनिरतएव, " " शेषत्वात्पुरुषार्थवादोयथान्येष्वितिजैमिनिः „ " परामर्शंजैमिनिरचोदनाचापवदतिहि „ " परंजैमिनिर्मुख्यत्वात् „ " ब्राह्मेणजैमिनिरुपन्यासादिभ्यः „

किन्तु तत्साम्यनिबन्धनातिदेशाभावएव हेतुरिति कुतः प्राबल्यदौर्बल्यचिन्ता, कुतश्चदेवतासाम्यात्क्वचिदतिदेशः । यदि शब्दस्यैवदेवतात्वात्तत्संबंधादतिदेशः तर्हि द्रव्यदेवतयोः कोविशेषः, अतस्सम्प्रदानादधिकरणस्यत्यागस्वरूपोत्पादकतया प्रथमाकांक्षितत्वाच्च प्राबल्यंद्रव्यस्यग्राह्यं (धर्मत्वमिति) अलौकिकश्रेयस्साधनत्वमित्यर्थः । (मध्वादिष्विति) मधुविद्यादिषुवस्वादीनामनधिकारंजैमिनिराचार्योमन्यते, कुतः असंभवात् , तत्रहि विद्यायां वस्वादयउपास्याः नचतत्र तएवकर्तारस्संभवन्ति, कर्मकर्तृविरोधादित्यर्थः । अत्रच वस्वादिजीवपर्यवसितमुपासनमित्याशयेन पूर्वपक्षोत्थाना दर्थविरोधः (धर्ममिति) धर्ममेव फलप्रदं जैमिनिराचार्यो मन्यते, कुतः; अतएव - श्रुतेरुपपत्तेश्च; अभिलषितस्वर्गस्यतत्साधनतया " स्वर्गकामोयजेत " इतिश्रुत्या यागस्यैव साधनतयाबोधनात । कृष्यादिवद्राराधनरूपत्वाभावेपि कालान्तरभाविफलप्रदत्वोपपत्तेश्चेत्यर्थः । (शेषत्वादिति) " तत्त्वमसि " इत्यादिसामानाधिकरण्येन कर्मसु कर्तुरेव ब्रह्मत्वावगमात् तद्वेदनस्यतत्संस्कारतया कर्मशेषत्वा द्रव्यादिष्विव फलश्रुतिरर्थवाद इतिजैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । (परामर्शमिति) " त्रयोधर्मस्कन्धाः " इत्यत्रचोदनाभावात् उपासनस्तुत्यर्थमनुवादमेव जैमिनिर्मेने । " वीरहावाएषदेवानां योग्निमुद्वासयते " इत्यपवदतिचाश्रमान्तरमित्यर्थः । (परमिति) परमेव ब्रह्मोपासीनानर्चिरादिर्नयतीतिजैमिनिः, ब्रह्मगमयतीतितत्रैवमुख्यत्वादित्यर्थः । (ब्राह्मेणेति) अस्यस्वरूपाविर्भावो ब्राह्मेण अपहतपाप्मत्वादिस्वरूपेण, तेहि ब्रह्मगुणाः प्रत्यगात्मनोऽपिस्वाभाविकाइति " यआत्मापहतपाप्मा " इत्यारभ्योपन्यासादिभ्योऽवग-

'भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्', इति सूत्रेण जैमिनिनाऽस्य पूर्वपक्षत्वेनोपपादनाद्विरोधः सिद्ध इति चेन्न, अत्यन्ततराप्रधानार्थविवादस्य प्रधानभेदकत्वाभावात्। अत एव हि शाखेषु नातिकायत्तार। किं पूर्वकृतप्रासादखण्डविषमाशापनयनेन शेषनिर्माणे तदैक्यं नास्ति। अतः प्रतिसंस्कारेणात्रापि संधानं। यद्वा रेभरोक्तेषु तत्त्वभ्रमो मदधियामाभूदिति तदनुवादप्रतिक्षेपौ। तदुक्तं तदुक्तमिति जैमिनिपरिग्रह एवमद्दुशोदस्यते।

स्यते, ननु ज्ञानस्वरूपेणाविर्भाव इति जैमिनिरित्यर्थः। (भावमिति) "स एकधा भवति" इत्यादिना देहेन्द्रियादिभिर्विविधताश्रुतेर्देहादीनां भावमेव जैमिनिर्मेने न कदाचिच्चितोऽशरीरत्वमित्यर्थः। यद्यप्येते सर्वेऽर्था नपूर्वकाण्डे सूचिता अतो नार्थविरोधः, तथाप्युक्तरीत्याभिमतस्य वात्तरकर्षेण सद्दैवक्शाक्यमितिभावः। प्रौढ्यादेनपरिहरति (अत्यन्ततरेति) अत्यल्पतरविवादस्य अप्रधानार्थविवादस्यत्येत्यर्थः। तेन भगवत एकस्वरूपप्रधानार्थविरोधेऽपि दस्याल्पत्वादिलक्षणार्थविरोधेऽपि तेषामप्रधानत्वाद्दोष इति भावः। प्रतिसंस्कारेत्रविपरीताशङ्कितत्र। तत्रैव परिहारमाह (यद्वेति) धर्मपेत्तयवगमो गुरुशिष्ययोरैकण्ठ्यादिरभिप्रेत्य तयोरैककण्ठ्यमुपपादयति (तदुक्त तदुक्तमित्यारभ्याचक्षुरित्यन्तेन ग्रन्थेन) छन्दोगानां वाजिनां चोद्गीथविद्याया ऐक्यपूर्वपक्षीकृत्य निरस्य सद्यातपेक्यमाशक्योक्त "सद्यातश्चेत्तदुक्तमस्तितु तदपि" इति सद्दैत्येऽपि भेद उक्त। यथा "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्व" इत्यत्र नैयमिकयोः साग्निहोत्रयोरित्यर्थः। "अक्षरधियान्त्ववरोधस्सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्त" "यतादृक्श्यमप्रधारा" इत्याद्युक्तास्थूलत्वादिविषयाणामक्षरधियां सर्वत्रावरोधः, सर्वत्र ब्रह्मणएकत्वात्तैर्धिना इतरव्यावृत्तब्रह्मानुसन्धानानुपपत्तेश्च, अत प्रधानब्रह्मानुसन्धाने तद्गुणानामप्यवरोध - औपसदवत् - जामदग्न्यचतूरात्रे पुरोडाशगुपसद्गुणभूतस्य मन्त्रस्योपसदनुवर्तिवेनोपाशुगुणत्वदुक्त "गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग" इत्यत्रेति। "प्रदानवदेवतदुक्त" दहरविद्यायामपहतपा

विशेषतश्च "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः „ " संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति „ "अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके „ "तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः „

मस्त्वादिगुणविशिष्टोपासने सत्यगुणविशिष्टस्वरूपभेदात्प्रतिगुणं गुण्या वृत्तिः यथा "इन्द्रायराज्ञे" इत्यादिषु विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रदानावृत्तिः । तदुक्तं संकर्षे – "नाना वा देवतापृथक्त्वात्" इति । "इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्" "इन्द्रायाधिराजाय" "इन्द्राय स्वराज्ञे" इति विहितायां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ हविर्भेदाद्भेदेनावदानप्राप्तौ "यजनात्सर्वेषां सहावदीयेरन्" इति सूत्रेण "सर्वेषामभिगमयन्नवद्यति" इति वचनात्सहावदानेऽप्यपि ततोऽवदानसाहित्यात् प्रदानसाहित्यं "तेषां सहप्रदानमवदानैकत्वात्" इति सूत्रेण पूर्वपक्षीकृत्य "नाना वा देवतापृथक्त्वात्" इति अधिराजत्वादिविशिष्टदेवताभेदात् प्रदाननानात्वमेवेत्युक्तमित्यर्थः । (साक्षादिति) "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" इत्यग्निशब्दसामानाधिकरण्यं परमात्मवाचिनो वैश्वानरशब्दस्य परमात्मनोऽग्निशरीरकतयोपास्यत्वायेत्युक्तं नावश्यमेव, अग्रनयनादियोगेन परमात्मन्येवाग्निशब्दस्य साक्षाद्वृत्तेस्तत्सामानाधिकरण्याविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । (संपत्तेरिति) "लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यः" इत्यादिना पादकहृदयादीनां यद्वैश्वानरविद्यायां वेद्यादिकल्पनं तद्विद्यांगभूतायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसंपादनार्थं । दर्शयति च श्रुतिः – "य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति" इति । (अन्यार्थन्त्विति) "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः" इत्यादौ यद्देहातिरिक्तजीवसद्भावप्रतिबोधनं "यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः" इति वेद्यतयोक्तब्रह्मप्रतिबोधनार्थमिति "क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट" इति प्रश्नात् "अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति" इति "सता सोम्य" इत्यादिवाक्यसमानार्थप्रतिवचनाच्च अवगम्यते । एके वाजसनेयिनोऽप्येतत्प्रतिवचनसमानार्थं वाक्यं स्पष्टमधीयते "क्वैष एतद्" इत्यादि "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते" इत्यन्तं । (तद्भूतस्येति ।) तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याश

इतिसूत्रेषु भगवता बादरायणेन स्वाभिमतार्थस्थापनाय जैमिनि-स्थानाक्षेपात् । सच भगवान्जैमिनिः " औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेनसंबन्धः तस्यज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थे ऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् " इति स्वोक्तार्थसंप्रतिपत्तये स्वाचार्यं बादरायणमेव पुरस्करोति । जैमिनेर्बादरायणशिष्यत्वञ्च महाभारतादिषु प्रसिद्ध-" सुमन्तुंजैमिनिंचैव वैशंपायनमेवच " इत्यादिना । नचव्यासशिष्योजैमिनिरित्युक्त, स एवं व्यासएवतुबादरायणः " द्वीपेबदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम् । पराशरात्सत्यवती पुत्रंलेभेपरन्तपम् ॥ " इतिहिस्मर्यते ।

संप्राप्तस्य, नातद्भावः - अतद्भावः- अनाश्रमित्वेनावस्थानं, न संभवति, कुत ? तद्रूपेत्यादि - तेषां नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकानां, रूपाणि-धर्माः, तन्निवृत्तिभ्योनियमात् , " ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् " इति, " आरण्यमियात्ततो न पुनरेयात् " इति, " सन्न्यस्याग्निंनपुनरावर्तयेत् " इतिच शास्त्राणिहि नियच्छन्ति, जैमिनेरप्येवंमतमिति । उत्पत्तिर्जन्मस्वभावः, औत्पत्तिकः - नित्यइतियावत् । नित्यःशब्दार्थसंबन्धः न सांकेतिकः, येन प्रमाणंनस्यात । नित्यत्वात्तस्य-धर्मस्य, उपदेशो,ज्ञानं-ज्ञापकः, तच्च ज्ञानं, न व्यतिरेकः- न विपर्ययः, संशयस्याप्युपलक्षणमेतत् , तथानुपलब्धेर्थे प्रवर्तमानत्वान्नानुवादकोऽपि, तस्मादनपेक्षत्वादनधिगतार्थबोधकत्वाच्चोदना धर्मे प्रमाणं भवत्येव, बादरायणस्याचार्यस्यमते नेति सूत्रार्थः । (स्वाचार्यमिति) तथाच स्वाचार्यभूतब्रह्मसूत्रकृत्पुरस्कारेण प्रवर्तमाने जैमिनीयशास्त्रे न तद्विरुद्धाभिधानमित्यर्थः । नन्वाचार्यत्वान्न ब्रह्मसूत्रकृत्पुरस्कारः तत्र मानाभावात । किन्तु ऐतिशायनादिवत्तद्ग्रहणं क्वचित्सम्मतिमात्रात् , अतोऽन्यत्र तद्विरुद्धाभिधाने नानुपपत्तिरित्यत आह (जैमिनेरिति) (नन्वेति) नच स एव बादरायण ,बादरायणशब्दस्य ऐतिशायनादिवदपत्यप्रत्ययान्तत्वेन बादरिशब्दाद्व्युत्पन्नत्वादिति भावः (द्वीपइति) अनेन बदराणां समूहोबादर तदयनं यस्य सबादरायणइति व्युत्पत्तिस्सूचिता । सङ्कारवास " पु

व्यासव्यतिरिक्तेऽपि बादरायणसंज्ञाप्रयुक्तेतिचेत् तथापि "तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिसत्तमात् । मन्ये ज्येष्ठतमत्वाच्च रहस्यज्ञानवेदन" इति रहस्यतमार्थज्ञापकत्वेन प्रसिद्धिप्रकर्षादेः संप्रदायाद्व्यासएव स्वीक्रियते । अतएवहि युष्मद्भूमिकामाश्रिताः वाचस्पतिप्रभृतयोपि व्यासमेव ब्रह्मसूत्रकृतमाचख्युः । येषुचसूत्रेषु पूर्वपक्षतया जैमिनिमतमुक्तं शारीरके तेष्वपि देवतासद्भावः परब्रह्मसद्भावो मुक्तस्य परब्रह्मसाम्यापत्तिर्विग्रहादिसद्भावश्च प्रतीयते, तदपिच तत्प्रणीतकर्मकाण्डे देवताधिकरणादेरन्यपरत्वं स्थिरीकरोति । नतरांचैव जैमिनिहृदयानभिज्ञस्तदाचार्यो बादरायणः, अतः परस्परसम्मत्या कार्यांतरेष्विनानापि यथांशकरणमपि युक्तं । तदेतदभिप्रेत्योक्तं भगवता बोधायनेन - "संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेतिशास्त्रैकत्वसिद्धिः" इति । तदेतदुपादायव्यस्तृणीतचभाष्यकारः । नन्वेतावतापि कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्ये प्रबन्धैक्ये वा किंप्रमाणमुपन्यस्तमितिचेत्, किंवा कर्मकाण्ड—द्वादशाध्याय्यादौ शारीरकचतुरध्याय्यांच प्रत्येकमेकशास्त्र्ये यन्निर्णीतं ।

र्थपदात्" इत्यादिना णत्वमितिभावः (व्यासेति) तथाच कतरोबादरायण स्सूत्रकारइत्यनिर्धारणमिति भावः । (तथापीत्यादि) अत्रेदं ज्ञानपदस्य कर्मणिव्युत्पत्त्या वेदनशब्दस्यच णिजन्तनिष्पन्नतया व्यासस्य रहस्यतमार्थख्यापकत्वमवगतेः रहस्यतमार्थोपदेशरूपब्रह्मसूत्रकर्तृत्वं तस्यैव युक्तमित्यर्थः । "अवतीर्णोमहायोगीसत्यवत्यां पराशरात् ।" इत्यारभ्य "चकारब्रह्मसूत्राणि येषांसूत्रत्वमञ्जसा ।" इत्यादिस्कान्दवचनादिकण्ठोक्तिरादिशब्दार्थः । ननु जैमिनेस्तत्सूत्राणां देवतानिराकरणपरतया तद्व्याख्यातृभिस्तथोपपादितत्वाद्देवतासद्भावादौ तात्पर्याभावात्तदभिप्रायापरिज्ञानादेव वेदान्ते तथातथा जैमिनिमतोपन्यासइत्यत्राह (नहीति) आचार्यबादरायणशब्दाभ्यां साभिप्रायापरिज्ञानायोगे हेतुरुच्यते । (अतइति) व्याख्येयैकप्रबन्धतन्त्रतासामान्येन वेदार्थनिर्णयोद्देशेनैव र्ण्यमानशास्त्रनिर्णयादेवस्य युक्तत्वात् परस्परविरोधाभावादित्यर्थः । प्रतिवन्द्यानुसारेण शङ्कयितुंशंकते (नन्विति) (किंवेति) एकशास्त्रत्वे

क्रमविशेषनियामकसंगतिविशेषविशिष्टावान्तरार्थं शास्त्रान्तरव्यावृत्तासाधारणोपकारार्हसप्रकारकप्रमाणान्तरमितिचेत् इदन्तु विम्रमाणमितिनिपुणोभूयात्वनेननिरूप्य, तज्जवासर्वमैक्यं । तस्मात् "अथातोधर्मजिज्ञासा" इत्यारभ्य "अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात्" इत्येवमन्तंकर्मदेवताब्रह्मगोचरतया विभक्तकाण्डत्रय विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमिति । तदिदं "मीमांसाशास्त्र" इत्यादिना भाष्येण दर्शितमिति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य वेदान्ताचार्यस्यकृतिषु शतदूष्ण्यामैकशास्त्र्यसमर्थनवादस्तृतीयः ॥

कमबन्धस्याप्युपलक्षणं । (क्रमेत्यादि) संगतिविशेषविशिष्टत्वमैकमत्ये हेतुः । उत्तरांशश्शास्त्रैक्ये हेतुः (शास्त्रान्तरेति) न्यायविस्तरादिविद्यास्थानान्तर साध्यविलक्षणकर्मभाग तात्पर्यनिर्णयरूपोपकार जननार्हत्वात्कर्ममीमांसाया इति भावः । इदंच वेदार्थानुबन्ध्यर्थकत्वेन सर्वेषामेकशास्त्र्यं वारयितुमुक्तं । अवान्तरार्थाविरोधस्याप्यैकशास्त्र्यापेक्षितत्वादुक्तमविरुद्धावान्तरार्थेति शास्त्रविशेषणं । किंप्रमाणं – कस्यप्रमाणम् । किं विंशतिलक्षण्यैकशास्त्र्यस्य किंवा द्वादशाध्याय्यादिमात्रैकशास्त्र्यस्य इति निरूपयेत्यर्थः । वेदार्थनिर्णयरूपैकोपकारार्हताया विंशतिलक्षणीसाधारण्यात्तदैक्यएव तत्प्रमाणं भवेदितिभावः । नच कर्मब्रह्मनिर्णयरूपोपकारयोर्भेदाद्भेदइति वाच्यम्, कृत्स्नवेदाध्यायिनः कृत्स्नापातप्रतीतिमतो वेदार्थमात्रे निर्णीनीषोदयाद्वेदार्थनिर्णयत्वस्यैवेष्टतावच्छेदकत्वात् तदनुग्रहार्थशास्त्रस्यापि तदिष्टतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देशेन प्रवृत्तेर्युक्तत्वाद्यावत एवैतावच्छेदकावच्छिन्नोपकार जननार्हता ताव तएकशास्त्रत्वात् । अतएव मीमांसेत्येकतया विद्यास्थानगणने परिगणनं, तस्योत्कप्रयोजकानुरोधित्वदर्शनात् । अन्यथा प्रतिपदक प्रत्यध्यायं प्रतिपादं प्रत्यधिकरणंच भेदप्रसंगात् । यदाह कश्चित्पारिप्लवमतिः – किं कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकग्रन्थत्वं पूर्वोत्तरशास्त्रमिति व्यवहारमात्रात्, किं वोपजीव्योपजीविविवक्षति विषयाद्वैरूप्यात्, यद्वा एकेनैवाध्ययनविधिना तदुत्थरागेणवा कर्मब्रह्मपरहृदयावेदविचारस्यैव प्रयुक्तत्वेनैकदेशविचार

विधेरागन्तवाऽभावात्, किंवा जयादित्यवामनवृत्त्योरिव कर्तृभेदेऽपि व्याख्येयैक्यात्, यद्वा प्रबन्धान्तरइवैकप्रबन्धत्वव्यवहारात्। नाद्य - एकशाखत्वहेतोः पूर्वोत्तरभागव्यवहारस्यात्राभावात्, पूर्वोत्तरशाखव्यवहारस्यच भिन्नयोश्शाखयोः पूर्वापरीभावमात्रेणोपपत्तेः। द्वितीये - ब्रह्ममीमांसाया. कर्ममीमांसोपजीवित्वं किं नित्यफलार्थिनःपुंसोब्रह्मविचारेप्रवृत्त्यर्थस्य तत्प्रामाण्यनिश्चयस्यवा ब्रह्मज्ञानकर्मफले नित्यानित्येइति विवेकस्यवा कर्मफलानित्यत्वनिश्चयविशिष्टस्य ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रत्ययस्यवा कर्मविचाराधीनत्वात्, किंवा ब्रह्मभागविचारे प्रवृत्तस्य तदर्थनिश्चयार्थश्रुतिलिंगादिबलाबलादौ कर्मविचारापेक्षणात्, यद्वा ब्रह्मनिश्चित्य तन्निदिध्यासने प्रवृत्तस्य निदिध्यासनांगकर्मानुष्ठाने कर्मविचारापेक्षणात्। नाद्यः - वेदप्रामाण्यस्य प्रबलतर्कोपेततर्कशास्त्रसिद्धस्यवा ब्रह्ममीमांसायामेव अस्मन्मते 'नविलक्षणत्वा' दित्यत्र त्वन्मते 'अतएवच नित्यत्व' मित्यत्र वक्ष्यमाणस्यवा पूर्वतन्त्रेवक्ष्यमाणस्य त्रैवर्णिकाधिकारस्यैवोपजीवनात्? नित्यानित्यविवेकस्यच त्वन्मते ब्रह्मविचारप्रवृत्त्यहेतुत्वात्, कर्मविचारंविनाप्यस्मद्रीत्यातत्सिद्धेश्च। विशिष्टापातप्रत्ययस्य च ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण नित्यफलार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिसत्कर्मफलानित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण ततो निवृत्तेरुपपत्तौ विशेषणस्य कर्मफलानित्यत्वनिश्चयस्यानपेक्षिततया कर्मत्यागेन ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यहेतुत्वात्। नद्वितीयः - श्रुतिलिंगादिबलाबलादेरुपक्रमोपसंहारबलाबलादेरिव प्रबलतर्कसिद्धस्य लोकसिद्धस्यचोपजीवनात्। नतृतीयः - ब्रह्मविचारानन्तरं निदिध्यासनाख्यात्कर्मविचारोपपत्तेः। नापिमीमांसयोर्विषयैक्यं, सिद्धसाध्यविषयत्वात् नित्यानित्यमोक्षाभ्युदयफलत्वात् विरागसरागाधिकारिकत्वाच्च। वेदार्थत्वालौकिकपुरुषार्थतत्प्रदर्शित्वैर्विषयाद्यैक्ये च अर्थकामशास्त्रयोरपि शास्त्रार्थत्वपुरुषार्थत्वतत्प्रदर्शित्वैः मोक्षशास्त्रेण विषयाद्यैक्यंस्यात्। न तृतीयः - 'षडंगोवेदोऽध्येतव्य' इत्येकेनैव विधिना तदुपरागेणवा व्याकरणाद्यंगविचारस्यापि प्रयुक्तत्वेन केवलवेदविचारे विधेरागन्तवा अभावेन व्याकरणादिविचाररूपमहाभाष्यादेर्वेदविचाररूपमीमांसयैकशास्त्रत्वापातात्। इदंच कर्मकाण्डस्यापि प्रधानतया विचारितत्वेन फलदेवताविचाराभावाच्च। चतुर्थे-वाक्यैक्य

नतावद्वेदत्वादिनैक्यमात्रं, व्याख्यानेऽपि प्रबन्धभेदेऽप्यपि वेदव्याख्यानत्वादिनैक्यसिद्धिप्रसंगात् । नापिपूर्वापरीभूतैकप्रबन्धत्वं, व्याख्यानस्यैकप्रबन्धत्वेऽपि नतावद्व्याख्येयैक्यमात्रं हेतुः, वैदिकपदार्थनिर्णायकयोर्निरुक्तव्याकरणयोरिव एकप्रबन्धव्याख्यानयोः प्रस्थानयोरिवच प्रबंधभेदेऽपि तदुपपत्तेः । नाप्येकप्रबन्धपूर्वापरभागव्याख्यानत्वं हेतुः, असिद्धेः । तथाहि – तत्तच्छाखासंहितारण्यकभागयोः पूर्वापरता न पूर्वापरभागव्याख्यानता, एकशाखासंहितारण्यकयोः क्रमेण व्याख्यानानन्तरं शाखान्तरसंहितारण्यकव्याख्यानरूपत्वाभावात् । अतः कर्मब्रह्मपरसमुदायरूपेण पूर्वापरभागता तद्व्याख्यानरूपतया पूर्वापरभागव्याख्यानतावाच्या । समुदाययोश्च पूर्वापरभावो न वस्तुतोऽपि कल्प्यः, तत्तच्छाखीयसंहितारण्यकयो रध्ययनसिद्धं क्रमं बाधित्वाकल्पनासंभवात् । नापि तत्तच्छाखास्थसंहितारण्यकयोः पूर्वापरीभावमात्रेण तत्समुदाययोस्तत्सिद्धिः, ब्रह्मसूत्रव्याकरणसूत्रादौ प्रथमपादसमुदायस्य द्वितीयपादसमुदायस्यच पौर्वापर्यप्रसंगात् । यदिच विमर्शणकर्मब्रह्मभागौ बुद्ध्या पूर्वापरीभावेन विविच्य मीमांसयोः प्रवृत्ति, तर्हि वेदार्थविचारत्वोपाधिना अप्रवृत्ते प्रयोजनभेदमभिसन्धाय कर्मब्रह्मविचारत्वोपाधिनैव प्रवृत्तेर्नैकशास्त्रता, तस्मान्नमीमांसयोः पूर्वापरभागव्याख्यानत्वं । अस्तुवातत्, तथापि कर्मब्रह्मकाण्डार्थनिर्णायकयोः स्मृतिपुराणयोरिव भिन्नप्रबन्धतास्तु । नपंचमः – उत्तरषट्काद्याध्यायेषु पूर्वषट्काद्याध्यायमपेक्ष्य सप्तमादिव्यवहारवत् देवताकाण्डब्रह्मकाण्डाद्याद्यध्यायेषु कर्ममीमांसाद्याध्यायमपेक्ष्य त्रयोदशसप्तदशादिव्यवहारस्य द्वितीयभागतृतीयभागप्रथमादिव्यवहारस्यवा अभावात् । देवताविषयादिनिरासतत्समर्थनाभ्यामर्थविरोधाच्च न मीमांसयोरैक्यं । तन्निरास कर्मण्यश्रद्धावारणार्थ इतिचेत्, सत्येव ब्रह्मणि तज्ज्ञानइव सत्यामपि देवतायामाश्वाससंभवात् । पौरुषेयत्वाद्वेदाप्रामाण्यं माशङ्कीति तन्निरास इतिचेत् सत्यामपिदेवतायां तदकृतत्वमात्रेणापौरुषेयत्वात् । किंच "मध्वादिष्वसंभवात्" "शेषत्वात्पुरुषार्थवाद" इत्यादिषु जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षितत्वात्कथमविरोधः । नचातन्मतंतन्मतमिति वक्तुं युक्तं । किंच यदिशास्त्रैक्यं तदा आदौ वेदार्थजिज्ञासेति साधारणीजिज्ञा-

स्यात्। नच ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणीप्रतिज्ञा कर्मविचारस्तु ब्रह्ममीमांसाचतुर्थपादे संगतइतिवाच्यं, तथासति ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्मविचारानन्तर्यायोग्यसंभवात्। कर्मब्रह्ममीमांसाप्रतिज्ञाभ्यामेव साधारणीप्रतिज्ञार्थसिद्धेरित्यपिन, प्रतिपिपादयिषितशास्त्रविषयादिसूचनाय साधारण्यैवादौ साक्षात्प्रतिज्ञेयत्वात्। ननु धर्मजिज्ञासेत्येवसाधारणीप्रतिज्ञा, अलौकिकश्रेयस्साधनं धर्मः सच सिद्धस्साध्यश्च, साध्यो यागादिः, सिद्धो ब्रह्म, "कृष्णंधर्मंसनातनं" इतिभारतोक्तेरितिचेन्न, तथात्वे देवब्रह्ममीमांसयोर्धर्ममीमांसेति व्यवहारापातात्, प्रतिज्ञातधर्मसामान्यस्यैवानन्तरं लक्षणीयत्वेन चोदनालक्षणोऽर्थइति विशेषलक्षणायोगाच्च। तत्रचोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वे पुनर्ब्रह्ममीमांसायां शास्त्रयोनिसूत्रवैयर्थ्यं। कृष्णंधर्ममिति तु धारणाद्धर्मइतिवचनाद्यौगिकः, अन्यथा "पातनात् पापनामासौपुनातेः पुण्यनामवान्, "परमंयोमहत्तपः" इतिवचनात् पापत्वाद्यपिस्यात्। देवताकाण्ड,र्थदेवतायाश्च नक्वचिद्धर्मशब्दो दृष्टइति।

तदेतत्सर्वमाचार्यसूक्तयश्रवणहेतुदौर्भाग्यनिबन्धनं। तथाहि "ऐकशास्त्र्यञ्च भागद्वयात्मकवेदाख्यैकग्रन्थव्याख्यानरूपत्वात्" इत्यादिना व्याख्येयैक्यमेव शास्त्रैक्ये हेतुतयानुगृहीतमाचार्यैः। "अस्यैकशास्त्र्यं कथंपौर्वापर्यनियमइतिशंकापरिहारः" इत्यादिना उपजीव्योपजीवकभावादिक्रमनियामकत्वेनैवानुगृहीतम्। एवंसति विकल्पसंभ्रमआहोपुरुषिकामात्रं। यदुक्तं-'कर्मफलानित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण ततोनिवृत्त्युपपत्तौ कर्मफलानित्यत्वनिश्चयोनापेक्षित' इति तन्न, "सांगाध्ययनेन कर्मब्रह्मज्ञानयोरुभयोरप्यापातप्रतीतौ अधीतक्रमेण कर्म विचार्य कर्मणामनित्यफलत्वनिश्चया यदि नित्यफलं केनचिद्भवति तदा तन्मयानुष्ठेयमितिज्ञानवतो ब्रह्मज्ञानस्य नित्यफलत्वसंभावनया तद्विचारे प्रवृत्तिः" इतिग्रन्थोयैरनुगृहीतं, अत्रात्यन्तुच्छोयग्रन्थावकाशाभावात्। यदिकर्मण्यपि नित्यफलसंभावना तदा यदि नित्यफलोरथोभवितातदा तन्मयानुष्ठेयमितिबुद्धिमतः कर्मणोनिवृत्त्यसंभवेन अनित्यफलत्वनिश्चयस्यैवकेवलकर्मणोनिवर्तकत्वात्। यच्चोपजीव्यविकल्पेषु तृतीयविकल्पदूषणं तच्चैकशास्त्र्यहेतुतया विकल्प्य तत्र प्रमासंभवदूषणोक्तेरुपहास्यम्। अ

स्यनेनैकशास्त्रत्वं तथापि क्रमोनसंभवतीत्यभिप्रायेण तथोक्तमिति चेत्, तैनैक्यपदेशसिद्ध्यति तदा स्वाध्यायाधीतिनिगाढ्यात्पाठनियमसिद्धेः । यच्च विषयाद्यैक्यदूषणं तदपि पूर्वोक्तप्रमाणाभ्यामेकशास्त्रत्वेसिद्धे ग्रन्थोक्तन्यायेन विषयाद्यैक्यस्यापि सम्भूतत्वान्निरस्तं । किञ्च पूर्वोत्तरभागाभिमताया एकैकशाखाया एकैकग्रन्थत्वात्तत्र च विषयाद्यैक्यस्यावश्यकत्वे तद्व्याख्यानरूपस्यापि तदैक्यविषयादिकमिति कथं नविषयाद्यैक्यम् । नच कर्मब्रह्मादिरूपविषयादिभेदादेकशाखायामपि कर्मब्रह्मभागयोर्भिन्नग्रन्थता, तथासत्येकस्मिन्नेवानुवाके नानाकर्मणां भिन्नफलानां प्रतिपादनात्तत्रापि तत्तत्कर्मप्रतिपादकानां वाक्यानां नानाग्रन्थत्वप्रसङ्गात् । यदुक्तं-व्याकरणाद्यङ्गविचारोऽप्येकविधुत्थरागमयुक्तइति, तन्न, स्वाध्यायापातप्रतीतेरेव व्याकरणविचारसाध्यतया स्वाध्यायापातप्रतीतिप्रयुक्तविचाररागस्य व्याकरणविषयत्वासिद्धेः । यदुक्तमेकदेशविचाराभावादिति, तन्न, इहैव कर्मकाण्डस्य ब्रह्मपरतया विचारितत्वेऽपि सहस्राधिकरणनिवर्त्यसंशयान्तरविचारस्य ब्रह्मविचारेणासिद्धेः, निखिलविचारमात्रेणाहत्य कर्मविचारत्वे वेदप्रामाण्यविचारस्य ब्रह्मविचारकत्वात् । यदुक्तं वेदार्थविचारत्वोपाधिना अप्रवृत्ते प्रयोजनभेदमभिसन्धाय कर्मब्रह्मविचारत्वोपाधिनैव प्रवृत्तेनैकशास्त्रतेति तन्न, अवयवप्रयोजनभेदाभिसन्धेरवयविप्रयोजनाभिसन्ध्यविरोधित्वात्, अन्यथा पदाध्यायपादपटिकाधिकरणभेदेशास्त्रभेदप्रसङ्गात् । यच्च - देवतानिराकरणस्य कर्मण्यश्रद्धावारणार्थं वै दूषणोद्भावनं तदश्रुतवेदान्तानामित्याचार्यानुगृहीतपदाश्रवणनिबन्धनं, तदनुग्रहस्याप्यभावः, देवतानां प्रलये विनाशात् तत्प्राचीनकर्मणां फलाभावप्रसङ्गात् अनन्तरसर्गेऽकृताभ्यागमप्रसङ्गात् इन्द्रस्येन्द्रयजनश्रवणेन स्वस्यैव स्वस्मै फलप्रदत्वनिरोधाच्च कर्मण्यश्रुतवेदान्तानामश्रद्धास्यात्, श्रुतवेदान्तानान्तु तदन्तर्यामिणः परमात्मन एव फलप्रदत्वाध्यवसायात्कर्मणि नाश्रद्धास्यात् इति तस्मात् अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धावारणार्थमन्वारुह्यवादेन देवतानिराकरणमुच्यत एवेति । यच्चात्मतत्त्वं तन्मतमितिवक्तुमयुक्तमिति तदप्याचार्येण परिहृत - तन्मतत्वेनोपन्यासनिरासस्तदुक्ततया तत्र तत्त्वबुद्धिर्मन्दमतीनाम्माभूदिति । अतन्मतत्वञ्च भारतादेवावगतइत्याचार्यवोक्त - सन्दिग्ध-

स्य जैमिनेर्भगवद्व्यासाचार्यमतिविरुद्धमतिसम्भवः, तस्मादेकशास्त्रमङ्गीकुर्वताप्यन्यारब्धत्वादेवैव जैमिनिना देवतानिराकरणमित्यङ्गीकार्यं । ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणार्थप्रतिज्ञेत्याचार्यसूचिततात्पर्यं अत्रैवोपपादितम् - धर्मजिज्ञासासूत्रस्य साधारणप्रतिज्ञात्वञ्चोपपादितमिति ॥

इति शतदूषणीव्याख्याने चण्डमारुते शास्त्रभेदभङ्गोनाम तृतीयः स्कन्धः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

॥ अथ चतुर्थोवादः ॥

विधित्रस्तैर्यत्तत्कथितमविधेयश्रुतिपथे निरस्येद्गाम्भीर्यं स्वयमविधेया मतिरिति । तदुक्त्योपायं भगवदुपसत्तिं प्रथयते नमस्यामस्यामो यतिपरिवृढस्य प्रतिकलम् ॥ * ॥

यदेतद्भ्रान्तजनजल्पितं, समूलस्य समारस्य सन्मिन्मात्रे परस्मिन् ब्रह्मण्यारोपितत्वात् दर्वीककलधौतादेरिव धिष्ठानयाथात्म्यावगमादेव निवृत्तिः, नपुनः कर्मणोपासनेन वा विहितेनादृष्टद्वारा । आहुश्च "मणिमन्त्रौषधादिभ्यो दण्डवातादिनापि वा । निवर्तते न रज्ज्वादि मायारुण्डस्तु खण्डनं" इति ।

उद्गृह्णन्निगमान्तसागरतलस्पर्शीनि तत्वान्यसौ
सासूयप्रतिवादिदर्शनसिरामर्माणि भिन्दन्निव ।
वेदान्तार्यवचः प्रसाधनपटुव्याख्यानमुद्राकर.
चित्तभातु वधूल सन्ततिपरिष्कारस्य कस्यापि नः ॥ ७ ॥

(विधित्रस्तैरिति) विधेयत्वे अदृष्टद्वारा निवर्तकत्वप्रसङ्गेन तन्निरासस्य सत्यत्वप्रसङ्गो विधित्रासहेतुः । (अविधेयेति) अपरिचितश्रुतिमार्गैरित्यर्थः । तेन यागादिशब्दार्थेऽपि मौढ्यं व्यज्यते । यत्तदित्यत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः । (नमस्यामस्यामइति) नमस्यांमयुज्महइत्यर्थः । । (प्रतिकलमिति) दुर्वर्षप्रलापोद्भूतनदशासु सम्यगर्थोपदेशदशासु चेत्यर्थः । तेन तत्कृतोपकारस्मृतिर्नमस्याहेतुरित्युक्तं भवति । सविशेषब्रह्मव्यावृत्त्यर्थं (सन्मिन्मात्रइति) "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" इत्याद्यभिप्रायेण (परस्मिन्ब्रह्मणीति) केनापि पुरुषेणेत्यर्थः ।

यत्पुनरुन्मत्तान्प्रति भिषज्यते; तदपि तत्रानारोपितत्वाभिमतदोषविशेषमोक्षणायैव, नपुनस्तदधीनधीविशेषमात्रसिद्धमिथ्यापदार्थनिवर्तनाय। दोषेतु शममुपेयुषि स्वरसवाहितत्त्वज्ञानादेवतन्निवृत्तिः। अत्राप्याहुः " भ्रांतभेषजनिर्माणं नभ्रांतेरुपशांतये। किन्तुभ्रांतिनिदानस्य दोषस्यैवोपशांतये॥ " इति। नचात्रापिदोषनिवारणाय वैधापेक्षानुप्रवेशः; दोषस्याप्यत्र दृश्यमात्राधीनसिद्धितया मिथ्यात्वाविशेषेण एकहेलयैव तत्त्वज्ञानेनानिवार्यत्वात्। ततश्च — विश्वमिथ्यात्वविज्ञानकुक्षिनिक्षेपभक्षितः। नापेक्षतेपुनर्दोषः कर्मायत्तात्मबाधकम्॥*॥ लौकिकस्यतुदोषस्य व्यावहारिकव्यवस्थानतिक्रमाद्भेषजाद्यवकाशः। यद्यप्यविद्यायामपि सा समाना; तथापि तथाविधत्वप्रबोधनायप्रवृत्तत्वाद्वाक्यस्य तावतैवतन्निवृत्त्युपपत्तिः। नचज्ञानंस्वरूपेणविधातुंशक्यं, अतएवद्रष्टव्यइत्यपि फलानुवादइतिनिरणैषुः। तदर्थतयाचनश्रवणादिविधिनैरर्थक्यं। तादर्थ्यंच प्रतिबन्धकभेदवासना

(अनारोपितत्वाभिमतेति) लौकिकानामभिमतिर्विवक्षिता तेन, व्यावहारिकत्वं विवक्षितम्। (भ्रान्तेरिति) भ्रान्तिसिद्धार्थस्याप्युपलक्षणं। (नचेति) दोषः - अविद्या। भक्षितः - जीर्णः। (तथाविधत्वेति) व्यावहारिकत्वबोधनाय; मिथ्यात्वे तात्पर्यम्। ज्ञानस्यैवतर्हिविधानमस्त्वित्यत्राह (नचज्ञानमिति) आन्वीक्षणादिविधानं तत्साधनपरत्वाभिप्रायेणाह (स्वरूपेणेति) कथन्तर्हि द्रष्टव्य इतिविधिरित्यत्राह (अतएवेति) ननुतर्हि श्रोतव्यादिवाक्यानामपि ज्ञानविषयाणां विधिपरत्वासंभवाद्वैयर्थ्यमेवस्यादित्यत्राह (तदर्थतयेति) ज्ञानार्थतयेत्यर्थः। ज्ञानार्थोऽयंचेतोवृत्तिविशेषः नतु स्वयंज्ञानमितिभावः। यद्वा-यद्यविधेयाज्ज्ञानादेवबन्धनिवृत्तिः नतुविहितात्, तदा श्रवणादिविधानं व्यर्थमित्यत्राह (तदर्थतयेति) दर्शनरूपफलार्थतयेत्यर्थः। वाक्यजन्यज्ञाने वाक्यमेवह्यपेक्ष्यते, नपुनः श्रवणमित्यत्राह (तादर्थ्यंचेति) ननु श्रवणादीनां सर्वेषामपि प्रकरणेन, मोक्षार्थत्वाभविशिष्टा

निरसनद्वारेण । तस्याश्चप्रतिबन्धकत्व असम्भावनाविपरीतसम्भावना द्यचित्तविक्षेपहेतुत्वात् । " ब्रह्मवेद " इत्यादौच ज्ञानमात्रस्यैवमो क्षहेतुत्वश्रूयते । नचास्यवाक्यतस्सिद्धस्यैवज्ञानस्यविधेयत्वसभव , "अ प्राप्तेशास्त्रमर्थव " दितिहि न्यायविद । यत्तु नायसर्पइतितुथ्यस्त्वेवादौ भ्रमनिवृत्त्यर्थे ज्ञानविधिवद्दृश्यते, तत्रापि नायसर्पइत्येतावतैवासिद्धज्ञा न विस्रम्भमभिसन्धायविधेयवदनूद्यते । यदिचनायसर्पइत्येतावता भ्र मोननिवर्तेत, तदाजानीहीतिपरश्शतविधानेऽपि कथतन्निवृत्ति , अत " तत्त्वमसि " इत्याद्युपदेशात्सोहमित्यादिरूपेण निवर्तमानशाधियेन विशुद्धाधिष्ठाननिष्ठया समूलभेदभ्रमोन्मूलनमिति ॥

अत्र ब्रूम । सिद्धे विश्वस्य मिथ्यात्वे धीमात्रात्तन्निवर्तन । तदेवनघ टेतेति यथावदभिधास्यते ॥

यत्तु लौकिकदोषस्याविद्यायाश्च मिथ्यात्वाविशेषेपि व्यावहारिक व्यवस्थया वैषम्यमुक्त, तदपि न, मिथ्याभूतानामपि काचकामलादि दोषाणाज्ञानेतरनिवर्त्यत्वे दृष्टेस त्यविद्यायामपि तदविरोधात्। अस्त्वविरो ध , तथापि प्रयोजकोपदेशजन्यज्ञानादेव तन्निवृत्त्युपपत्ते हेत्वन्तरप रिग्रहे कल्पनागौरवमितिचेन्न, श्रुतेतदभावात् , तत्परिग्रहएव तत्प्र सगाच । नहि श्रुतहान न्याय्य । येच ब्रह्मव्यतिरिक्त सर्वं मिथ्येति प्र योजकज्ञानवन्त , तेपि चक्षुरादिगततिमिरादिदोषनाशाय प्रतिभट

वाक्यतस्तुनज्ञानस्यापीत्यत्राह (ब्रह्मवेदेति) एवमपि ज्ञानस्यस्वरूपेण वि धातुमशक्यत्वकुतइत्यत्राह(नचास्येति) प्रमाणपरतन्त्रस्यज्ञानस्यनविधेयता, विद्धचभावेतदमाप्तौहि विधि स्यादित्यर्थ । (विस्रम्भमिति) विस्रम्भयो ग्यतानूद्यत इति भाव । (मिथ्याभूतानामिति) ततश्च विश्वमिथ्यात्व ज्ञानेन निवृत्तिसम्भवेपि तन्निवृत्त्यर्थतयाऽन्यस्यापि विधानमविरुद्धमित्य र्थ । (प्रयोजकेति) ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन मिथ्यात्वोपदेशजन्यज्ञानादेवेत्य र्थ । तदभावात – आभिमायिकोदोष स्तच्छब्देन गृह्यते । (तत्परिग्रह इति) परिग्रह कल्पना । (येचेति) अनेन व्यभिचार स्वमवृत्ति

भंगायच भेषजशोषादीन् प्रयुञ्जानादृश्यन्ते, नपुनर्मिथ्यात्वाध्यवसाय महाभेषजं प्रमाणयन्तो जीवमामते । आहुश्च । " मायावादिमतस्याश्च-महारोगेण [दूषि] पीडिताः । मच्छेदायानादृश्यन्ते । किश्चभेषजकांक्षिणः ॥" इति । तस्मादविद्यायामपि मिथ्यात्वाध्यवसायस्य प्रयोजको-पदेशश्चशास्त्रिद्धावपि दोषान्तरवेदक ज्ञानेतरहेतुनिवर्त्यत्वाविरोधात् त दर्थकर्मांगकोपासनविधानं नानुपपन्नं । उक्तंचवरदराजाचार्यैः " य थाहराँतकीग्यदः क्रियतेदोषशांतये । तद्दुरितशान्त्यर्थं क्रियतांहरि-कीर्तनं " इति । यत्तूक्तं नज्ञानं स्वरूपेणविधातुंशक्यमिति, तत्किज्ञा नस्याभाव्यरूपतया, उताभावार्थतया, यद्वा साक्षात्प्रयत्नविषयत्वाभा वात्, अथवा साक्षात्पुरुषव्यापारत्वाभावात् , उतसांशभावनानु-प्रवेशायोग्यत्वात् , अन्यस्माद्वाकुतश्चिदिति । नप्रथमः, भवत्पक्षेवृत्तिरू पस्य परपक्षेत्वात्मविशेषगुणस्य असत्पक्षेतु तदवस्थाविशेषरूपस्य क रणाधीनतयाभाव्यत्वसिद्धेः । आहुश्च " कादाचित्कस्वभावस्य भा व्यत्वं केनवार्यते । तस्मात्कारणजन्यत्वे चार्वाकमतचर्वणम् ॥ " इति । नद्वितीयः, " ज्ञा अवबोधने " इतिभावार्थतयैव पाणिनीयस्मरणात् , आत्मस्वरूपभूतज्ञानस्य तु विधानप्रसंगाभावात् ।

विरोधश्चोक्तः । बाधितानुवृत्त्यादिभिस्तदुपपादनेपि अननुवृत्त्यर्थमपि भेषजपानवद्विद्यानुवृत्त्यर्थमेव साधनान्तरविधानं संभवतीत्याशयः । (नप्रथमइति) भाव्यपदेन साध्यत्वं विवक्षितम् । (कादाचित्केति) अत्र पूर्वांशमिहोपजीव्य । यद्वा – भाव्यत्वं साक्षात्परंपरोदासीन्येन कृतिसाध्यत्वं भाव्यत्वंच करणाधीनतयेति, केषांचिज्ज्ञानानां पुरुषप्रय त्नाधीनकरणजन्यत्वदर्शनेन भाव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । सिद्धेहि करणाधीनत्वे तत्प्रयोजकप्रयत्नाधीनतास्यात् , तदेव नेत्यत्राह (तन्येति) (भावार्थतयेति) कृञ्ज्ञाधात्वर्थतया पाणिनीयस्मरणादित्यर्थः । वृत्तिरेवभावार्थः । आत्मस्वरूपभूतन्तु ज्ञानमभावार्थत्वाद्विधेयमित्यत्राह (आत्मेति)

न तृतीयः, प्रयत्नस्याविधेयत्वप्रसङ्गात्, लोकेऽपि स्वाभिमतकार्यार्थं प्रयतेतेति प्रयत्नविषयविधानदर्शनात् । न चतुर्थः, भावार्थान्तराणामप्यविधेयत्वप्रसङ्गात् । न पञ्चमः, यष्टव्य इत्यादौ यागादेरिव द्रष्टव्य इत्यादौ दर्शनादेरपि तदनुप्रवेशे विरोधाभावात् । नापि षष्ठः, ज्ञानविधिविरोधिनः कस्यचिदन्यस्यापि कुतश्चिदसिद्धेरभावात् । किञ्च — यदि ज्ञानं न विधेयं कथं तर्हि यागादिविधिरपि न भज्येत, यागोऽपि हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मा बुद्धिविशेषरूप एव । एवञ्च द्वादशाहे अविवाक्ये दशमेऽहनि बुद्धिविशेषरूपस्य मानसग्रहादेः कथं विधेयतेष्यते, कथं वा मनश्चिताद्यग्नीनां दृष्टिरूपाणां तत्त्वविषयाणां चोपासनानां विधेयत्वमिष्यते, कथञ्च दर्शनार्थतयापि श्रवणमनननिदिध्यासनानि विधेयानीच्छसि, तान्यपि ज्ञानविशेषरूपाण्येव । ननु न तानि ज्ञानरूपाणि, अपितु तदर्थव्यापाररूपाणीति चेत्, तन्न, तदर्थत्वे सत्यपि तेषामपि स्वरूपस्य ज्ञानरूपत्वात् ।

अस्माभिरपि स्वरूपभूतज्ञानस्य विधानं नेष्यत इत्यर्थः । (लोक इति) ब्रह्मचर्यं भोजने प्रयतेतेत्यादाविष्टसाधनत्वबोधनरूपविधानस्य दर्शनादित्यर्थः । (भावार्थान्तराणामिति) पुरुषशब्देनात्मविवक्षायां प्रक्षेपादेर्विधेयता न स्यात्, शरीरपरत्वे तु त्यागादेर्विधेयता न स्यात् । (अनुप्रवेश इति) केनेत्यंशानुप्रवेश इत्यर्थः । (कुतश्चिदिति) प्रमाणादित्यर्थं । ननु श्रवणादीनां न ज्ञानत्वं, परोक्षापरोक्षज्ञाने क्लृप्तकारणाजन्यत्वात्, किन्तु ज्ञानाभासः पदार्थान्तरं, अन्तःकरणसमवेतं ज्ञानं सुखाद्यष्टगुणातिरिक्तान्तःकरणविशेषगुणभिन्नं पदार्थत्वात् सुखादिवत् । न चाप्रयोजकत्वं प्रत्यक्षासिद्धायावृत्तेः क्लृप्तकारणाजन्यत्वेन ज्ञानत्वायोगात् । न च तस्मिन् मनः करणमिति वाच्यं, मनसः प्रमाश्रयत्वेन तदकरणत्वात्, अतः इन्द्रियादिवज्ज्ञानार्थत्वाच्च ज्ञानमिति शङ्कते (ननु न तानीति) (तदर्थत्व इति) अयंभावः, श्रवणादीनां ज्ञानत्वं तावदनुभवसिद्धं — ध्याने तु विद्युपास्त्योर्व्यतिरेकेणोपक्रमोपसंहारदर्शनेनापि ज्ञानत्वमवगम्यते । न चान्यत्र क्लृप्तकारणविरहाद्ज्ञानत्वं, ज्ञानत्वे प्रामा-

णिकेः सिद्धेस्त्वन्यत्रफलप्रकारणाभावेपि सामग्र्यन्तरस्यैव कल्प्यत्वात्। अन्यथा प्रत्यक्षे फलप्रकारणविरहा दनुमितेरप्यज्ञानत्वप्रसंगात्। स्वभावतस्तु मनसएवकारणतया ह्यन्यत्र फलप्रकारणविरहः। नच-मनसः प्रमाश्रयत्वमेवेतिवाच्यम्, आत्मनएव ज्ञानाश्रयतया मनसःकारणत्वसाधनात्। किंच निदिध्यासनं तावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानः, ध्यानानन्तरं एतावन्तं कालं भगवन्तमस्मार्षमिति प्रयोगानुभवदर्शनात्, ध्याने ध्रुवास्मृतिरित्यादिश्रौतप्रयोगाच्च। स्मृतेश्च ज्ञानत्वं तवापीष्टम्। अतस्संस्कारादेस्सत्वान्नान्यत्र फलप्रकारणविरहः। अतएवानुभवप्रयोगदर्शनात् दृष्ट्युपासनस्याप्याहार्यारोपसन्तानात्मकस्य ज्ञानत्वंसिद्धम्।

मननमपि युक्तिभि रेवमेवैतदिति व्यवसायः। तच्च ज्ञानमेव, "मनुअवबोधने" इति धातोर्निष्पन्नत्वात्। श्रवणमपि शाब्दज्ञानविशेषएव – तत्रैव स्वारस्यात्। श्रवणमननयोर्निरुक्तहेतुभूतव्यापारत्वेपि व्याप्तिसहचारलाघवोपक्रमादिप्रतिसन्धानातिरिक्तस्य मनोव्यापारस्यादर्शना त्तेषांचज्ञानरूपत्वात् ज्ञानविधिस्तवाप्यवर्जनीयः। यदप्युच्यते, ज्ञानस्य बहुशः कृतिव्यभिचारात्कृतिसाध्यत्वाभावान्न विधेयत्वमिति। तन्न। वाय्वादिनोदनाधीनक्रियायाः कृतिव्यभिचारेण योगादेरपि कृत्यसाध्यत्वप्रसंगात्। किंच प्रत्यक्षादिमनोवृत्तौ कृतिसाध्यत्वादर्शनाच्छ्रवणाद्यात्मकमनोवृत्तेरपि कृतिसाध्यत्वाभावप्रसंगः। यदुक्तं जीवकर्तृकक्रियायां कृत्यव्यभिचारइति। तन्न। नतावज्जीवकृतिसाध्यत्वं कृतिमात्रसाध्यतावच्छेदकं - ईश्वरकृतिसाध्ये अव्याप्तेः, नापि जीवकृतिसाध्यतावच्छेदकं आत्माश्रयात्। नच - जीवकर्तृकक्रियात्वं नात्रावच्छेदकतयाऽभिमतं, किन्तु, यागादिक्रियाविशेषउपलक्ष्यते, तत्रचास्त्येवाव्यभिचारः, ज्ञानन्तु जीवकर्तृकं कुत्राप्यप्रसिद्धमेवेति वाच्यम्। तवमते अवधारणात्मकब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि निदिध्यासनादिद्वारककृतिमन्तरेणासिद्धेः। नच - कृत्यव्यवधानाभावा न्न कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यम्। घटादेः कृतिसाध्यत्वाभावप्रसंगात्। नच - निदिध्यासितव्यइति निदिध्यासनस्य विहितत्वात् तत्कृत्यतिरिक्तदर्शनहेतुकृत्यभावाच्च दर्शनविधिर्व्यर्थइति-वाच्यम्। तर्हि ततएवाविधानमिति स्यात् नतु कृत्यसाध्यत्वात्। वस्तुतस्तु दर्शनसमानाकारध्यानस्य विधेयत्वा त्तस्यचकृत्यव्यभिचारात्

श्रवणंहि नाम तत्त्वदर्शिन आचार्यात् न्याययुक्तार्थग्रहणं, मननमपि तथा एवमेवैतदिति युक्तितः प्रतिष्ठापनरूपो व्यवसायः, निदिध्यासनमपि अनवरतभावनात्मकस्मृतिसन्तानः । तदेवमेषां ज्ञानभूतानामेव यदि विधेयत्वमिष्येत, कथं द्रष्टव्यइत्यत्र दर्शनस्य विधेयत्वं नेष्यते । तथाच, विष्णुर्यष्टव्य इत्यादौ विधिबाधनदर्शनात् । सर्वत्रस्याच्च तद्बाधोऽदर्शनेवा नबाधनम् ॥ अथच ध्यानफलतयादर्शनमनूद्यतइतिमन्यसे, तदा मननध्यानयोरपि पूर्वपूर्वफलतयाऽनुवादइतिकिं न कल्पयसि । अस्त्वेवमितिचेन्न, "फलोपकार्यङ्गतया श्रवणादिवयविधि" रितियुष्माभिः प्रतिपादनात् । तथाचैकत्रैवविधेयत्वमनुवाद्यत्वञ्चेति विरोधः, नहि विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरनुमन्यते तान्त्रिकैः । उक्तंहि "उद्देशेनानुवादेन प्राधान्येन समन्वितः । उपादानविधानत्वा गुणत्वञ्चावदस्यते" इति । "उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्" इतिसूत्रोक्तन्यायेनोपासनस्य सांसारिकफलोत्तीर्णे प्राकरणिकस्वरूपाविर्भावपूर्वकनिरतिशयानन्दब्रह्मानुभवाख्यफलेसति द्रष्टव्यइत्यत्र निष्कारण

ज्ञानं नविधेयमित्यनुपपन्नं, ज्ञानार्थस्य ज्ञानत्वमविरुद्धं पदज्ञानादिवदिति । दर्शनान्तरस्य विध्यदर्शनान्न ब्रह्मदर्शनस्य विधेयतेत्यत्राह (तथाचेति) यदि क्वचिद्दर्शनेविध्यभानाद्दर्शनान्तरेऽपि नविधिः, तर्हि-"विष्णुरुपांशुयष्टव्यः प्रजापतिरुपांशुयष्टव्यः अग्नीषोमावुपांशुयष्टव्यौ" इत्यादावनुवादरूपत्वस्य स्थापनाज्ज्योतिष्टोमादावपि विधिर्नस्यात् । यदि तत्र भासितदभावाभ्यां विशेषः तदा प्रकृतेऽपि सएव विशेषोऽङ्गीकार्यइत्यर्थः (दर्शनइति) ब्रह्मदर्शने विधिबाधनं न स्यादित्यर्थः । (तदेति) श्रवणमात्राद्यवान्तरव्यतिरेकेण मननाद्यसिद्धेर्यदिविधेयता तदा दर्शनेऽपि तुल्यमितिभावः (फलेति) फलोपकारितया अङ्गतयाचेत्यर्थः । फलोपकारित्वञ्च फलकरणत्वं, करणत्वं श्रवणस्य, अङ्गत्वमितरयोः । (विरोधइति) अयञ्च मनननिदिध्यासनयोस्तु सन्धेयः । एवं सम्प्रतिपन्नपापध्वंसदृष्टान्तेन दुःखध्वंसस्य साध्यत्वेपि नित्यत्वमुपपादितम् । वस्तुतस्तु पापध्वंसएव मोक्षः, तत्रच साध्यत्वे

विधिभंगप्रयासेन दर्शनस्यफलत्वं किमर्थं कल्प्यते । नियोगसाध्य त्वे मोक्षस्यानित्यत्वप्रसंगादितिचेन्न, मोक्षशब्देन दुःखध्वंसविवक्षायां सा ध्यत्वेऽपि नित्यत्वोपपत्तेः, प्रायश्चित्तधर्मसाध्यपापध्वंसवच्च । नच दुः खप्रध्वंसोमोक्षः, किन्तु दुःखहेतुसर्वकर्मध्वंसः, दुःखस्यक्षणिकत्वेन स्व यमेव विनाशात् । पुनर्दुःखानुत्पत्तिविवक्षायां तस्यासाध्यत्वाभावेन प्रसंज काभावः । ब्रह्मस्वरूपविवक्षायामपि तेनैव दत्तोत्तरत्वं । नह्यनादि सिद्धं ब्रह्म उपायसाध्यमित्यनुन्मत्तोब्रवीति । स्वरूपाविर्भावविवक्षायाम पि नियोगविशेषा दत्यन्तवृत्ते प्रतिबन्धे स्वरूपमात्राधीनस्य स्वरूपा विर्भावस्य स्वरूपवन्नित्यत्वा त्पुन.प्रतिबन्धाभावाच्च नित्यत्वमुपपद्यते । ननु यद्युपासनविधेः फलतया मोक्षः स्वीक्रियते, तर्हि श्रवणमनन- दर्शनविधीनां किंफलमितिचेन्न, श्रोतव्योमन्तव्यइत्यनयो र्विधित्वाभावात्, द्रष्टव्यइत्यस्यतु पृथग्विधित्वाभावात्, निदिध्यासनापरपर्याय मुपासनमेव द र्शनरूपं तस्मि न्विधेयं । तथाहि श्रवणंतावत् सांगसशिरस्कस्वाध्यायाध्ययन जनितापात प्रतीतिविदितपुरुषार्थतत्साधननिर्णयार्थिनः पुरुषस्य रागतएव सिद्धमिति नतत्रविध्यपेक्षा । श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य तदपि ततएवसिद्ध मिति नतत्रापि । अतोयथावस्थितवाक्यार्थाध्यवसायस्य ध्यानोपकारकत्वात् तज्जनकयो श्श्रवणमननयोरिहानुवादएव । ध्यानन्त्वप्राप्तत्वा द्विधेयमेव ।

पि नित्यत्वं संम्प्रतिपन्नमेवेत्याह (नचेति) (पुनः प्रतिबन्धेति) यद्य पि प्रतिबन्धकं नकार्यविनाशकं किन्तु तदुत्पत्तिविरोधि, तथाप्यत्र चक्षुरादिजनितज्ञानावस्थायाः प्रतिबन्धकीभूतकर्मणानिवृत्तिदर्शनादिहापि पुनः प्रतिबन्धसत्त्वे तच्छंकास्यात्, तन्निराकरणार्थमिदमुक्तं । न- चैवं चक्षुरादिजन्यज्ञानस्य द्वितीयक्षणएव निवृत्तिः स्यादितिवाच्यम् । यादृशं प्रतिबन्धकं तादृशस्यैव निवर्तकत्वात्, चक्षुरादिसंमयोगाद्यभा वविशिष्टच धर्मप्रतिबन्धकं, चक्षुस्संमयोगादिच तदोत्तेजकं, नचैतद्द्वि तीयक्षणेऽस्ति, नच चक्षुरादेरुत्तेजकत्वे ज्ञानकरणत्वानुपपत्तिः, सा क्षात्कारत्वानुमितित्वादिवैजात्यप्रयोजकतया करणत्वस्याप्यावश्यकत्वा दितिभावः । (नतत्रापीति) विध्यपेक्षेतिशेषः । ननु ध्यातृरूपगोचर

यद्यपिचात्र विषयस्यानुकूलत्वा चाविन्धनेऽपिरागस्सम्भवति, तथापि तत्तद्गुणविशेषविशिष्टस्यादृष्टस्यानुवर्तनीयस्य साधनस्य फलसाधनत्व नियमन्तरेण तथाविधविशिष्टानुष्ठानस्यरागप्राप्तत्व नसम्भवति, साचनियमोदनैव, तन्मूलश्च रागोद्यागादिष्वपि समानो विधेरपेक्षितश्चेति नदोष । ननु यदिध्यानोपकारकतया श्रवणमननयोरनुवाद स्तर्हि अदृष्टत्वद्भेदनविधिरस्तु ध्यानन्तु तदुपकारकत्वेन सिद्धत्वाच्छ्रवणादिवदनूद्यतइतिकल्प्यमितिचेन्न । ध्यानस्य दर्शनोपकारकत्व किं मदृष्टद्वारा, उतदृष्टद्वारा । नपूर्व तस्य चोदनामन्तरेणासिद्धे । उत्तरत्रापि दर्शनशब्देन किं चाक्षुष ज्ञान विवक्षित, उतप्रत्यक्षमात्र, यद्वाप्रत्यक्षसमानाकारमिति, आद्ये "नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचा मनसातुविशुद्धेन" इत्यादिश्रुतिविरोध ।द्वितीयेऽपि किंलौकिकप्रत्यक्ष उतयोगिप्रत्यक्ष, पूर्वत्र्यानस्य लौकिकप्रत्यक्षजनकतायामन्वयव्यतिरेकाद्यभावेन अदृष्टद्वारा तत्सिद्धौ तत्रापि चिरपरिचितत्वादादिव विध्यपेक्षैव । भावनाबलजन्तुप्रत्यक्ष नाभ्युपगच्छाम । तस्यच 'वृक्षेवृक्षेचपश्यामी' तिवद् भ्रान्ता स्मृतिर्वेशद्यमात्रेण पर्यवसानात् । नभ्रान्ति जनकत्वात् । नापिस्मृतिर्वैशद्य, अक्षपक्षार्गीकारप्रसंगात् । इतरत्तु योगिप्रत्यक्षस्य प्रकृष्टादृष्टजन्यत्वाच्चन्मूलविध्यपेक्षाया निदिध्यासितव्यइत्ययमेवात्रविधिरङ्गीकार्य । तृतीयेतु

श्रवणमननयोर्मोक्षार्थतया विधानस्यात , रागप्राप्तस्यापि राजसूयांगतया-विदेवनादेर्विधानवदिति शङ्का परिहरन्नुपसंहरति (अतइति) मोक्षसाधनत्वेन ध्याने विदिते तोतएव ध्यानोपकारत्वेन सिद्धयो श्रवणमननयोर्ध्यानार्थतयैव प्रवृत्ते स्तत्तएव ध्यानसिद्ध्या मोक्षसिद्धे र्न तत्रमोक्षार्थमपिविध्यपेक्षा, राजसूयमतितु विदेवनादीनां लोकतो गतत्वेनाप्राप्तेर्नियतानुष्ठानसिद्धये तदङ्गतया विधान युक्तमेव, अतश्श्रोतव्योमन्तव्य इत्यनुवादएवेति । (तचदिति) अविच्छिन्नदर्शनरूपत्वगीतिरूपत्वाद योगुणा.। नन्वेव गुणानामप्राप्तत्वयाविधानेऽपि स्वरूपस्य विधान न स्यादित्यत्राह (फलेति) फलसाधनतया प्राप्तयभावात स्वरूपस्यैव

विदेवनवद्विधेयतेत्यर्थः । एतेन - यदुक्तं कैश्चित् " उपायत्वदशाप्रभृति भगवज्ज्ञानं प्रीतिरूपमिति वदतां भवतां मते कृतश्रवणमननंप्रति भगवतोऽत्यन्तानुकूलतया तदनुकूलविषयचिन्तनेच रागतएव प्रवृत्ते स्तच्चिन्तनरूपनिदिध्यासनस्यैव विधिर्नस्यात्, तत्र रागप्राप्ते चिन्तने अविच्छिन्नत्वादिगुणविधानंचे द्रागप्राप्ते श्रवणे गुरुमुखपूर्वक त्वादि विधानं श्रवणादिवाक्येष्वस्तिव" ति, तन्निरस्तं । तथाहि । किमत्राज्ञातज्ञापकत्वमत्रसंभवति उताप्रवृत्तप्रवर्तकत्वं, नाद्यः, निदिध्यासनस्य मानान्तरेण मोक्षसाधनत्वेनाप्राप्तेः तदुद्देशेन विधानसंभवात् । न द्वितीयः, मोक्षार्थिनो विधिं विना तत्र प्रवृत्त्यसंभवात् । ननु मोक्षार्थिन स्तत्र प्रवृत्त्यभावेपि सुखरूपे तस्मिन् भगवद्ध्याने तदुद्देशेन प्रवृत्तौ तत्स्वाभाव्यान्मोक्षोऽपि सेत्स्यतीतिचेन्न, नहि भगवद्ध्यानमात्रं प्रीतिरूपं – इदानीं तदद्दर्शनात्, किन्तु – अहरहरनुष्ठीयमानानभिसंहितफलभगवत्समाराधनात्मकनित्यनैमित्तिकादिभिः परिशुद्धे मनसि शान्त्यादिपरिष्कृते अहरहरभ्यासाधेयातिशयस्य ध्यानस्य बहुकालसाध्यस्य प्रीतिरूपत्वमिष्यते । नच निरतिशयनित्यपुरुषार्थेच्छां विना शमदमादि संभवति । नापि ध्यानरूपसुखस्यावगमेऽपि तस्य वैषयिकसुखवदेवाल्पास्थिरतया त्रिवर्गभावव्येन प्रतिबन्धाच्च बह्वायाससाध्या योगकर्मादिप्रवृत्ति विषयनिवृत्तिश्च संभवति । यच्चोक्तं तैरेव, " भवद्भिरपि ' सहकार्यन्तरविधिः ' इतिसूत्रे ' तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य ' इत्यादिवाक्ये रौपदेशिकार्थाधिगमस्य पुनः पुनर्ब्रह्मसंशीलनस्यच विधिरङ्गीकृतत्वेन तयोरेव श्रोतव्योमन्तव्यइत्याभ्यां विधिरस्तु, औपदेशिकार्थाधिगमादौ श्रवणादिपदप्रयोगा" दिति ॥

तदिदमाचार्यैरेवाशंक्य निरस्तं, ननु न्यायोपेतवाक्यमात्रानवगम्य केवलोपदेशगम्यार्थविशेषश्रवणं श्रोतव्यइत्यत्र विधेयमितिचेन्न, मननपूर्वभावितया श्रवणस्य न्यायानुगृहीतवाक्यजन्यरूपत्व.वगमा च्छब्दस्वारस्याच्च । नच मन्तव्यइत्यालंबनसंशीलनरूपमननविधिरिति वाच्यम्, श्रवणशब्दस्य न्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञानइव मन्तव्यशब्दस्य तत्प्रतिष्ठापने प्रसिद्धिमाद्युर्यात, तस्यचापवादाभावात्, उभयोरप्राप्तार्थ-

द्रष्टव्यइत्यनेन ध्यानस्यैवैशद्यलक्षणविशेषविधानमिति तदेव सामान्यतो निदिध्यासितव्यइत्युच्यतइति वैशद्यविशिष्टध्यानासिद्धा ध्यानदर्शनयोस्साध्य साधनभावाभावात् कथं दर्शनार्थतया ध्यानानुवाद । नन्वेवमस्तु ध्यानस्यविधेयता, दर्शनन्तु योगिप्रत्यक्षात्मकं पृथग्विधेयमिति किं नाङ्गीक्रियते, पृथक्फलनिर्देशाभावादिति नवक्तव्यं मोक्षार्थतया विधेयस्य दर्शनस्य प्रधानत्वे तन्निर्वर्तकतया ध्यानस्यापिविधाने पृथक्फलनैरपेक्ष्या त्प्रधानवाक्यार्थैक्योपपत्तेश्च, अन्यथा दर्शनशब्दस्य मुख्यार्थभगश्चेतिचेन्मैवम्, "ध्रुवास्मृति, स्मृतिलम्भेसर्वग्रन्थीनांविप्रमोक्ष " इतिक्वचिद्ध्रुवानुस्मृते साक्षात्सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षहेतुत्व श्रूयते स्मृतिलम्भइति सप्तम्या । क्वचित्तु 'भिद्यतेहृदयग्रन्थिश्छिद्यन्तेसर्वसंशया । क्षीयन्तेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टे परावरे " इतिदर्शनस्य तथैव फलसाधनत्वं श्रूयते । अनयोर्न तावदेक फलसाधनयोर्विकल्प, गुरुलघुविकल्पायोगात । अधिकारिभेदेनव्यवस्थितविकल्पकल्पनायामतिगौरव, विकल्पकल्पनतद्व्यवस्थाकल्पनाचेति ।

विधायित्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ननु दर्शनरूपताविशिष्टध्यानविधिवदुपदेशगम्यार्थश्रवणयुक्ताश्रयमननविशिष्टनिदिध्यासनविधि. किं नस्यात्, मैवं, चतुर्ष्वंशेषु विधेस्तात्पर्यकल्पनादपि द्वयोस्तत्कल्पनस्य लघुत्वात् । नचास्मिन् वाक्ये विधानाभावा दौपदेशिकार्थाधिगमालम्बनसंशीलनयो रसिद्धिश्शङ्कनीया, "तस्माद्ब्राह्मण पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यंच पाण्डित्यंच निर्विद्याथमुनि " इत्यनन्यथा सिद्धवाक्यान्तरसिद्धत्वात् । किञ्च सर्वत्र निगमाधीनार्थावधारणस्य न्यायानुसन्धानात्मकमननस्य च निदिध्यासनसहपाठा दिहापि तत्सहचरितयो स्तथात्वमेवयुक्तं, "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेनच । त्रिधाप्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥ " इति स्मृतौ " श्रुत्वामत्वातथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयंचपराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम् ॥ " इति त्वदुदाहृतश्रुतावन्यत्रापि तथा दर्शनात् । (साध्यसाधनभावाभावादिति) निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्यइति पदयोरेकविषयत्वेन तदर्थयो साध्यसाधनभावाभावादित्यर्थ. । निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्यइत्यनयो रैवं

भिन्न-विकल्पस्य प्रयोगभेदेन प्रामाण्यत्यागा प्रामाण्यस्वीकार त्यक्तप्रामाण्य स्वीकार स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागावृत्तिरूपाष्टदोषदुष्टत्वादन्याय्यत्वमेव । नाप्तिसमुच्चयः, यौगपद्यस्याशक्यत्वात् । क्रमेप्युपकार्योपकारकयोरुपका र्यस्य फलहेतोरङ्गिनः स्वाङ्गेनसह समुच्चयायोगात् । नच क्रमिकयो रपि दर्शपूर्णमासयोरिव ध्रुवानुस्मृतिदर्शनयो रेकं करणत्वं, तदुप स्थापकश्रुत्याद्यभावात् । नच अङ्गभूतायां ध्रुवानुस्मृता वङ्गिनोदर्शनस्यैव फल कीर्यतइति न विरोधइति वाच्यं, अंगांगिभावस्याद्याप्यनिश्चित- त्वात्, दृष्टद्वारस्यासिद्धेः, अदृष्टद्वारकल्पने गौरवात् । स्वतः प्रतीयमा- नार्थभङ्गेच श्रुतहानिदोषात् । नचात्रप्रजापतिवाक्यवनयः, भूयसांन्या यविरोधात्, " द्वयोर्बहूनांस्वचनं " इतितान्त्रिकाः । भूयांसिहिवाक्या नि ध्यानोपासनादिशब्दैर्ध्रुवानुस्मृतिमेव मोक्षसाधनमभिदधति । नकेवलं श्रुतिरेव, स्मृतीतिहासपुराणसर्वोत्तरतन्त्रयोगसाङ्ख्यशास्त्राण्यपि । द र्शनत्वं च पवाक्यावसितम् । एवं मीश्वरोपासनस्यैव भूयोभिर्वाक्यै र्मोक्षसा धनत्वावसायात् तदन्यनिषेधश्रुतिसामर्थ्यात् कासांचित्जीवोपासनानां मोक्षसाधनतया श्रुतानां यथायोगं जीवविशिष्टपरमात्मविषयतया अंगत

र्योभावे द्रष्टव्यइत्यस्य दर्शनसमानाकारत्वोपचारहेत्वभावेन नतादर्थ्ये न लोकसिद्धसाधने ध्याने प्रवृत्तिसंभव इति भावः । किं युगपदनुष्ठि तयोस्समुच्चयः उतक्रमेणेत्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति (यौगपद्यस्येति) क्रमेपि किमङ्गाङ्गिनोस्समुच्चयः उतप्रधानयोः, आद्यमाह (क्रमेपीति) (उपकार्यो पकारकयोरिति) सतोरितिशेषः । द्वितीयमाह (नचक्रमिकयोरिति) य था दर्शपूर्णमासाभ्यामितिद्विवचना त्समुच्चयः तथेहनास्तीत्यर्थः । ननु ए कफलोद्देशेनमास्तूभयोस्समुच्चयेनाविधिः किन्तुदर्शनमेवफलार्थविधीयते, तदङ्गभूतस्मृतौतु तत्फलस्यानुवादमात्रमित्याशङ्क्याह (नचाङ्गेति) स्वतः- स्वरसतः, सचार्थःसाक्षात्साधनत्वम् । (नचात्रेति) तत्रहिजीवोपास नस्य मोक्षसाधनताप्रतीतावपि तम्ययशाङ्गत्वमेव, एवं ब्रह्मोपासनस्यापि

याग निर्वाह, अत्रतु नतथेति विशेष । अत परिशेषाद्ध्यानुस्मृति दर्शनयो रैक्यएव पर्यवसान । विस्तृतश्चैतद्भाष्यएव - छागपशुन्यायेन वेदनध्यानादिशब्दानामुत्तरोत्तर विश्रान्तिप्रतिपादनात् । एवस्थिते स्मृतिदर्शनशब्दयोर्मुख्यैकार्थासम्भवे कस्यचिदुपचारिकत्वमावश्याश्रयणीयमितिचाव धारिते स्मृतिशब्देन प्रत्यक्षज्ञानोपचारेऽतिशयासिद्धे दर्शनशब्देनतु स्मृतेरुपचारे प्रत्यक्षसमानाकारतारूपवैशद्यातिशयलक्षणविशेषसिद्धेश्च दर्शनशब्देन विशदतमाध्रुवानुस्मृतिरेव विवक्षितेत्यङ्गीक्रियते । अतोऽत्रापि निदिध्यासितव्यइति ध्रुवानुस्मृतिविधानात् द्रष्टव्यइत्येतदपि तद्विशेषसमर्पकमिति । तेन " स्मृतिलम्भेसर्वग्रन्थीनांविप्रमोक्ष " ' तस्मिन्दृष्टेपरावरे " इत्यत्र छागपशुन्यायनिर्णीतोऽर्थ एकस्मिन्नपिवाक्ये निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्यइत्यनयो रप्यार्थीयतइति नविरोध । नच तव्यप्रत्ययद्वयविरोध, " अग्नयेपथिकृत"इत्यादिषु एकविधेयत्वेपि चतुर्थीद्

रित्यर्थ । (नतथेति) नभूयःश्रवणाभावेनापिनिषेधइत्यर्थः । (एवस्थितइति) ननुदर्शनशब्दलक्षणाभयाद्भिन्नार्थत्वमेववाच्यमितिचेन्न, वाक्यस्वारस्यानुसारेणपदलक्षणायान्याय्यत्वात्, अतएवगङ्गायांघोषइत्यत्रलक्षणा । (स्मृतिशब्देनेति) स्मृतिसमानाकारत्वहि ज्ञानत्वादि, तच्च दर्शनविधानादेवासिद्धम्, तथाच दर्शनविध्यसिद्धस्य विधेयस्यासिद्धेर्ध्यानविध्यानर्थक्य । दर्शनसमानाकारोपचारेतु वैशद्यस्य ध्यानविधिमात्रेण तदलाभाद् द्रष्टव्यइत्यस्यापि सार्थकत्वमित्यर्थ. । दर्शनशब्दस्य चाक्षुषज्ञाने मुख्यस्य प्रत्यक्षपरत्वेऽपि लक्षणैव, अतउभयोर्लक्षणापेक्षया एकस्यापिमुख्यार्थो परित्यागोन्याय्यइत्यपिद्रष्टव्यम् । एव "स्मृतिलम्भेसर्वग्रन्थीनांविप्रमोक्षः" "तस्मिन्दृष्टेपरावरे" इत्यत्रनिर्णीतमर्थ निदिध्यासितव्योद्रष्टव्यइत्यत्रातिदिशति (अतइति)भिन्नवाक्यएवैतन्न्यायदर्शनात् कथमेकवाक्येप्रवृत्तिरित्यत्राह (तेनेति) विशेषसमर्पकत्वेनेत्यर्थ । नहि न्यायप्रवृत्तौ भिन्नवाक्यत्व मेकवाक्यत्ववा प्रयोजक, किन्तु सामान्यविशेषभाव, सचेहाप्यस्तीतिभाव । (नचेति) विशिष्टविधेरेवेनलाभादितिभाव । (अग्नयइति) तत्रापि विशिष्टस्यदेवतात्व मेकनैवप्रत्ययेनलभ्यते, अत उभयत्रा

यत्नदाविरोधात् । एवस्थिते यदिवाक्यार्थज्ञानस्यमोक्षोपायता तदोपासनादिविधिनैरर्थक्य दुष्परिहर, शब्दजन्यप्रत्यक्षवादस्तुपरिहरिष्यते । यत्तु वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धकभेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणमनननिदिध्यासनाना मुपकारकत्वमुक्तम्, तदपि हास्य, वाक्यस्याकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिपरामर्शमन्तरेणापेक्षणीयान्तराभावात् । सत्यातुसामग्र्यावाक्यार्थज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्ते । नचप्रतिबन्धकमपि सामग्री वैकल्यपर्यवसितम्, यथाहु, “ प्रतिबन्धोऽपि सामग्रीतद्धेतुप्रतिबन्धक ” इति, विपरीतवासनाया प्रतिबन्धकत्वस्यैवासिद्धेः, सत्यामपि विपरीतसर्पादिवासनाया माप्तोपदेशलिङ्गादिभि सर्पादिबाधक तत्त्वज्ञान मुत्पद्यते । अतएवासम्भावनाविपरीतसम्भावनाख्यचित्तविक्षेपद्वारा भेदवासनाया प्रतिबन्धकत्वमित्येतदपिनिरस्तम् । यदिच भेदवासनानिरसनद्वारेणाद्वैतवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिरिष्यते, तदानकदाचिदपितदुत्पत्तिस्सेत्स्यति, उक्तंहि–“ यावच्छरीरपाताद्धिकिञ्चिद्वर्ततेवासना । तन्निवृत्तोकथ पुसा मुन्मीलननिर्मीलने ॥ ” इति । किञ्च अनादिकालोपचितानां पटुतरप्रत्ययाभ्यासादरै र्दृढतराभिरूढाना मपरिमितानां भेदवासनानां कतिपयकालसाध्याविशदप्रत्ययादिमूलाल्पीयस्तमाद्वैतवासनया निरसितुमशक्यत्वात् । किञ्च तत्त्वज्ञानेसति तद्विषयभावनया तद्विपरीतवासनानिरास तन्निरासेच तत्त्वज्ञानमिति मिथस्संश्रयत्वात्

विप्रत्ययान्तरमनुवादस्साधुत्वार्थंचेतिभाव । (एवमिति) एवस्त्वपक्षेस्थिते परपक्षेदोषउच्यतइत्यर्थः । (नैरर्थक्यमिति) वाक्यश्रवणादेववाक्यार्थज्ञानसिद्धिरितिभाव । अपदार्थतयासार्थक मित्याशङ्क्याह (शब्देति) (नचेति) प्रतिबन्धकइत्यनन्तर मितीतिशेषः, नचेत्येतदनेन सम्बध्यते । विपरीतवासना भेदभ्रमजन्यसंस्कारः । असंभावना अद्वैतनोपपद्यत इतिबुद्धिः । विपरीतसभावना भेदउपपन्नइतिबुद्धिः । (यथमिति) उन्मीलनादीनामप्यस्वत्वेन संस्कारजन्यत्वादित्यर्थ । (अनादीति) यदिविगाधिगोचरत्वादद्वैतज्ञानस्य भेदवासनानिवर्तकत्व तद्गुणेनादि

तदप्याहु " उत्पन्नेऽपि विज्ञाने वासनानुनिरस्यते । निरस्त वासनस्यैव विज्ञानमितिदुर्भण ॥ " इति । अनुत्पन्नस्य तत्वज्ञाने श्रवणमनननिदिध्यासनैः क्रमात्तन्निरासइतिचेत्, किन्तानितत्त्वगोचराणि उतातत्त्वगोचराणि, पूर्वत्र विपरीतवासनया सया तेषामप्यनुपपत्तिरेव । उत्तरत्रातत्त्ववासनया कथं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकवासनानिरासः । तथाच ' सागरस्तु नास्य हिमवद्गमनोपमः । " इति न्यायः । किञ्च अभेदज्ञाने सिद्धे भेदवासनानिरासस्य किमर्थमपेक्षा । तदसिद्धौ तु तत्प्रतिपक्षवासनानिरासाभिधानमनुत्थानं । नह्यभेदज्ञानप्रतीतिरभेदप्रतीतिमन्तरेणस्यात् । नच प्रतीतौनुवैशद्यावैशद्यादिवैषम्य त्वया वक्तुशक्य, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपायमाणस्य सर्वदैकरूपत्वात्, विशेषग्रहेच भेदप्रतीतिप्रसङ्गात् । नच व्यावहारिकभेदोऽप्यस्तीति वाच्यम्, भेदवासनानिरासद्वारेणाभेदग्रहस्य परमार्थविषयत्वात् । अतो नभेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणादित्रयस्य दर्शनोपकारकत्वमिति । यत्पुनरुक्त " ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति " इत्यादौ ज्ञानमात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते नहि प्रतिपन्नेऽर्थे नास्तिकत्वं न्याय्य । अतएवोच्यते " नैयाकरणमितिस्तर्केणापनेया " इतीति, तदप्यसत्, सामान्यशब्दाना विशेषे

निवृत्तिः स्यात्, यदि तावतामेकेननिवृत्तिर्नसंभवति तदातावत्कालध्यानेनैव तन्निवृत्तिस्स्यादितिभावः । (अनुत्पन्नइति) ध्यानध्यानादिज्ञानस्यानाद्येहेतुरितिभावः । (कथमिति) प्रत्युत विपरीतवासनावर्धकत्वमितिभावः । (तदसिद्धाविति) अभेदएवतात्विकइति ज्ञानेसत्येव तद्विपरीतभेदभ्रमनिरासभिलापोभवेत् नान्यथेति भावः (अभेदस्येति) अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपतया तस्यच निर्विशेषत्वात् स्वरूपेणैव तत्सदा विषयीक्रियते नतु कदाचित्कचिद्धर्मविशिष्टतया, अतोतिरिक्ताकारप्रकाशरूपवैशद्य न संभवतीत्यर्थः । (विशेषेति) तथाच ब्रह्मणस्सविशेषत्व स्यादित्यर्थः । (भेदेति) भेदवासनानिरासस्साध्यस्येत्यर्थः । (ज्ञानमात्रस्येति) मात्रशब्देन अज्ञानस्य ज्ञानविशेषस्यच निरासात् क्वचिन्मतेऽज्ञानत्वात्

पर्यवसानस्य पश्चविकरणादिन्यायसिद्धत्वात् । न्यायानपेक्षत्वे किं शारीरकशास्त्रेणापि । ध्यानोपासनशब्दयोश्च ज्ञानविशेषविषयतया ज्ञानसामान्यविषयवेदनादिशब्दानां तस्मिन् विशेषशब्दार्थ एव पर्यवसानं युक्तं, विकल्पसमुच्चयफलान्तरार्थाद्यसंभवस्योक्तत्वात्, तदुक्तम्— "अष्टदोषाद्विकल्पेस्तु गौरवं चव्यवस्थितौ । समुच्चयेऽनपेक्षास्या दङ्गाङ्गित्वं नमीयते ॥" इति । तथा विद्युपास्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनाच्च तयोरैकार्थ्यं सिद्धम् । "मनोब्रह्मेत्युपासीत" इति विहितमेवह्युपासनं "भातिचतपतिचकीर्त्या यशसाब्रह्मवर्चसेन यएवंवेद" इतिफलविधानार्थमनूद्यते । नह्यफलंविधायान्यत्सफलमनुवदितुं युक्तम्, एवं "यस्तद्वेदयत्सवेद" इति वेदनशब्दमात्रश्रवणाज्जानश्रुतिः तदर्थं "यांदेवतामुपास्से" इत्युपासिनानुवदति । एवमन्यत्रापि । तथा "तमेवंविद्वानमृतइहभवति । नान्यःपन्थाअयनायविद्यते" "नाहंवेदैर्नतपसा" इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्वेदनभक्तिशब्दाभ्यां मोक्षोपायमभिधाय तदपरोपायनिषेधपरयोः परस्परार्थप्रतिक्षेपानुपपत्तेः वेदनशब्देनापि तत्र धारावदविच्छिन्नभक्तिरूपज्ञानविशेषएव विवक्षितइति स्वीकर्तव्यम् । एवं ध्यानोपासनभक्तिशब्दसमानार्थतया वेदनादिशब्दानां विशेषविषयत्वे निश्चितेसति सामान्यमात्राश्रयणं न्यायानभिज्ञतानिबन्धनम् । तदुक्तं "परोक्षागमनिर्णीतो निपुणन्यायपूर्वकं । गर्दभादितुल्यत्वं गर्दभप्रायकल्पितम् ॥" इति । यःपुनर्वाक्यतःसिद्धस्यैव ज्ञानस्य विधेयत्वं न संभवतीति तदस्माकमिष्टमेव, ततोऽन्यस्यैव विधानोपपादनात् । प्रपञ्चनिवृत्त्यपरिशेषणार्थमोक्षवादः, वाक्यार्थज्ञानमात्रेणाविद्यानिवृत्त्यदर्शनात्, आहुश्च "रागद्वेषादियुक्तस्य शास्त्रश्रवणेपिहि । दृश्यतेऽन महं पूर्वो विवादोऽन्यवादिनां ॥" इति । ननु येषां वाक्यार्थज्ञानं जातं येषां अविद्यानिवृत्तिरस्त्येव, येषामनुत्पन्नास्ति तेषां तदपि नजातमित्यवसीयत इति चेत् तन्न, गुरुशिष्याणां साधनानुष्ठानसंभवात्, तदसंभवेन शिष्याणां ब्रह्मादेर्ध्यानविसंवादात् ।

परमाचार्यस्यापि । अथवाक्यार्थज्ञानेन निवृत्ताविद्याणामविद्यावत्ता आवश्यकाइतिचेन्न, नेत्र आपन्नत्वादिव्यापारस्य तच्चरणशरीरे स्थित्यादेस्तत्प्रयोजनस्य च प्रमाणिगमपूजापरानुग्रहादेः स्वतन्त्रप्रतिभान्यथानुपपत्त्यन्तरेणासम्भवात् । अविद्यानिवृत्तावपि बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासात् प्रत्यक्षादिविरोधः प्रवचनाद्युपपत्तिश्चेतिचेत् तन्न, भवत्पक्षे बाधितानुवृत्त्यसम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तत्राप्यविशदप्रतिपत्तिमात्रादविद्याविशेषवशाद्वा प्रवचनाद्युपपत्तिरितिचेन्न, विशदप्रतीतिपरामर्शरूपप्रत्यक्षसिद्धान्तयोर्विरोधात् । विशदाभ्यक्षिणमस्माकमाचार्याश्च वासुदेवादयोऽर्जुनादिभ्य उपदिशन्तीतिहि स्वीकृतमस्माभिः । नचाद्वैतसिद्धान्तप्रवर्तका स्वात्मना तदनभिज्ञतामनुमन्यन्ते । तत्राप्यविवादश्च । किञ्च प्रतिवादिनं प्रत्यभिचार्य कथं भवत्पक्षं प्रतिक्षिपसि । नतावदविदित्वैव, निराश्रयवादायोगात् । विदित्वाचेत् कथं तर्हि प्रतिवादिनाविदिते भवत्पक्षे भवतां ज्ञानानुपपत्तिः । नहि स्वोक्तं परे जा

श्चित् ज्ञानविशेषत्वात् न निदिध्यासनसाध्यत्वमित्यर्थः । (परमाचार्यस्येति) श्रवणासिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । (भवत्पक्षइति) दोषप्रयोजकवशाद्वा बाध्यतुल्यमिथ्यावागीयवाददित्यर्थः । (अविद्याविशेषेति) विशदज्ञानात्काचिदविद्यानिवृत्ता काचिन्नेति भावः । (विशदेति) शुद्धगुरुश्रवणेनार्थो मेऽविशदइति प्रत्यक्षविरोधइत्यर्थः । सिद्धान्तविरोधं विवृणोति (विशदाभ्यक्षिणेति) अविद्याविशेषात् प्रवचनादिपक्षे दूषणमाह (नचेति) त्वमेवाज्ञानापादनेन गुरुभ्यो द्रुह्यसि तेन स्वाज्ञानं नानुमन्यन्तइत्युपालम्भः । अज्ञानानुमतौ दोषमाह (तत्राप्यविवादइति) अद्वैतस्याज्ञाने त्वया तदसाधनात्तावयोर्विवादस्स्यात् । नहि किञ्चिद्ज्ञाने पि कस्यचिदज्ञानस्य निवृत्त्या व्यवहारस्सम्भवः — पूर्वदिनेऽज्ञाननिवृत्तौ उत्तरदिनेऽज्ञानान्तरसत्त्वेऽपि व्यवहारप्रसङ्गात् कृत्स्नतमोनिवृत्तौ तमोऽन्तरसत्त्वेऽपि व्यवहारप्रसङ्गाच्चेतिभावः । येषामविद्यानिवृत्तिर्नास्ति तेषामज्ञानमपि नजातमित्यर्थः परेषां प्रवचनाद्यसम्भवउक्तः इदानीं दोषान्तरमाह (किञ्चेति) (निराश्रयेति) निराश्रयविवादायोगादित्यर्थः ।

न्ति वयन्तु नविद्मइति स्वस्यैरभिधेयं। यत्तदविद्यानिवर्तकं विश दमद्वैतज्ञानमुदेष्यति, यच्चेदानीं श्रवणादविशदमुत्पन्नं - तदुभयं भि न्नविषयमेकविषयंवा; भिन्नविषयत्वे तस्यान्यसिद्धान्तज्ञानवत्तदनुपकार कत्वम्। एकविषयत्वेप्यन्यूनानतिरिक्तविषयंवा प्रकारविशे-षविशेषितविषयंवा; आद्ये पश्चात्तनस्याप्यनिवर्तकत्वं, इदानी-न्तनस्यैववा निवर्तकत्वं स्यात्; अविशेषात्। द्वितीये ब्रह्मण-स्सविशेषत्वंस्यात्। सविशेषमिदानीं गृहीतं पश्चात्तु निर्विशेषं प्रका शिष्यतइति वैषम्यमितिचेत्; कथमिदं त्वयावगतम्। श्रुतेरितिचेत्; तर्हि श्रुतेरेव निर्विशेषज्ञानमिदानीमेव जातमिति कः पश्चात्तनस्य-विशेषः। ज्ञानमिदानीं जातं व्यवसायस्तु पश्चाद्भविष्यतीति विशेषइ तिचेन्न; वेदप्रामाण्यनिश्चये तदानीमेव व्यवसायोदयात्, तदनिश्च येतु पश्चादपि तदसिद्धेः। प्रमाणत्वाभ्युपगमेपि तदर्थविशेषेसन्दे हइतिचेत्; तर्हि विशदप्रवचनप्रवीणेभ्य आचार्येभ्यो न्यायपूर्वं द्वि स्त्रिश्शतशोवा श्रोतव्यं, नपुनश्श्रवणदशायामेव सन्दिहानेन भवता

(तस्येति) ध्यानादिद्वारा भाविविशदज्ञानानुपकारकत्वमि यर्थः। (इदानी-न्तनस्येति) निवृत्तस्य पुनर्निवृत्त्ययोगादित्येवकाराभिप्रायः। अविशे-षात् - स्वरूपविषयत्वाविशेषादित्यर्थः। अविशदमपि स्वरूपाज्ञाननिव र्तकं दृष्टमिति भावः। (सविशेषत्वमिति) विशदज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वा दितिभावः। (कथमिति) निर्विशेषज्ञानंभविष्यतीति कथमवगतमित्य र्थः। (श्रुतेरिति) अद्वैतश्रुतेर्निर्विशेषबोधनसामर्थ्यपर्यालोचनेनेत्यर्थः। इदा नीन्तनस्यापि तादृशश्रुतिजन्यज्ञानत्वादिति भावः। व्यवसायः - अप्रा माण्यशंकाशून्यं ज्ञानं। वेदप्रामाण्यनिश्चयेपि तत्तात्पर्यसन्देहा द्व्यवसाया भावइत्याशंक्य तथापि श्रवणवेलायामेव शनैस्तात्पर्यावधारणेन मन नादिवैयर्थ्यमित्याह (प्रमाणत्वेति) न्यायत स्तात्पर्यनिर्णयेपि यावक्तत्त कांभासोत्थापित सन्देहनिराकरणाय ज्ञानान्तरं मननवदिति शंकते-

पश्चात्तनतत्त्वानेनापि ज्ञातुं शक्य । मननवदाहार्यसन्देहनिराकरणाय पश्चात्तनज्ञानमितिचेन्न, मननेनैव सभावितनिष्कम्पने पुनरन्यानका-शाभावात्; अन्यथातिप्रसङ्गात् । अस्तुतर्हि पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणवैषम्य मितिचेत्; विषयातिरेकाभावेनैव प्रागुक्तेन तदसिद्धे, सिद्धावपि वाध कत्वमप्रयोजकत्वं च प्रत्यक्षेणापि क्वचित् किञ्चित्करत्वात् । परोक्षेणापि शास्त्रानुमानजन्य-ज्ञानेनापरोक्षभ्रमवाधस्याभ्युपगमात्, प्रत्यक्षेणापि देहात्मभ्रमादिना-शास्त्रवाधानभ्युपगमाच्च । उत्पन्ना भ्रान्तिरनित्यत्वात्स्वयमेव निवर्तते, भ्रान्त्यनुवृत्तिनिवृत्तिस्तु कारणानुवृत्तिनिवृत्त्याभवति - तदनुवृत्तौतु वाध कस्य प्रत्यक्षत्वेपि भ्रान्त्यनुवृत्तिर्भवत्येव, चन्द्रैकत्वे प्रत्यक्षेपि अङ्गुल्य वष्टम्भादिना भ्रान्त्यनुवृत्तिवत् । वाक्यजन्यज्ञानमपरोक्षमितिच सर्वलो कविरुद्धं, पृथक्तत्प्रपञ्चयिष्याम । तदेतदखिलं मुखान्तरेण प्रपञ्चित भाष्ये "नतावद्वाक्यार्थज्ञान" इत्यादिनाविस्तरेण ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यामविधेयज्ञानवादभङ्गश्चतुर्थ ॥

(मननवदिति) (विषयेति) प्रमाणैक्येचेतिशेषः । एकस्यापि प्रमाणस्य वि-षयभेदेपरोक्षापरोक्षजनकत्व दृष्ट, मनसः आत्मप्रत्यक्ष वह्न्यादिस्मृतिजनक-त्वदर्शनात्, विषयैक्येपि प्रमाणभेदात्तद्दृष्ट, यथैकत्रैव वह्नौ प्रत्यक्षानुमाना भ्या, विषयप्रमाणैक्येतु नदृष्टमित्यर्थ । ननु सहकारिवैचित्र्या दात्मस्मृ तिजनकत्ववद्दृष्ट, अतइहापि मननादिसहकारि वैचित्र्या दपरोक्ष सभवती त्यत्राह (सिद्धावपीति) किंच किंभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थ मपरोक्षज्ञान उततद-नुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं, आद्यआह (उत्पन्नेति) द्वितीयआह (भ्रान्तीति) ननु भ्रान्तिकारणभूताज्ञाननिवृत्त्यर्थं मितिचेन्न, परोक्षज्ञानादपि तत्सभव स्योपपादयिष्यमाणत्वात् ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावर तत्त्वयाथात्म्येन वरदैकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायामविधेयज्ञानवादभङ्गश्चतुर्थ स्कन्ध ॥

श्रीमतेरामानुजायनमः ॥

श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकायनमः ॥

अथ पञ्चमस्कन्धः ॥

मनुर्वर्तेन समारोप्य गन्धरादेकवाधित ।
प्रसीदतु स मे देवः प्रथमाञ्जलिकिङ्करः ॥

यदुच्यते, तत्त्वमस्यादिवाक्यात् तत्त्वज्ञानेजातेपि अविद्याधिं वानुवृत्त्या भेदप्रतिभासादिरागादि मनुवृत्ति, तदनुवृत्तावपि छिन्नमूलत्वा दग्धपटादिवदनर्थकत्वश्चेति । तदयुक्तम्, बाधितेर्थे कथं मनुवृत्तिर्भवतीत्युक्त्या, तस्यावा तत्कथम् ।

हृदि विनिहिते दैवाचार्यपादपङ्कजयोर्युगे
भवति वि विधश्रेय पारम्परी निरवग्रहा ।
दुरितनिवहैर्दुर्मेदिष्ठ भवश्वससाध्वसै.
मनसि करवै वेदान्तार्य तमन्यकथोज्झित ॥

नैवक्षमाणि दुरितानि सकृत्यदीक्षाक्रोडीकृतं वमपि तत्क्षणविहृतानि । भूयस्त्वमेषितुमशेषविध पुमर्थं स्वश्रीनिवासगुरुरस्तिकृतपर्वनः ॥

(बाधितानुवृत्त्येति) इत्थभावेतृतीया । तत्त्वज्ञानेन बाधितस्यापि भेदप्रतिभासस्य बाधितानुवृत्तिरूपैवानुवृत्ति, नतु प्राग्वदनुवृत्तिरित्यर्थं । भेदप्रतिभासानुवृत्तौ तत्कार्यरन्धोऽपि स्यादित्यपाह (तदनुवृत्तावपीति) भेदप्रतिभासानुवृत्तावपि अविद्यायानिवृत्तत्वा तस्यादग्धपटव कारेरस्त्वमित्यर्थं । ननु – कथबाधानुवृत्त्योर्विरोध, भेदमिथ्यात्व बुद्धिरूपबाधस्य भेदप्रतिभासानुवृत्तेश्चाविरोधात्, दृश्यतेहि एकश्चन्द्र. नद्वावितिं चन्द्रभेदमिथ्यात्वज्ञाने सत्यपि तिमिरादिवशात्तत्प्रतिभासानुवृत्तिरिति छिन्नमूलत्वोक्तिविरोधमपजानानस्य शङ्कामनुवदति

प्रमाणबलान्मिथ्यात्वाध्यवसायेऽपि द्विचन्द्रादिष्विव दोषमहिम्ना प्रतिभासानुवृत्तिरिति न विरोध इति चेत्, समस्तद्वैतकुक्षिम्भरिणाप्यद्वैतज्ञानेनाबाधितः कोऽसौ दोषः । अविद्यैवेति चेत्, कथं तर्ह्यविद्यानिवृत्तिः, नहि तन्निवृत्तावर्थवासिन कश्चिद्बाधो नाम । तन्निवृत्तावपि तन्मूलवासना नास्तीति चेत्; सा किं ब्रह्मवत्सत्यत्वात्तत्त्वज्ञानेनाबाधिता, उत मिथ्यात्वेऽपि तदविषयत्वात् । न प्रथम — द्वैतापसिद्धान्तादिदोषप्रसङ्गात् । नच सा ब्रह्मस्वरूपानुप्रवेशिनी, भेदप्रतिभासानुवृत्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्गात्, ब्रह्मणस्सावयवत्वादिदोषप्रसङ्गाच्च । नचासत्याविद्योपात्तावासना सत्येति सम्पद्यते । नचोपादानध्वंसे कार्यानुवृत्तिमुन्मत्तोऽप्यनुसन्धत्ते । नापि द्वितीय, वासनाया अपि श्रवणसमयसमधिगतब्रह्मव्यतिरिक्तलक्षणे कोपाधिक्रोडीकारात, अन्यथाऽविद्याया अपि बाधकज्ञानाविषयत्वप्रसङ्गात् । "नेह नानास्ति" इत्यादेरविशेषात्तद्विषयत्वमिति चेत्, तुल्यम् । यदि च वाक्यार्थज्ञानाद्वासना न निवर्तते, कुतस्तर्हि तन्निवृत्ति । न नादृष्टादे, तथासति ज्ञानबाध्यत्वाभावेन सत्यत्वप्रसङ्गात् । अत

(प्रमाणबलादिति) अबाधित - अनिवृत्त. । माभूदविद्यानिवृत्ति, नच तथासति बाधितानुवृत्त्यसिद्धि', मिथ्यात्वबुद्धिरेव बाध इत्यभिधानादित्यत्राह (नहीति) मिथ्यात्वबुद्धे र्बाधरूपता ह्यविद्यानिवर्तकत्वादेवेति वाच्य, अन्यथा छिन्नमूलत्वोक्तिविरोधात् । त्वत्प्रकरणपाठकाना डिम्भानामपि बाधितानुवृत्तिप्रसङ्गात्, जीवन्मुक्तानामेव हि सेष्यते, अतोऽविद्यानिवृत्तिपर्यवसितएव बाध इत्यर्थ । (सेति) तत्त्वज्ञान - ब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्नमिथ्यात्वज्ञानम् । (द्वैतेति) आदिपदेन तन्मूलभेदप्रतिभासस्य सत्यत्व गृह्यते । ब्रह्मस्वरूपानुप्रवेशाभ्युक्तदोष इत्यत्राह (नचेति) (ब्रह्मण इति) आदिपदेन विनाशित्व गृह्यते । (नचोपादानेति) वासनापि भावकार्यतया अविद्योपादानेतिभाव' । एतेन 'संस्कारः कार्योऽपि ध्वंस इवानिरुपादान' इति निरस्त । किञ्च — परमते ध्वंसोऽपि भावरूपाज्ञानोपादानक एव । यद्वा — अत्र कार्यपदेनानुवर्तमानशरीरादिक विवक्षितम् । ननु ध्व

एतनस्यत, व्याघाताच्च । नहि वध्यघातकयोस्तादात्म्यन्दृष्टम् । नच सहकार्यन्तरमन्तरेण घटादिष्वपि स्वप्रध्वंसहेतुता । अहेतुकविनाशादेतुसौगतचार्वाकादिसौहार्दोद्गारप्रसङ्गः । अविद्यायाश्चतद्वदेवाहेतुकनिवृत्त्यविरोधस्स्यात् । नचदहनान्त्यशब्दचरमसंस्कारादिवदिति वाच्यम्, तत्रापि तत्तदवस्थान्तरकालविशेषादिसामग्रीसाहितपरमेश्वरसङ्कल्परूपस्य कारणस्यास्माभिरभ्युपगमात् । द्विचन्द्रादौतु अङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिदोषस्य चन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वात् तदुभयविषयैकज्ञा

समानस्य प्रतियोगिजन्यत्वा त्रव्याघातइत्यत्राह (नच सहकार्यन्तरमिति) आगन्तुकहेत्वन्तरमनपेक्ष्य स्वप्रध्वंसहेतुत्वस्य एकक्षणाधिककालवृत्तित्वस्यच व्याघातः। (अहेतुकेति) कार्यस्याहेतुकत्वाङ्गीकारेचार्वाकमतप्रवेशः, विनाशस्याहेतुकत्वाङ्गीकारे क्षणिकत्वप्रसंगेन सौगतमतप्रवेशइत्यर्थः। (अविद्यायाश्चेति) ततश्च श्रवणाद्यायासवैयर्थ्यमिति भावः। ननु क्वचि दहेतुकनिवृत्तिमात्रा न्न सर्वत्र तथाप्रसंगः, त्वयापि क्वचि दहेतुकनिवृत्तेरंगीकार्यत्वात्, यथा दहनेन दाह्यनाशेसति दहननाशः स्वतएव दृश्यते, तथैव अन्त्यशब्दस्य मरणसमयानुभवजन्यसंस्कारस्यच स्वतएव नाशइत्यत्राह (नचेति) संस्कारादिवदित्यनन्तरं अहेतुकनिवृत्तिरिति शेषः। (तत्रापीति) दहननाशो दहनस्य सूक्ष्मावस्थान्तरापत्तिः, तद्धेतुश्च दाह्यभस्मीभावावस्था, अन्त्यशब्दनाशश्च तदातनो गगने यत्किञ्चिद्द्रव्यसंयोगादिः, तद्धेतुश्च प्रसिद्धएव-संस्कारनाशावस्था नरकानुभवादिः अतिरिक्ताभावपक्षे प्येतएवागन्तुकहेतवः, उपान्त्यशब्दस्तन्नाशोवाऽन्त्यशब्दनाशकः। ईश्वरसंकल्पोप्यागन्तुककारणमित्याह (ईश्वरेति) अतस्स्वतोनिवृत्तेरसंभवा द्वाक्यजन्यमिथ्यात्वज्ञानादेवाविद्यावासनानिवृत्तिः, ततश्च नभेदप्रतिभासानुवृत्तिसंभव इतिस्थितम् । यद्येव मिथ्यात्वज्ञानेसति भेदप्रतिभासासंभवः, कथंतर्हि तस्मिन्सत्यपि चन्द्रभेदप्रतिभासइत्याशंक्य वैषम्यमाह (द्विचन्द्रादाविति) द्विचन्द्रादौतु दोषस्याबाधइति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्तिर्घटतइत्यन्वयः। चन्द्रैकत्व चन्द्राभेदः। (तदुभयेति) यथा ताराप्रकाशांशस्य

नोदयेऽपि प्रार्थस्थतारकाप्रकाशस्येव दीपप्रकाशांशस्य चन्द्रैकत्वप्रकाशेनविरोधाभावात्, दोषो मिथ्येति तु ज्ञानस्य लौकिकानामनुदयात्, यौक्तिकमिथ्यात्वज्ञानस्यैव भ्रान्तित्वेन तस्यान्यबाधाबाध इति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्तिर्घटते, तद्विषयान्यथात्वप्रमापेन भयाविकम्पादिकार्यनिवृत्तिश्च । तत्र तु न तथा, कारणभूताविद्यावत्कार्यभूतशोकादिवच्च, मध्यगतभेदवासनाभेदज्ञानयोरप्येकहेलयैव निवार्यत्वात्, अनुवृत्तावपि बाध्यबाधकयोरनियतत्वेन वास्तवप्रामाण्याभावात् निर्दोषेण बाधकत्वस्य भावाच्चेति । तदेतन्मर्मभिप्रेत्य "सत्यपि वाक्यार्थज्ञाने" इत्यादि "भयादिकार्यं तु निवर्तते" इत्यन्तं भाषितम् ॥

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ॥

चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभाव, तथा दीपप्रकाशांशस्यापि चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावादित्यर्थः । बाधकज्ञाननिषेध्यत्वेन विषयस्यैव बाध्यत्वादिति भावः । कस्यचिद्दोषमिथ्यात्वज्ञानेऽपि चन्द्रभेदप्रतिभासोऽदृश्यत इत्यत्राह (दोषो मिथ्येति) (यौक्तिकेति) स्वबुद्धिमतिकल्पित दुर्न्यायमूल दोषमिथ्यात्वज्ञानस्य मिथ्यात्वबाधकनिरासादेव भ्रान्तितया दोषाणां सत्यतया न बाध इत्यर्थः । वस्तुतस्तत्पक्षेऽपि दोषस्य यौक्तिकज्ञानादनपाय एवेति तन्मूलभ्रमोऽपि घटत एव, विरोधितत्त्वविषयत्वेन निवर्तकत्वे अविद्यावदिदानीमेव वासनाया अपि निवृत्तिप्रसङ्गात्, बाध्यबाधकज्ञानयोर्मिथ्यात्वाविशेषेण वास्तवप्रामाण्यतदभावाभ्यामपि विशेषाभावात्, बाधकज्ञानस्य बाध्यप्रतिभासापेक्षया विशेषणस्यालाभाद्वा पश्चादप्यनिवृत्तिप्रसंगात् एकहेलयैव निवार्यत्वं वाच्यमित्याह (कारणभूतेति)

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां बाधितानुवृत्तिभङ्गः पञ्चमस्कन्धः ॥

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

श्रीमतेनिगमान्त महादेशिकायनम ।

अथ पष्ठस्कन्धः ।

दृष्टानुश्रविकार्थजातविमुखान् पुंसोऽभिदृष्यश्रुती-
यज्ञादिर्यदुपास्तिसाधनतया साक्षाद्विधिप्राभते ।
लीलाभोगविभूतियुग्म भरितस्वात्मप्रदानोन्मुख
श्रीमानस्तुसमे समस्तदुरितोत्ताराय नारायण ॥

यदुच्यते, " तमेतंवेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेनतपसानाशकेन" इत्यत्रयज्ञादिकंविविदिषासाधनत्वेन विधीयते, नतु वेदनसाधनत्वेन, वस्तुविरोधात् श्रुत्यक्षरपर्यालोचनाच्च, विविदिषन्तीति हिश्रूयते नपुनर्विदन्तीति । तत्रब्रूम, कोऽसौवस्तुविरोधस्तावत् , किं ज्ञानस्य यज्ञादिभिस्साधयितुमशक्यत्व, उतोपज्ञानाङ्गभूतशमादिप्रत्य नीकत्व । यद्वा तत्वज्ञानफलापवर्गप्रत्यनीक त्रिवर्गसाधकत्व, यद्वा आश्रमाङ्गतयाविहितानां नित्यत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोध, अन्योवा कश्चिदिति । नप्रथम, सहियज्ञादिकमन्तरेणउत्पत्तिदर्शनाद्वा यज्ञा दिसन्निधानेप्यनुत्पत्तिदर्शनाद्वा, आद्येनसिद्धि प्राचीनैश्वर्याचीनैश्चा धिकारिष्वननुष्ठितशुद्धधर्मेषुविद्योत्पत्तेरसिद्धत्वात् ।

अद्वैतिजालकलिलेन मुदीर्णदर्पमीषज्जलकरमनाहतमर्मगाथै ।
स्वचमितेन निगमांतगुरो. प्रबन्धै· तैब्रह्मतत्त्वमिहन प्रतिबोधयन्तु ॥
सकलजनहितेच्छु श्रीनिवासार्यवर्यो-
हृदि निहितहितार्थे श्वेत्नर्यीमातुरेष ।
कुमतिविहतवाचो मह्युपाक्ष्यदस्या
श्चिरतरमविकृष्टा तद्यवस्थान्वयरूपत ॥

(दृष्टेति) इहामुत्रार्थफलभोगविरक्तान् । साक्षाद्यदुपास्तिसाध नतयेत्यन्वय । (विविदिषन्तीतिहीति) सन्नन्तप्रकृतिधात्वर्थेन मा न्वय. उपसर्जनत्वात् । (आश्रमाङ्गतयेति) आश्रमप्रयोज्यतयेत्यर्थ· । अनेन नित्यत्वविवक्षित । शुद्धधर्मकारणान्तराभावादिवक्ष्यचिरस्वस्यैवानिवृत्ते

द्वितीये त्वप्रयोजकता, सामग्रयैवहि कार्योत्पत्ति र्नपुनर्हेतुमात्रात ; सम्भवतिच प्रायश कर्मकर्तृसाधनवैगुण्य, अन्यथा चित्रापशुफलत्वादावपि कस्तेसमाश्वास । तस्यास्तत्साधनत्व विदधातिश्रुतिरितिचेत् , अत्रापियदिश्रुतिर्विदधाति तदा तद्वदेव समाश्वसिहि । अन्यथाविविदिषासाधनत्वेपि त्वयानसमाश्वसितव्य, तत्रापि साध्यसाधनभावस्य श्रुत्येकावसेयत्वात् । ' कुर्वन्नेवेहकर्माणि ” त्यादिचार्वाकदुर्वादस्य त्वयाप्य स्मर्तव्यत्वात् , व्यभिचारस्यचसमत्वात् । एतेन - वाक्यजन्यप्रमितिरूपस्य सस्कारजन्यस्मृतिसन्ततिरूपस्यवा वेदनस्य किंकर्मापेक्षयेतिनिरस्त, इच्छया अप्यनुकूलता बोधावतिनोत्पत्ते किंकर्मापेक्षयेति समत्वात् । अन्त करणनैर्मल्यद्वारेणेतिचेत् तुल्य, “ यत्रोभयोस्समोदोष ” इत्यभियुक्तवचन किमर्थमिथ विस्मरसि । “ कषाये कर्मभि पक्वे ततोज्ञान प्रवर्तते ” इत्यादिवाचनिकार्थातिलङ्घन तवाधिकम् । नापि द्वितीय ; शमादेरविहितप्रतिषिद्धनिषिद्ध विषयत्वेन नियोगतया

कार्याभाव इत्याह (सम्भवतीति) (चित्रापशुफलत्वादावपीति) चित्राया' पशुफलत्वादौ । (तस्यादिति) तथाच श्रुतिबलात्साधनत्वे सिद्धे कारणान्तराभावात्कर्मादिवैगुण्याद्वा कार्याभावइत्युन्नीयत इति भावः। (अत्रापीति) तथाच श्रुत्यक्षरपर्यालोचनैव कार्या नोक्तार्थविरोधइत्यर्थ । अन्यथा - श्रुत्यासमाश्वासाभावे । चार्वाकमतप्रवेशेन यत्रकुत्रचिद्यस्य कस्यापि कारणत्वमङ्गीकुर्वता कर्मणा वेदनसाधनत्व न निराकर्तु शक्यमित्यभिप्रायेणाह (कुर्वन्नेवेति) विस्मरणशीलस्य व्यभिचारनिमित्ताशङ्का युक्तार्थस्मारणेन परिहरति (व्यभिचारस्येति) एतेन – वक्ष्यमाणेन (किं कर्मापेक्षयेति) अन्यथा घटमानयेति वाक्यार्थज्ञानाय घटादिस्मरणायच यागाद्यनुष्ठानप्रसङ्गादितिभाव । (इच्छयापीति) यदीच्छामात्रे तदपेक्षाभावेपि प्रमाणबलादिह तदपेक्षा तदा प्रकृतेपि तुल्यमिति भाव । अविशेषे कथ विविदिषासाधनत्वप्रतिक्षेपइत्यत्राह (कषायइति) (अविहितेति) अविहितश्च तत्प्रतिषिद्ध

विहितेभ्य कर्मभ्यो व्यतिरिक्तविषयत्वात् । विहितस्यच " धर्मे णपापमपनुदति ", " कषायपक्ति कर्माणि ज्ञानतुपरमागति " इत्यादिभिर्विद्योपकारकत्वस्यैव श्रुतत्वात् । नचतृतीय, फलाभिसं धिविरहादेवत्रिवर्गानारभात, अनेकफलसाधनस्यापि ज्योतिष्टोमादे रभिस धिविशेषेण फलप्रतिनियमस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । अतएवनच तुर्थ, तत्रापि विनियोगपृथक्त्वेन नित्यानित्यसंयोग विरोधाभावात । तदेतत्सर्व सूत्रकारे रेव विस्पष्टमुक्तम् - " सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेर- श्ववत् " " शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापितुतद्विधे स्तदगतया तेषा मप्यवश्यानुष्टेयत्वात् " " विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि " " सहका रित्वेनच " " अग्निहोत्रादितुतत्कार्यायैवतद्दर्शनात् " इत्यादिभि । याचते श्रुत्यक्षरपर्यालोचना सोऽपिहस्तसमालोच, " सोऽन्वेष्टव्य", सविजिज्ञासितव्य. " " तद्विजिज्ञासितव्यम् " " श्रोतव्योमन्तव्यो निदिध्यासितव्य " इत्यादिश्रुतिशीलापरामर्शात्, नहि तेपुसन्प्रत्य यार्थविधिपरत्व भवतोपि स्वीकृतम् ।

श्वेत्यर्थ । शमादेरेतावन्मात्रविषयत्वे नियामकमाह (विहितस्यचेति) ननु फलाभिसन्धिविरहेपि तद्योग्यस्य कथ तदनारम्भकत्व, नहि दर ह्यर्थ स्पृष्टएव वह्निर्दहतीतिनियमोस्तीत्याह (अनेकेति) श्रुत्येकसमधि गम्येऽर्थे तत्तत्कामाधिकारबलाद्यथाश्रुति तथांगीकारइतिभाव । (अ तएवेति) फलाभिसन्धितदभावाभ्यामेवेत्यर्थः । तदेव विवृणोति (तत्रापीति) (हस्तसमालोचइति) हस्तस्येव समालोचनमित्यर्थ । एकहस्तवदेवहीतरहस्तोऽपि । अयश्च घञन्तत्वान्नियतपुल्लिंगः (सोऽ न्वेष्टव्यइति) आदिशब्देन " तद्विजिज्ञासस्व " इत्यादेस्संग्रह । प्रकृ त्यर्थस्यैव वाक्यार्थान्वयेपीच्छानुवाद श्रुतेश्शील, तथाचोपसर्जनेनापि- प्रकृत्यर्थेन विध्यन्वयस्तत्कारणान्वयो युज्यतेहीतिभावः । (तेष्विति) " विजिज्ञासितव्यः " " विजिज्ञासितव्य " " निदिध्यासितव्य. " इत्या

विधिबलावसितपुरुषार्थसाधनतार्थसिद्धेच्छानुवाद रूपताप्रत्ययस्य, ध्यायतीत्यादिविध्यन्तरैकार्थ्यात् । तत्र शाब्द प्रत्ययार्थप्राधान्य मनादृत्येच्छया इष्यमाणप्रधानत्वादार्थ प्रकृत्यर्थप्राधान्य स्वीक्रियतइति चेत्, तर्हि " क्रियावानेषब्रह्मविदा वरिष्ठ, ' कर्मणैवहि संसिद्धि ' कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञाने तु परमा गति, कषाये कर्मभि पक्वे ततो ज्ञान प्रवर्तते " इत्यादिप्रमाणसहस्रैकार्थ्यात् दशायामपि वेदनपरत्वमङ्गीकुरुष्व । लोकेत्र असिना जिघांसति अश्वेन जिगमिषति इत्यादिषु प्रकृत्यर्थे करणान्वयो बहुलमुपलभ्यते । स त्वासेरश्वस्य च हननगमने प्रत्यसाधनत्वायोगात् हनानादिसाधनत्वस्या-न्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च अगत्याप्रकृत्यर्थसाधनत्वाश्रयण, इहतु न तथा, अन्त करणनैर्मल्यद्वारेण सत्त्वविवृद्ध्युपकारकत्वस्य ज्ञानतदिच्छयोरविशेषादिति चेन्न, अनन्यपरत्वस्योपपादितत्वात्, अयोगस्य चात्राप्यविशेषात् । तथाहि योयं विविदिषाकामो यज्ञादिष्वधिक्रियते सकिं तदानीं वेदनमिच्छति उतन, आद्ये विविदिषासिद्धैवेति न तस्या यज्ञादिसाध्यत्व, तथाच चक्रकम्, वेदनेच्छायां जातायामेव विविदिषेच्छा जायते, तस्यां जातायां कर्मानुष्ठानम्, ततो विविदिषेति । अत्रैकैकोभयपर्यवसायेनात्माश्रयान्योन्याश्रयावप्य त्रभी

द्धिष्वित्यर्थ । अत्र वाक्येष्विति विशेष्यमध्याहार्यम् । शङ्कते (विधिबलेति) अनुवादरूपत्वे हेतु (ध्यायतीत्यादीति) (शाब्द प्रत्ययार्थप्राधान्यमनादृत्येति) अत्र हेतुरनुवादरूपत्वम् । (स्वीक्रियतइति) प्रकृत्यर्थ नैव विध्यन्वयहेतुतयाद्रियतइत्यर्थ । उपसर्जनेन प्रकृत्यर्थेन करणान्वयोपि लोके दृष्टइत्याह (लोकेत्वेति) शङ्कते (अत्रासेरिति) (अनन्यपरत्वस्येति) " क्रियावानेषब्रह्मविदा वरिष्ठ " इत्यादिवेदनसाधनत्वप्रतिपादक श्रुतिबलादिति भाव । (अयोगस्येति) इच्छान्वयायोगस्येत्यर्थ । (तथेति) तथाहि - यज्ञादिसाध्यत्वइत्यर्थ । (वेदनेच्छायामिति) विविदिषाया स्वत प्रयोजनत्वाभावेन

ष्यो। द्वितीयेपि वेदनस्यानिष्टत्वे विविदिषाप्यनिष्टैव स्यात्, तद्वि षयत्वात्तस्या, विविदिषापि वेदनं साधयेत्, तथापवर्गादिकमिति न तेनादि तस्यामभिलाषसम्भव। ननु वेदनौन्मुख्यलक्षणविविदिषा पूर्व सङ्गता। तदर्थप्रवृत्तिपर्यन्तानु साध्यतयाभिमतेतिचेन्न, तादृशतीव्रे च्छायाश्च उत्पत्त्यनुपपत्तिविकल्पे प्रागुक्तदोषानतिलङ्घनात्। नहि वेद ने तीव्रेच्छायामसम्भवन्त्या तादृशीमपिताभिच्छेत्, तदुपायवर्गानुष्ठान मेवा वा सहेत। ननु दृष्टमेतत् यदनुभुक्षापिपासादिकामनया भोजनमुपादित्सते, तत्रापि भोजनादेरिष्टत्वानिष्टत्वविकल्पेन प्रागुक्तप्र सङ्गोदुर्वार। तत्र य परिहारस्ते सनोत्रापि भविष्यतीतिचेत् तन्न, भोजनादेरसामान्यतोऽनुकूलत्वज्ञानादेवेष्टत्वसिद्धे। तथापि दोषवशात्तदा तनमारोग्यात्मक प्रातिकूल्यमपनेतव्यमिति तावन्मात्रार्थं भेषजोप देश, न पुनरिष्टत्वस्वरूपनिष्पत्तये। अत्रापि तर्हि तथास्तु, सामा न्यतो वेदनस्येष्टत्वेऽपि तादात्विकत प्रातिकूल्यापादकरजस्तमोनिबर्ह णेन अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं कर्मणा विनियोगइतिचेत्,

---

वेदनार्थमेवोद्देश्यत्वादिति भाव। (तद्विषयत्वादिति) तस्या वि विदिषाया। ननु वेदनेच्छाभावे कथं विविदिषेच्छाया असम्भवइत्या काङ्क्षाया तद्विषयेच्छायास्स्वयं प्रयोजनत्वाभावेन तत्साधनत्वेनैवोद्दे श्यत्वादित्याह (विविदिषापीति) अपवर्ग - अविद्यानिवृत्ति। आ दिशब्देनानवच्छिन्न ब्रह्मानन्दानुभव उच्यते। (तदर्थेति) वेदनार्थश्र वणाद्यनुष्ठानपर्यन्तेत्यर्थ। (प्रागुक्तेति) तीव्रविविदिषाहेतुभूत यज्ञा द्यधिकारिणि तीव्रवेदनेच्छाभावे वेदनौन्मुख्यमात्राद्वेदनसाधनश्रवणादा विव ततोपि व्यवहिताया श्रवणादिहेतुतीव्रविविदिषायामिच्छानस्या त, तीव्रविविदिषाया॰[illegible] यज्ञाद्यसाध्यत्ववचनस्यो प्रसङ्गइत्यर्थ। (तथापीति) प्रातिकूल्यशङ्का प्रतिकूलम् भोजनमतिकूलमित्यर्थ। प्रा तिकूल्यहेतुपरोधा भोजनस्य प्रातिकूल्यहेतुरित्यर्थ। (तत्प्रातिकूल्येति) वे दनेच्छायासत्यामपि रजस्तमोभिभूतत्वात्साधनश्रवणादौ दुस्साध्यगुरु शिश्रूषादिसाध्ये प्रातिकूल्यबुद्धिर्भवतीति रजस्तमोनिबर्हणार्थमित्यर्थ।

तर्हि विविदिषासाधनश्रुति परियक्षेत । अवान्तरव्यापार त्वा दविरोत्र इतिचेत, तर्हि वेदनसाधनत्व मप्यनुपपन्ना, तत्पूर्वभाविन स्सर्वस्यापि यज्ञादिकर्मणो तद्व्यापार नोपपत्ते । एवञ्चसति " क्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठ " " कषायेकर्म भि पक्वे ततोज्ञान प्रवर्तते " पुण्यप्रज्ञावर्धयति क्रियमाण पुन पुन " इत्यादिभिरैकार्थ्यंच । अतो यज्ञादिकर्म वेदनसाधनमेव । ननु विविदिषासाधनत्वेयद्बोद्य यज्ञादे तद्भक्तिसाधनेऽपि समान । तथाहि, किंभगवतिभक्तिमाभाकक्कामयते इत तद्विदुर ? नप्रथ म, भक्तेर्निष्फलत्वेन साध्यत्वायोगात । नद्वितीय, भगवद्भक्तिवि दुरस्य तद्भक्तावपि नैरपेक्ष्यात, भगवत्प्राभेदानिर्वाहेऽपि प्राग्वदे वदोषइति तन्न, प्रीतिरूपज्ञानविशेषोऽहि भक्ति , प्रीतिश्च तारतम्यवता विषयस्वभाव विशेषाभिमानाभ्यासभेषजादिभि प्रेमवृद्धि कामशास्त्रा दिष्वपिसम्मता, पुरुषस्यतत्कामना सम्भवति नवेयेतावदेव चिन्तनीय ।

(तर्हीति) विविदिषाया पूर्वोक्तत्वा द्रजस्तमोनिबर्हणार्थमेव कर्मानु ष्ठानमिति विविदिषार्थतया यागादिक श्रुतिप्रतिपाद्य नस्यादित्यर्थ । गुरुशुश्रूषादिदु ससाध्येष्विश्रवणादौ प्रातिकूल्यबुद्धिविरोधिनीच्छा रजस्तमो निबर्हणमन्तरेणनभवती ति यज्ञादिभिस्तादृशेच्छायाजननीयाया रजस्तमोनिबर्हणस्यावान्तरव्यापारात यज्ञादेर्विविदिषार्थतया श्रुतिप्र तिपाद्यत्वमविरुद्धमितिशङ्कते । (अवान्तरेति) यद्यप्येव सतिपूर्वोक्ता न्योन्याश्रय स्थिरएव । तथापि दूषणान्तरमाह (तर्हिवेदनेति) एव व्यापा रस्याव्यवधायकत्वेन विविदिषाकारण याङ्गीकारे रजस्तमोनिबर्हण प्रा तिकूल्यनिवृत्तिविविदिषा श्रवणादिव्यवधानमङ्गीकृत्य वेदनसाधनत्वम ङ्गीकर्तु शक्यमेव, बाधकाभावात, एवञ्च श्रुत्यन्तरानुसाराद्वेदनसाध नपरत्वमेवास्यवाक्यस्याङ्गीक्रियतामितिभाव । (तद्भक्तावपीति) तस्मि न्निवेतिभाव । भक्तिविदुरस्यापि भक्तेर्मोक्षसाधनत्वज्ञानतस्तभक्तीच्छा सम्भवत्येव तथापि प्रथमपक्षोऽस्मिभ्युपेत्याह (तन्नप्रीतिरूपेति) (भेषजा दिभिरिति) आदिशब्देनमणिमन्त्रादिग्रह । (कामशास्त्रादिष्विति)

तत्र यदि सजातमात्रादतिशयितस्य प्रेम्णः फलान्तरं प्रमाणतः सिद्ध्येत् तदा तथाविधं तस्यातिशयमभिवाञ्छेदेव । नच तावता तथाविधस्यातिशयस्यापि निष्पन्नत्वप्रसङ्गः, ज्ञानवदुपपत्तेः, सामान्यतोऽवगतेहि विशेषतो ज्ञानायव्याप्रियते, अन्यथा जिज्ञासैव सर्वत्र नस्यात् । नन्वेवं विविदिषायामप्येवमस्त्विति चेन्न, विशेषेच्छाया एव प्रागेवोदयात्, नहिपूर्वं सामान्यतो ज्ञानमिच्छति पश्चाद्विशेषतइति सम्भवति । नच विषयविशेषावच्छेदमन्तरेण इच्छाजाति

आदिशब्देन "रोचनालक्ष्मणामूल कल्कलिप्ततनूर्वधूः । ऋतौप्राप्नोतिसौभाग्यं दयितप्रियतामपि" ॥ इत्याद्युक्तायुर्वेदसंग्रहः । (सजातमात्रादिति) प्रेम्णइतिविशेष्याध्याहारः । (ज्ञानवदिति) विशेषतोज्ञानेच्छायासत्यामपि विशेषतोज्ञानाभावादित्यर्थः । व्याप्रियत इत्यनन्तरं नतुविशेषताज्ञातइत्याध्यहारः । (अन्यथेति) विशेषतोज्ञातेचेदित्यर्थः । सिद्धइच्छाविरहादितिभावः । (विविदिषायामप्येवमिति) यथाजिज्ञासाकारणतयापूर्वंज्ञानसत्त्वेपि ज्ञानान्तरविषयिणीजिज्ञासा तथावेदनेच्छायाविविदिषेच्छाकारणतयापूर्वंसत्त्वेपि विविदिषान्तरविषयिणीच्छास्त्वित्यर्थः । कारणीभूतायाः अपिवेदनेच्छायाः इष्यमाणतयाभिमतेच्छासजातीयत्वाद्विषमोदृष्टान्तइत्याह (न विशेषेच्छायाइति) विशेषविषयायाः इच्छायाइत्यर्थः । ननु विशेषविषयेच्छासिद्धावपि स्वरूपतएव तद्विजातीया तद्विषयेच्छैवेष्यतामित्यत्राह (नच विषयेति) यद्यप्येकस्मिन्नेवविषये इच्छायामुत्कटत्वानुत्कटत्वरूपः जातिविशेषो लोकसिद्धः, तथापि पूर्वोक्तरीत्या उत्कटेच्छाप्यत्रास्तीति तात्पर्यम् । यद्वा - जिज्ञासाविषयीभूतविशेषज्ञानस्य कारणीभूतसामान्यज्ञानादिवात्र इष्यमाणविविदिषायाः विद्यमानविविदिषापेक्षया विषयविशेषावच्छेदात्र वैलक्षण्यं भ्रम, किन्तु लोकसिद्धोत्कटत्वादिनैवेत्याशङ्क्य तदपि मत्कृते नसम्भवतीत्याह (नच विषयेति) विषयविशेषावच्छेदातिरिक्तो यो जातिविशेष औत्कट्यादिरूपस्समत्कृते न सम्भवतीत्यर्थः । तादृशोत्कटवेदनेच्छायाः असिद्धौ उत्कटविविदिषाविषयकेच्छायाः

विशेषः कश्चित्संभवति । भक्तौतु भोग्याकाराविर्भाव तारतम्यवशा त्तारतम्यमुक्तमिति । इहापि ततएव तारतम्यमितिचेत् ; अस्तुत त्तथापि काम्यत्वदुर्वच - तथाविध विषयविशेषितस्य वेदनस्य काम्य त्वमन्तरेण तदसिद्धेः, तत्काम्यतायाश्चसिद्धौसिद्धा तथाविधवेदनेच्छेति कथंसाकाम्या, अतस्सिद्धं

असंभवादित्यर्थः नतु इष्यमाणभक्तावपि कथं प्रकृते जातिविशेषसंभ व इत्याकांक्षायां प्रीतिश्च तारतम्यवतीत्यादिना पूर्वमुक्तं स्मारयति (भक्तौत्विति) भोग्यस्याकार भोग्याकारः प्रियत्वमितियावत् । आ विर्भावोनिष्पत्तिः । प्रियत्वतारतम्यस्य प्रीतितारतम्याधीनत्वात प्रीतिता रतम्येतात्पर्यम् । तथाच प्रीतिरूपभक्तितारतम्यमेव भक्तिविषये का मनायां हेतुरित्यर्थ । ननु यादृशीभक्तिस्त्वयेष्यमाणत्वेनाभिमता त- द्रूपवेदनवि षयत्वमेवेष्यमाणायां विविदिषायां विशेषोस्त्वित्याशङ्कते (इ- हापीति) विविदिषायामित्यर्थः (काम्यत्वमिति) विविदिषायाइति शेष । (तथाविधेति) अतिशयितप्रीतिरूपत्वात्मको य इष्यमाणविविदिषा- याः प्रकारतया विषयः तद्विशेषित यद्वेदनं तत्कामनामन्तरेण त- द्विषयविविदिषाकामनापि न संभवतीत्यर्थः । नन्विच्छार्थं कर्मानुष्ठा नस्यात्माश्रयप्रसक्तौ क्वचिदपीच्छानसंभवेत् इच्छाहेतुभूतकर्मानुष्ठाना योगात , नचेच्छायाविषयवैलक्षण्यज्ञानमात्राधीनत्व , वैलक्षण्ये ज्ञाते पि कस्यचिदिच्छानुत्पत्तिदर्शनात् । अतः कस्यचिदिच्छोत्पत्तेः कर्म हेतुकत्वमाश्रयणीयम् – तच्चैव सत्यनुपपन्नमित्यतआह (अतस्सिद्ध- मिति) अस्मन्मते इच्छार्थं कर्मानुष्ठान नास्त्येव, भोगादृष्टोद्बोधि तपूर्ववासनासचिवाद्विषयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पत्त्युपपत्ते । नचाज्ञात सुकृतवशाद्धर्मरुचिवद्यज्ञादिना वेदनेच्छासिद्धिरिति वाच्यम् ; बहु थव्ययायाससाध्यानां यज्ञादीनामज्ञातसुकृतहेतुरूपत्वासंभवात , " यज्ञेन विविदिषन्ती" तिवाक्यस्य ह्यर्थश्चिन्त्यते, अतो बुद्धिपूर्वकमेव एतद्वा

यज्ञादिकर्मविविदिषासाधनत्वेन न विहितमिति । तदेतत्सर्व मभिसन्धायाह-- " एवं रूपापानुगानुस्मृते स्साधनानि यज्ञादीनि कर्माणीति " यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि " " त्यभिधास्यते " इति ॥

इतिश्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

शतदूषण्यां विविदिषासाधनत्व भङ्गवाद. षष्ठः ।

क्यविहितयज्ञाद्यनुष्ठानम् । तदिदमुक्तं (यज्ञादिकर्मेति) (विविदिषासाधनत्वेन नविहितमितिच) अत्र विविदिषन्तीत्यस्य सन्निधौ " मनसैवानुद्रष्टव्य " मिति विशदवेदनं विहितम्, " एतमेव विदित्वामुनिर्भवति " इतिस्तुतम् । अतो विधिस्तुतिविषयस्यैव वेदनस्यात्रविध्यन्तराकांक्षा – नतु तदुभयरहिताया विविदिषाया. " इति तत्वटीकोक्तमप्यनुसन्धेयम् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत

परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण

परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन

रामानुजदासेनविरचितायां शतदूषणी

व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां –

विविदिषासाधनत्वभंगष्षष्ठः

॥ स्कन्धः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ अथ सप्तमो वादः ॥

विभुत्वेऽशेषप्रत्यक्षकृतिजगतामक्षगमि-
श्रुतिर्जात्यन्धानामुपदिशतिरूपमिव न ।
निजाध्यक्षप्रेक्षाकलितसमस्तस्वपरमो
हृषीकेशो दिव्यं दिशतु मम चक्षुस्त्वविषयम् ॥

यद्यपि यद्यपि तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमयसम्भवं परोक्षज्ञानं अवि-
द्यां न निवर्तयति, तथापि श्रवणादिभिः निरस्तसमस्तभेदवासनामूलामभा

सर्वाध्यक्षोऽप्यनध्यक्षो देहिनां यस्य सूक्तिभिः ।
अध्यक्षाति हरिस्तस्मै नमो वेदान्तसूरये ॥

अतिदृशमपरिच्छेदस्य च पुराणं निगमगुहाद्विवमप्रययोगगम्यम् ।
ममहृदि भवदर्पशोकमुक्त्यै दधतु रमानिधिदेशिकेन्द्रवाचः ॥

परेषां शब्दजन्यत्वेनाभिमते ब्रह्मापरोक्षे विप्रत्यक्षाणामेव कारण-
ता उतशब्दस्य, आद्ये दोषमाह (विभुत्वश इति) अक्षयोग्यविभुत्वे
घटादेरपि मनःप्रभृतीन्यक्षाणि प्रतिहन्यन्ते किमुतायोग्ये ब्रह्मणीति
भावः । द्वितीये दोषमाह (श्रुतिरिति) जात्यन्धानां कृतइति शे-
षः । लोके उपदेष्टारो जात्यन्धानां कृते यथा रूपमुपदिशन्ति तथा
श्रुतिरपि न कृते यमुपदिशतीत्यर्थः । इवेत्यनेन उपदेशद्वयस्यापि
परोक्षत्वेन साम्यं विवक्षितम् । अनेन वादार्थसंग्रहः । (निजाध्यक्षे-
त्यादि) स्वतःसिद्धसर्वसाक्षात्कारो भगवान् पराङ्कुशप्रमुखमहद्
कृपया जानन्, पाणिपादादिरूपया स्वस्य दर्पाद्गतया स्वरि

वना विपरीतसंभावनाख्यचित्तविक्षेपलक्षणप्रतिबन्धस्य दृढेतरत्वेन अवि द्यानिवर्तक मपरोक्ष ज्ञानञ्जनयति। नच-शब्दस्य कथ मपरोक्षधीहेतुत्व मितिवाच्यम्, इन्द्रियस्यापि कथमितिप्रसङ्गात्। दर्शनादितिचेत्, तुल्य। कृतदर्शनमितिचेत्, सानित्यप्रकाशा दशमस्त्वमसीत्यादिषु। नह्यन्यसन्निहि षय स्वविषयोना प्रकाशोनास्ति, सन्नपिनापरोक्ष, स्वधीविरोधात्, प्र त्यक्षेच विषये परोक्षप्रकाशव्याघातात्, अन्यथा शुक्तित्वप्रकाशे पि रजतावभासाविरोधप्रसङ्गात्। नचायम्प्र[illegible]न्द्रियजन्य, वाक्यस्य सदानामनोवा[illegible] वप्रसङ्गात्, वाक्यमन्तरेणापि तत्प्रसङ्गाच्च। नच रजतत्वा धिगमवत् शब्दसंभिन्नेन्द्रियजन्य, अन्यतरेणतदुत्पत्त्युपपत्तौ कल्पना गौरवात्, अन्वयव्यतिरेकाविशेषेण तीन्द्रियसहकृतशब्दजन्यइति विपरिवर्त प्रसङ्गाच्च। किन्नामेन्द्रिय तत्सहकारियादितिचेत्?

[illegible] पयमानस्[illegible] दशत्वमित्यर्थ। अस्[illegible]रोक्षप्रकाश सइन्द्रियकरण कएवस्यात्, नवाक्यकरणकइत्याह (नचेति) इन्द्रियजन्य - इ न्द्रियकरणकइत्यर्थ। (वाक्यस्येति) इन्द्रियस्य [illegible] यनिरपेक्षत्वादि तिभाव। (अन्यतरेणेति) इन्द्रियवाक्ययो पृथक्करणत्वेन वरतयो र न्यतरेण कार्योपपत्तौ वन्यतरस्मिन्नन्यतरस्य [illegible]रित्वकल्पनाया माना भावइत्यर्थ। रजतत्वाधिगमेपि श[illegible]ज्ञानस्यचाक्षुषत्वेचक्षुरिन्द्रियस्यैव हेतुत्वमिति भाव। (किन्नामेति) यद्यपि पूर्ववादिना शब्दस्य इन्द्रि यगति सहकारित्वमुच्यते, तस्यैवेन्द्रियस्य शब्द प्रति सहकारित्व स्यान्नाभिधाने नैतच्छङ्कावकाश अथापि तटस्थस्यैषमाशङ्केति नदो ष। यद्वा चक्षुरादीना प्रत्यक्षव्यभिचारा [illegible]ज्ञानेच वैजात्य स्यानुभव[illegible]न्नेन्द्रियस्य वाक्यसहकारित्व सम्भवति, प्रत्यक्षे चा क्षुषस्पार्शनादिवैजात्यस्य कल्पनात्, ननु शब्दस्य सहका रित्वेपि शब्दजन्यतावच्छेदक मिन्द्रियजन्यज्ञानविशेषे कल्पनीय मिति चेत्, न, तथापि शब्दजन्यतावच्छेदकस्यैकस्यैवकल्प नात्, चक्षुरादीनामननुगम[illegible]न्यतावच्छेदकमनेक कल्पनीय-

मनसः सर्वज्ञानकरणसाधारणसहकारित्वं किं न जानासि । तथापि विनिगम-
नायां को हेतुरिति चेत्, न, अन्यस्याभावतमसिद्धियितस्यत्वा वाक्यश्रवणा दशमोऽस्मीति प्रत्यक्षप्रत्ययात् । नचानापरोक्षनमारोपितं, बाधकाभावात् । नच सम्प्लवे भेदाग्रहा त्व्द्यवहारः, कदाचिदपि तत्र धीभेदानुपलंभात् । अतो वाक्यजातीयस्य क्वचित्प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वसिद्धौ क विरोधावकाशः । अन्यदपि वाक्यं किं नजनयतीति चेत्, न, गोजातीयत्वे गाकरः किं न दुग्धे दुग्धमितिवदुपहासनात् । अस्ति तत्रावान्तरोपाधिरिति चेत्, अस्त्वत्रापि कथित । नच तद्ज्ञानं तत्कार्योपाधिरिति वाच्यं, तज्ज्ञानस्य तत्कारणत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा अतिप्रसंगात् । यथाहुः "नकारण परिज्ञानं तत्कार्योपत्तिकारणं । नहि बीजापरिज्ञाने नांकुरो परिवार

मिति वादिन एवाशंकेति । (मनसइति) तथाच तस्यां न पूर्वोक्तगौरवमितिभावः । विशेषिते अपि शब्दकरणकत्वनिर्द्धारणं कथमिति पृच्छति (तथापीति) (अन्यस्येति) तत्र चक्षुरादेरभावात्, मनसश्चापि करणत्वानङ्गीकारात् शब्दस्यैव तत्र करणत्वं वाच्यमिति भावः । (प्रत्यक्षप्रत्ययादिति) प्रत्यक्षत्वमानुभाविकमितिभावः । यद्यपि नेदं रजतमितिवत्प्रत्यक्षबाधः, तथापि यौक्तिकबाधोऽस्त्येव, मनस्संवलितसामग्र्या शब्दसंवलितसामग्र्याश्च विद्यमानतया परोक्षापरोक्षरूपकार्यद्वयस्यावश्यकत्वात्, अतोदशमोऽस्मीत्येकैवापरोक्षप्रतीतिरितिबुद्धेर्भ्रमत्वमवर्जनीयमेवेतिशङ्कां परिहरति (नचसंप्लवइति) (भेदाग्रहादिति) भ्रमस्याप्युपलक्षणं । (कदाचिदिति) तत्र-तादृशस्थले । करणान्तरसन्निधानस्थले धीभेदानुपलम्भेन मनसः करणान्तरसहकारित्वमेव, न पृथक्करणत्वमित्यर्थः । यद्यपि मनसः करणत्वं स्वमते कुत्रापि नास्त्येव, तथापि परेण स्वमतेन शंकिते तदभ्युपगमेन परिहृतमिति ध्येयं । (क्वेति) शब्दस्य प्रत्यक्षजनकत्वं नविरुद्धमित्यर्थः । (अस्तीति) सौचविशेषितं गोत्वमित्यर्थः । नन्वस्माभिरज्ञातत्वं यद्यपि न दोषः, तथा प्यस्यैतादृशत्वे वस्तुसत्त्वेव नस्यादित्यत आह

णम्'' इति । नचाप्यात्यन्ताज्ञानता, स्वतोऽपरोक्षार्थगोचरत्वस्योपाधेरव
धारणात् । नच— तत्वमस्यादिवाक्यस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वे किं प्रमाण
मितिवाच्यम् , निवर्त्यमिथ्यात्वान्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्धेः । स्वत शुद्धेपि हि
विश्वसाक्षिणि ब्रह्मणि स्फटिकमणिघटितदाडिमीकुसुमरागोपरागवत्
अवभासमात्रसिद्धि रियमशुद्धिः, साच ज्ञानमात्रनिवर्त्येति ''तरतिशोकमा
त्मवि'' दित्यादिश्रुतिशतसिद्ध, मिथ्याभूतस्य च ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तं, नच
परोक्षंज्ञानंनिवर्तकंदृश्यते । अतः परिशेषादपरोक्षमेव ज्ञानं निवर्तक
मितिस्थिते, नतावत्करणमिन्द्रियं, बाह्येन्द्रियाणां प्रत्यक्पराङ्मुखत्वात्,
मनसोपि सोहमस्मीत्यधिगतार्थे स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्ते, शब्दसंस्का
रादिपुरस्कारेतु तस्यैव करणत्वोपपत्ते:, मनसश्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव
ब्रह्मगोचर साक्षात्कारकरणत्वस्या दृष्टचरत्वेन शब्दस्य तत्स-
हकारित्वकल्पनायोगात् , तथात्वेच श्रवणादिनैष्फल्यात् । ''न चक्षुषा गृ
ह्यते नापि वाचा'' ''मनसातुविशुद्धेन'' ''मनसैवेदमाप्तव्य'' मित्यादिश्रुतीनां

(नचास्येति) (निवर्त्येति)तज्ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तज्ज्ञानस्य साक्षा
त्त्वमन्तरेणानुपपन्नमिति प्रदर्शनार्थं निवर्त्यपदम्, प्रपञ्चरूपस्य निव
र्त्यस्य मिथ्यात्वं तत्वमस्यादिवाक्य स्यापरोक्षजनकत्वमन्तरेणानुपपन्न
मित्यर्थः । मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वञ्च प्रपञ्चस्योपपादयति (स्वतइत्यादि-
ना) ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वे युक्तिमप्याह (मिथ्याभूतस्येति) मिथ्याभूत
स्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तञ्चेत्यन्वयः । (मनसोपीति) सहकारिविशेष
गतासहाय सोहमितिज्ञानस्य मनसाऽसंभवादित्यर्थः । तर्हि तत्सहकृतमनस
एव करणत्वं कुतो नस्यादित्यत आह (मनसश्चेति) यद्यपि शब्दस्यापि तादृ
गसाक्षात्कारकरणत्वमसिद्धं, तथापि तादृशज्ञानकरणत्वे नविवादः,
अतस्तज्जन्यज्ञानस्यसाक्षात्त्वमात्रंकल्पनीयं, मनसस्तु तादृशज्ञानकरण
त्वं तज्जन्यज्ञानस्यसाक्षात्त्वंच कल्प्यम् , अतोलाघवाच्छब्दस्यैव साक्षा-
त्कारकरणत्वकल्पनं युक्तमितिभावः । (तथात्वइति) मनसस्तादृ-
शसाक्षात्कारकरणत्वस्य दृष्टचरत्वे श्रवणादिसापेक्षापरोक्षज्ञाने प्यन्यत्र

चिन्तिकाप्रपञ्चानिरासकबोधनेतापर्यात् । अतएव “ अप्राप्यमनसासह ” इत्यादेरनधिगतमनोविषयत्वव्यवस्थापनानुपपत्तिः । नच-मानसप्रत्यक्षमिति, आत्मनः स्वप्रकाशत्वात्, सुखादेस्तु साक्षिवेद्यत्वात्, भावनासहकृतमनोजन्यसाक्षात्कारस्यापि पथिकपरिभावितप्रियतमासाक्षात्कारवत् भ्रान्तित्वात्, भ्रान्तिरूपसाक्षात्कारस्यापि साक्षिरूपत्वेनैव मानसत्वाभावात्, अनुमानादेस्तु नापरोक्ष्यनिर्वहणशीलत्वात् । अतो वाक्यपरिशेषे तत्रापि भेदगर्भाणां वाक्यानां भेदभ्रमनिवर्तकत्वायोगात् अद्वैतवाक्यान्येवाविद्यानिवर्तकापरोक्षज्ञानं जनयन्तीति । किंच–प्रत्यक्षस्य भेदभ्रमस्य परोक्षादैन्द्रियिकप्रत्यक्षाद्वा न परिभवो युक्तः, न्यूनत्वात् समत्वाच्च । शास्त्रमूलं तु प्रत्यक्षं साक्षात्कारत्वाविशेषेऽपि निर्दोषहेतुकत्वाद्बाधक्षमम् । तथोक्तं “न्यूनत्वाच्च समत्वाच्च परोक्षं नाक्षजक्षमम् । निर्दोषहेतुजन्यत्वात् प्रत्यक्षं शास्त्रजं क्षमम्” इति । प्रत्यक्षभेदभ्रमनिवर्तनइतिशेषः । साक्षात्कारस्य चाविद्यानिवर्तकत्वं तस्य च शब्दकरणत्वं शब्दादेवसिध्यति, “ निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ” ‘ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” इत्या

त्ममस्य मनसएव करणत्वेन शब्दस्य करणत्वाभावाच्छ्रवणादिनिरपेक्षपरोक्षज्ञाने शब्दस्य करणत्वं ग्राह्यं, तथाच श्रवणादिवैयर्थ्यमितिभावः । (अतएवेति) मनोग्राह्यत्वाभावे श्रुतिः प्रमाणमित्यर्थादुक्तं भवति । (भावनेति) भावनासहकृतमनोजन्यत्वेन पराभिमतस्येत्यर्थः (पथिकेति) प्रोषितचिन्तितायाः प्रियतमायाः साक्षात्कारवदित्यर्थः । एवं परोक्षज्ञानस्य निवर्तकत्वादर्शनादपरोक्षपरिशेषः प्रमाणान्तराणामप्रवृत्तेर्वाक्यपरिशेषश्चोक्तः, इदानीं परोक्षस्यापरोक्षस्य च निवर्तकत्वासम्भवादपरोक्षत्वं शब्दजन्यत्वं च परिशेषयति (किंचेति) (न्यूनत्वाच्चेति) परोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात् सोऽन्यूनबलत्वादित्यर्थः । न्यूनत्वात् परोक्षं न क्षमम्, समत्वादक्षजं च न क्षममित्यर्थः । नन्वेवं परिशेषात् साक्षात्त्वशब्दकरणत्वयोः सिद्धिः, किन्तु श्रुत्यापीत्याह (साक्षात्कारस्य चेति) (निचाय्येति) चायृधातुर्दर्श

दिभि रपरोक्षज्ञानस्य भनिद्यानिवर्तकत्वसिद्धेः । " तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार." "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था." "स्वाध्यायश्चक्षुस्तदेकमस्य योगोद्वितीय मभिवीक्षणाय । अध्ययनमननन यनोस्यमृष्टा नमामचक्षुरभिवीक्षनेतं" "पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्सनातन"मित्यादेस्तस्य शब्दकारणकत्वसिद्धिः । प्रयोगश्च–विगीतंज्ञान साक्षात्कारि - तत्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वात्, तत्स्वरूपगोचरश्रावणज्ञानवत् । नच तत् तदजन्यं - प्रत्यक्षेन्द्रियस्य कारणत्वस्वीकारात् । तत्रैवप्रतिज्ञाया मपरोक्षज्ञानविषयत्वात्सुखादिज्ञानवदितिवाप्रयोगः । तत्वमस्यादिवाक्यना स्वप्रतिपाद्यगोचरसाक्षात्कारजनकम् — स्वप्रकाशार्थोपदेशरूपत्वात्, स्वतोपरोक्षार्थविषयत्वाद्वा, संवित्स्वप्रकाशा दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यवत् । अपरोक्षत्व तत्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति - अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति । नच अत्र परोक्षत्व तत्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति - परोक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति सत्प्रतिपक्षसाधनता, सिद्धसाधनात् । तेषा मेवहि धानयाना मसंभावनाविपरीतसभावनाप्रतिबद्धचेतसिपुरुषे परोक्षज्ञान

नार्थः । (तस्माइति) करिष्यमाणोपदेशएव तत्र दर्शयतिना उक्तइति भावः । (वेदान्तेति) सूपसर्ग प्रत्यक्षरूपइति भावः । (नमांसेति) मांसचक्षुर्निषेधाच्छ्रुतिचक्षुरनुमितमिति भावः । (विगीतमिति) नन्वयमसिद्धोहेतुः, वाक्यार्थज्ञाने वाक्यस्यातीतादिरूपत्वेनाजनकत्वात्, तज्ज्ञानस्यैव जनकत्वात, प्रयोज्यत्वमात्रविवक्षायां तल्लिङ्गिकायां तत्पक्षिकायांच व्यभिचार इतिचेन्न, अनुमित्याद्यन्यत्वेन विशेषणात् । यद्वा - तत्वमसिवाक्यमत्युच्चारणाभिन्नमेव, तथाच - यस्य तत्वमसि वाक्यस्य नलिङ्गत्वं नापि पक्षत्वं नापिस्मृतिं, तच्छ्रवणजन्यं वाक्यार्थज्ञानं पक्षः, तद्वाक्यप्रयोज्यज्ञानत्वं हेतुरिति । तत्वमस्यादिवाक्यजन्य-किञ्चिज्ज्ञानवृत्तित्वसाधनेदोषमाह, (सिद्धसाधनादिति) तत्वमस्या

जनकत्वमिष्यते । पूर्वोक्तश्रुतिविरुद्धतया कालात्ययापदेशाच्च । नचवाच्यं-
अग्निहोत्रादि वाक्यजन्य ज्ञानेष्वप्येवं प्रयोक्तुं शक्य मिथ्याभाससमान
योगक्षेमतेति, तत्र विपक्षबाधविरहात् । नहि तत्र प्रामाण्यस्यानुपपत्तिः,
अनुमानादिवदुपपत्तेः । नाप्यनुष्ठानस्य, परोक्षनिश्चयादपितदु-
पपत्तेः । नापि फलस्य । ततएव तत्सिद्धेः । नापिच फलकामना
या, फलसम्बन्धनिश्चयादेव तस्याअप्युपपत्तेः । अतएव पुरुषप्रवृ-
त्तिरपि सङ्गच्छते । इहतु प्रागुक्तार्थानुपपत्तिरेव विपक्षबाधिकास्यात् ।
अतोनाभासतुल्यतेति ॥ एवं पूर्वेष्वपि प्रयोगेष्वाभासतुल्यतोद्धारो द्र-
ष्टव्यः । अतोविपक्षबाधकस्यैव प्रतिबन्धरहस्यत्वात् उक्तार्थे महाविद्याजात-
मथ यथायोगं प्रयोक्तव्याः । स्वपरपक्षसाधारण्यंहि महाविद्यानां स्वभा-
वः, तत्रानुकूलतर्कसदसद्भावाभ्यामेकत्रार्थसिद्धि रितरत्रार्थासिद्धिरितिनि
र्णयः । ननु तर्कपराहताऽमीहेतवः, शब्दस्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिनिचेत्;
न,अप्रसङ्गात् । योगिमनसो बाह्यविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वेपि बाह्यप्रत्यक्षत्वंनहि
मानसवदुपपत्तेः । अथ चक्षुरादिपञ्चकान्यतमत्वं, योगिमनोन्यत्वेसति बाह्य

दिवाक्यजन्यशाब्दज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्वसाधने दोषमाह (पूर्वोक्तेति) (नचेति)
अपरोक्षत्वसाधकहेतोः अग्निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तौ यदि प्रयोक्तुंशक्यमित्यर्थः ।(फ-
लकामनायाइति) अनेनेदंफलंमेभूयादितिकामनायाइत्यर्थः । (फलेति)
फलसंबंधः - फलजननयोग्यता । (अतएवेति) पूर्वमनुष्ठानमित्य-
ग्निहोत्रादिक्रियाविषयिणी, प्रवृत्तिस्तु तज्जनककृतिरितिभेदः । (इह
त्विति) विपक्षेमिथ्यात्वान्यथानुपपत्तिरित्यर्थः । प्रतिबन्धोव्याप्तिः ।
ननु महाविद्यानां स्वपरपक्षसाधारण्यात् स्वेनैव सत्प्रतिपक्षितत्वात्
कथं ततस्साध्यसिद्धिरित्यत्राह (स्वपरेति) यद्यपि स्वपरपक्षसाधार-
ण्यं महाविद्यानां स्वभावः, तथाप्यनुकूलतर्कतदभावाभ्यां साध्यसि-
द्धितदभावावित्यर्थः । (योगीति) बाह्यविषयक बाह्यविशेषणक

विषया परोक्ष प्रमितिकारणत्वं वा बाह्य प्रत्यक्षांतर्भावे प्रयोजकमिष्येत, इष्टापितर्हि स्वतोपरोक्षार्थब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्वेस त्यपरोक्षप्रमितिकारणत्वं प्रत्यक्षांतर्भावप्रयोजकमितिसम स्समाधिः । किञ्च प्रत्यक्षांतर्भावइति इन्द्रियांतर्भावोवा, साक्षात्कारजनकवाक्यांतर्भावोवा विवक्षितःस्यात् । पूर्वत्र मनसोपि बाह्यानंतर्भावइतिवदुपलंभविरोधात् अशक्यः । उत्तरत्राविष्टप्रसंगता, ऐकराश्येसिद्धेस त्यवांतरभेदाश्रयणाविरोधात्। तदेवंतु कथमितिचेत् ,न,दशमस्त्वमसीत्यादौ तद्दर्शनस्यसमर्थितत्वात्। वाक्यस्यैवापरोक्षधीजनकत्वे मननिदिध्यासनाविध्यानर्थक्यं, श्रुतवेदांतानां संसारानुवृत्तिदर्शनविरोधश्चेतिचेत्,न,प्रागुक्तप्रतिबन्धनिरसनद्वारेण तयो.श्रवणं प्रतिफलोदयकार्यंगतयाविधानोपपत्तेः, संसारित्वोपलब्धेश्च प्रतिबन्धकत्वपुरुषविषयत्वात् । अतो बाधकापेत सानुग्राहक श्रुत्यादिसिद्धं तत्वमस्यादेः साक्षात्कारजनकत्वमिति ॥

अत्रब्रूमः — यत्तावदुक्तं केनुचिद्वाक्ये स्वपरोक्षधीहेतुत्व दृश्यतइति, तन्नरविषाणांकुरप्रसाधने खरविषाणांकुरनिदर्शन मिति मन्यामहे । तथाहि - संवित्स्वप्रकाशेत्यत्रनान स्सामान्यतः स्वपरसमवेत त्रैकालिकसर्वसंवित्स्वप्रकाशत्वंवास्यार्थः।तादात्विकीतु तज्जन्या संवि देका तदानीं स्वप्रकाशा, तत्र न सर्वसंविदां स्वप्रकाशत्वमिदानीमपरोक्षं, यतो

एवं, ज्ञानामस्यासत्तिकत्वेसतीतिया विशेषणीयम् । ननु कथमित्थं, ' निर्विशेषं न सामान्य ' मिति न्यायेन चक्षुरादिविशेषानन्तर्भावे प्रत्यक्षजनकसामान्यान्तर्भावस्यापिबाधा दित्याशंक्य सामान्यतः प्रत्यक्षान्तर्भावेसति चक्षुराद्यवान्तरभेदाश्रयणव च्छब्दरूपावान्तरभेदाश्रयणमपि संभवतीत्याशयेनाह (ऐकराश्यइति) (तदेवमिति) ऐकराश्यमित्यर्थः । तद्दर्शनस्य - साक्षात्कारजनकत्व दर्शनस्येत्यर्थः । (यत्तावदिति) नवमरूढत्व लाभार्थं मंकुरशब्दप्रयोगः । (यतइति) अपरोक्षार्थविषयत्वमयुक्तत्वाभ्युपगमात् ज्ञानापरोक्ष्यस्येतिभावः । नच सर्व संविदां कदाचि दापरोक्ष्या त्तद्विषयापरोक्ष्यंस्यादितिवाच्यं,

वाक्यस्य तदापरोक्ष्यहेतुता स्यात् । नच सर्वसंविदैक्य, तस्यदू- षयिष्यमाणत्वात् । तदैक्येपि तत्तदुपहिताकारेण परोक्षापरोक्षविभाग स्य दुरपह्नवत्वात् । वाक्यजयसंविदंशरूपापरोक्ष्येतावद्वाक्यमेव कारण विषयप्रकाशांशकारणव्यतिरेकेण स्वप्रकाशांशे कारणान्त रानुपलम्भादिति चेत , तर्हि सिद्ध मनुमानादे र्वाक्यान्तराणामप्यपरोक्ष धीजनकत्व, तत्तज्जन्यधियामपि स्वप्रकाशांशेपि तत्तत्कारणकत्वात् । सत्य, तथापि- सविस्वप्रकाशेत्यादिवाक्येषु विषयप्रकाशांश स्वप्रकाशांश श्चैकरूपेणेति विशेषइतिचेन्न, सामान्यविशेषविषयतया तद्भेदस्यदर्शितत्वात् ।

च्यम् । वह्न्यनुमितेर प्यापरोक्ष्यापातात । (नचेति) वस्तुतो ज्ञान स्य स्वप्रकाशत्वेपि तत्स्वप्रकाशत्वस्य तेन ज्ञानेनाग्राह्यत्वा न्न तदापरोक्ष्य मितिभाव । (तदैक्येपीति) उपहितसंविदा कासाञ्चि दन्यकाली नत्वात् कासाञ्चिद्व्यधिकरणत्वाच्च पारोक्ष्यमितिभाव । ननु - संवि त्स्वप्रकाशेतिवाक्यजन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वा तज्जनकत्वेना परोक्षहेतुत्व सिद्धमेव, नच - प्रत्यक्षांशे जनकत्वमेव साध्यम् अन्य था सिद्धसाधनात् , वाक्यच विषयांशएव हेतु -नस्वजन्यज्ञानांशेपि,अत प्रत्यक्षजनकत्व नास्त्येवेतिवाच्य, तदंशेपि वाक्यातिरिक्तकारणादर्शनेन तस्यैव कारणत्वा दिति शङ्कते (वाक्येति) (तर्हीति) तथाच सिद्धसाधन हेतुविशेषण वैयर्थ्य चेति भाव । ननु विषयप्रका शांशाभिन्नप्रत्यक्षांशजनकत्व साध्य, अनुमानादिषु वह्निमानितिजानामी त्यत्र वह्निमानित्यंशोविषयांश जानामीत्यंश स्वप्रकाशांश संवित्स्व प्रकाशेत्यत्रतु तज्जन्यज्ञानस्यापि संवित्त्वेन विषयान्तर्भावात् तत्प्रका शेनैव स्वव्यवहारोपपत्तौ जानामीत्यंशान्तरस्यकल्पकाभावात् स्वप्रत्यक्षरूप स्वांशप्रकाशांशो विषयप्रकाशांश श्चाभिन्नएवे त्यदोष इति शङ्कते (सत्यमिति) (नेति) संविदि त्यतीतानागतसर्वपरसाधारण संविन्मा त्रगोचरविषयप्रकाशांशमात्रेण जानामीति तज्जनन्यस्तिमात्रगोचर त

एवं दशमस्त्वमसीत्यादावपि यदि दशमत्वस्यात्मनि पश्यत एवेदं वाक्यमुक्तं;
तदा घटं पश्यतोऽयं घट इतिवदभिज्ञानुवादपरमिदं वाक्यं स्यात्।
तत्राच प्रत्यक्षज्ञानजनकतामात्रेण प्रत्यक्षता न, परोक्षविषयप्रयोग
इव परोक्षविषयप्रयोगेऽपि शब्दशक्तेः स्वतन्त्रत्वात्, यदा पुनरविदित-
दशमस्यायं प्रयुज्येत तदा तु दशमत्वांशे परोक्षज्ञानम्, उद्देश्यां-
शे तु परोक्षत्वात् विशिष्टेऽपि प्रत्यक्षताभ्रमः, अनिष्पत्तिशीलत्वात्।

दाश्रय पुरुषविशेषनरत्वित्वादिविशिष्ट व्यवहारस्य जानामीत्यनन्तर
मन्तःप्रत्यासत्त्यनवात्, ततश्च इष्टतासिद्धिरितिभावः। यद्यपि विषयांशे-
ऽपि स्वस्यात्मभावोरूपेव, तथापि विषयप्रकाशांशे स्वचिदन्तरवत् एत
दंशविशेषेऽपि परोक्ष एवेति भावः। स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वावश्यभावेन
विषयप्रकाशांशस्यैव तत्सत्त्वे दर्शे प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्कितुर्भावः।

यद्वा ननु विषयप्रकाशांशे यत्प्रत्यक्षं तज्जनकत्वं साध्यं, विषयप्र-
काशांशश्च न पूर्वग्रन्थेऽशोऽभिवासित, किन्तु विषयावगाह्यंश, इदं च साध्यं
नानुपपन्नम्, इदमपि स्वस्वांशविषयतया स्वप्रकाशांशस्यैव
विषयावगाहितया विषयप्रकाशांश वादिति शङ्कते (सत्यमिति)
(नेति) किं सर्वविषयावगाह्यंशे यत्प्रत्यक्षं तज्जनकत्व
साध्यं, यत्किञ्चिद्विषयावगाह्यंशे प्रत्यक्षजनकत्वं वा? नाद्य,
वाक्यस्य स्वप्रकाशांशस्य सामान्यविशेषविषयतया भेदस्य दर्शितत्वेन
सर्वविषयावगाह्यंशे प्रत्यक्षत्वाभावात् साध्यवैकल्यमित्यर्थः। न
द्वितीयः, अतिव्याप्तिवारणाय यत्किञ्चिद्विषयावगाह्यंशप्रत्यक्षजनकत्व
व्यापकस्य वेद्यांशान्तर्भूतज्ञानजनकत्वस्योपाधित्वादितिभावः। (दर्शित
त्वादिति) दर्शितप्रायत्वादित्यर्थः। प्रमेयक्तानस्यादित्यत आह (परोक्षेति)
मागविदितस्यात्मदशमत्वस्य यत्किञ्चिद्विशिष्टे प्रत्यक्षताभ्रान्तिदर्शी
तिरेवमित्याह। (उद्देश्येति) अत प्राचीनप्रत्यक्षाभेदभ्रमस्तत्रेतिभावः।

एतेन- कदाचिदपि तत्र धीभेदानुपलम्भादिति पूर्वग्रन्थोक्तं निर-
स्तम्, करणान्तरसन्निधानात्मक मनसाप्रत्यक्षोत्पादेन तदभेदभ्रम

नच - तत्प्रत्यक्षत्वेनैव विशिष्टस्यप्रत्यक्षता, अथ पर्वतोवह्निमा नित्यनुमानेपि तत्प्रसङ्गात्, गुरुत्वादे रतीन्द्रियत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च । एव द्रव्य स्तम्भत्वादिष्वपि विकल्पो नुसन्धेय ।

यत्तु - प्रत्यक्षेविषये परोक्षप्रकाश व्याघात इति, तदप्यसत् । आपरोक्ष्यादे ज्ञानधर्मत्वे ज्ञानव्यक्ति भेदेन विषयैक्येपि परो क्षत्वापरोक्षत्वयोरविरोधात् । विषयधर्मत्वे पीन्द्रियेण तथाविध ज्ञान जायते, लिङ्गशब्दादिना त्वन्यथा भूतमिति पुरुष-भेद इवैकस्मिन् पुरुषेपि करणभेदेन कालभेदेनच एकस्यैव वस्तुन प्रत्यक्षता परोक्षताच प्रागेवदर्शिता । विपरीतवासनाभूयस्त्वेपि करण शक्त्या तत्तज्ज्ञानोदयस्योपपादनात् । यदि प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्र काश स्यात् - तत्र शुक्तित्वप्रकाशेपि रजतता न [illegible] चेत्, किं शुक्तौचक्षुर्व्यापारानन्तर शुक्तित्वादिना रजतभ्रम परोक्ष, येनो च्यते । अथ पुनर्भ्रान्तिरेव प्रसज्ज्येत । तदा शु क्तित्वादिलक्षणविशेषग्रहस्य भ्रमोत्पत्तिप्रतिपक्षतया विरोधग्रहस्य सहकारिविरहेण सामग्र्यैकल्याद्वा शुक्तौ रजतभ्रम उदय । इत

सम्भवात् । (आपरोक्ष्यादेरिति) परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्ज्ञानभेदेनाविरो-धात तन्निबन्धन प्रत्यक्षेविषये परोक्षप्रकाशस्य नानुपपन्नत्वमिति भाव । (विषयधर्मत्वेपीति) विषयधर्मत्वेपि तदनिबन्धनत्वेपि परोक्षत्वापरोक्षत्वे नैव बाच्ये, इन्द्रियलिङ्गादिजन्यज्ञानेषु वैलक्षण्यानुभवात् तथाच एकस्मिन्नेव करणद्वयप्रवृत्तौ परोक्षापरोक्षरूपज्ञानद्वय मानसद्धमिति भावः । (विपरीतेति) मानान्तरैर्विपरीतवासनायामनिवृत्तायामपि वा यथा प्रथमत परोक्षज्ञानस्य स्वरीश्वरत्वादित्यर्थ । ननु नवय मपरोक्ष परोक्षप्रकाशे शुक्तित्वेन परोक्षे परोक्षरजतप्रकाशमापादयाम, किन्तु विरुद्धयोरविरोधाङ्गीकारे शुक्तित्वे भासमानेपि रजतभ्रमस्स्यादिति भ्रम इति शङ्का मनूद्यपरिहरति (अथपुनरिति) (शुक्तित्वादीति) प्रतिब ध्यप्रतिबन्धक भावेन समर्थनेनाह (विरोधेति) (इदन्त्विति) अपरोक्षत्व

अप्रतिबद्धपरोक्षज्ञानस्याभासनिवृत्तौ कथं तदनुपपत्तिः । तथाविधाच्च समानार्थाद्वाक्याद् दर्शिता । अनभिप्रेतं च भावनापि श्रवणदशायां। अपरोक्षाभिमानस्य निवृत्त्या ।

२ किञ्च स्वानिष्टप्रसञ्जकं परानिष्टप्रसञ्जकं वायमिति तु तर्कतत्त्वम् । उक्तञ्च श्रीसुन्दरपाण्ड्याचार्यैः । * "प्रसञ्जकन्तु स्वानिष्टं परानिष्टं प्रसञ्जयेत् । विपर्यये पराभीष्टं स्वाभीष्टे पर्यवस्यति ॥ प्रसञ्जकेन तु स्वाभीष्टं स्वानिष्टे पर्यवस्यति । स्वाभीष्टस्यानिष्टं स्यात् परोक्षप्रसञ्जने" * इति । उभयमप्यत्र विपरीतं, स्वतः प्रत्यक्षोऽपि मतेऽपि श्रवणदशायां वाक्यात् परोक्षज्ञानजननस्य सर्वाभिमतत्वात् । मिथ्यैव तदिति चेत्, पश्चात्तनमपरोक्षज्ञानजननमपि तथैवेति को विशेषः ।

परोक्षज्ञाने न प्रतिबन्धकत्वम्, नापि तदभावः परोक्षज्ञानहेतुः, मानाभावादिति भावः । (तथाविधेति) परोक्षविषयप्रयोगवदपरोक्षविषयप्रयोगोऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थत्वादिति शब्दरूपसाम्यं दर्शितमित्यर्थः । (अनभिप्रेतेति) अपरोक्षे विषयेऽपि परोक्षप्रत्ययस्योत्पादनात् व्याप्त्यभावात् प्रतिबिम्बमूलकत्वमित्यर्थः । (विपर्यय इति) विपर्यये पर्यवसानेन तु पराभीष्टं स्वाभीष्टं साधयति, यथा-इष्यते च धूमस्तस्मात् वह्निमानिति । स्वानिष्टप्रसञ्जकत्वे हेतुमाह (प्रसञ्जकत्वेति) प्रसञ्जकविपर्ययपर्यवसानात् प्रसञ्जकस्य इष्टत्वे तदभावस्यानिष्टत्वादनिष्टपर्यवसानमित्यर्थः । परानिष्टप्रसञ्जनीयमपि परहेतुमाह (स्वाभीष्टस्येति) आपाद्यविपर्ययस्य स्वेष्टत्वाभावत्वात् आपाद्यस्य चेष्टत्वे तदभावासिद्धेर्न स्वेष्टसिद्धिरित्यर्थः । (उभयमिति) प्रसञ्जकं स्वेष्टम्, प्रसञ्ज्यं परेष्टमित्यर्थः । प्रसञ्जकस्य स्वेष्टत्वमुपपादयति (स्वत इति) (मिथ्यैवेति) परोक्षज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य परमार्थत्वेनेष्टत्वात्, परमार्थत्वेनेष्यमाणाभावप्रतियोगित्वेनानिष्टत्वमुपपद्यत इति भावः । (पश्चात्तनेति) श्रवणाद्यनन्तरभाविप्रत्यक्षस्यापि मिथ्यात्वात् तदप्यनिष्टमिति अनेन तर्केण 'निष्टमेव सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च अभावस्य सत्यत्वादेवादि प्रतियोगिनः परोक्षज्ञानस्यानिष्टत्वं, अभावस्य

शुक्तौ रजतत्वस्यैवा विरोधापादकत्वं मिथ्यात्व मिह स्मर्त्तुमर्हसि ॥*॥ सत्य विरोधाच्छुक्तित्व बाधकत्वेनकथ्यते । मिथ्याभूतंचरजत बाध्यत्वेना भिधीयते॥*॥तेन मिथ्यैतादितिरचन तत्राविरोधापादक न भवति, प्र सञ्जनीयच काचिदस्मदिष्ट, आप्तोपदेशादिभि शुक्तित्वप्रकाशेऽपि दु- ष्टेन्द्रियादिना कस्यचित् कचिद्रजतावभासानुवृत्ते , अन्यथा भवता बाधि त नुवृत्तेर्दृष्टान्तस्याप्यभावप्रसगात् । तथा प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शुक्तेस्त्वे भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्यादिभिरपि रजतधीरुदेत्येव, साच परोक्षैव, शी- घ्रन्तु बाध्यमानतया केषाचि त्तत्र तदनु त्पत्तिभ्रम । किंच - यदिप्र त्यक्षेविषये परोक्षप्रकाशो व्याहत । तदा पर्वतोवह्निमानित्यादिषुविरो

सत्यत्वच मिथ्यात्वस्य शुक्तिरजतयो रिवाविरोधापादकत्वाद्वाच्यम् , तच्च न सभवति, सत्यमिथ्यार्थयोर्विरुद्धत्वात् , अन्यथा बाध्यबाधकभा वानुपपत्ते., तस्मात् परोक्षतदभावयोरविरोधासिद्धे: परोक्षा भावासभ वा त्र प्रसञ्जकस्यानिष्टत्वमित्याह (शुक्तावित्यादिना तत्राविरोधापा दकत्वभवतीत्यन्तेन) स्मर्तुमर्हसी त्यनन्तरन्त त्रसभवतीतिशेष. । (सत्यमिति) सत्य शुक्तित्वमित्यन्वयः । बाध्यत्वेनाभिधीयत इत्यत्र विरोधादित्यनुषञ्जनीयम् । (अविरोधापादक नसभवतीति) परोक्षतद्भा वयोरिति शेष । परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रमानिवर्तकत्वेपि शाब्दज्ञानस चिवेन्द्रियेणापरोक्षज्ञानादेव भ्रमनिवृत्तिस्स्यादित्यत्राह (दुष्टेन्द्रियेति) दोषमाहात्म्या दाप्तोपदेशे सत्यपि क्वचि त्र तत्वापरोक्ष्यमुत्पद्यते, किन्तु भ्रमएवेत्यर्थ । एव विरुद्धयोस्सन्निपाते शुक्तित्वज्ञाने सत्यपि र जतभ्रमस्स्यादि त्यापादनार्थमभिप्रेत्य तत्र दोष उक्त:, इदानीन्तु अप रोक्षेपि परोक्षप्रकाशोस्तिचेत् शुक्तित्वेनापरोक्षेपि रजतत्वेन परो क्षस्यादित्यापादनार्थमभिप्रेत्य तत्र दोषमाह (तथेति) अयोग्यताज्ञान प्रतिबन्धकत्वेतिभाव. । यद्वा - अप्रामाण्यशङ्कादशाविवक्षिता । (उद्दे श्येवेति) तत्रानुभवएव मानमिति भाव. । (विशेषतइति) प्रत्य क्षयोग्यार्थं विशेषतोदृष्ट, तदयोग्यार्थं सामान्यतोदृष्टमिति विभागा

परोक्षानुमानेषु तथाविधार्थगोचरत्वास्येषु च परोक्षप्रकाशो न स्यात् । योग्यतामात्रं तु तत्र, न तु तदानीं प्रत्यक्षत्वेनेति चेन्न । यस्य कस्यचित् आप्तस्य योगीश्वरादेः स्वदर्शनात् । तथापि नानुमानस्तथेति चेत्; तर्हि तत्रापि दशमत्वादेः वाक्यश्रवणात्पूर्वं मदर्शनानन्तरमस्य तत्साक्षात्कारसंभवः । यत्पुनः स्वस्यैव द्रष्टुं योग्यतया ऽनन्तरदर्शनाद्वा तत्र तत्संभव इष्येत, तर्हि सिद्धं अनुमानादावपि तदुभयसंभवात् तथात्वं । यदा च अयं घटः इति गम्यमानप्रत्ययो कश्चिद् दयं घटः इति स्यात्, तदा तस्यापि प्रत्यक्षार्थविषयत्वाविशेषात् साक्षात्कारजनकत्वप्रसंगः । इष्यत एवेदमपीति चेन्न, स्वतोऽपरोक्षार्थविषयत्वादिति हेतुविशेषणप्रयोजनस्य तदनिष्टं, इष्यताम्, तथापि ज्योतिष्टोमादिवाक्यार्थस्यापि योगिप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वयोग्यत्वाविशेषात् तान्प्रति केनचिदविदितमाहात्म्येन तत्प्रयोगे ततः साक्षात्कारसंभवप्रसंगात् । तथा च सर्वमपि वाक्यं कस्यचित्साक्षात्कारकारणमिति स्थिते केषांचिदेवेति व्यवस्थाभंगः । अस्त्वेवमपि

भिप्रायेणोक्तम् । (तथाविधेति) अग्न्यादिवत्प्रत्यक्षार्थगोचरेष्वित्यर्थः । तदानीं प्रत्यक्ष परोक्ष प्रकाशो व्याहतः, अग्न्यादिर्न तथा, ब्रह्म तु तथैव, नित्यापरोक्षत्वादिति शंकते (योग्यतेति) आपरोक्ष तदानीमपरकानां योगिनामीश्वरस्य हिरण्यगर्भादेश्च प्रत्यक्षइत्याह (यस्यकस्यचिदिति) तं प्रत्यपरोक्षे तस्य परोक्षं व्याहतमिति शंकते (तथापीति) (तर्हीति) तत्र परोक्षज्ञानस्य व्याघाताभावाच्च साक्षात्कारसमर्थनमित्यर्थः. (यत्पुनरिति) यदि प्रत्यक्षे परोक्षव्याघात इत्येवोच्यते, प्रत्यक्षइति च प्रत्यक्षयोग्यत्व, व्याहतत्वेनाभिमत परोक्षज्ञानानन्तरमपरोक्ष इति वा विवक्षितं, तथा च दशमत्वस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वा दनन्तरं प्रत्यक्षदर्शनाद्वा परोक्षव्याघातात् अपरोक्षसंभव इष्यतइत्यर्थः ।

ननु – तदा प्रत्यक्षे परोक्षप्रकाशस्यैव व्याघातः, यदा च दशमत्वं प्रत्यक्षं तदा तत्रापरोक्षज्ञानसमर्थनमिति स एव दृष्टान्त इत्यत्राह (यदाचेति)

किन दिठनमिति चे त् , न, अनुमानादिग्नापि तग्रसगरयोक्तत्वात् । तामात त नमसकादिनन्य पर्जिणासिद्धि । ततश्चापशूद्रनयविरोधादि प्रसग । किंच - नित्यापि ज्ञानयाऽज्ञाततयाना साक्षिवेद्यत्वस्य भवदभिमतत्वा त्मर्वं प्रमाण साक्षात्कारसमन सुल्भणत्व। यदिच स्वतो परोक्षार्थ विषयमेव नान्य तज्जनकमितिव्यवस्थाप्येत । तदा दशमस्त्व मसीत्या दिदृष्टान्तासिद्धि । यद्यपि त्वमशस्यस्वतोपरोक्षता, तथापि स त्याद्विशिष्टाकारे ण स्वतोपरोक्षत्वाभावात् , अन्यथा वाक्यश्रव णापूर्वमेव तद्विशिष्यप्रकाशप्रसगात् । अतोनुमानस्येव वाक्यजानी यस्य कस्यचिदपि साक्षात्कारहेतुत्व दर्शनस्या सिद्धे स्तुग्राहकत्वाभा वान्न स्वाभिमतस्य कस्यचिद्वाक्यस्य तद्धेतुत्वकल्पन विरुद्धमेव । अतएव स्वतोप रोक्षार्थगोचरत्वलक्षणोपाधिरपिनिरस्त ।

यत्तु निरर्थमिथ्यात्वानुपपत्त्या पारम्पर्येण परोक्ष्य तज्जनक विशेष्यो पक्षिोऽइति । तदप्यसिद्धयन्यथासिद्धिभ्यामाक्राम्यते । सत्यमेवहि ससार मुपासन प्र गिनिश्वरसकल्पविशेप निरस्यं

(ततश्चेति) अवैचणिकत्वेपि अनुमानाधिकार स्यानपायात , आनुमा निकापरोक्षज्ञानवत्त्वा त्तेषामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्स्यादिति भाव । आदिशब्देन श्रवणादिवैयर्थ्यम् विवक्षित । (किंचेति) नच साक्षि णस्तद्विषयाभावा त्तत्प्रत्यपरोक्षत्व गोतवाच्यम्, शास्त्रार्थ न जानामी या दिरूपेणाज्ञानावच्छेदकार्थ व्यवहारजनकस्य साक्षिणोपि तद्विषयत्वादिति भाव । नच – स्वतोऽपरोक्षत्व विवक्षितम् । प्रमाण स्वतोपरोक्षत्वेना तथा त्वात् , इति भाव । (दृष्टान्तासिद्धिरिति) ननु स्वतोपरोक्षार्थमात्रविषयत्व न हेतु , तादृशार्थविषय वाक्य त्वा मत्स्वरूपताऽपादकेत्वेति चेत्, किमय हेतु स्वतोपरोक्षार्थांशे परोक्षज्ञा नजनकत्व , उततदर्थमात्रे, न द्वि तीय त्त्व घटइतिवत्थ इत्यत्र पदार्थेऽपरोक्षताद्यत्वे , नाद्य दशमस्त्वमसी त्यादि वाक्यादाहरणायोगात् । (अतएवेति) वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वा सिद्धे स्वपरोक्षार्थगोचरत्व कारणतावच्छेदक मित्यपि निरस्तमित्यर्थः । (सत्यमेवहीति) ससारस्य सत्यत्व भगवत्सङ्कल्पनिवर्त्यत्वञ्च सा

साधयिष्याम । यत्तु - "तरतिशोक मात्मवि"दित्यादिभि र्ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्व सिद्धमिति, एतदपि वेदनज्ञानादिशब्दाना उपासनाख्यविशेषपर्यवसानस्य प्रागेवदर्शितत्वान्निरस्त । यदाहु ॥*॥ वेदन ध्यानविश्रान्तध्या न श्रान्त ध्रुवस्मृतौ । साचदर्शनसम्प्येतिदृष्टिर्भक्तिव मृत्तीति ॥ मिथ्याभूतस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्व युक्तमित्येतच्च मिथ्याभूततया भवदभिमतस्य तिमिरादिदोषस्य प्रतिभटादेश्च भेषजशस्त्रादिनिवर्त्यत्वोदाहरणेन प्रागेव दत्तोत्तर । अस्तुच मिथ्यात्वे धीबाध्यत्वे युक्ति, नचात्रमिथ्यात्व ॥ * ॥ दृश्यत्वाद्यदि मिथ्यात्व प्रपचस्याभिधीयते । ब्रह्मणोपि चमिथ्यात्व ततएवाभिधास्यते ॥ ब्रह्मणोयदि दृश्यत्व व्यावहारिकमुच्यते । प्रपचस्यापि दृश्यत्व तात्त्विक किं त्वयेष्यते ॥ * ॥ अपिच समारमिथ्यात्वेपि किंनिवृत्तिशब्देन प्रतिभासमानमिथ्यार्थ प्रध्वसनमभिप्रेत्य तदर्थमपरोक्षधीगोचरण, उततद्विषयज्ञानप्रध्वसन, आहोस्वित्तत्कारणोच्छेद, अथवा तथाविधज्ञानान्तरानुत्पाद, उततद्विपरीतविषयावगाहरूपविषयापहार, यद्वा तद्विषयसत्यताध्यवसायपराविरुय, अथान्यदेव किंचिदसाव्यवहारिकमिति ॥ नाद्य क्वचिदपि मिथ्यार्थस्य प्रध्वसाभावात, "प्रध्वसोहि स्वरूपस्य प्रच्युति प्रतिपाद्यते,

---

धयिष्याम इत्यर्थ । सत्यत्वसाधना न्मिथ्यात्वस्यासिद्धिः सिद्धा, सत्यत्वेवा मिथ्यात्वेवा प्रमाणबला दीश्वरसकल्पनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वा दन्यथा सिद्धिरसिद्धा ।(तरतिशोकमित्यादि)ननु - उपासनस्यापि ज्ञानत्वात् कथ ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्य निरासइतिचेत् , न, ध्यानादिभिस्तस्यैव परेण ज्ञानत्वाङ्गीकारात तन्निवर्त्यत्वस्यैव तदिष्टत्वा त्तस्यैवेह निरस्तताभिधानेन दोषाभावात । किंच, उपासनादिनानिवृत्तौ मुमुक्षादिसहकारिणोपेक्षितत्वात् न ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वम् , तन्मतेतु उपासनादि सर्वं ज्ञानार्थ मपेक्ष्यते, ज्ञानेतु बन्धनिवृत्तौ न किंचि दपेक्ष्यतइति । युक्ति युक्तता । (व्यावहारिकमिति) तथाच हेत्वसिद्धे र्नमिथ्यात्वसाधनमितिभाव. । किं मिथ्यार्थोस्ति, उत न, द्वितीय आह, (प्रध्वस इति) विद्यमानतामात्र सत्यत्व, नातिरिक्त अनिरूपणादितिभाव. ।

स्वरूपसत्यताभावे कथं प्रच्युतिरुच्यते ॥ सत्यपि तस्मिंस्तेन तदुच्छेदायोगात् । अन्यथा बाधकज्ञानात्पूर्वं सुषुप्ते द्रष्टरि पुरुषे शुक्तिरजताद्यारोपितप्रसङ्गात् । संविदधीनसत्ताकस्य तस्य तावन्मात्रवृत्तेरहि निवृत्तिः । आहुश्च अरोपस्य निवृत्तिरस्मा दारोपस्यापि संक्षयः । तस्य स्वरूपशून्यस्य ज्ञानिवृत्तिरिति कथ्यते ॥ न द्वितीयः - तस्य बाधकज्ञानाभावेपि बाधकज्ञानवदेव स्वरसवाहिविनाशहेतुमत्त्वा देवाशुतरविनाशित्वात् । अन्यथा नुदितबाधकज्ञानस्य भ्रान्तस्य सुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गात् । तथाहुः न भ्रान्तिर्बाधकज्ञानात् नियमेन निवर्तते । नस्याद्धि भ्रान्तचित्तस्य सुषुप्तौ भ्रान्तिसंक्षय इति ॥ यद्यपि — उत्तरज्ञानमात्रमपि संस्कारादिरपूर्वज्ञाननिवर्तकमिष्यते — तथापि, यत्किञ्चिदविरुद्धविषयात् परोक्षज्ञानादपि पूर्वज्ञाननिवृत्त्युपपत्तौ विरुद्धविषयप्रत्यक्षज्ञानाभिधानं निष्फलं । नच तृतीयः भ्रान्तिज्ञानकारणोच्छेदे यथावस्थितप्रत्यक्षज्ञानानुदयात् । नह्यङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिदोषेष्वनुवर्तमानेषु चन्द्रैकत्वसाक्षात्कारसम्भवः । सम्भवे नापि तदुच्छेदेन । प्रत्यक्षानुवर्त्यर्थं तदुच्छेद इति चेत्, न, तत्सामग्र्यनुवृत्तिमन्तरेण तदुच्छेदेपि तदसिद्धेः, तस्यानानुवर्तमानाया तदवस्थानेपि विरोधाभावात् । स्वाभाविकप्र

आह । (सत्यपीति) तेन - ज्ञानेनेत्यर्थः । (अन्यथेति) नचेष्टापत्तिः । सुषुप्तिकाले मुद्गरादिना शुक्तिनिवृत्तौ यद्रजतस्यापि निवृत्तिः, तदा ज्ञानानिवर्त्यत्वभङ्गात्, अनिवृत्तौ निरधिष्ठानाध्यासप्रसङ्गात् । दूषणान्तरमाह (संविदिति) भ्रान्तिज्ञानेत्यादिः शेषस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । (सम्भवेति) तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यर्थं हि भ्रान्तिसामग्र्युच्छेदः कल्प्यः, तस्याः सत्यामपि तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ किन्तदुच्छेदकल्पनेनेत्यर्थः । *द्वितीयं प्रत्यक्षज्ञानेऽस्त्वत आह,* तत्सामग्र्यनुवर्तते नवा, द्वितीये दोषमाह (तत्सामग्रीति) साक्षात्कारसामग्र्यभावभ्रमसामग्र्युच्छेदेपि तत्साक्षात्कारानुपपत्तेरित्यर्थः । आद्ये दोषमाह (तस्या इति) तत्त्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वे भ्रमसामग्रीसत्त्वेपि बाधविरहेऽप्यपरोक्षवत् द्विती

त्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेदकल्पनामितिचेत् । किमत्र स्वाभाविकत्वं, किंसामग्र्यधीनत्वाभावस्वरसवाहित्वं, उतनित्यस्वाभाविकत्वम् । आद्येप्रागपि कथ तदवस्थानेप्रत्यक्षोदयः अन्योन्याश्रयणात् । द्वितीयेपि नित्य स्वाभाविकप्रत्यक्षस्यच किन्नामप्रतिबन्धकम् । अयमत्रसंग्रहश्लोकः ॥ भ्रान्तिकारणसद्भावेप्रत्यक्षस्यह्यसंभवे । सम्भवेनैष्फल्येनास्या स्तदुच्छेदस्य कल्पना ॥ स्वानुवृत्त्यर्थमुच्छेद स्सामग्र्यधीनानुवर्त्तनात् । प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थ मुच्छेदेप्रथमं कथ ॥ प्रत्यक्षकारणोच्छेदेतदुच्छेदस्ततोपिचेत् । अन्योन्याश्रयणंतुस्या त्प्रतिबन्धोनचात्मनीति ॥ नापिचतुर्थ , प्रागभावस्यासाध्यत्वात् , तदनुवर्त्तनस्याप्यंतत स्तत्प्रतियोगिकारणोच्छेदको

पादे रप्युत्पत्तिसंभवादित्यर्थ (नित्येति) नित्यत्वात्मकस्वाभाविकत्वमित्यर्थ । किं प्रतिबन्धकनिवर्तकं नित्यज्ञानमेव, उत स्वरसवाहि । आद्ये दोषमाह (अन्योन्येति) (द्वितीये दोषमाह (नित्येति) नित्ये प्रतिबन्धकस्याभावात् , तन्निवर्तकत्वत्रस्वाभाविकप्रत्यक्षस्य कल्प्य मित्यर्थः। ननु - भ्रान्ते पुनरप्यनुत्पादार्थ तत्सामग्र्युच्छेदकत्वम् प्राथमिकप्रत्यक्षस्य कल्पनीयमितिचेत् , न , सामग्र्या मिथ्यात्वे तस्या अपि स्वरूपतस्सत्त्वाभावेन प्रच्युत्यसंभवात्तस्या अपि अनिवृत्तिस्तद्भ्रान्तिकारणनिवृत्तिरित्येव वाच्यम् तत्राप्येवमित्यनवस्था, सत्यत्वे नापरोक्षज्ञाननिवर्त्यत्व तवेष्टमितिभावः । स्वाभाविक प्रत्यक्ष प्रतिबन्धकतया तदुच्छेदकल्पन मित्यत्र प्रागुक्तविकल्पे प्रथमशिरसि दूषणमाह । (प्रतिबन्धेति) द्वितीयेपि पूर्वोक्तविकल्पमभिप्रेत्य प्रथमशिरसि दोषमाह (प्रत्यक्षमिति) प्रत्यक्ष भ्रान्तिकारणोच्छेदे सत्येव वाच्यम् , तस्य त्वया प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वोक्ते, तदुच्छेदस्तु यदि प्रत्यक्षेण स्यात् , तदान्योन्याश्रयइत्यर्थः । द्वितीय आह (प्रतिबन्ध इति) आत्मरूपे अपरोक्षे न प्रतिबन्धकं नित्यत्वादित्यर्थ । क्वचित्तु न द्वितीयइत्यत प्रागेवान्योन्याश्रयणादितिपाठ , सतु सुगमः, सम्प्रदोपि तदनुसारेण योज्य (तदनुवर्तनस्येति) प्रागभावपरिपालनंहि सत्यां सामग्र्या कार्यानुत्पादयोगात् प्रतियोगिकारण विघटनेनैव वाच्यम् , तच्च नि

दिनिक्षेपात्, तस्य च निरस्तत्वात् ॥ न पञ्चमषष्ठौ, परोक्षा दपि तत्सिद्धेः, प्रत्यक्षमपि हि द्विचन्द्रादिज्ञानमनुवर्तमानं प रोक्षेण चन्द्रैकत्वानुमानादिना बाध्यते, तावतैव चन्द्रद्वित्वाध्यवसा यशैथिल्यं जायते । अन्यथा देहात्मभ्रमस्यात्मानुमानेनागमेन वा देहातिरिक्तात्मविसम्भो न स्यात् । परोक्षबाधे भ्रमोऽनुवर्तत इति चेत्, न तुल्यमेतदित्युक्तत्वात् ॥ सजातीयपरोक्षेऽपि बाधकारणस भावात् । अपूर्व्यार्थैर्भवद्भाति स्यपस्भवत्येनुभे ॥ नापि सप्तम, तस्य नाध्यस्तात्किर्त्त्वे तदर्थोपायोपदेशायोगात्, अन्वयव्यतिरे काभ्यां चरमेन परोक्षपक्षपातविरहाच्च । एवं सामान्येन परोक्षज्ञा नानपेक्षायां युक्त स्तत्कारणविशेषचिन्तेत्यनुत्थानमेव शब्दज न्यप्रत्यक्षवादस्येत्यभिप्रेत्य भाष्यकारैरिह न सरभ कृत "स्यया सामग्र्या ज्ञानानुपपत्त्यनुपपत्ते" रित्यादिना । "द्रष्टव्य" इत्यादेर्दर्शनसमानाका रविधिपरत्वोक्तेश्चेद मपि दूषितमस्त । समन्वयाधिकरण पूर्वपक्षेतु परोक्षैव दूषयिष्यति "न च शब्दएव प्रत्यक्षं ज्ञानं जनयतीति वक्तु युक्तं, तस्यानिन्द्रियत्वा"दित्यादिना । अस्तु वा क्वचिदपरोक्षपरि शेष । तथापि — प्रत्यक् पराङ्मुखत्वादि लक्षणविरुद्धव्याप्तयेन्द्रिय परित्यागे तुल्यन्यायतया वाक्यस्यापि परित्यागप्रसङ्ग ।

रस्तमित्यर्थ । भ्रमानुवृत्तिरेव सत्यताध्यवसायशैथिल्य तच्च परो क्षज्ञानान्नेति शङ्कते (परोक्षेति) (उक्तत्वादिति) प्रत्यक्षसिद्धेऽपि ग्रुक्तेस्त्वे विमलभक्वाक्या द्रजतधी रुदेत्येवे त्युक्तत्वादित्यर्थ । (अपरोक्षेपीति) भ्रान्तिरपीत्यन्वय । (एवदिति)अपरोक्षज्ञानद्वारा ण तदर्थस्य श्रवणाद्युपायस्योपदेशायोगात् । प्रत्यक्षपरिशेषमभ्युपगम्य वा क्यपरिशेष दूषयति (अस्तु वेति) (प्रत्यगिति) आदिशब्देन मन स्यागहेतु स्तोदमित्यस्मिन्नर्थे ऽ स्वातन्त्र्य, मनुमानपरित्यागहेतुरप रोक्ष्यविरोधिपि च गृह्यते, प्रत्यक्पराङ्मुखत्वादिलक्षणेन साध्यविरुद्धेन व्याप्तचेत्यर्थ (तुल्येति) वाक्यस्याप्यपरोक्ष्य विरोधगोचरत्वादि

श्यता । अन्यथाऽऽम्नानेतु कथन्तु बलवत्तरम् ॥ यत्पुन अपरोक्षज्ञानस्य मो क्षहेतुत्वं श्रुतिसिद्धमिति । तावन्मात्राभ्युपगमेऽपि न नः काचित् क्षति ।

यत्तु - शब्दादेव शब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्वं दर्शितम् । तद पि हास्यं, अन्यपरत्वस्य आकुमारंप्रसिद्धेः, साक्षात्कारहेतोर्मनस स्म- रणत्वया दृढव्यवसायहेतुतामात्रेणाप्य तदुपपत्ते । यथाश्रुतग्र हणेचक्षुरादेरपि स्वीकर्तव्यत्वात् । "श्रुतिस्मृतीतु विप्राणां नयने द्वे" इतिहिश्रूयते । "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था" इत्यादिषु परोक्ष व्यवसायमात्रमेवोच्यते । यत्तु विज्ञानमिति विशेषणेन विशेषविषयत्वासि- द्धया निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुशब्देनविशेषणा दपरोक्षनिश्चयहेतुत्व सिद्धमिति। तदप्यत्यन्तपरिहास्य, अकम्पनीय व्यवसायविवक्षया सुशब्दप्र योगात् । य पुन तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वादिति प्रयोग ,स तज्जन्यश्राव णज्ञानेनैकान्तिक । अतिप्रसङ्गश्च - वाक्यान्तरेष्वप्येव प्रयोक्तु श क्यत्वात् । परिहारस्यच समत्वात् । विषयजन्येषुच व्याप्तेस्सङ्कोचात् ॥ नवाक्यजन्यताहेतुः प्रत्यक्षत्वेतु किं पुन । अर्थजन्यत्वमेवस्यात्

यन्धः परिभवइतिचेन्न, सञ्जातेप्यपरोक्षेपीत्यादिना अपरोक्षबाधेपि भ्र माद्यनुवृत्तेः प्रागेवदर्शितत्वात् । (कथन्त्विति) द्वैतविषयत्वा दविरोधा द्बलाबलचिन्तैव का इतिभावः । निश्चितपदेन निश्चयहेतुत्वे सिद्धेपि सुविशेषणं - विशेषविषयत्वार्थस्या दित्यत्राह (विज्ञानमिति विशेषणे न विशेषविषयत्वसिद्धयेति) । (तज्जन्येति) श्रवण - श्रोतव्यइति विहितं विवक्षितम्, ततो जात- श्रावण, माधमिकपरोक्षज्ञाने व्यभि चारइत्यर्थः । अग्निहोत्रादिवाक्ये प्रयोगो प्रयोजकइत्यत्राह (परिहार स्यचेति) मिथ्यार्थनिवृत्त्या अपरोक्षज्ञानकल्पनस्य निरासादिति भा वः । योगजधर्मादिजन्य जन्यत्वावच्छिन्नसाक्षात्कारित्वव्यापकं विषय जन्यत्वमुपाधिश्चेत्याह (विषयेति) (नवाक्येति) प्रत्यक्षत्वेतु न वा क्यजन्यत्वं, हेतु - प्रयोजकः, किन्तु अर्थजन्यत्वमेव हेतुस्स्यात् ततश्च

तत स्सोपाधिकस्त्वयं ॥ वाक्यविषयप्रत्यक्षेपिवाक्यस्यैवार्थत्वा दर्थजन्य
न्योपाधेः साध्यव्यापकत्वाविरोधः । यश्च- स्वप्रकाशार्थोपदेशरूपत्वात्
स्वतः प्रत्यक्षार्थविषयत्वाद्वेति, सोपि पूर्ववदेवानैकान्तः । दृष्टान्तस्यच
साध्यविकलत्वं दर्शितमेवेति ॥

प्रतिप्रयोगश्च । विगीतंवाक्यं नस्वार्थविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकं- वाक्यत्वात्

यं सोपाधिकइत्यर्थः । किं याव तत्वमस्यादिवाक्यव्यक्तयः प-
क्षः, उतश्रवणाद्यनन्तरभाविव्यावर्त्तमात्रं ? आद्ये मननात्प्राथमिकव्य
क्तावंशतोबाध मभिप्रेत्य द्वितीये तत्रैव व्यभिचारमाह (सोपीति)(दृष्टान्त
स्येति) स्वप्रकाशत्वस्य दशमत्वस्यचा स्वप्रकाशत्वात्, स्वत प्रत्यक्षत्वा-
भावाच्चेतिभावः । (विगीतमिति)

ननु - साध्येस्वशब्दस्य जन्यपरत्वे तत्त्वमसिवाक्यार्थ
विषय प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः तज्जनकस्याप्रसिद्ध्यातद्भेदसाधनमनुप-
पन्नं, जनकपरत्वे कस्यापिवाक्यस्यस्वार्थगोचरप्रत्यक्षजनकत्वाभावात्
प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तद्भेदसाधनमनुपपन्नं, स्वार्थशब्देनस्वजन्यज्ञानवि-
षयत्वं विवक्षित्वा इन्द्रियेप्रतियोगिप्रसिद्ध्युपपादनेबाधः, स्वस्यैवस्वजन्य-
श्रावणज्ञानविषयतयास्वार्थत्वात् विषयतयास्वगोचरज्ञानजनकत्वाच्च ।
स्वार्थशब्देन भिन्नत्वमात्रं विवक्षित्वा स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकं-
नभवतीत्युक्तौ बाधोदृष्टान्तासिद्धिश्च, स्वजन्यश्रावणज्ञानस्य तकारत्वा
दिविषयत्वात् । नन्वस्तु स्वशब्दोभिन्नपरएव, नच-तत्त्वमसिवाक्यार्थ-
प्रत्यक्षाप्रसिद्धिः , घटादिगोचरप्रत्यक्षस्यैव प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्र-
त्यासत्तिजन्यस्य तत्त्वमसिवाक्यार्थ गोचरत्वादितिचेन्न । बाधादेवतत्व-
मसिवाक्यगोचरसामान्यलक्षण प्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्यापि तत्वमसिवा-
क्यार्थगोचरतया वाक्यस्य तत्र जनकत्वात् । नच - सामान्यप्रत्यास-
त्तिजन्यज्ञानेसन्निहितविषयप्रतियोगिकलौकिकप्रत्यासत्ते जनकत्वाभा-
वा त्तस्य प्रत्यासत्तिद्वारकं जनकत्वमितिवाच्यं । सन्निकृष्टविषयां-
शे लौकिकप्रत्यासत्तेर्विद्यमानतया तस्याजनकत्वस्या ऽवर्जनीयत्वात् ।
नत्वप्रतिबद्धा सामग्रीकार्यंजनयतीतिनियमस्यरतुंशक्यं, 'कस्यचित्

प्रतिबन्धकत्वकल्पनेच न किञ्चित्प्रमाणमस्ति । अस्तुतर्हि जनकपरमेव, नच - प्रतियोग्यप्रसिद्ध्यासाद्ध्याप्रसिद्धिः, शब्दोवर्त्ततइति वाक्येस्वार्थविषयप्रत्यक्षजनकत्वस्य प्रसिद्धत्वादितिचेत्, न, तत्रैव व्यभिचारात । अस्तुतर्हिस्वजन्यज्ञानविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्साद्ध्यः, इन्द्रियेच प्रतियोगिप्रसिद्धिः, नचबाधः, विषयतातिरिक्तरूपेण स्वजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात, वाक्यप्रत्यक्षस्य विषयतारूपेणैव तज्जन्यत्वात्, स्वकरणकत्वया स्वजन्यत्वमिहविवक्षितमितिचेन्न । शब्दोवर्त्ततइत्यत्र व्यभिचारात । अस्तुतर्हि स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, नच तत्कारत्वादि प्रत्यक्षजनकत्वात बाधः, स्वगोचर प्रत्यक्षाविषयत्वस्य स्वभिन्नविशेषणत्वात्, यद्यप्येवं नेन्द्रिये प्रतियोगिप्रसिद्धिः, तथापि शब्दस्पर्शादिप्रत्यक्षजनकेशरीरेप्रसिद्धिरितिचेन्न । सर्वस्यापि शरीरादिविषययोगिप्रत्यक्षादिविषयत्वेनाप्रसिद्धेरिति ।

उच्यते - साध्येन्चपदभिन्नपरमस्तु, साद्ध्यप्रसिद्धिश्च, सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वविषय प्रत्यक्षजनकेन्द्रिये । नचोक्तबाधः, स्वार्थविषयत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षजनकभेदस्य साद्ध्यत्वात्, इन्द्रियस्य प्रत्यासत्तिभूतसामान्याश्रयसर्वविषयावच्छेदेन प्रत्यक्षजनकत्वात्, विषयस्य च स्वविषयतावच्छेदेनैव विषयतयाजनकत्वात् । न च - शब्दोवर्त्ततइत्यत्र व्यभिचारः, स्वागोचरवृत्तिकवाक्यत्वस्य हेतुत्वात्, शब्दावर्त्ततइत्यस्य स्वगोचरवृत्तित्वात । अस्तुवास्वपद जनकपर, नचोक्तव्यभिचारः, पूर्ववदेवहेतुविशेषणात् । अस्तुवाविषयतानवच्छिन्न स्ववृत्तिकारणतानिरूपितजन्यताश्रयज्ञानविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्साद्ध्यः-प्राग्वदेवहेतुविशेषणाच्चन पूर्वोक्तव्यभिचार । अस्तुवास्वकरणकत्वस्वजन्यत्व, नच पूर्वोक्तव्यभिचार, ज्ञानप्रत्यक्षपदव्यत्यासेन स्वकरणकप्रत्यक्षविषयकज्ञानजनकभेदस्य साध्यत्वात् । अस्तुवा स्वगोचरप्रत्यक्षाविषय स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, शरीरादौच प्रतियोगिप्रसिद्धता, नच - सर्वस्य शरीरादिविषययोगिप्रत्यक्षादिविषयत्वात् साद्ध्याप्रसिद्धि, योगजधर्माजन्यत्वेन स्वगोचरप्रत्यक्षविशेषणात् । अत्रच साध्येवाक्यत्वादित्येव हेतुरिति । प्रत्यक्षकरण नभवतीतिवा, विषयतातिरिक्तरूपेण प्रत्यक्षज

ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् । तथा विगीतार्थो न स्वविषये प्रत्यक्षावाक्यजन्य त्वेसति वाक्येतरविषयत्वात् स्वर्गयागादिसम्बन्धबुद्धिवत् । नचात्रश्रुतिविरुद्धतयाकालात्ययापदेश , श्रुतेरन्यपरत्वस्थापनात् । नच दशमस्त्वमसीत्यादि वाक्येन तज्जन्यज्ञानेनवा नैकान्तिकता , तत्र साक्षात्कारप्रसङ्गस्यापि निषिद्धत्वात । नच पूर्वैरेव हेतुभिस्सत्प्रतिसाधनता, उपलम्भानुरोधेना नतिप्रसञ्जकव्याप्तिमूलतया प्रबलत्वात , समत्वेपि प्रकरणसमत्वापादनदशायामन्योन्यप्रतिरोधस्येष्टत्वेन तत्प्रसङ्गानुपपत्तेश्च । न च विपक्षे बाधकविरहादप्रयोजकता , अविशेषात् , शब्दान्तराणामपि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वस्य बाधकस्यच सत्त्वात् । नचाप्रत्यक्षार्थविषयतयातेषां तदनुत्पादकत्वमिति वाच्य । तथाप्ययघट दशमोय मित्यादिवाक्याना

नक न भवतीतिवा, प्रत्यक्षजनकतावच्छेदक विषयतातिरिक्तयावत स्ववृत्तिधर्मवत्त्वमिति वा साध्यम् । अत्र चरमसाध्येविषयतातिरिक्तपद बाधव्यभिचारवारणाय । एवच स्वतोपरोक्षार्थविषयत्वादे रजयच्छेदकत्वसिद्धेरिष्टसिद्धि ।एतेषुत्रिष्वपि साध्येषु वाक्यत्वादित्येव हेतुरिति । (विगीतेति) तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यातद्गोचराधी. पक्ष । स्वप्रकाशतया स्वांशे प्रत्यक्षत्वात् बाधवारणाय साध्ये स्वविषयइत्युक्तम् । वाक्येतिघटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विशेषण । वाक्यप्रत्यक्षवारणाय विशेष्य । वाक्येतरपद - वाक्यतरमात्रपर । तेन वाक्यजन्यत्वे सतिवाक्याविषयत्वपर्यवस्यति (अनतिप्रसञ्जकेति) अग्निहोत्रादिवाक्येष्वन्यस्य परोक्षधीजनकत्वस्य तन्न्यायेन सभवाद्यथातत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वेनापरोक्षधीजनकत्वसाधने तिप्रसङ्ग नतथास्मदुक्तव्याप्ताविति बलवत्त्वमिति भाव । (समत्वेपीति)स्थापनानुमानस्यहि प्रतिरोधो दोष प्रत्यनुमानस्य तु स्थापनाप्रतिबन्धैकफलत्वान्न प्रतिरोधो दोष इत्यर्थ । वस्तुतोस्त्येव विपक्षे बाधकमित्याह (नचेति) (अविशेषादिति) ज्योतिष्टोमादिवाक्य व्यावृत्ता वान्तरोपाधे रभावा दित्यर्थ ॥ प्रत्यक्षार्थविषयत्व तत्त्वमस्यादिवाक्य विगम , ज्योतिष्टोमादिवाक्येतु

तत्प्रमाणत्वात् । नचेह भगवता शब्दस्य साक्षात्कारहेतुत्वमभिप्रेतम् । उ ष्यताम् । तथापि ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां तत्प्रमाणत्वोपपत्तेः । तथापि मनस्सहकारिशब्देनैव प्रत्यक्षज्ञानं जायत इति साहसस्य सुवचत्वात्, तावता तेषां प्रत्यक्षार्थविषयत्वस्याप्रसिद्धेः स्वातन्त्र्येण निर्वा हणात्तदिति । अस्तु वा विपक्षे बाधकाभावः । सत्पूर्वपक्षमपि समानमिति । तथापि प्रतिरोधस्य तावत्सिद्धः । न चास्ति पूर्वोक्त विपक्षे बाधकं आत्मविज्ञा नस्य मोक्षसाधनत्व श्रुत्यर्थानुपपत्तिः, तथाहि श्रुत्युपपत्तिभ्यां तत्त्वा र्थज्ञानादेव मिथ्याभूतस्य निवृत्तिरिति निश्चिते प्रत्यक्षस्य भ्रमस्य परोक्षज्ञा नेनाबाधात् प्रत्यक्षपरिशेषे तत्त्वज्ञानस्य च सकलकल्पनागोचरे अनुमानादिषु च साक्षात्कारविरोधिषु यदि तस्याप्यपरोक्षज्ञानं न स्यात्, अपवर्गोऽपि न स्यादिति । इदमपि दण्डपातमृदितदर्शनकरनर्तनमत्र परिपालितम्। आत्मवत् निरस्तत्वात् । य पुनरस्मानाह — अपरोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्य जन्यस्य ज्ञानस्य भवति अपरोक्षनिष्ठत्वाभावाप्रतियोगित्वात् ज्ञानान्तरवदिति । ज्ञानस्य ह्यापरोक्ष्यं प्रत्यक्षत्वं यत्तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वेन सिद्धं भवता, प्रमाणान्तरत्वात् शाब्दादिषु सन्निकर्षाभावात् इन्द्रियस्य च तदनर्हत्वात् । अत्र

तदभावात्प्रतिप्रसङ्गं नवाह (नचेति) ननु कथं ज्योतिष्टोमादिवा क्ये तत्प्रसङ्गः अपरोक्षार्थविषयत्वरूपप्रयोजकस्य तत्राभावादित्य त्राह (तथापीति) अपरोक्षार्थविषयं नहि अपरोक्षज्ञानविषयत्वं विषयत्वं तथाच परोक्षज्ञाने जायमाने ऽपरोक्षार्थविषयत्वमपि सहैव पादितं भवतीति नात्रान्तरविशेषइत्यर्थः । पूर्वेषां — स्वदनुमानानाम् । इहतु तदुक्तार्थापत्तिरेव विपक्षबाधिकेत्युक्तम् सा च निराकरोति । नचि त्यादिना(ज्ञानस्यापरोक्षज्ञानमिति) वाक्यार्थं ब्रह्म तज्ज्ञानादित्यर्थः ननु वा क्यजन्यं विज्ञानं निरसितम् उत्तरत्र लक्षणेत्यादिना करणपरि शोधात् । प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वानुपपादयति (प्रत्यक्षेति) (अ थेति) तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वं पादप्रसिद्धमथ इन्द्रियाणि प्रत्यक्षवृत्तितया किञ्चित्साधनत्वा णाय च रूपा (तत्त्वमस्यादि

पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थविषयज्ञानवृत्तीति साध्यविशेषणे तथापि परोक्षवाक्यार्थानुभवसंस्कारसहकृतश्रवणजन्यतदर्थप्रतिपादकत्व विशिष्टवाक्यस्वरूपमात्रं कारणं सिद्धमाननेतर, मत्प्रत्यभिज्ञाया विशेषणतया अर्थविशेषतथा वाक्यत्वमपि नीकार्यमिति । अथतदर्थैकविषयकज्ञानवृत्तीति विशेषयसि । तथापि अनेन विषयधर्मेण हेतोरनैकान्तिकता । नरसुरनरादिशब्दस्मरेऽक्षेप्सुरसैन्यपि वर्तते, नतुनरसगयत्वविपर्ययत्व न्यास्त्वादिवत् तत्किदपरोक्षाभिवर्तते, तत्त्वमस्यादिवाक्यजं पेतज्ज्ञाने नवर्तते । तत्त्वमस्यादिवाक्य यातीति कन्योपिनबसाक्षात्कारोस्तीतिचेत्, हन्ताद्वास्येकपादिनप्रयासविमूनवानसि । तथासति च वाक्यजन्यमा क्षात्कारकल्पनावैयर्थ्यंच, तत एव तत्कार्यसिद्धेः । यत्तु—परोक्षत्वं तत्त्व मस्यादिवाक्यजं वृत्तिनं, साक्ष्यनुमाने सिद्धसाधनत्वमुक्तं । तत्र यदितत्त्व मस्यादिवाक्यज ज्ञानाभ यापीति प्रयुञ्जीत, तदा किंदूषणं । श्रुतिविरोधात् कालात्ययापदेशमेव भ्रम इति चेत्, हन्तावादिनयाश्रुति रनपेक्षिनी कूटसाक्षिणी कथ्यते । सातु यन्मार्गवादिनी न किञ्चित्तदभिमत ब्रवीति । यत्तु अपरोक्षत्व ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्य ज्ञानवृत्तीति

वाक्यजन्येति) (अथेति) तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थमात्रविषयज्ञानवृत्ती त्यर्थ । सिद्धान्तेतत्त्वमसिवाक्यजन्यशाब्दानुभवसंस्कार सहकृत मनोजन्येसाक्षात्कारपक्षेत्र सिद्धसाधनवारणार्थं, पूर्वपक्षे दृष्टान्तासिद्धिवारणार्थं च, तत्त्वमसिवाक्यजन्येति विशेषणं । (तथापीति) ब्रह्मेतरविषयत्वे सा ध्याभावस्य निश्चितत्वात् हेतोस्साध्याभाववत्त्व संदिग्धानैकान्त्यमिव । नच अनुपलब्धिम् लक्षे सोऽहमस्मीति भवत्येव व्यतिरेकनिश्चयाद्धेतु निश्चयानैकान्तिकत्वम् । परमते प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वात् तन्मतेनैवास्यो क्तत्वात् । यद्वा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानान्यज्ञानत्वं वा विवक्षितं । (तत्त्वमस्यादिवाक्येति) वाक्यातिरिक्तजन्यस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सत्त्वात्, ब्रह्मेतरविषयत्वस्य च तदभावाद्व्यभिचारादेव न व्यभिचा रइत्यर्थः । (अथापि तान्) इतरान्यपदार्थांतरविषयत्वमेव ।

प्रतिज्ञाद्यनुमाने विपक्षे बाधकाभावादेरप्ययुक्तः, तदत्रापि समानमेव । अर्थापत्तेः कल्पकाभिहर्षादिनिमित्तत्वात् । परोक्षादपि ज्ञानात् प्रत्यक्षोपमर्दादे प्रागेव समर्थितत्वात् । प्रत्यक्षापेक्षायामपि तत्रगमस्यादिनाख्यप्रतिपत्तिजन्येनापि प्रत्यक्षेण चाक्षेपप्रत्यक्षेण चान्यथासिद्धेः । अपि च योगिप्रत्यक्षं मन्त्रादिभिरुत्कृष्टानां कारणानाम् आगमगम्यमहिमानाम् ॥ श्रूयते हि पुराणे ॥ "स्वयं प्रकाशेन यद्ब्रुचो नाम धीमान् । तस्मै धर्मं प्रोवाच यथावत्सम्प्रदर्शनी" ति ॥ यत्तु भाष्ये दर्शनगणनाया त्वनुपपत्तेः । तन्मोक्षमाननभूताया श्रुतानुस्मृतेने । न पुनर्धर्मार्थफलभूतं योगिप्रत्यक्षं निषिध्यते तस्यापि श्रवणात् । तदभिमतस्य तु श्रुतेन प्रतिक्षिप्तमिति तस्यैवागमत्व । यद्यपि योगिप्रत्यक्षं फलमागमगम्यमत्र, तथापि तदधीना या परिशेषसिद्धेरन्यथासिद्धेर्वोपन्यासो नानुपपन्नः । 'फलमत्त उपपत्तेः

(श्रूयते हीति) ' दर्शनातिभगवान् सनत्कुमारः " इत्यत्र वाक्यस्य कारणस्य विवक्षितत्वात् , चाक्षुषज्ञानमुख्यस्य दर्शनशब्दमुख्यार्थत्व शब्दप्रमाणजन्यत्वानुरोधेन परोक्षज्ञानस्य दर्शनशब्दवाच्यत्वविशेषविशिष्टावगाहनरूपगुणयोगात्प्रवृत्तिः । इदं तु कारणान्तरानभ्युपगत धर्मघोषस्य च पृथक्करणपक्षेऽस्मा मनस्सहकारिवैलक्षण्ये स्वसंस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वाभावात् पश्यतेश्च दर्शनवाचित्वसाहचर्यात् अनेन मनःस्वप्रमुखेन लक्षणाविरहाच्च सम्पादयतीयनेन प्रत्यक्षसिद्धिरित्यर्थः । (मोक्षसाधनेति) 'स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनाम् विप्रमोक्ष' इति श्रुत्यनुसारात्तयोस्तथमितिभावः । 'तस्मिन्दृष्टे परावरे' इत्यपि श्रूयत इति चेत् - प्रत्यक्षपरत्वेऽपि लक्षणायावान्यत्वेन ' स्मृतिलम्भ' इत्यव्यवहित साधनतत्त्वासम्यानुरोधेन दृष्टेर्दर्शनसमानाकारपरत्वौचित्यात् । ननु तन्मात्र योगिप्रत्यक्षस्य चाक्षुषनिरतिशयत्वाभावात् तेनान्यथासिद्धिरित्यत आह (यद्यपीति) तन्मात्रसिद्ध्यभावेऽपि पस्यापरोक्षज्ञानजनितत्वात्, योगिप्रत्यक्षमादायान्यथासिद्धिस्स्यादेवेत्यर्थः

विरोधेतु युक्तः कल्पनपरिग्रह " इति न्यायात् । यदिच - यत्किञ्चि
द्विपदो बाधकमित्यभिमानमात्रेण परिगृह्यानुमिनोपि । तदा - ज्यो
तिष्टोमादिवाक्येपि भवादृशः कोपि तथा तदभिमत्या अनु
मिनुयादेव । एवं सिद्धसाधनत्वा नैकान्तिकत्वा तिप्रसञ्जकत्वा भास
सामानयोगक्षेमत्वान्यथासिद्धत्वादि दोषदूषितत्वा दनुमानविशेषो
त्प्रेक्षणमेव निपुणधिया मिसादयिषितस्य प्रामाणिकत्वा
नुमिति मन्तर्गता सूचयति । अतएवास्मिन्नर्थे महाविद्यादिप्रयोगा
न्तरमनोरथोपि भग्न । यत्तु शब्दस्य प्रत्यक्षान्तर्भावप्रसङ्गे
स्ततो परोक्षब्रह्मात्मविषयशब्दान्यावेसानि अपरोक्षप्रमिति कारणत्व
प्रत्यक्षान्तर्भावप्रयोजकमित्युक्तं , तत् तत्त्वमस्यादेरपरोक्षधीजनकत्वे
वक्तव्यम् तत्तु नाद्यापि सिद्ध्यतीति तत्प्रसङ्गो दुर्वार । तदे
व वाक्यजन्यसाक्षात्कारासिद्धे परिशेषा त्तज्जन्यपरोक्षज्ञानेनैवाप्र
तिबद्धसामग्रीसमुद्भवेन बाधदृति स्थितौ श्रवणादिविधिनैरर्थक्य प्रागुक्त
मुस्थितमेव । नतश्च श्रुतवेदान्तानां सरागानुवृत्तिदर्शनविरोधो दुर्वार ।
बाधितानुवृत्तिस्तु बाधिता जीवन्मुक्तिच निरासेण दूषयिष्याम ।

सर्वदास्यादिति चेत्, न, प्रमातृचैतन्यतादात्म्यस्य सर्वदा असत्वात्। अतएव देवदत्तस्यापरोक्षतादशायां सर्वेस्यापि घटादिरपरोक्षस्स्यादिति निरस्तम्। तदवच्छिन्नचैतन्यस्य अन्य प्रतिभिन्नत्वात्। अतएव घटापरोक्षत्व दशायां रसगुरुत्वादिरप्यपरोक्ष स्यादिति निरस्त । चक्षुर्जन्यवृत्तेरूपाद्यवच्छिन्नचैतन्यानभिव्यञ्जकत्व त । तज्जन्यायां गन्धवृत्ते स्तदपरोक्षता व्यञ्जकत्वात् । सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यञ्च वृत्तिविनैवाभिव्यक्त, तदानावृतसाक्ष्यध्यासात । तर्हि - धर्माधर्मा प्यपरोक्ष स्यादितिचेत्, न तस्यानुद्भूततया प्रत्यक्षाभावात् स्वरूपविशेषस्य परमतदत्र तत्राप्यपेक्षितत्वात्। यथा संयुक्तसमवाये सत्यपि धर्मादिरपरोक्षज्ञानजनकञ्च, गन्ध मस्मन्मते तस्यापरोक्षता नभिव्यञ्जकत्वात् । तस्माज्जडद्भूत यद्यदभिन्नचैतन्याभिन्न सतः तस्या परोक्ष तादात्म्यात् भवत्यपरोक्ष। ज्ञानापरोक्षत्वन्तु चैतन्यस्य स्वरूपेणैव, वृत्ते स्वपरोक्षार्थ विषयत्व। नच अपरोक्षार्थ विषयत्वमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्व चैतन्य वृत्ति साधारणमिति वाच्यम् चैतन्यस्य सुखसाक्षात्कारत्वाभाव प्रसङ्गात् । अतएवा नुमित्यादिर्नापरोक्ष लिङ्गादिजन्य वृत्त्यभिव्यक्त चैतन्यस्य धर्मभिन्नत्वात्। नच - योगिप्रत्यक्ष स्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग । तत्राप्युद्भूतविद्यमानार्थे व्यवहितेपि चक्षुरादिसम्प्रयोग सम्भवेन विषय चैतन्याभिव्यञ्जकत्वात् । अविद्यमानानुद्भूते तज्ज्ञान प्रत्यक्ष । किन्तु - योगाराधितपरमेश्वरोपदेशजन्य परोक्षम्। अतएव योगिना व्यवहितार्थज्ञान ध्यानादिरूप मर्थवद्भवति । धर्माविशेषजन्य ज्ञानाभासोवा। नन्वेव - अपरोक्षार्थविषयानुमिते रप्यपरोक्षत्व स्यादितिचेत्, सत्य ज्ञानत्वस्याप्य पराक्षविषयिण्या अपरोक्षत्वात । अतएव पर्वतोऽग्निमानितिस्साक्षात्करोमीत्यनुभूयते नन्वेव - शब्दाद्यतिरिक्तानुमिति रप्यपरोक्षास्यादिति चेत्, यद्यप्यपरोक्षार्थविषयत्वमापाद्यते, तस्यार्थ आनुमिति विषयस्य साक्षात्करोमीत्यनुभवविषयत्व तदस्यैव चैतन्य साक्षात्करोमीत्यनुभवात्। नचैव - अनुमितेरपि साक्षात्कारतया अनुभवप्रसङ्ग । अपरोक्षार्थ विषयकज्ञानत्वेना प्यनुभूयमानत्वात् घटादिविषयेन्द्रियजन्यज्ञानेभ्यो तोतिरिक्तसाक्षात्कारत्वाननुभवात् । नचैवमनुमित्यापत्तिया निवृत्तिप्र

संगः । देहातिरिक्तात्मानुमिति गोचरसाक्षिविषयाज्ञानाभावात् पूर्णब्र-
ह्मविषयाज्ञानस्य भिन्नविषयानुमित्या निवृत्त्यसम्भवात् । शुद्धे सत्य
ज्ञानानन्दात्मके ब्रह्मणि नियमेन पक्षसाध्यादि वैशिष्ट्य विषयानुमि
ति र्नसंभवत्येव । तत्त्वमस्यादिवाक्य सन्निधावेव " तस्य तावदेव चि
र यावन्नवि मोक्ष्य " इति श्रवणेन ' वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्था ' इति
वचनेनच श्रुतिजन्यज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वावगमात् । नचैवं - आत्मा
नुमितेरपि प्रत्यक्षत्वेन व्यवहारप्रसङ्गः प्रत्यक्षव्यवहारस्येन्द्रि-
यजन्यमात्रगोचरत्वात् । नच चक्षुरादाविवापरोक्षप्रमाणव्यवहारापत्तिः ।
अस्मानुमानं ह्यन्यत्र लिङ्गापरोक्षताविशिष्टार्थविषयतया देवादपरोक्षं नाच
धर्मापरोक्षताया निमित्तं । चक्षुरादिकंत्वर्था परोक्षतायां प्रयोजकत्वेने
नैव विशेषणत्वमात्रगोचरापरोक्ष व्यवहारः । तस्मात् तत्त्वमस्यादि
वाक्यजन्यज्ञानं न परोक्षं अपरोक्षार्थविषयत्वात् चाक्षुषज्ञानवत् । तत्त्वमसि
वाक्यार्थ विषयज्ञानमपरोक्षं अविद्यानिवर्तकत्वात् सम्प्रतिपन्नवत् । नचेन्द्रि
यजन्य त्वमुपाधिः, त्वदभिमतजन्यप्रत्यक्षे सुखादि प्रत्यक्षे दशमस्त्वमसीति
ज्ञानेच साध्याव्यापकत्वात् । नच जन्यज्ञानस्य परोक्षत्वाभावे इन्द्रियजन्यत्व
मुपाधिः, जन्यज्ञानापरोक्षत्वे लिंगजन्यत्वस्यवतस्याप्रयोजकत्वात्, अपरोक्षा
र्थविषयत्वेनैवतत्राप्यपरोक्षत्वाद्भिन्नेन तस्यापरोक्षत्वाभावस्याप्रसिद्धेः । अत
एवनशब्दाजन्यत्वमुपाधिः । अन्यथा तत्त्वमसिवाक्या दपरोक्षज्ञाना
भावे अविद्यानिवृत्त्यभावाद्निर्मोक्षप्रसंगश्चेति ।

अत्रोच्यते - अखिलतावल्लोके ज्ञानार्थयो रपरोक्षत्व व्यवहा
रः, तत्रयदर्थगत मपरोक्षत्व तद्विषयत्व निबन्धन एवज्ञानतद्व्य
वहार इत्युच्यते, तदाऽवेददेवेन साक्षात्क्रियमाण घटविषयकशाब्द
ज्ञान पदद्वयस्य जाते तदुभयवेदिनः शाब्दज्ञाने अपरोक्षव्यव
हार प्रसंगः । स्वाश्रय प्रत्यपरोक्षार्थ विषयत्व निबन्धनो ज्ञानेऽपरो
क्षत्वव्यवहार इत्युच्यते, स्वाश्रयं प्रतीत्यत्र विवक्षित स्वाश्रयप्रति
संबन्धित्वं,किं स्वाश्रयाभिन्नत्व,अन्यद्वा? नाद्यः, लौकिकानां प्रमातृधर्मयोः
प्रतीतावपि, ज्ञाने अपरोक्षव्यवहारात् । नद्वितीयः, अनिर्वचनात् । स्वाश्रय
संबन्ध्यपरोक्षभिन्नत्वंतदिति चेन्न , मदीयत्वेनभासमानस्य पुत्रधनादेरपा
परोक्ष चैतन्यस्य भिन्नस्यैव प्रतीतेः । तस्मात् स्वाश्रयसंबन्ध

परोक्षमिति विषयत्वमेव तदितिवाच्यम्। तथाच ज्ञानगतमापरोक्ष्य त्वदनुमतमित्यत्र वाच्य। अत्र ज्ञानापरोक्ष्य पक्षे तद्विषयत्वमात्र मेवार्थोऽपि रोक्ष्य। अथापरोक्षत्वं तु तत्ताप्रकारेण,थाँ परोक्ष्य निर्वाच्यमितिगौरव ।

यदुक्त अपरोक्ष च ज्ञानगत जात्यादिरूप वस्तुमदावयामि यथ सुखमेव ज्ञातदाच्य मिति। तन्न- अंशेपि निवक्तुमशक्यत्वात्। नहि ब्रह्मणि सविज्ञातिरिक्तमपरोक्षत्व किचिद्वस्तु शक्य, यत्सत्वमिव तत्तादात्म्या दन्यमतीयत। सविस्त्वतु नापरो तत्र घटो मसविदिति भेदप्रतीता। यदि घटोपरोक्ष इति व्यवहारात्। यदिच व्यवहारबलात् विशिष्यानि रुक्तमपि किचिदंशाङ्कीक्रियते, तर्हि ज्ञानस्य तद्विष्यता ॥

ननु यद्विषय यज्ज्ञान तिष्य तद्विषये प्रत्यक्षत्वव्यवहार तदासामान्य ज्ञा विषयत्वात् परमाणुरपरोक्षइति व्यवहारापत्ति शब्देन काशीस्थपदार्थ जातेत काशीस्थपदार्थ जानामी त्यनुभवत काशीस्थ पदार्थोऽपरोक्ष इत्यनु भवप्रसङ्ग, निष्पस्य शाब्दशाक्त्यानुभवमनुभवत शाक्ष्च मपरोक्षामित्यनुभ वापात तथा दण्डयमासीत् त्यनुभवेऽवदत्सेदण्डो ममदानी मपरोक्षइतिव्य वहारप्रसङ्गइति चेत नतावत्परमाणा वापरोक्षव्यवहारापत्ति। लौकिकै स्तज्ञानस्य सन्निहितव्यक्तयतिरिक्तपरमाण्वादि विषयत्वापरिज्ञाना त् तत्परिज्ञानात्तु विदुषा भव यव व्यवहार । नापि काशीस्थ पदार्था इपरोक्षइतिवा शाक्त्यमपरोक्षमितिवानुभव प्रसङ्ग। ज्ञानस्य स्व य प्रकाशत्वात् तन्नुव्यवसायाभावा ज्ञानस्य तत्राम योसन्निपात । प्रत्यासत्तिपदे पि तदश प्रत्यक्ष व यजवस्य तदंश प्रत्यासत्तिजन्य त्व स्याज्ञानात् । अतएव दण्ड शपि न प्रत्यक्षत्वव्यवहार। किंच त द्यापि प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य स्वाद्दण्ड चाक्षुषाज नामि प्रत्यक्षेण जनितात्यन्तभवस्त्यात् । यदिचेष्टापत्तिस्तदास्माकमपितुल्य। देव,त्त प्रत्यक्ष दण्डस्तु नेति व्यवहारोपि तदश प्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य त्वजन्यात्ज्ञानात् दवन्तत्वस्वतन्त्रप्रत्यक्षविषयत्वाभावाद्वा ०वद् त विहाय दण्डस्याप्रत्यक्षत्वात् । अत्र - चाक्षुषत्व यदि - च क्षुजन्यज्ञानविषयत्व स्यात् तदा दण्डेपि तत्स्वाद्दण्डो ममेदा- ना चाक्षुष ति व्यवहारापत्तश्चाक्षुषत्व मप्यपरोक्षत्वत् ज्ञाननिरूपणमदा

धर्मगतं स्वीकार्यं स्यात् । किंच – वह्निमनुमिनोमीतिवत् पर्वतमनुमिनोमीत्यव्यवहारात् अनुमेयत्वमप्यनुमितिविषयत्वादन्यत्स्यात् । तस्मात् ज्ञानगतमेवाऽपरोक्ष्यं , "यत्साक्षादिति" श्रुतिस्तु स्वप्रकाशतादिपरत्वेनाप्युपपन्ना, साक्षादिति - घटादाविव ज्ञानान्तराधीनसाक्षात्त्वस्य निषेधसंभवात् । किंच - यदि सत्तानुभवइव परोक्षत्वानुभवोऽपि तदाधीनं नामगोचरस्स्यात्, तदा सत्ववदपरोक्षत्वमपि निष्प्रतियोगिकं स्यात् । अत - किंचित् प्रति कदाचिदपरोक्षं कंचित् प्रति कदाचित्तन्न स्यात् । यदप्युक्तं- अपरोक्षार्थं विषयत्वं वृत्तेरपरोक्षत्वमिति । तत्रापरोक्षत्वमित्यस्य अपरोक्षव्यवहारनिमित्तमित्यर्थः । तथाच प्रत्यक्षव्यवहारस्य इन्द्रियजन्यमात्रगोचरतयेति स्ववचनविरोध । नच - नेदं लौकिकव्यवहारनिबन्धनं, किन्तु - परीक्षकव्यवहारनिबन्धनमिति वाच्यम् । एतन्य नैय्यायिकाद्यपरोक्षव्यवहारनिबन्धत्वाभावात् । नच - स्वसमयपरीक्षकव्यवहारनिबन्धनं , त्वदभिमतत्वाभिमतप्रत्यक्षत्वसाधनेऽपि उभयसंप्रतिपन्नापरोक्षनिष्ठस्यास्मदभिमतस्य परोक्षव्यवहारनिबन्धनस्य शाब्दज्ञाने असाधनेनार्थान्तरत्वात् । नच - सर्वत्रापि इदमेव व्यवहारनिबन्धनं , नन्वदभिमतं, इदमव्यवहारं ज्ञानेऽप्यस्तीति साध्यतइति वाच्यम् । स्वोक्तिविरोधादेर्दर्शितत्वात् । किंच - किमत्रापरोक्षार्थविषयत्वसाध्यते , उताऽपरोक्षार्थेऽपि नान्यत्रापविषयत्वं ? । आद्येऽपि ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वे सिद्धे तद्विषयत्वं साध्यते, उतासिद्धे । नाद्य सिद्धसाधनात् । नहि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वे कश्चित् विप्रतिपद्यते । नन्वस्तु द्वितीय पक्ष , तत्र ब्रह्मविषयत्वस्य सिद्धत्वा दपरोक्षत्वसाधने पर्यवस्यतीति चेन्न । स्वप्रकाशत्वादिना प्रतितस्यापि सिद्धत्वात्, अथ प्रति साधनेऽपि सिद्धसाधनमेव नैय्यायिकादिभिरपीश्वरस्यापरोक्षत्वाङ्गीकारात् । ननु - ते स्वकीयापरोक्षज्ञानविषयत्वेनापरोक्षत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति स्वरूपतः अपरोक्षत्वमङ्गीकृतमितिचेत् तर्हि घटादावपि दृष्टान्ते तादृशं तैरङ्गीकृतं अतस्साध्यविकलो दृष्टान्त । घटाद्यधिष्ठानचैतन्याभेदादापरोक्ष्योपपादने चैतन्य अपरोक्षत्वासिद्धयानिष्टिप्रा

तदेवमनुमानागमार्थापत्तीनां प्रतिक्षेपात् प्रत्यक्षोपमानादेरन्तर्भावात् तथाप्यनभीष्टत्वाच्च निष्प्रमाणतया तत्त्वमस्यादेः साक्षात्कारजनकत्ववचनं प्राचामाचार्यचन्द्राणां परिभवमात्रमित्युपदर्शयामह इति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कट
नाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
शतदूषण्यां शब्दजत्वप्रत्यक्षभङ्गवादः सप्तमः ॥

सिद्धसाधनसाध्यवैकल्ये । न तृतीयः, बाधात् । किंच - अनावृतत्वासिद्धेश्चान्यापि न यथापरोक्ष्य, तदा कश्चन्द्रादि मन्त्रस्थले चन्द्रस्य रूपस्य ज्ञातत्वेऽपि तदनवधारणात्मकमिति नाज्ञाननिवृत्तिरिति तथाभिधानात् । तत्र चन्द्रस्यानावृतत्वाभेदाभावेनापरोक्ष्याभावात् तद्विषयज्ञानस्यापरोक्ष्यमनुभूयमानं भज्येत । अनभ्यासदशाया जातज्ञानस्य उत्तरकाले रूपदर्शनेन तथानवधारणाकारात् । तस्मादावरणानिवृत्तेस्तस्यापरोक्षत्वं न स्यादिति ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत
परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परायणेन तत्सकाशाल्लब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गः सप्तमः ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकायनमः ।

॥ अथ अष्टमोपाद ॥

शास्त्रैक्येविषयाद्यभेदनियते सगत्यधीनक्रमे
कर्मालोच्य तदङ्गिकामथपराविद्यामुपादित्सुभि ।
यस्त द्वैधतया स्वय फलतया च्यारोहतिज्ञेयता
कुर्वीतेष विभु श्रिया सह मम स्वान्त निजान्त पुरम् ॥ * ॥

परिमितगुणाल्पानादेवान् फलफलसाधना
न्यधिगतशुचस्सर्वदुष्ट समीक्ष्यवृणीमहे ।
हरिमधिगत[त्रि]त्र्यन्ताचार्य[र्य]हरेश्वरणौचत
त्प्रसदनकरीविद्या श्रुत्यन्तगाश्चवृणीमहे ॥ ॥

शास्त्रायमाणदृष्टान्तश्रुतर्कयुक्त पूर्वापरागघटना विकसन्मुदेव ।
मीमासयाप्रकटितागमितार्थसार्थं नित्य रमानिधिगुरु शरणप्रतीम ॥

(शास्त्रैक्यइति) सर्वत्र प्रतिपाद्यैक्यादेवहि वाक्यैक्य, अत इ हापि वेदार्थस्यवा साराधनब्रह्मणोवा विषयत्वा दैकग्रन्थता । आदिपदेन व्याख्येयग्रन्थैक्य गृह्यते । तदैक्याद्धि वामनजयादित्यवृत्त्योरैक्यहेतु । अनेन वक्तृभेदात् भेदशङ्कानिरस्ता । (सगत्यधीनइति) त्रिवर्गप्रथमपा दण्यादिना क्रमेच सिद्धसतीत्यर्थ । (परामिति) सद्विद्यादिका ब्रह्म विद्यामित्यर्थ । (तदिति) परविद्याविषयतया फलतयाच विचा यतामधिरोहतीत्यर्थ । (कुर्वीतेति) एव मीमासया प्राप्यत्वेन प्रा पकत्वेनच निर्णेतव्योपि स्वरूपामेव न्यायस्थानमभिषिच्य स्वस्यैवप्रयो जनतया मम स्वान्ते नित्य सन्निधत्तामित्यर्थ । न्यायतो निर्णये क्रिय माणे देवतान्तराद्विविरुद्धायाना प्रसन्नतान्निषेध कार्य प्रपर्यवत सनि

इहनाव दानन्तर्यार्थे प्रचुरप्रसिद्धिक मथशब्द मादौ प्रयुञ्जानस्य सूत्रकारस्य तत्सम्भवे तदर्थते वाभिमते स्वर्गकार्यम् । तत्सम्भवश्च यदि नियतपूर्ववृत्तमसाधारण तथाज्ञापने सप्रयोजनच किमपि स्यात् , तदास्यात् । अन्यथा नस्यात् । यथा - "अथ योगानुशासन" मित्यादौ । नहि यदृच्छागत यत्किञ्चिन्निमेषोन्मेषादिक मक्षिकासञ्चारादिक वा पूर्ववृत्ततयात्र वक्तु युज्यते, तस्य सर्वत्र सम्भवात् , अभिधानप्रयोजनविरहाच्च । अतएव सर्वपुरुषव्यापारसाधारणापेक्षित भोजनादिपूर्ववृत्तत्वोक्तिरपि निरस्ता, विशेषनियमाभावात् । अव-धानामनस्संयोगादिकमपि न विचारविशेषप्रति विशेषहेतु, सर्व शास्त्रसाधारण्यात । सामग्रीतु तथास्यात् , तदुक्तिरपि यदि साम .

धाने तेषां प्रसङ्गएव नास्ती त्यन्त पुरशब्दप्रयुक्तानस्यभाव । नहिराज्ञामन्त पुरे पृथग्जनानां प्रसङ्गोस्ति, येन तन्निष्कालनाय यत्नः कर्तव्यः ।

इहवादे साधनचतुष्टय पूर्ववृत्त स्याथशब्दविवक्षितत्वनिरासपुरस्सर कर्मविचारपूर्ववृत्तत्व व्यवस्थाप्यते । तत्रा थशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वे निर्णीतेहि तच्चिन्तावकाश , अत उपोद्घातेनाथशब्दस्याऽनन्तर्यार्थत्व पूर्व पक्षिमुखेन व्यवस्थापयन् पूर्वपक्षमाह (इहतावदिति) नित्यानित्य विवेकस्यैव पूर्ववृत्तत्व मिति कुतो निर्धार्यते, अन्यस्यापि सम्भवादित्य त्राह (तत्सम्भवश्चेति) (अथ योगेति) तत्र हि सप्रयोजनाभिधा-नस्य नियतपूर्ववृत्तस्याभावा दथशब्दो धिकारार्थत्वेन व्याख्यातइत्य-र्थः । एव मन्यथा न स्यादित्येतस्योदाहरणं दर्शितम् । एवमपि - कथमन्येषां निरासइत्याशङ्क्याह (नहीति) यदृच्छयेत्यनेन नियमाभाव स्सर्वत्रेत्यसाधारण्याभावश्च ख्याप्यते । तथात्वज्ञापने सप्रयोजन चेत्यनेना पीद निरस्तमित्याह (अभिधानेति) अतएवे त्येत द्विवृणोति (विशेषेति) भोजनादे स्सापेक्षितत्वात पृथङ्निरास । (अवधानेति) इन्द्रियाणा विषयान्तरासञ्चार : अवधान, विचारज्ञानानिय-

र्मीत्वेनेण, तदपि सर्वकार्यसाधारण्यात् तदभिधानवैयर्थ्याच्च निरस्तम् । तेन सामग्रीविशेषविशेषक विशेषकारणमेव वाच्यम् । अत स्सप्रयोजनाभिधानासाधारण नियतपूर्ववृत्तवस्तुगवेषणे नित्यानित्य वस्तुविवेकादि साधनचतुष्टय पूर्ववृत्त, तस्यैव ब्रह्मजिज्ञासाया नियमेनापेक्षितत्वात्, तदुक्ते श्चाधिकारिविशेषप्रतिपादनार्थतया सप्रयोजनत्वाच्चेति यदुक्त तत्परामृशाम ।

तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत्कथंभूतइति । किं इदवस्तुनित्यमिदं वस्त्वनित्यमित्येव मात्मा, उतनित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तच्च नित्यानित्ययो र्धर्म - हेयत्वोपादेयत्वे इत्यर्थ इति वाचस्पतिकल्पित प्रकारइति' । तत्र नप्रथम । तस्य वेदान्तश्रवणात्पूर्वमसिद्धत्वात् । तत्रैवह्यात्मादेर्नित्यत्व वियदादेश्चानित्यत्व विविच्यते । तथाचान्योन्याश्रयणम् ॥ * ॥ वेदान्तश्रवणेसिद्धे नित्यानित्यविवेकधी । नित्यानित्यविवेकेन वेदान्तश्रवणस्थिति ॥ * ॥ अथ—यदि शास्त्रान्तरात्तद्विवेकइति मन्यसे । तदा विपरीतविवेकापत्ति । वियदादयोवैशेषिकादिभि नित्याएव परिगृह्यन्ते, आत्मादयश्च सौगतादिभिरनित्या अस्तीरा । अथा दूरविप्रकृष्टप्रसाम्ययोगशालित्वेन तद्विवेकइतिचिन्तयसि । तर्हि - तत्रैवा त्मानात्मविवेकसिद्धे किं ब्रह्ममीमांसया । अनन्यलभ्यहि शास्त्रफलम् । विशेषज्ञसयर्थमिति चेन्न, निर्विशेषे त

स पूर्ववृत्तत्वा दवधानारममनस्संयोगादेः पृथग्विरास । (तत्रैवेति) आदिशब्देन कालादि स्वमतेन गृह्यते । (विपरीतेति) वेदान्ते यदि श्रो नित्यानित्यविवेकोऽभिमत , तद्विरुद्धनिश्चयएव शास्त्रान्तरे भवतीति न तस्य तत्रोपयोगइति भावः । विरुद्धनिश्चय मेवोपपादयति (वियदादयइत्यादिना) (तर्हीति) आत्मानात्मविवेकार्थाहि ब्रह्ममीमांसा , तस्यच तत्रैव सिद्धे ब्रह्ममीमांसायां प्रवृत्ति र्नस्यादित्यर्थ । अत्रापि तत्सिद्धे तत्रापि प्रवृत्तिस्स्यादित्यत्राह (अनन्यलभ्यमिति) नियतापेक्षितेन शास्त्रान्तरेण विवेकासिद्धा वेतस्य निष्फलत्वमेव

दर्शनात्। अत एव निदर्शनं चैव, मानसो निर्वेदोऽना-
दिमानस्वरूपेण सर्वे हि निर्वेदा दृष्टा निकृष्टानुरूढा नि-
र्वेदस्य प्रादुर्भावमपवर्णयन्। अत्रापीतिकर्तव्यतया
पार्थिवादपि तावत् दर्शनात्। तत्र भीमामसोऽपि दृष्टा-
न्तम्। उक्तं—सौगतेन "अतिसोऽपि विरक्ता विरो
निरदर्शने। पञ्चाशत्मतीति भेदानि दृष्टो" इति।
अथ—वेदान्तादागमादेव न निश्चयस्तथापि, तर्हि सूत्रारं-

भ्यादिति भावः। (न्याय्यमिति) मोक्षोपायविगमार्थं हि ब्रह्ममीमां-
सायां प्रवृत्तिः, सांख्यशास्त्रप्रामाण्ये निर्वेदादिस्वरूपस्य मोक्ष-
साधनतया प्रतिपादनात् ब्रह्मस्वरूपनिर्णयानतिरिक्तचिन्ताया व्य-
र्थत्वात् ब्रह्ममीमांसायां प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। अस्तु वा आगम-
निश्चितमिथ्यात्वाध्यवसायस्यैव मोक्षोपायत्वबुद्धिः, तथापि सौग-
तसमयेऽपि तत्सुलभमित्याह (तस्येति) (तर्हीति) सूत्रकारैर्निरा-
करिष्यमाणत्वात् सांख्यादिशास्त्रमपि वेदविरुद्धमेव, अतस्तेन नि-
त्यानित्यवस्तुनिर्धारणाश्वासः स्यात् न सम्भवतीत्यर्थः।

ननु वेदान्तशास्त्रेण सांख्यशास्त्रप्रामाण्यस्य निराकरिष्यमा-
णत्वात् तत्प्रवृत्तेः प्राक् सांख्यशास्त्रप्रामाण्याध्यवसायसम्भवात् त-
तो नित्यानित्यवस्तुविवेकः सम्भवत्येवेति चेत्, तर्हि, वेदान्ते सौगत-
शास्त्रस्यापि निराकरिष्यमाणत्वात् तत्रापि वेदान्तप्रवृत्तेः प्राक् प्रा-
माण्यबुद्धिः स्यादिति तेन मिथ्यात्वाध्यवसायो दुर्वारः। यदि धर्म-
मीमांसायामेव तन्निराकरणेन तत्परिचयात् तदधीनलोकप्रवादाद्वा
तदप्रामाण्यनिश्चयः, इह तन्निराकरणं तु तद्दृढार्थमेव। तर्हि - धर्म-
मीमांसायामेव विरोधाधिकरणेन सांख्यशास्त्रस्यापि निरासात् तत्प-
रिचयात् तदधीनलोकप्रवादाद्वा तदप्रामाण्यनिश्चयः, इह तन्निराकर-
णन्तु तद्दृढार्थमेवेति स्यात्। अतः सौगततन्त्रसमानयोगक्षेमत्वमेवेति
भावः। सूत्रकारैर्निराकरिष्यमाणत्वोक्तिश्च नाधिकारिणो प्रामाण्य-
ज्ञानार्थं, किन्तु शास्त्राप्रामाण्यप्रदर्शनार्थमिति ध्येयम्। विश्व-

रेण तद्व निराकरिष्यमाण साख्यादितन्त्ररपि नाश्वसिद्धि । नहि तद्वा तादृग्नेति कश्चिद्विशेषइति न्यायात् अविरुद्धाश स्वीकुर्मइति चेत्, क स्तर्हि सौगतेषु ते प्रद्वेष । तेष्वपि भवदुपजीव्यानहनोर्थरा शयस्सन्ति । कथचायमर्थो न विरुद्ध अयन्तु विरुद्धइति वेदान्तश्रवणात् पूर्वमवगन्तुमसि? । तथाच तत्राप्यन्योन्याश्रयणम् । द्वितीयपदे

ब्रह्मविचाराधिकारिण स्साख्यशास्त्राप्रामाण्यज्ञान मावश्यकमेव, अन्यथा तत्राप्रामाण्यज्ञानाभावेन तत्प्रतिपाद्यसत्यत्वाविरोधि प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपत्तये तत्प्रतिपादकब्रह्ममीमासाया प्रवृत्त्यसम्भवात् । तत्रच यदि साख्यशास्त्रान्नित्यानित्यविवेकात्प्रागेव वेदविरोधज्ञान स्यात्, तदा तत्राप्रवृत्ते नित्यानित्यविवेकएव न स्यात् । अथतु प्रवृत्तस्य नित्यानित्यविवेकानन्तर तत्र वेदविरोधज्ञान, तदा जातोपि नित्यानित्यविवेको न मुमुक्षाद्वारा ब्रह्मविचारोपयोगीस्यात्, अनाश्वासप्रस्तत्वात् ।

ननु महर्षिप्रणीतस्य साख्यतन्त्रस्य कथ-निरासइत्यत्राह (नहीति) वेदविरुद्धत्वाविशेषात् सौगतजन्त्रवदेव तन्निराकरणमिति भाव । यद्वा सौगततन्त्रे प्रवृत्त्यभावउक्ते महर्षिप्रणीते साख्यतन्त्रे कथ प्रवृत्त्यभाव इत्यत्राह (नहीति) नहिसौगतसमयत्वादप्रवृत्तिरुक्ता, किन्तु - वेदविरोधित्वेना प्रामाण्यादेव, अत प्रयोजकत्वाविशेषात् तस्मिन्निव तादृशेपि प्रवृत्ति र्नस्यादेवेति भाव । (तेष्वपीति) ततश्च मिथ्याध्यवसायार्थं सौगतमतेपि प्रवृत्तिस्स्यादिति भाव. । (कथचायमर्थइति) आत्मनित्यत्व मविरुद्ध, अन्यत्तुविरुद्धमिति वेदान्तै रात्मनित्यत्वादिनिर्णयात्मा कथ निश्चीयत इत्यर्थ । तथाचा विरुद्धाश स्वीकुर्मइति न युक्तमिति भाव (तथाचेति) वेदान्तश्रवणानन्तर अविरोधज्ञाना दविरुद्धसाख्याशश्रवण, तद्ग्रहणे अधिकारसिद्ध्या वेदान्तश्रवण मित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थ । (द्वितेति) अयमपांशविरुद्धइत्यधिगच्छामीति शेष ।

शि पित्रादिवचनविस्रम्भादिति चेत्, तर्हि - तत एव नित्यानित्यवस्तुविवेकोऽपि सिध्यति, किं साख्यादिकपोलकण्ठकणिकावादेन । अस्त्वेवमपि का मोहानिरितिचेत्, वेदान्तश्रवणहानि । तदुपदेशमात्रेणाप्यात्मनित्यवत् समस्तार्थविस्रम्भोपपत्ते । सर्वस्यापि विवेकस्य आत्मानात्मविवेकार्थतया तत्सिद्धौ ज्ञातव्यान्तरपरिशेषाभावात् ।

ननु यस्य पुरुषस्य हितैषिवचनात् नित्यत्वादावेव विस्रम्भो जात, अर्थान्तराणां हितैषिणामुपदेशाद् विस्रम्भ, तस्य शास्त्रश्रवणं सेत्स्यति, नचैवसति आत्मनित्यत्वस्य पूर्वमेव ज्ञाततया जिज्ञास्यत्वाभावेन, आरम्भसूत्रविषयत्वाभावात् इह निरूपणं न स्यादितिवाच्यम्, प्रसङ्गादपि तदुपपत्तेरित्यत आह (सर्वस्यापीति) विवेकस्य विवेकसाधनस्य ।

ननु - नित्यानित्यवस्तुविवेके जातेऽपि आत्मैकत्वं न ज्ञातम्, अतएवहि "आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते" इत्युक्तम्, तथाऽऽनन्दात्मकत्वं प्रपंचमिथ्यात्वञ्च नज्ञातमेवेति चेन्न। आत्मैकत्वादिज्ञानस्य सत्यमिथ्याविवेकस्यच श्रवणात् प्रागेव वाच्यत्वात्। तथाहि - आत्मनित्यत्वज्ञानंहि तस्यैवानन्दात्मकस्य प्राप्यताज्ञानान्मुमुक्षाहेतुर्भवति, नान्यथा। नह्यतिशयितनित्यपुरुषार्थस्य प्राप्यताज्ञानंविना क्षुद्रादनित्याच्च पुरुषार्थान्निवृत्ति । नापि नित्यस्यानन्दात्मकस्य स्वस्यैव प्राप्यताज्ञानं मुमुक्षाहेतु, तस्यानादिसिद्धताज्ञानेन श्रवणादिप्रवृत्त्यनुपपत्ते । अतो ब्रह्मस्वरूपस्याखण्डानन्दात्मकस्य प्राप्यताज्ञानादेवेतिवाच्य । ततश्च भिन्नस्याभेदाप्रभवा दभेद एव पारमार्थिक । किंचिज्ज्ञत्व सर्वज्ञत्वादिभेदो मिथ्यैव । अतो भेदभ्रमनिरासेन ब्रह्मैव प्राप्यमिति बुद्ध्यैव मुमुक्षोत्पत्तिरिति किंनाम ज्ञातव्यमवशिष्यते । एवमात्मैकत्वादिकमपि ज्ञानस्यभेदे त्वभिप्रेत्यैव "आत्मानात्मविवेकार्थतये" त्यनुगृहीत, नतु नित्यानित्यविवेकार्थतयेति, त्वदभिमत स्सर्वोऽपि विवेकस्सिद्ध एवेतिहि सामान्यनिर्देशस्य भाव ।

एतेन यदाहुर्नवीनाः - नतावन्नित्यानित्यविवेकासंभवः, आमुष्मा दामजलोक कर्मकार्यंच सर्वं मनित्यं घटादिवत् " तद्यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयते " इति श्रुतेश्चेति न्यायानुगृहीत स्पष्ट श्रुत्यैव विचारात्प्रागेव कर्मफलस्या नित्यत्वावधारणसंभवात्, आत्मा च नित्य इत्यवगम्यते । अन्यथा - कस्यापि मते मोक्षाय प्रवृत्त्यसंभवात् । तस्यानन्दरूपत्वमपि परमप्रेमास्पदत्वात् " आनन्दाद्ध्येवख-ल्वि" त्यादि वाक्याच्च निश्चीयते । नचैव - विचारानारम्भप्रसङ्गः, अन्यस्याप्येवं निश्चेतुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । यत्रहि मानान्तरविरोधो वर्तते, तत्रहि शब्दश्रवणमात्राद्व निश्चेतुं शक्यम् । अद्वैतसमन्वयश्च तत्तत्पूर्वपक्ष न्याय मानान्तरादिना प्रथम विरुद्धतया प्रतीयत इति न वाक्यमात्रा न्निश्चेतुं शक्यते । ब्रह्मणो नित्यानन्दरूपत्वन्तु न मानान्तरेण विरुद्धतया प्रतिसन्धीयतइति तच्छब्दादेव निश्चेतु शक्यते । नहि परमात्मनस्सुखाभेदे प्रत्यक्षविरोधोऽस्ति । नचानित्यसुखस्य नित्यात्माभेदविरोधः, अनुकूलतर्काभावेन सुखमात्रे अनित्यत्वावधारणायोगात्, सौषुप्तिकसुखावमर्शदर्शनेन जीवसुखस्यापि नित्यतया तद्विपरीतस्य न्यविषयत्वावधारण सम्भवात् । किंच येन यदद्न्यायेन निश्चितं, तेन इतरदपि न्यायेन निश्चेतव्यमिति न नियमः, पुण्यपापाश्च विविधबुद्धितया न्यायानश्चालौकिकविषयतयाऽति सूक्ष्म वा तन्नियमानुपपत्तेः । अन्यथा - धूमाग्न्योर्व्याप्ति स्सर्वैरेव गृह्यते ति सर्वापि व्याप्तिरेव ग्राह्येति वैशेषिकादिग्रन्थान्तरारम्भो व्यर्थएव स्यात्, एतादृशएव पुरुषोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारी । तदुक्तम् " नात्यन्तमज्ञो नो तत्त्वज्ञोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारवा " निति । एवञ्च ब्रह्मसुखस्य जीवसुखस्य च नित्यत्व तदितरभोगानाञ्चानित्यत्व सुनिरूपणं, ततो वैराग्य । नचैव - रहस्तिपादवैयर्थ्यं । नहि - तत्र नित्यानित्यनिरूपणमुखेन वैराग्य । किन्तु - संहतिप्रकारनिरूपणेन पूर्वोत्पन्नस्य दृढीकारः क्रियते । वैराग्योत्कर्षेन्द्रियोपरम दाढ्यैन मुमुक्षाद्वारा श्रवणादिदार्ढ्यसंभवात् प्राग विरक्तस्य स्वकाम्यफलविरोधि ब्रह्मज्ञानमङ्गुत्पत्तुपपत्त्यैतमेव वक्तव्यत्वात । एव - वैराग्ये शरीरेन्द्रियचेष्टाया मशोगृहेध -

,

तद्विचार्यशास्त्रमाधिकरोतीतिचेत् , तर्हि - तस्यैवाधिकरणसाध्यत्वा दितरवैयर्थ्यं । अदृष्टोपयोगितया धारणादिकमपि चिन्तनीयमिति चेत् , तर्हि तदर्थमेव ग्रन्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमपि चिन्तनीयम् ।

ननु - ब्रह्मविचारमात्रस्य कर्तव्यत्वं नेह प्रतिज्ञायते, किन्तु " श्रोतव्य " इति विध्युपयोगिन्यायप्रतिपादकत्वात् विहितविचारस्य कर्तव्यत्वं प्रतिज्ञायते. " श्रोतव्य " इत्यस्यच ब्रह्मदर्शनाय विचारः कार्यइति अर्थं , ब्रह्मदर्शनोद्देशेन विचारविधानंच ब्रह्मदर्शनस्य " निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते " इत्यादिभि र्वेदान्तवाक्यै र्मोक्षार्थत्वे मोक्षसाधनत्वे सिद्धएव , तस्मा ज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वोपयोगिन्यायोपजीवनेनैव श्रोतव्यइति वाक्यप्रवृत्ते स्तदर्थविचारात्मक मिदमपि सूत्र तदुपजीवनेनैव प्रवृत्तमिति नतद्विचारकर्तव्यतैतत्सूत्रस्य विषयइति- चेत् , स्यादेव , यदि श्रोतव्यइतिविधिस्स्यात् , नतावदयमपूर्वविधि , शक्तितात्पर्यावधारणरूपस्य तदनुकूलव्यापाररूपस्यच श्रवणस्य " द्रष्टव्य" इति विवक्षितवाक्यार्थज्ञानकारणताया लोकसिद्धत्वात् - असम्भावनाविपरीतभावनाविरहे गृहीतशक्तितात्पर्यस्य वाक्यस्या वधारणजनकत्वमपि लोकसिद्धमेव , तथा सन्निकृष्टविषये दशमस्त्वमसीत्यादौ वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वमपि लोकसिद्धमेव, तत्प्रत्ययेच परिपन्थिनि जाग्रति कमिपदाभावेच कथं दर्शनफलोद्देशेन विधि", दर्शनस्य विधानासम्भवादिति चेन्न । तत्सम्भवस्य स्थापनात् ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं - आपातदर्शनमिव कृतिसाध्यत्वेनविधानार्हं प्रतिवाक्य मय मस्यवाक्यस्यार्थ इति सिद्धार्थोक्तिरूपेण गुरूपदेशेनान्तरशास्त्रस्थवाक्यार्थग्रहणमात्रं श्रवणम् । तच्चाज्ञानमात्रविरोधि , न तु मननमिव संशयादिविरोधि, मननरूप न्यायावतारांग संशयधर्मिज्ञानरूपत्वात । मननन्तु अयमेव वाक्यार्थो युक्तो नान्य इति निर्णयहेतु युक्त्यनुसन्धानम् । निरन्तर निध्यानं निदिध्यासनं । इत्थमेव श्रवणादीनां भेदः । विचारादिविधिस्च पूर्वविधि ब्रह्मज्ञान वेदविचारहेतुतायां अनुपलम्भात । नहि वेदार्थज्ञानाय वे विचार क

तव्यइति वचनव्यक्तिः; ब्रह्मज्ञानस्योद्देश्यत्वात् । नहि – ब्रह्मज्ञानाय ब्र
ह्मविचारः कर्तव्यइति, तथात्वे ब्रह्मणो विधेयविशेषणतया गुणत्वा-
पातात् । किन्तु – ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कर्तव्यइत्येव वचनव्य
क्तिः । यद्यपि ब्रह्मपरवेदविचारएव ब्रह्मविचारः, तथापि न ब्रह्मवि
चाररूपेण विधानं, किन्तु वेदविचाररूपेण । तथाच श्रुतिः, " तस्मा
द्वेदं सर्ववेदानधीत्य विचार्यच ज्ञातुमिच्छेत् " इति । एवञ्च यथा घ-
टादौ वितरभेदे सिद्धेऽपि पृथिवीत्वोपहिते तदसिद्धेः पृथिवी इतरे
भ्यो भिद्यत इत्यत्र न सिद्धसाधनता । यथावा स्थानप्रकरणाधिकर
णोत्कर्षेण राजसूयान्तर्गतेष्टिपशुसोमेषु प्रतिप्रतिविकल्पचोदनस्य इति
कर्तव्यतालाभावधि राजसूयं तद्भावि । तथा वेदविचारत्वोपहिते ब्र
ह्मज्ञानहेतुताया अप्राप्ते रपूर्वविधिता । नहि कर्मकाण्डेन ब्रह्मकाण्डे
स्यान्तरङ्गकारणविचारस्येन पदवर्णस्वरादिना आपाततोऽपि ब्रह्मधीर
स्ति । यद्वा – निदिध्यासनस्य स्पष्टतरभावब्रह्मसाक्षात्कारहेतुता ना
न्यतः प्राप्तेति सुतरामपूर्वविधिः । तथा – अज्ञातादौ निदिध्यासना
सम्भवेन श्रवणमननयो र्नियमादेव प्राप्तावपि नियतविषयक निदिध्या
सनविषय गुणान्यगुणेषु लिङ्गेन तयोरप्राप्ते रताद्विविरण्यपूर्वविधिरेव ।
एतच्च श्रवणमननयो र्निदिध्यासितव्य गुणाङ्गे दृष्टद्वारेण अन्यत्र त्व
दृष्टद्वारेण निदिध्यासनाङ्गत्वेति ध्येयमिति ।

अत्रोच्यते – श्रवणेतावत् दुरुक्तानयो नान्तर्भावः, ' श्रोतव्य "
इत्यत्र तद्वाचक पदाभावात्, शाब्दे अयमर्थः इत्यादि बहुलप्र
योगात् " श्रोतव्य " इति शाब्दज्ञानमेव स्वरसतः प्रतीयते ।
" आत्मा श्रोतव्य " इत्यभिधानात्, आत्मनिच वेदान्तानामेव प्रमा
णत्वात् तस्य शाब्दज्ञानस्य वेदान्तजन्यत्व मवगम्यते । तत्र तर्क
स्यापि सहकारित्वात् मीमांसितवेदान्तजन्यत्व मवगम्यते । तस्य
गुर्वधीनत्व वाक्यान्वयाधीनमेव । एतच्चवदति " श्रोतव्य ' इति शा
ब्दज्ञानमात्र मात्रसमभिव्याहारलब्ध वेदान्तजन्य ज्ञानत्वा, नविधेय,
तस्याप्ययत्नसाध्यत्वासिद्धेः । नापि न्यायोपबृंहितवेदान्तजन्य ज्ञानं ।
षाड्गेनाध्ययनेन पाठमात्रेणापि पुरुषार्थ तत्साधनस्य जिज्ञासेः

पाठक्रमात् त्रिवर्गे प्रथमप्रावण्याच्च कर्मविचारे प्रवृत्तस्य निर्णयेन प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमे रागादेव वेदान्तविचारे प्रवृत्ते । किञ्च-ध्यानस्य मोक्षसाधनत्वविधाने ध्येयावधारणस्य ध्यानसाधनत्वस्य लोकसिद्धत्वात् ध्यानार्थिन स्वतएव विचारे प्रवृत्ते नविचारस्यविधेयता । अतएव श्रवणद्वारावगत न्यायातिरिक्त साधक बाधक परिहारतद्विरुद्धार्थनिरासात्मक मननमपि श्रुतार्थ प्रतिष्ठात्मकत्वात् स्वतएव प्रवृत्ते नविधेयं । एतेन - पराभिमत न्यायमात्रानुसन्धानानकरमपि दत्तोत्तरं । ध्यानार्थिनो ध्येयावधारणे लोकतएवप्रवृत्तेः ।

यच्च विचारविध्यात्मकत्वाभिमतमननविधिसमर्थनं, तत्रवेदार्थज्ञानायवेदविचारः कर्तव्यइति वचनव्यक्तौ नकश्चिद्दोष । वेदपदेनवेदान्तानामेव ग्रहणएव वेदार्थतया उद्देश्यत्वाविरोधात्, वेदमात्रविवक्षायामपि नैव वचनव्यक्तौ दोष, विधित्वेसिद्धेहि सदोष, तदेववेदान्तविप्रतिपन्नं । अनुवादे त्वेव वचनव्यक्तावपि नदोष ।

यच्च - ब्रह्मज्ञानायब्रह्मविचार कर्तव्यइतिवचनव्यक्तौदोषउक्त सचतद्विरेवदूषितः । भगवत प्राधान्येनाग तद्दर्शनादि फलभूत प्रीत्यवच्छेदकत्वमेव, नान्यत्, अनिर्वचनात्, तत्र साधनभूतदर्शनाद्यवच्छेदकत्वेऽप्यविरुद्ध, एकस्यैव राज्ञः फलीभूतप्रीत्यवच्छेदकत्वेऽपि तत्साधनसेवादवच्छेदकत्व दर्शनात् । नहि राजसेवा राज्ञानवच्छिन्नप्रीतिहेतुः नचा स्वयं तदनवच्छिन्ना प्रीतिहेतुरिति । किञ्च - वेदस्या निदिध्यासितव्यत्वात् वेदार्थमात्रस्यच निदिध्यासनाङ्गीकारात् ब्रह्मनिदिध्यासनमेवविधेय, तदपिनस्यात् ब्रह्मणोऽनुगतत्वप्रसङ्गात् ।

यच्च ब्रह्मज्ञानायवेदविचारइति वचनव्यक्तिरिति । तन्न । तत्रवेदपदेनवेदान्तविवक्षायां नविधिसंभवः ब्रह्मजिज्ञासोः स्वात्मातिशयादेव वेदान्तविचारे स्वतएव प्रवृत्तेः, नचायमधिकारी ब्रह्मणे वेदान्तवेद्यत्व नजानातीति वाच्यम् । प्रधानादिव्यावृत्तिसन्देहेऽपि अध्ययनकालएव वेदान्तानांब्रह्मपरत्वावगमात् । अन्यथा " आत्मावाश्रोतव्योमन्तव्य" इत्युक्ते पुनस्तत्रागतविचारस्य वेदान्तविषयता, आत्मनोविचारं वप्रतिपादनात्, तत्र वेदान्तानामेव नामाण्यावधारणादि विचारस्य त द्विषयतामतीति'

ननु वेदपदेन वेदमात्रं विवक्ष्यते, अत्र वेदान्तविचारस्य ब्रह्मज्ञानहेतुतायाः प्राप्तत्वेपि नवेदविचारस्य प्राप्तेनेति चेत्, तत्र यदि कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारहेतुताया अप्राप्तिं मन्यसे, तर्हि नब्रह्मविचारे विधि । सत्य, " श्रोतव्य " इति विधिसमर्थनमेव विवक्षितम् नतुब्रह्मविचारविधिसमर्थनमितिचेत्, किं कर्मविचारस्य तादर्थ्यं दृष्टद्वारा उताहदृष्टद्वारा ? नाद्य, अनिद्रे., विधिवैयर्थ्याच्च । न द्वितीयः । दृष्टद्वाराभ्युपगमेहि आत्मविचारस्य वेदविषयतास्यात् तद्विचारस्य तत्प्रमाणविषयत्वादिति, अदृष्टद्वारताभ्युपगमे " आत्मा श्रोतव्यो मन्तव्य " इत्युक्ते कोहि वेदस्यप्रसङ्ग. ।

ननु – वेदस्य आत्मप्रमाणत्वादेव वेदविचारो विधीयते, तदेकदेशद्वारा दृष्टार्थता, अन्यान्तरे त्वदृष्टार्थतेतिचेत, तथासति वाक्यस्या ऽप्रामाण्यात् वाक्यविचारत्वेन सर्ववाक्यविचारविधि प्रसज्येत । अपिचैवमेकदेशेनुवाद एकदेशेविधिरितिस्यात्, एकार्थैकदेशेविध्यन्वयोरनुपपन्नश्च । यदिच ब्रह्मविचारस्यापि वेदविचारत्वेन येषेण ब्रह्मविचारहेतुत्वेना प्राप्तिम्मन्यसे, तत्रकिं वेदान्तवेदत्व नावगत ? अवगतमेव तस्यवेदत्व तद्विचारे वेदविचारत्वञ्च, किन्तु वेदविचारत्वावच्छेदेन कारणत्व नावगतमितिचेत, किं सर्वविचाराणा कारणत्व नावगतमिति मन्यसे ? तर्हि सर्वविचारकारणता बोध्या तत्रैवदान्तविचारे ऽनुवादो दुष्परिहर ।

ननु – वेदविचारत्वस्य कारणतावच्छेदकत्व मनवगतमितिचेत्, तथासति वेदविचारत्वेन कारणत्वबोधन स्यात । नच श्रोतव्यवाक्यस्य तथाविध सामर्थ्यं पश्याम । नापि 'तस्मादेव" मिति वाक्येनतथाविधि, " सर्ववेदान्तिन्याये ' इत्युक्ते नहि सोर्थःप्रतीयते,किन्तु सर्वेषां विचाराणां तत्तत्प्रातिस्विकरूपेण साधनत्वम् ।

ननु – सर्ववेदविचारत्व कारणतावच्छेदकत्वेन बोध्यत इतिचेन । अतीतानागतव्यविकरणविचाराणा कारणत्वासम्भवेना योग्यत्वात् । सर्वस्य वेदविशेषणत्वे सर्ववेदसम्बन्धिन एकस्य विचारस्याऽलाभात् । सर्ववेदसम्बन्धिनो ये विचारा इत्युक्तेतु प्रातिस्विकरूपेण तत्तद्वाक्यविचारकारणतार्थपर्यवसानात । तत्तद्वाक्यविचाराणा मनुवाद

कारणं बोध्यतइति चेन्न । सर्वांवस्य वेदविशेषणतया श्रुतिवाक्यं वि चारलभेपि विचारसमुदायबोधक पदाभावात् । दृष्टान्तश्च विषमः, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिपक्षे तादृशोद्देश्यप्रतीतिजनन- सामर्थ्यं मस्त्येव, इहतु त्वदुद्देश्यप्रतीतिजननसमर्थं किमपि वाक्यं न दृश्यत इत्युक्तमेव । राजसूयदृष्टान्तश्च विषमः, तथाहि - राजसू ये बहव इष्टिपशुसोमयागा स्वर्धे फलवन्तः समप्रधानाः, तत्राभिषेचनी योनाम सोमयागः, तत्सन्निधौ विदेवनादय स्समाम्नाताः, ते किं स र्वस्य राजसूयस्यांग उताभिषेचनीयस्यैवेति ? यदि सन्निधिर्बलीयान् अभिषेचनीयांगं, अथ प्रकरणं ततो राजसूयस्येति । तत्र सन्निधिविशे षादभिषेचनीयांगत्वे प्राप्ते - अभिधीयते; प्रकरणाविशेषात् सर्वार्थता । नन्वभिषेचनीयस्याप्यस्त्येव फलवत्त्वात्प्रकरणं; यद्यप्यस्ति तदप्यन्ये पामप्यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तं । यदि चपरमविशेषतस्सर्वेषामाकां क्षायामपि पाठसन्निधिविशेषादभिषेचनीयस्य विशेषत आकांक्षा क- ल्पिता तादर्थ्यं स्यात् ततश्च विप्रकर्षे, सर्वार्थताऽपि कल्प्याकांक्षा तस्सुख गम्यते, अभिषेचनीयस्य त्वाकांक्षा कल्पनीयेति । एतेनाग्नेयादी नां धर्मसाधारण्यमपि व्याख्यातमिति । इह सन्निधेः प्रकरणस्य ब लवत्त्वं मुपपाद्यते, नतु तत्राकारान्तरेणाकांक्षानिवृत्ता क्वचि- दाकारान्तरेणाकांक्षाप्युपपाद्या । यद्यपि शास्त्रदीपिकायामुक्त - " अभिष नीयस्यभिषेचनीयस्य प्रकरणं, प्राकृतैर्धर्मैराकांक्षापूरणात् । नन्वन्येषामपीष्टिपशुसोमानां विकृतित्वान्नास्त्येव प्रकरणम्, सत्यम्; प्रातिस्विकरूपेण नास्ति राजसूयसमवायस्त्वस्त्येव, कथं, श्रुत्यादिविहि तांगसम्बन्धात्तदंगेन निवृत्ताप्याकांक्षा पुनरुत्थाप्यते, पवित्रादारभ्यदश पेय प्रतिप्रसवविधिषु प्रायेण 'राजसूयायपशूनालभते, राजसूयेनेजा नस्य धर्माः पुरोडाशा' इति राजसूयपरामर्शात्तावन्तं देशमनुवृत्ते राजसूयकथंभा वप्रकर्षेण तन्मध्यपतितानि विदेवनादीनि गृह्णातु" मिति तत्रापि राज सूये प्रकरणाभावमाशंक्य सन्दंशन्यायात् समर्थने तात्पर्यम्, नाप्या कारान्तरेण धर्मप्राप्तावप्याकारान्तरेणाप्राप्ते साकांक्षाप्रतिपादने ता त्पर्यम्, तथासति किं मुख्याविनाकांक्षोपशमनेनाकारान्तरेणास्यात्

किंवा स्वारसिकाकांक्षाप्रयोजकत्वेन? नाद्यः अतिदेशिकांगान्वयेन निराकांक्षत्वे प्यौपदेशिकांगान्वयार्थं तेनैवाकारेणाकांक्षोत्थापनस्य बहुशो दर्शनात्। नद्वितीयः मन्त्रप्रबन्धेननिवृत्ताप्याकांक्षा पुनरुत्थाप्यत इत्युक्तिविरोधात्। राजसूयात्मना स्वस्यैवेतितु विदेवनादीनां समुदायान्तःपातित्वसिद्धान्तसिद्ध्यर्थं समुदायाकांक्षाप्रतिपादनपरम्। किंच वेदान्तविचारांशे लोकतएव प्रवृत्तिसिद्धे स्तदंशे नविधेः प्रयोजकत्वं, किन्तु पूर्वभागविचारांशएवेति, विधे र्विचारैकदेशप्रयोजकत्वमस्वरसमापद्येत। अनेनैव यद्वेत्यादिकमपि दत्तोत्तरं। किंच किमात्मा श्रोतव्य इत्यत्रात्मशब्दो निदिध्यासितव्य गुणेतरगुणे व्युत्पन्नः, येनैवं ब्रवीषि, तथासति निदिध्यासितव्यगुणानां विचार्यता न स्यात्। सामान्यत स्सर्वगुणा विवक्षिताइति चेत; तर्हि निदिध्यासनस्यापि सर्वगुणविषयत्वादस्यैवात्मशब्दस्य 'निदिध्यासितव्य" इत्यत्राप्यनुषंगणार्थं वैरूप्यायोगात्।

यत्तु- कैश्चिदुक्तं,"द्रष्टव्यश्श्रोतव्य" इत्यादयो दर्शनादीनां विधायकाएव। "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञात" मित्युपक्रम्य तदुपसंहारे" एतावदरेखल्वमृतत्व" मिति एतावच्छब्देन प्रकृतदर्शनादिचतुष्टय परामृश्य तस्य लांगलं जीवनमिति वत्साधनेसाध्योपचारेण विशेषेणामृतत्व साधनत्वप्रतिपादनात्। दर्शनादयश्च दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्वन्द्वेनेव "एतावदरेखल्वमृतत्व" मित्येतावच्छब्देन परामृष्टतुल्यवत्फलसम्बन्ध प्रतिपादनात् समप्रधाना। ननु श्रवणादीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरद्वारैव मोक्षसाधनत्वात् न समप्राधान्यमुपपद्यतइति चेत्; एतावदित्यादिभिश्श्रवणादीनां दर्शनवन्मोक्षसाधनत्वे सिद्धे आधानवदुपकारकत्वेपि प्राधान्याविरोधात्। यद्यप्यसाक्षात्कृत स्वर्गादिभावनायाइव स्वव्यक्तस्वभावब्रह्मनिदिध्यासनस्यापिताद्दशब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतानलोकतःप्राप्ता,तथापि तस्यमोक्षोजनयितव्ये दृष्टसन्निहित परमात्म दर्शनद्वारकत्व संभवे अदृष्टद्वार कल्पनस्य अन्याय्यत्वेन दृष्टपरमात्मदर्शनमेव द्वारं कल्प्यते। अतो नाकृतनिदिध्यासनस्यापि परमात्मसाक्षात्कारप्रसंगः, तत्तदधिकार्यनुसारेण नियत तत्तद्गुणवत्तया परमात्मध्यानविध्यपेक्षित तत्तद्गुणत्वावधारणाय फलव

इत्यर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनविधिना तत्तद्गुणवत्त्वविषयक श्रवणमननाक्षेप सम्भवेऽपि तदन्यगुणविषयक श्रवणमननाक्षेपासम्भवेन नियतविषयक ध्यानात्मक निदिध्यासनविषयगुणान्य गुणवत्त्वविषयक श्रवणमननयोरप्राप्ततया "श्रोतव्योमन्तव्य" इतिविधेरप्यपूर्वविधित्वं । तत्र श्रवणस्य मोक्षजनयितव्ये दृष्ट सन्निहितंच मननमेवद्वारं, मननस्यतु मोक्षजनयितव्ये ध्येयान्यगुणांशे अदृष्ट ध्येयगुणांशेतु ध्यानोपकारकत्वमपीति ।

केचित्तु- श्रवणमननयोर्नविधि, अर्थावबोधपर्यन्ताध्ययन विधितएवतयोः प्राप्तेः, अतस्तयोरनुवादः, निदिध्यासनस्यतु मोक्षजनयितव्ये दृष्ट दर्शनं द्वार, दर्शनत्वदृष्ट द्वार। नचैव मोक्षं प्रत्येवादृष्टं द्वारमस्त्विति वाच्य । मोक्षं प्रति द्वारकल्पनादशाया मदृष्टस्यानुपस्थितत्वादिति।

अत्रोच्यते यदुक्त "एतावदरेखल्वमृतत्व" मित्यादिना चतुर्णां मोक्षसाधनत्वेन विधानमिति । तन्न । प्रयोजकत्वमात्रेण तत्र सामानाधिकरण्योपपत्तेः । लांगल जीवनमितिवत् । नहि लांगल साक्षाज्जीवन हेतु, अपितु कर्षणादिव्यापारव्यवधानेनैव । निदिध्यासने मोक्षार्थं विहिते लोकसिद्धतत्साधनभावयो. श्रवणमननयो र्लोकतएव प्रवृत्त्युपपत्तौ तथात्वकल्पनादिव गुरुभूतविधिव्यापार कल्पनानुपपत्ते. ।

यदुक्त निदिध्यासनस्य दृष्टपरमात्म दर्शनद्वारकत्व कल्प्यत इति । तन्न । 'स्मृतिलम्भेसर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष." "तस्मिन्दृष्टेपरावरे" "भिद्यते हृदयग्रन्थि" रित्युभयत्रापि तुल्यवन्मोक्षसाधनत्व प्रतिपादनात् । दृष्टद्वारत्व सम्भवे तदग्राह्यमितिचेन्न । त्वयैव तदसंभवस्योक्तत्वात् । नहि निदिध्यासनस्य पक्तत्वभाव ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतान्यतः प्राप्तेति शक्यवोच । तज्जन्यस्यादृष्टस्यापि तत्स्वरूप दृष्टमितिचेन्न । यत्तज्जन्य तत्फलजननयोग्यत्व एष्यते तत्र लोकव्यापप्रवृत्ति, दृष्टमेव अवहननस्य तुषविमोकसाधनत्वं, तुषविमोकश्चर्यापण पुरोडाशादिषु । अन्यत्र नैतन्न्याय प्रवृत्तिसम्भव । अदृष्टकल्पना भीत्या दृष्ट द्वार कल्पयत स्तदर्थं पुन रदृष्टकुदरकल्पना पातात् । दृष्टद्वार कल्पनादशायां नतदुपस्थितिरितिचेन्न । दृष्टद्वारत्वेन कल्प्यते, मन्दरूपेण, तथाकल्पनायाश्च तदन्यादृष्टोपस्थितिरनिवार्या ।

तस्माज्ज्ञानभक्तिनत्पश्चात्मक मेकमेवज्ञानं मोक्षसाधन मित्यनुगृह्णन्ति वेदान्तरहस्यवेदिनः । अस्तुतर्हि नियमविधिः । यद्यप्यात्माविचारितवेदान्तैरेव ज्ञातव्य इति वेदान्तनियमोनसंभवति । आत्मनि वेदान्तातिरिक्त प्रमाणाप्रसक्ते र्व्यावर्त्याभावात् । नच लौकिकतुपनिषृत्ता वुपायांतरवदलौकिकात्मज्ञाने मनःप्रमाण प्रसक्तमितिवाच्यं । सिद्धान्ते मनसोऽप्रमाणत्वात , उपादानतयातस्यतज्ज्ञेनाप्यपेक्षित त्वात् । नाप्यनुमानं,"नैषातर्केण" ति निषेधशास्त्रादेव तत्सिद्धेः । श्रुतिसमान विषयस्य तस्य"मन्तव्य" इति श्रुत्यैव सहायत्वेनांगीकारात ; भिन्नविषयस्यतु विवक्षित श्रुत्यर्थे प्रकम्पनसत्वेत नंनिवर्त्य वं । नापि पुराणवाक्यं व्यावर्त्यं ; " इतिहास पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहये " दिति तस्यापि वेदार्थज्ञानोपाय त्वोपगमात् । नाप्यात्मविषय प्राकृतगाथा व्यावर्त्या , नम्लेच्छित वाक्यादमुमुक्षूणामधि वेदाधिकारिणां तस्या निषिद्धत्वात । नापि वेदान्तानां विचारेणैवात्माज्ञातव्य इति विचारनियमो प्युपपद्यते । तत्रापि व्यावर्त्याभावात् । नच-गुरुमुखं श्रवणं नियम्यतइति वाच्यं । "तद्विज्ञानार्थ"मिति ज्ञानार्थं गुरूपसदनविधिनैव स्वतन्त्रश्रवणस्य व्यावृत्तत्वात , अन्यथा तद्विधेरदृष्टार्थतापत्तेः । नचा विचारित वेदान्तवाक्यं व्यावर्त्यम् । तन्मात्रा न्निर्णयानिष्पत्तेः । नापि मुमुक्षूणां मोक्षसाधनज्ञानायात्मैव श्रोतव्य इत्यात्मा नियम्यते, आत्मनोऽन्विष्येयत्वात, अनात्मविचारस्य मुमुक्षुजिज्ञासितात्म ज्ञाना.नुपायत्वेनस्वतएव प्रसक्त्यनुपपत्तेः । तथापि मुमुक्षूणा मद्वैतात्मविषय वेदान्तविचारो नियम्यते. तदात्म शब्दस्य " इदसर्वं यदयमात्मा" " आत्मनिविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञात " मित्येवमादि तत्प्रकरणस्थ वाक्यपर्यालोचनया अद्वितीयात्मपरत्वात्, द्विता मविषयवाक्यश्रवणं व्यावर्त्यते, ततो मुक्त्यसंभवात । नन्वेवन्मुमुक्षुः स्वतो निवृत्तइति वाच्यं; आपातप्रतीतिदशायां द्वासुपर्णे' त्यादि वाक्यात् " जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमिति वीतशोक " इति भेदज्ञाना च्छोकनिवृत्ति प्रतिपादनात्

दुरितसाक्षात्कारार्थिनो विचाराविषयभावनियमेन ततो निवृत्त्यसंभवात् । नच आपातप्रतीतिदशायां " उदरमन्तरं कुरुते " इत्यादिवाक्यात् भेदज्ञानस्यानर्थहेतुत्व प्रतिपत्तेर्मुमुक्षो स्तत्र प्रतिपत्तिरितिवाच्यं, " तस्माद्देकाकी बिभेति " इत्यभेदज्ञानेपि तद्दशायां भयप्रतिपत्तेः । " नान्योतोस्तिद्रष्टे " तिभेदनिषेधश्च आत्ममात्रभेदविषय ईश्वरभेदनिषेधविषयो वेति न तदा निश्चेतुं शक्यते । तथाच यथा " व्रीहीनवहन्ती " त्यादौ दृष्टपुरोडाशहेतुभूत तण्डुलनिष्पत्तिमात्रस्य साधनान्तरसाध्यत्वे ऽप्यपूर्वजनकत्वादेः यद्वननियम्यते , एवमत्राप्यात्मज्ञानमात्रस्य तर्कितसाधनान्तरसाध्यत्वयोग्यताया मपि अविद्यानिवृत्तिसमर्थो द्वैतात्मज्ञानसाधनीभूत वेदान्तश्रवणं पक्षे अप्राप्तं विधीयते , अर्थाञ्च प्राग्विधिप्रवृत्तेर्नखविदलनादिव क्रमगृहीत साधनान्तरव्यावृत्तिः । ततश्च भेदप्रवणचित्त स्तच्छास्त्रेपि कदाचित्प्रवर्तेत, तन्माभूदिति दयावतीश्रुतिराह " आत्मावा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्योमन्तव्य " इति। नच यस्तुनोयत्साधनं तदेवव्यावर्त्यमिति नियमः, किंतु यद्व्यावृत्तिं बोधन विना नियम्यमानस्य पाक्षिक्यप्राप्तिर्न निवर्तयितुं शक्यते , तत्तदा निवर्त्यं , लौकिकतुषविमोकेपि नखविदलनादे र्वस्तुतस्साधनत्वाभावात् , तज्जातीयसाधनत्वन्तु प्रकृतेपि, शरीरातिरिक्तात्मज्ञानमात्र भेदशास्त्रस्यापि साधनत्वात्, स्वातन्त्र्येण पुराणादावपि प्रवृत्तिर्वा निवर्त्येति केचिदिति ।

अत्राभिधीयते , आपातप्रतिपन्नवेदार्थं प्रति न नियमः , आपातप्रतीतिदशायां कुत्रापि प्रवृत्त्यसंभवात् । नच कृष्यादाविव प्रवृत्तिः । " मृत्योस्सम्मृत्युमाप्नोती " त्यादिना ऽनर्थश्रवणात् । नच - कृष्यादावनर्थ प्रतीतिः, किंतु फलाभावशंकामात्रमेव । नच गृहीतभेदतात्पर्यकवेदान्त प्रति नियम , तेनास्यापि भेदतात्पर्यस्यैव ग्रहेणतेनमन्यस्य वाक्यस्य त्वदुक्तार्थबोधकत्वासिद्धेः । नच - गृहीताभेदतात्पर्यकवेदान्तंप्रति, विचारादेव तात्पर्यावधारणेन निर्णेतविचारप्रति नियमविधिर्निष्प्रयोजन , त्वदुक्ता नानन्तरितयनेदान्ततया आत्मशास्त्रा

यदुक्तं भ्रमगृहीतसाधनत्वव्यावृत्त्यर्थमेव नियम इति अस्त्येवं तथापि विधि नियमेन विना भ्रमनिवृत्तिर्न स्यात् तदा हि नियमः स्यात् । अत्र नियमेन विना साधनत्वभ्रमो विद्वज्जनादेर्निवर्तते, इह तु नियमाभावेपि न्यायानुगृहीतैर्ज्ञानस्य मोक्षसाधनताप्रतिपादकवाक्यैः ज्ञानस्याद्वैतविषयस्यैव मोक्षसाधनताप्रतिपत्तौ कथं द्वैतज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वभ्रमः । वस्तुतस्तु यदि भ्रमगृहीतसाधनत्वव्यावृत्त्यर्थो नियमः स्यात्, तदा ' उरुप्रथस्वे ' ति मन्त्रस्य प्रथनप्रकाशनत्वलिङ्गेन पुरोडाशप्रथने विनियोगे मन्त्रान्तरेपि प्रथनप्रकाशनत्व लक्षणलिङ्गभ्रमात्तस्यापि तत्रैव विनियोगभ्रमे तद्व्युदासार्थं प्रकाशन लक्षण कार्यस्य एकेनैव मन्त्रेण सिद्धौ मन्त्रद्वय वैकल्पिकमेवेति बुद्धौ सत्यां " उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयती ' ति तदर्थं ग्राह्य मन्त्रान्तर निवृत्त्यर्थं नियमविधिर्न्वरस्यात्, नानुवादः । किञ्च भ्रमगृहीतसाधनत्वव्यावृत्त्यर्थं नियमवदन्यपायाश्चापक्षान्तराणि निराक्रियन्ते कथं । पूर्वभागस्यापि " सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति " त्यादिना ब्रह्मणि प्रामाण्यभ्रमान् वेदान्तनियमो युज्यतएव । ' नैषा तर्केणे ' ति श्रुत्यनुसन्धाने अनुमानस्यापि निवर्त्यत्व युज्यतएव । 'नःखेच्छितत्वा" इत्यादिवाक्यस्य तदर्थस्फुरणदशायां प्राकृतगाथयाप्यर्थावेपि न हानिः । किञ्च निषिद्धानुष्ठानेन दुरितापूर्वोत्पत्तावपीष्टलाभस्याप्यनिवारणान्नियमेन विनान निवृत्ति । किञ्च ' नःखेच्छितया" इति गाथोच्चारणस्य निषेधेपि तद्विचारस्य न निषेध । तथा गुरूपसदनस्यादृष्टार्थत्व भ्रमवतो गुरुमुखश्रवणनियमे याकाहानि । तथा विरोधास्फूर्तिदशाया विचारितवाक्यादपि निर्णयोत्पत्ते रविचारितवेदान्तव्यावृत्तौ का हानि का? तस्मात्त्वदुक्त पक्षश्शङ्कितुमप्यनर्ह । यद्यपि त्वद्दूषिताः पक्षा अग्राह्याः । तथ्यपरोक्षसाधनान्तरस्याव्यावर्त्यतयैव निरस्ता ।

एतदुक्तं भवति, किमुत्पन्नमप्यवधारणनियमादृष्टाभावान्निवर्तेत? उत नियमादृष्टाभावात् अवधारणमेव नोत्पद्यते? आद्ये मोक्षस्यादृष्टसाध्यत्व प्रसङ्ग । द्वितीयेत्वनुभवविरोधः । इतरनिरपेक्षोपदेशादिनाप्यवधारणं जायतएव । अपरोक्षार्थविषयत्वात् त्वद्रीत्याऽपरोक्षमेवेति । एवञ्च यदि तृणारण्यादिरूपानुगतकारणे अननुगता शक्ति कारणतावच्छेदक

पक्षे रेच निर्गुणत्वव्याघाताच्च । स्यान्निगमपूजार्थप्रवचनादिकौतुकारस्य तल्लक्षणमिति चेत्, इन्तैव साधु शमदिमादिसम्पत्सम्पादिता ! कामक्रोधादेरेव वेदान्तश्रवणनिमित्तत्वोपपादनात् । स्यात्त्वामार्थश्रवणेच नित्यानित्यवस्तुविवेकादेः कोपयोग ।

अथ वेदान्तमीमांसाश्रवणस्य तस्य विमर्शइति, तदपि न, अर्थनिश्चयमिच्छार्थत्वाद्विमर्शस्य । निश्चयो यदुपदेशात् सिद्ध्यति, किं वृथा प्रयासेन । अन्यथा प्रदक्षिणनमस्कारादिवददृष्टार्थमेव स्यात् मीमांसाश्रवणस्य । नच मीमांसाश्रवणस्य वैराग्यमिति प्रागेव समर्थनम् । अस्तुच वैराग्यम्, तथापि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यापि इतिकर्तव्यताभूतमीमांसाधीनत्वेन विधिना स्वाकारात् तदानिमयच तस्य अविरोधलक्षणमाध्यया न पूर्वसिद्धि ।

वैराग्य पूर्ववृत्तत्वसंभव । तदंगत्यात्र ब्रह्मणि ज्ञातव्याकारान्तरमिष्यत इत्यत आह (परिशेषेचेति) तर्हि जगत्कारणत्वादिरमेव ज्ञातव्यत्वात, तथाच तेन तदुपयोगिसार्वज्ञ्यादिभिश्च सविशेषत्वान्निर्विशेषत्वभङ्ग इत्यर्थः । मिथ्याभूतकारणवादिपरत्वेच साधु तत्वावदत इव मीमांसार्थवच वेदान्तशास्त्रस्यो पपादित स्यात । (प्रवचनादीति) आदिशब्देन जल्पादि कथा प्रवर्तन गृह्यते ! (अन्यथेति) यथार्थज्ञानजन्त अयपि विवीचित तदेपर्थं । अर्थज्ञानकन्त अयपि वैधत्वे नियमविधित्वभगा दपसिद्धान्तोपपातिभाव । फलस्यासिद्धत्वा नतदर्थश्रवण मित्युक्त, इदानीं रागप्राप्त्या विधिस भवतीति पूर्वोक्तमाशयति (नचेति) (तथापीति) त्रिविधमीमांसा या इतिकर्तव्यताविनान्तरगत्वा तज्जन्यमेव नित्यानित्यविवेक विचाराधिकारतया स्वीकरोति मतुपदेशसाध्य, तादृशमीमांसाधीनश्च नित्यानित्यविवेको द्वितीयाध्यायसाध्यइति नतस्य पूर्वत्वमित्यर्थः । तर्हि स्मार्तेचामभवादौपदेशिको नित्यत्वादिविवेकाधिकारतया स्वीक्रियताम् इतिचेन्न उपदेशजन्य फलसिद्ध्या तत्संभवस्याप्युक्तत्वात्, सत्यपीह विचाराधीन नित्यानित्यविवेकस्याधिकारत्वेन द्वितीयाध्याय तन्निरूपण

यदि त्वेवं वेदान्तश्रवणमिच्छसि, तदा कर्ममीमांसायां कुतस्तेकोपः । श्रूयते हि "स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्, अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्" इति । तेन कर्मभागश्रवणपूर्वकमेव ब्रह्मभागश्रवणमिति सिद्ध्यति । न ताव दनधीतवेदस्य वेदान्तश्रवणमुपपद्यते अनधिकारात् । नचोपनिषन्मात्रा ध्ययनं कस्यचित् शास्त्रार्थं, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यखण्डग्रहणात् । तस्मा त्स्वाध्ययनविध्यनुगमाच्च । कृत्स्नाध्ययनेच कृत्स्नार्थविचारमेव विधि प्रवृत्ते । तथाच ब्रह्मविचारात् पूर्वं पश्चाद्वा कर्मविचारोऽपि क र्तव्य एवेति पदम् । तथाच सति यदि साधनचतुष्टयसम्पत्तिपूर्वकम श्रुता वेदान्ताः, कथमसौ पुनरनपेक्षितविरुद्धाभिमतकर्मजिज्ञा

स्यर्थम् । (कर्ममीमांसायामिति) तत्रैवाधीत्य कृतश्रमोऽसीत्यर्थः । (तेनेति) अविशेषेण पूर्वोत्तरभागात्मककृत्स्नवेदविचारस्यापि कर्त व्यता चोक्तत्वेन विधिचतुष्टयस्य क्रममात्राक्षेपाणो वेदक्रमानुसारेण त दितिकर्तव्यताभूतविचारक्रममवतिष्ठतेति पूर्वमीमांसायाः प्राथम्य सिध्यतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि क्रममुपपादयति (नतावदिति) (अनधिकारादिति) स्थाणुरयमिति वाक्ये अधीतवेदस्य विचारा- र्धिति, विधिपर्यवसानेन अध्ययनस्य तदधिकारत्वादिति भावः । उप निषन्मात्राध्ययने तद्विचारेऽधिकारस्य तत्त्वाशङ्क्याह (नचेति) (कस्यचिदिति) कस्यापि मते अध्ययनविध्यनभ्युपगतोऽयमर्थ । विधि ताध्ययनस्यैव विचारविधौ निमित्ततयानुवादात् कृत्स्नस्य चाध्ययनस्यै व विधानान्नैकदेशाध्यायिनो विचाराधिकार इति भावः । कृत्स्नाध्ययनस्या विचारार्थत्वेऽप्येकदेशविचारे कृतीनस्याविरोधात् (कृत्स्नेति) अधीत वेद विचारयेदित्यत्र अधीतस्याध्यायस्य कृत्स्न विचारविषयतया प्रतीतेरि ति भावः । विचारस्य पारतन्त्र्यतायां सिद्धायां ब्रह्मविचारादनन्तरं कर्म विचारासम्भवात्तत्र पूर्वं कर्मविचारस्यानुक्तम् द्वारा विचारेण

मेनेति परिशेषात् कर्मविचारस्य पूर्वत्वसिद्धिः । यदा तु कर्मपूर्व
विचारिन तदा "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" इ
त्यादिश्रुतिसिद्धप्रकारेण नब्रुभुत्साप्रभवतीत्यतोपि क्रमनियम इति क
र्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वमवश्याश्रयणीयम् । एवं रागप्रधानश्रवणपक्षेऽपि क्र
मसिद्धिः, रागोऽपि हि सांगाधीतसशिरस्कवेदस्य पापप्रतीत स
र्ववेदभागार्थस्य कर्मब्रह्मभागयोरविशेषेण सातिशयनिरतिशय समस्त
पुमर्थप्रतीतौ बुभुत्साप्यविशेषेण प्रवर्तते क्रममपेक्षमाणस्त्वा
ध्यायानां सर्वेषां प्रायशः कर्मोपदेशकत्वात् सावकाशत्वात् मुख्यक
मानुरोधेन स्वाध्यायेतिकर्तव्यताभूतमीमांसाक्रमं प्रत्युत्थान "का
ङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भ
वति कर्मजा" इति न्यायेन त्रिवर्गप्रधानप्रदानप्राचुर्य [illegible] चापे
क्षमाणः; "यज्ञेन दानेने"त्यादिना यज्ञाद्यङ्गकोपासनविधौ यज्ञादि
ष्वन्तेषु यज्ञादिकर्मस्वेव पदार्थभूतयज्ञादिस्वरूपाधिगम सापेक्ष
या पूर्वमेव कर्मविचारापेक्षं पश्यन् ब्रह्मविचारागभूतकर्मसङ्कर्ष
तया ब्रह्मदृष्टिरूपतया च शारीरकेऽनुप्रवेशसंगतस्योद्गीथादेश्च कर्मा

यकर्तव्यतायां ब्रह्मजिज्ञासोत्थापकत्वेनोपजीव्यत्वात् कर्मविचारस्य पूर्ववृ
त्तत्वमित्याह (यदा त्विति) प्रसंगादाह (रागेति) (मुख्यसंगत-
स्येति) अनेनप्रासंगिकापेक्षितत्वमात्रेण यद्यंग पूर्ववृत्तत्वनियमोऽनु
क्तः, साक्षात्संगतस्य तत्सापेक्षत्वे हि तथा स्यात्, अथशब्दे प्रति
ज्ञातार्थापेक्षया पूर्ववृत्तत्वं हि प्रतीयते, नच प्रसंगसंगतोऽर्थः प्रतिज्ञा
विषय इति निरस्तम् । प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेनच प्रतिपन्नस्य ब्रह्मणस्त
थैव जिज्ञास्यत्वात्, तेनैव रूपेण विषयतया उपास्यस्य तदुपयुक्ता
नां च प्रापकप्रतिज्ञान्तर्भावेण उपासनार्थकर्मसमृद्ध्यर्थोद्गीथादिनामपि सा
क्षात्संगतत्वात् । नचैवं कर्मनिरूपणमपि शङ्कनीयं । कृतत्वप्रस
ङ्गात् । ननु तर्हि कर्मसमृद्ध्यर्थत्वादुद्गीथादेः पूर्वकाण्ड एव निरूपणस्या
दित्यत्राह (ब्रह्मदृष्टीति) ब्रह्मज्ञानविना तन्निरूपणं नसम्भवतीति भा

प्रागुक्तनयेनक्रमश्च । गुणप्रधानभाववैपरीत्यमेव तु भवता साधितं । ब्रह्मविदस्तु तच्चिन्तयाक्षोपयोगस्सम्मतो । कर्मविद्वचस्तदुपदेशस्योपयोगइतिचेत्तर्हि कर्मापि चिन्तयेदविशेषात् । अथ विविदिषार्थकर्मसाद्गुण्यसिद्ध्यर्थमिति पश्यसि, तत्राप्यनुपयोगएव - विविदिषाया जातायामेव श्रवणे प्रवृत्ते, तत्रापि पूर्वकर्मोपदेशार्थत्वायोगात् । कर्मणाञ्च वेदनाङ्गत्वस्य प्रागेव स्थापितत्वात् न विविदिषाङ्गकर्मविदि । ब्रह्मविद्याम्य पृथक्करणमेव प्रयोजनमिति चेन्न, तस्यैकानिरूपणासाध्यत्वात् , तथाचान चिन्तनस्यादर्शनात् प्रकारा

धत्वात् कर्मब्रह्मविचारयोरैकशास्त्र्य सिद्ध्यतीत्यर्थः । नैतावदेव , अनिष्टान्तरमपि तव सिद्ध्यतीत्याह (मागिति) पैकशास्त्र्येसति कमाकाङ्क्षाया मुख्यक्रमानुरोधादिन्यायेन कर्मापि सिद्ध्येदित्यर्थः । बाधकान्तरमप्याह (गुणप्रधानेति) ब्रह्मोपसर्जनतया हीतरेषां निरूपणमुचितं , त्वयातु ब्रह्मणएव इतरोपसर्जनतया निरूपणमुक्तमित्यर्थं । त्वदिष्टं किमपि न साधितमित्यवधारणार्थं । एवमनिष्टप्रसङ्गात्त्वयैव मुपयोगो वक्तुं न शक्यतइति स्थितम् । एवं मुपयोगमात्रेण सप्रयोजनत्वमङ्गीकृत्योक्तं, इदानीं मिथोपयोगाभावे एतदधिकारिणस्तत्र प्रवृत्त्यसम्भवादिह तन्निरूपणं नस्यादित्याह (ब्रह्मविदस्त्विति) (कर्मापीति) ब्रह्मविदिति शेषः । यदिच मोक्षसाधनश्रवणादिव्यासक्तस्य मुमुक्षो स्तदसम्भव इति मन्यसे, तर्ह्युद्गीथादिचिन्तायामपि तुल्यमिति भाव । ननु - स्वस्य विविदिषाया जातायामपि परस्य विविदिषोत्पादनाय तदर्थकर्मसाद्गुण्यार्थत्त्वमत्युपदेशाय उद्गीथादिचिन्तनमित्यत्राह ('तत्रापीति) कर्मणोपि विचारप्रसङ्गादित्यर्थं । (न विविदिषाङ्गकर्मसिद्धिरिति) विद्याङ्गकर्मसमृद्ध्यर्थं तु त्वया नेष्यत इतिभाव । एवमिथोपयोगे वाच्ये साक्षात्सङ्गतिरेवेति स्थित । नचैव प्रसङ्गसङ्गत्युच्छेदः । कर्मविचाराधिकार्युपयोगितयैव शेषलक्षणे सङ्गतस्याप्यौपादानिकदोषस्य प्रयुक्तप्रसङ्गे चिन्तनात् ।

न्तरेष्वनु बहुशोऽत्र तासां चिन्तनात् । एवं कर्मविनिरूपणे ब्रह्मवेदनापेक्षणात् ब्रह्मनिरूपणे च कर्मवेदनं सापेक्षत्वात् अन्यतरविदोऽशक्यनिरूपणासूद्गीथाद्युपासनादिद्वयं चिन्तनावकाशइति फलितं । शारीरके च ब्रह्मस्वरूपनिरूपणानन्तरमेव तच्चिन्तनं सूत्रितं । तस्मादत्रैव साक्षात्सङ्गतस्य तच्चिन्तनस्य प्रधानोपयोगापेक्षाया अङ्गभूतकर्मसमृद्धिद्वारा ङ्गिनो वेदनस्य शीघ्रनिष्पादनं नाम महानुपयोगः । तदप्याह " तान्यपि कर्माण्यनभिसंहितफलानि ब्रह्माविर्भावापादकानीति तत्साद्गुण्यापादकान्येतानि सुतरामिहैव सङ्गतानी" ति । किंच " अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेत् ॥ " इतिन्यायात्कर्ममात्रेण चेदमृतत्वं लभ्येत क पुनः कर्माङ्गकात्कर्मसमुच्चिताद्वा ज्ञानादमृतत्वं लिप्सेतेत्येतदप्युक्तं प्रागेव । अतोऽपि कर्मण्येव प्राक्प्रवृत्तिः - कर्मणि तु निरूपिते न्यायपरिश्रान्तचेतास्तयोत्तरोत्तरातिशयितं कर्मविधानादि-

---

हेत्वन्तरेणापि साक्षात्सङ्गतिं साधयति (एवमिति) विचारद्वयस्यापेक्षतया पृथङ्निरूपणीयस्यास्य ब्रह्मचिन्ताया निरूपणं तत्रैव साक्षात्सङ्गतिं द्योतयतीत्यर्थः । ननु प्रसङ्गादपि तत्र तन्निरूपणोपपत्तेः कथं साक्षात्सङ्गतिरित्याशङ्कानिरासाय ब्रह्मस्वरूपनिरूपणानन्तरमेवेत्युक्तम् । यदि ह्युद्गीथादिचिन्ताप्रसङ्गतस्स्यात्तदा ब्रह्मविद्यानिरूपणानन्तरं स्यात् , सा तु ब्रह्मविद्याभ्यः प्रागेव ब्रह्मनिरूपणानन्तरं क्रियत इत्यर्थः । साक्षात्सङ्गतौ वा कथमिहोपयोग इत्यत्राह (प्रधानेति) नित्यफलेच्छायामपि कर्मण एव पूर्वकृतत्वमित्याह (किंचेति) (संसिद्धाविति) प्रयत्नेनेति शेषः (कर्ममात्रेणेति) आपातप्रतीतिदशायां सन्नाप्यक्षयफलत्वप्रतीतेः स्वर्गेभ्यः कामेभ्य इत्यादिना सर्वान्तर्भावेण मोक्षफलत्वप्रतीतेश्चेति भावः । (न्यायपरिश्रान्तेति) सम्यगभ्यस्तन्यायतयेत्यर्थः (उत्तरोत्तरेति) प्रयत्नतारतम्यात्फलतारतम्यसिद्धिः , तथा स्वरूपतः प्राप्ततोऽथवा वाच्यम् , तथाऽऽवृत्तिविधानादपि तत्सिद्धिः

भि कर्मणामल्पास्थिरफलत्वमवसाय तत्सवादकानिच " परीक्ष्य लोका " नित्यादीनिवाक्यानि प्रागापातयोजनकान्यपि निरूपित सवादायथाश्रुतार्थानि सामान्यतो निश्चित्यानन्तस्थिरफलस्य केवलक मभिलष्यता मया प्राचीन कर्मोपस्कृतज्ञानसाध्यानन्तस्थिरफ लापातप्रतीत्या प्रतिबन्धकरहितया सञ्जातमुमुक्षातिशय शारीरक शास्त्रमारभतेति स्थितमेतत् । कथञ्च नित्यानित्यवस्तुविवेकसिद्धये शा स्त्रान्तरावकाश , प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्षितया यथोपल म्भकुक्षिभरेर्नालस्य शास्त्रान्तरान्तरावकाशोपि नास्ति , उपनीतस्य

रित्यर्थ । (निरूपितेति) अनित्यत्वप्रतिपादकशास्त्र निरूपणसवा स्नित्यादिशास्त्राण्यपि यथाश्रुतार्थएव न्यायसवादीनीति सामान्यतो निश्चित्येत्यर्थ । अत्र निश्चयशब्देन समानकोटिकसशयविरोधित्व वि वक्षितम् । एतन्निश्चयानन्तर मुक्टकोटिकएव सशयो भवति नतु समानकोटिकइति भाव । तेन नापातप्रतीत्येति वक्ष्यमाणविरोध । (प्रतिबन्धकरहितयेति) उक्तरीत्या प्रथमभाविनी कर्मजिज्ञासानिवृत्ते ति भाव । (मुमुक्षातिशयइति) पूर्वोक्तसामान्यनिश्चयो तिशयहे तु । एव नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यौपदेशिकत्वे पूर्वतन्त्रस्यौपदेशिकत्व सम्भवाद्विचारवैयर्थ्यमुक्त्वा विधिबला द्विचारमाश्रित्य विषयीका र्यपि कर्मणएव पूर्ववृत्तत्व स्यादित्युक्तमसङ्गाङ्गप्राप्तिपक्षेपि क्रमनि यम उपपादित । एव मौपदेशिकनित्यानित्यविवेकपक्षो दूषित । शास्त्रजन्यनित्यानित्य विवेकपक्षे दोषान्तरमाह (कथचेति) (काम चारेति) ततश्च यथेच्छाचारिणो ह्यनुपनीतस्य अलौकिकपुरुषार्थेच्छा विरहेण तदर्थ प्रवृत्तिर्न सम्भवति । नच – शास्त्रान्तरप्रवृत्ते. काम चारान्तर्भाव । बह्वायाससाध्यत्वात् । नच – ख्यात्याद्यर्थ प्रवृत्तिसभव , बाल्यमति तस्य पुरुषार्थत्वासिद्धे , तादृशपुरुषार्थोपि तस्य प्रसिद्धका मचारादावेव , एतदभिप्रेत्यैव तस्य भोजनैकप्रयोजनकत्वमुक्त, (य- थोपलम्भकुक्षिम्भरेरिति) ननु कर्मविचारानन्तर अध्यापकाभावादिना

वेदाध्ययने नियुक्तत्वात् अधीतवेदस्यापि तदर्थविचारे विधिना रा गेणवा प्रेरितत्वात् तयोश्च विज्ञातिलक्षणीश्रवणमन्तरेणानुपरमात् । अक्रमप्रवृत्तास्तु नशास्त्राधिकारिणइति स्वीकुर्म । अन्यथेदानीमेव - अकृतव्रतस्य अनधिगतागमस्य लिखितपठितस्वाध्यायस्यैव मीमांसा धिकारप्रसगात् सौगतादीनामप्य स्वमतदूषणार्थिना ब्रह्मविचाराधि कारप्रसगाच्च । अतो हेत्वन्तरा नित्यानित्यवस्तुविवेकोय माशामो दकायते। तेनान्यस्मात्तदसिद्धौ न तद्वतो ब्रह्मविचार , तेनैव तद्व त्तेतितु मिथस्सश्रय पुनरम्मजाति । एतदभिप्रायेण भाष्यम् "नित्यानि त्यवस्तुविवेकादयश्च मीमासामनन्तरेण न सम्भवन्ति " इत्या दि । एतेनैव द्वितीयोपि कल्पो दूषितइति भाष्यकाराभिप्राय । तथाहि यदि नित्यानित्यौ पदार्थौ श्रवणेन निश्चित्य तद्वते हेयो पादेयत्वे निश्चियेते तदा पूर्वोक्तमेवोत्तरम् , चक्रकापत्ते । अथ नित्यमस्तिचेत्तदुपादेय अनित्यचेदनुपादेयमित्येव मात्रविवेक , तद पि मन्दम्, अपुरुषार्थत्वे नित्यस्याप्यनुपादेयत्वात्, अनित्यस्यापि-

---

ब्रह्मविचारप्रवृत्तिप्रतिबन्धे ख्यात्यार्थं सांख्यादिशास्त्रे प्रवृत्तिर्युज्यत एवेत्यगमात् (अक्रमप्रवृत्तास्त्विति) अध्ययनविधिप्रयुक्त क्रमातिक्रमे- ण प्रवृत्तानित्यर्थ । (मीमांसाधिकारप्रसङ्गादिति) अतश्च "अथातोधर्म जिज्ञासे" त्यत्र वेदाध्ययनानन्तर्यं मथशब्दार्थो न स्यादिति भावः । एव "अथातश्शेषलक्षण" मित्यादावपि पूर्वपूर्वाध्यायार्थवृत्तता अथ शब्दा- र्थो न स्यात् । (सौगतेति) तथाच साधनचतुष्टयस्यापि पूर्ववृत्तत्व तव नसभवतीति भाव । हेयोपादेयत्वविवेकइति द्वितीयकल्प दूषय ति (एतेनेति) (पूर्वोक्तमिति) अन्योन्याश्रयइत्यर्थ. । चक्रक मपिहि तद्गर्भमेव, श्रवणेन नित्यानित्यनिश्चय तेन हेयोपादेयताज्ञान मतेनश्र वणमिति चक्रकमित्यर्थ । (अपुरुषार्थत्वइति) पुरुषार्थशब्दस्सुखादि पर., उपादेयत्वशब्दइच्छाविषयत्वपर , विवेकिना मनित्यमनुपादेय

पुरुषार्थतायाः मुपादेयत्वात् । अतएवब्रह्मनित्यत्वरूपस्य मोक्षसाधनतया नुष्ठानं । अथ पुरुषार्थे तु नित्यमितिचेत् तदेवोपादेयमिति निवे कः; एवं निश्चसंशयाभकानिवेकम्नु शास्त्रान्तरे कर्मविचारेपि प्रवर्त पितुमह्टमिति नासाधारण्यम्, तत्रापिहि "अपामसोममृता अभूम" "अ क्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतंभवती" ति निश्चयन्यापातप्रती त्या संशयउपपद्यते । यन्नुतत्रनित्यफलं नास्तीतिचेदिमतः; अविकुर्वाणस्य तदनिश्चयात । शास्त्रवाक्यादेवादौ निश्चिनोतीति- चेत्; तर्हात्रापि तत एव नित्यमस्तीति निश्चिनुयादिति नित्यम स्तिचेदिसौ रूपयगुणनिबन्धनानुपपत्ते. । तथानिश्चयेच प्राग्वदेवे तं । यदि नित्यमस्तीति सामान्यतो निश्चयः; तर्हि इदं नित्य- इदमनित्यमिति विविच्योपदिष्टेपि शास्त्र विश्वसितु, तथाच वृथा- वेदान्तवाक्यविचारः । । ... च शमदमादिसाधनसम्पत् सा वि- श्रवणो विरुद्धा ... विवक्षिना, उत "शान्तोदान्त" इत्या युक्तजितेन्द्रियत्वरूपे ... , तस्यास्सर्वग्रन्थ श्रवणसाधारण्यात नास्ति ... श्रवण विशेषइति नात्र तद्विवक्षा युक्ता । सांख्यादिश्रवणेऽपि ... निबन्धनादानिवृत्त्यादि सम्पत्त्युक्ते व । विनियातु न श्रवण ... साधन - "शान्तोदान्त उपर तस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वा ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्ये" दिति दर्शनसाध

मेवोपयन्नाह (अतएवेति) सामान्यतो वेदान्ते नित्यमस्तीति निश्चये- दोषान्तरमाह (तथेति) विवृणोति (यदीति) (नित्यमिति) ननु- यस्य सामान्येन वेदान्तवाक्यानि नित्यपुरुषार्थप्रतिपादकानीत्युपदेशः, विशिष्यतु नोपदेशः, ' ... प्रति विचारस्सार्थक इति चेन्न, नि ष्फल सम्भावनयापि प्रवृत्त्युपपत्तेः, तदभावश्च सांगाध्ययनादेव सिद्धत्वात्, औपदेशिकनित्य यावधारणस्य कल्पनानुपपत्तेः । तर्हि अत्र कर्मवि चारस्य पूर्वभूतत्वमित्यत्राह (तस्यादिति) श्रवणद्वारा दर्शनांगत्व श्रु-

न्त्वेन लभ्यते। नच—तद्दर्शनं श्रवणफलमिति दर्शनसाधनभूतश्रवणाङ्गत्वं शमादीनामिति वक्तुं युक्तं, श्रुतहानाश्रुतकल्पनादि दोषप्रसङ्गात्। अविधेयज्ञानत्वात् शब्दजन्यप्रत्यक्षयोश्च निरस्तत्वात्। एवञ्च शमादीनां ब्रह्मविद्याङ्गतयोपादेयत्वं साधनलक्षणे शमदमाधिकरणेऽवगन्तव्यम्। अतएते शमादयः कथं शारीरकश्रवणापूर्वमुपात्तास्तु। अत्रायं संग्रहः — शान्त्यादयो विनियोज्यन्ते विद्याकामेन मुमुक्षुणा। शास्त्रारम्भे कथं तेषामुपयोगस्त्वयोच्यते॥ *॥ इदञ्चोक्तं भाष्ये—“नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च” इत्यादिशब्देन सङ्गृह्यते। तथ शमादीनां साधनत्वावगतेः कर्ममीमांसापेक्षतया कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वस्य दुस्त्यजत्वमप्युक्तम्—“एषां साधनत्वं विनियोगाधीनम्, विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः स च तार्तीय” इति। यद्यपि शारीरकमीमांसायामेव अपेक्षिता श्रुतिलिङ्गादयोऽपि व्युत्पादयितुं शक्यन्ते, तथापि सङ्गतिविशेषात् सामान्यतस्तृतीयाध्याय एव तद्व्युत्पादनं प्राप्तमिति सिद्धोपयोगमात्रमत्र कर्तव्यं, नपुनस्तद्व्युत्पादने प्रयतितव्यम्। इदञ्च तार्तीयश्रुत्यादिसापेक्षत्वाभिधानं प्रदर्शनार्थं, कथं वेदप्रामाण्यव्युत्पादनमन्तरेण तदधीनभूतब्रह्मविचारोऽपि स्यात्, तत्प्रामाण्यञ्च प्रथमाध्यायसाध्यं, कथञ्च सामान्यतश्शास्त्राणां शास्त्रार्थानां वा द्वैतीयभेदाभावे त्वनुष्ठानतादर्थ्यं प्रामाण्यं प्रतिष्ठितं भवेत्,

---

त्यर्थ इत्यत आह (नचेति) (श्रुतेति) “शान्तः पश्ये”दिति स्वरसतः श्रुतस्य साक्षात्साधनत्वस्य त्यागः अश्रुतस्य श्रवणसाधनत्वस्य कल्पनञ्चेत्यर्थः। ननु—दर्शनस्याविधेयत्वेन तदङ्गत्वासम्भवात् मनननिदिध्यासनयोश्चाङ्गत्वेन मुख्याङ्गत्वे सम्भवति तदङ्गावकल्पनायोगात् श्रवणप्रत्यङ्गत्वमित्यत आह (अविधेयेति) किञ्च—श्रवणाङ्गत्वेऽपि फलोपकार्यङ्गतया शमादेः प्रवृत्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्। त्वन्मते दर्शनसाधनतया श्रवणविधानञ्च न सम्भवतीत्याह (शब्दजन्येति) श्रवणप्रवृत्त्यनन्तरमेव विचारेण ब्रह्मविद्याङ्गत्वमवधायानन्तरमेव ब्रह्मविद्याथ

कतरां विचारयेषु शास्त्रार्थविशेषेषु भेदाभेदचिन्तनकारा, तेनशब्दान्तरादयोऽद्वैतीया विशेषतश्चिन्त्या । तार्तीयोपयोगस्तु दर्शितस्तन्त्रान्तरे भाष्ये, श्रुतिलिङ्गादेस्सर्वत्रापेक्षणात् । उद्गीथविचारे क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वादिविमर्शस्तु तुर्यप्रयुक्तिसापेक्षः, पौटाविभक्तपाञ्चमिकक्रमप्रमाणापेक्षिणी चार्चिरादिगतिवाहिकगणपौर्वापर्यव्यवस्था, कर्तृलक्षणन्यायोपजीविनी च ब्रह्मविद्याधिकारवर्णाश्रमादिधर्मविशेषव्यवस्थापना । एवं 'तेषामेकैकएव तावत् न्यायानसोऽपूर्व' इत्यादिष्वप्यतिदेशादिसापेक्षत्वमनुसन्धेयम् । सूत्रकारोऽपि "तदुक्त"मित्यादिना कर्ममीमांसायां सामान्यन्यायान् प्रथमसिद्धानुदाहरतीति भवद्भिरपि व्याख्यातमेव । नचायं शारीरकैकवक्तव्यमेवतत्प्रकृत्या परोपजीवनेन दर्शयतीति वाच्यम्, तत्र तत्रैवतत्सङ्गते स्थापितत्वात् । नच-प्रसिद्धैर्न्यायैः स्वयमेववेदप्रामाण्यादिकं विचारयाम किं जैमिनीयेनेति वाच्यम् । तथापि कर्मविचारपूर्वकत्वस्यदुष्प्रतिक्षेपत्वात्, तत्रविचारसागरे परिभ्रममाणानां यदि जैमिनिर्न कर्णधारायित, सएषक्षम्यतामपराधः । एवञ्च लोकोत्तरप्रज्ञेन भवता बादरायणीयमपि नादरणीयमविशेषात् । नचायं क्रमनियमोऽद्यतनभावादापतन् जैमिनीयो बादरायणीयो वा, येन तत्राभ्यसूयिष्यसि । अतः कार्त्स्न्येन कर्ममीमांसासापेक्षत्वप्रदर्शनार्थमेव शमादिसाधनत्वावगतेः स्मार्तीयापेक्षाभाषणम् । यद्यपीहामुत्रफलभोगविरागसमुन्नते

तया तदनुष्ठानाद्ब्रवस्य श्रवणात्पूर्वत्व युक्तमित्याह (एषामिति) विधास्यन्ते - ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन कर्तव्यतया निरूपयिष्यन्ते । (तत्रैवेति) मुख्यक्रमाद्यनुसारेण कर्मविचारपूर्वत्वे सिद्धे तत्रापेक्षिततया न्यायाना तत्रैव सङ्गतत्वादित्यर्थः । ततश्च एतदधिकारिणा तेषा न्यायाना ज्ञातत्वादेवेहानिरूपण, नतु तन्द्रालुत्वादिति भाव । (दुष्प्रतिक्षेपत्वादिति) मुख्यक्रमानुरोधन्यायादिति भाव । इष्टापत्ति माशङ्क्य तत्रानादरेऽपि मुख्यक्रमादिसिद्धे क्रमे नाभ्यसूया कार्येत्याह (नचायमिति) नन्वेवसति मुख्यक्रमादेरेव पूर्ववृत्तत्वसाधकत्व नतु न्याय-

पूर्ववृत्तत्वेनभाविते—(यद्यपि इहामुत्रफलभोगविरागो मुमुक्षुत्वं चे त्युभय नियतपूर्वमसाधारण सप्रयोजनाभिधान चेत्यभ्युपगच्छाम, तथोक्त भाष्ये –) " अधिगतात्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया सञ्जातमोक्षाभिलाषस्य अनन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासाह्यनन्तरभाविनी" ति, तथापि पुरुषप्रवृत्तिक्रमविशेषसूचनपरत्वात्, कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वो क्तौवतयोरप्यर्थलब्धत्वात्, अनन्तास्थिरफलतया प्रथममापात प्रती तकर्माख्य प्रतिबन्धकनिवृत्तिसूचनेन निर्विघातब्रह्मविचारारम्भद्योतनात्, यज्ञादिवाक्यार्थापेक्षित पदार्थनिश्चयवत्त्वव्यजनायथावस्थितब्रह्मतदुपासना दि तत्त्वावगमहेतुभूत न्यायकलापशीलनोद्भेदात् अपवर्गोपायभूतोपासनापे क्षिता नभिसहित फलसहकारिवर्गस्वरूपनिश्चयाद्योपजीवनाभिप्रायाच्च कर्मविचारस्यैव पूर्ववृत्तत्वोक्ति प्रयोजनवत्तामेतीति तामेवाद्रियामहे। अभ्यर्हित पूर्ववृत्ततया वक्तव्यमितिचेत्तर्हि मुमुक्षुत्वमेकमेव त्वयापि वक्त व्यम्। तदर्थतया पूर्वेषामुक्तिरितिचेत्तुल्यम्। प्रयोजनाधिक्य मिथ स्सम्र याद्यभावश्च विशेष । एतेन तापत्रयाभिहतिपूर्ववृत्तत्ववादिनोपि - प्रत्युक्ता, तापत्रयाभिहतिमात्रस्य मन्त्रौषधिनीतिशास्त्रादि प्रवृत्ति साधारण्यात्। दृष्टानु श्रविकविषयवितृष्णा पर्यन्तायास्तु तस्या क र्मविचारसापेक्षत्वस्थापनात्। तथोक्त साङ्ख्यैरपि " दु खत्रयाभिघा ता जिज्ञासातदुपघातकेहेतौ। दृष्टेसापार्थाचे नैकान्तात्यन्ततोभावा त्॥ दृष्टवदानुश्रविकस्सह्यविशुद्ध क्षयातिशययुक्त " इति। एव कर्मपरीक्षोपबृंहितैव सा भाष्येप्युक्ता " तापत्रयातुरै रमृतत्वाय स एव जिज्ञास्य " इति। श्रुतिश्च " परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्रा ह्मणो निर्वेदमायात " इत्यादिका। अत " अथातोब्रह्मजिज्ञासे " त्यत्र न साधनचतुष्टयाद्यानन्तर्यं सूत्रकृदभिप्रेत, अपितु कर्मवि चारानन्तर्यमेव। तथाच वृत्तिकार " वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तर ब्र ह्मविविदिषे " ति। अयञ्च पक्षो भास्करैरप्यङ्गीकृत। निरीश्वरमी मांसकैरपि " कृत्वाव्येतुर्निर्दोषं वेदार्थविज्ञानाय मीमांसारम्भ " इति

यदार्यैः कर्मोपक्रमं शास्त्रमर्थतो ब्रह्मविचारादिरस्त्वेकमित्यभ्युपगन्तव्यमे व । नच द्वादशाध्यायमात्रे शास्त्रं पर्यवसितं; शबरस्वामिप्रभृति- भिः संकर्षकाण्डांशस्य सूत्रोपादानात्, शास्त्रान्तरत्वादुपनिषद्भागवि न्येति पक्षस्यच त्वदार्यैः कैश्चिदपरिग्रहादिति ।

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतंत्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटना-
थस्य वेदांताचार्यस्य कृतिषु
शतदूषण्यां साधनचतुष्टय पूर्ववृत्तत्व भंगोऽष्टमः ॥

सापेक्षताया इतिचेत , सत्यम , शास्त्रापेक्षितानां न्यायानां कर्मविचार सिद्धतया कर्मविचारस्य अथातश्शब्दपरामर्श योग्यताप्रतिपादनपर- त्वाद्भाष्यस्य ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधि
गत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपारि
चरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनाम
धेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शत
दूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
साधनचतुष्टय पूर्ववृत्तत्वोक्ति
भंगोनाम
॥ अष्टमस्कन्धः ॥

श्री।

श्रीमते रामानुजायनमः।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ।

अथ नवमोवादः ॥

हयग्रीवसुधासिन्धु हर्षहेषाखोर्मयः ।
जयन्ति वादवेलान्तक्षिप्त बाह्यकुदृष्टयः ॥

(हयग्रीवेति) चन्द्रदर्शनजन्यहर्षेण समुद्रोर्मिप्रकर्षस्य दर्शना दत्राप्युत्कर्षसिद्धये हर्षाधीनत्वमाह (हर्षेति) तेन दूरक्षेपो व्यज्यते, ऊर्मयोहि वेलान्ते क्षिपन्ति - हेषास्तु वेलान्तादपि क्षिपन्ति, हेषाण्यनुक्त्या सुधापदेनानन्दस्य विवक्षितत्वाच्च स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्द लाभेन चन्द्रदर्शनजन्यहर्षादतिशयो हि गम्यते, तेन प्रसिद्धोर्मिभ्योतिशयसिद्धिः । वादवेलान्तादित्यर्थः । पंचमीति योगविभागेन तत्पुरुषसमासः । वादस्य वेलात्वेन रूपणात् भाष्यकारादीनां हयग्रीवात्मक सुधासिन्धुतया तदुपदेशसूक्तेर्हेषात्वेनच रूपणं विवक्षितमिति गम्यते । उपदेशस्य वादवेलान्तात् क्षेपकत्वोक्त्या-हेषात्वरूपणेनच, 'एतच्च विस्तरेणे' त्यतः प्राचीनग्रन्थस्योपदेशरूपत्वमुत्तरग्रन्थस्थशंकानां परिहारगर्भत्वं, तस्य अस्पष्टत्वंच व्यज्यते, तेन-वादान्तरे ष्विव सिद्धान्ताकथनात् ग्रन्थो न पूर्णइति न भ्रमितव्यम् । सिद्धान्ताकथनेन कथानधिकारे कथानधिकारत्वस्या कथंप्रवर्तेतेति शंका परिहारमभिप्रैति । याथात्म्यसिद्धिरित्यनेन निश्शेषमेव शंका परिहृता । अयं भावः ; ॥ ॐ ॥ याथात्म्यंहि प्रमाणानां साधकत्वे प्रयोजकं । तदसत्वं परन्यायाततो मानमसाधकम् ॥ प्रातिभासिकमानेन व्यावहारिकसाधनं । व्यावहारिकमानेन तत्वंसिद्ध्येन्नचान्यथा ॥ प्रातिभासिकमानेच क्वचित्सिद्धिरसत्तेनच । किन्तुमानान्तरादेव संवादाद्गैवसाधकम् ॥ स्वाप्नार्थमोक्षज्ञान मनुमापकमुच्यते । तेन परया नयास्थानां हेतूनां

विस्तरेण कुदृष्टिमतमनुभाष्य "तदिद"मित्यादिना "न्यायानुगृहीतत्रय्यन्तप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्तयाथात्म्यविद्भिरनादरणीय"मित्यन्तेन शिष्यान् प्रत्युपदिशतो भाष्यकारस्यायं भावः, सौगतानामिव प्रच्छन्नसौगतानामपि कथायामनधिकार इति । वेदार्थसंग्रहे च स्पष्टमाह— "सर्वशून्यवादिनो ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वशून्यत्ववादिनश्च स्वपक्षस्थापकप्रमाणपारमार्थ्यानभ्युपगमादभियुक्तैर्वादानधिकार एव प्रतिपादितः, "अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिनः ।" इति । अयमाशयः —॥ * ॥ यदि प्रपञ्चमिथ्यात्ववादी वादाधिकारिता । भवेन्माध्यमिकस्यापि भवेद्वादाधिकारिता ॥ तथा च ब्रह्मतत्त्वं ते निर्गुणं निष्प्रमाणकम् । कथं मध्यमबौद्धस्य निर्वादे

चप्रमाणता ॥ असाधकाभिमानस्य योग्येस्वमतनीतितः । साधकं यत्र गैव कथासनमनुत्तमम् ॥ प्रमाणभूतैरारूढ प्रापित्संन्तिदुरन्धना । निष्कासनीयास्ते सर्वे वादिगोष्ठीसमीपतः ॥ ॥ इति । 'विस्तरेणानुभाष्य- शिष्यान् प्रत्युपदिशत' इत्यनेन सर्वत्र शिष्यान् प्रत्येवोपदेशाः क्रियन्ते, मायिककुतर्केन्द्रजालैस्सात्त्विकान् कुदृष्टयो वशमानयेयुरित्यधिकारमारोप्य तैस्सह विवादाभिनये कृते शिष्याणां हृद्यता भवतीति तदभिनयः क्रियत इति सूच्यते । "परमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहिणामनादिपापवासनादूषिताशेषशेमुषीकाणा'मित्यादिना सौगतसाधारणधर्मोक्त्याऽस्याधिकारे तद्वदेतेष्वप्यधिकारो भवेदिति प्रतिबन्दिरभिप्रेतेत्याह (अयं भाव इति) सर्वशून्यवादिन इत्यारभ्य शून्यवादिन इत्यन्तो वेदार्थसंग्रहग्रन्थः । अभियुक्ताः पूर्वतनवादाचार्याः । (अनुपायत्वादिति) प्रमाणतर्काणां तन्मते शून्यत्वात् तन्मतेनोपायानधिकार इत्यर्थः । शून्यवादिविषयस्य कथं प्रकृतसङ्गतिरित्याशङ्क्याह (अयमाशय इति) प्रतिबन्दिरूपस्थापकत्वान्नासङ्गतिरिति भावः । मध्यमो माध्यमिकः । यदि कथानधिकारी शिष्यापसरणीय इति मन्यसे तथापि तादृशात् त्वया कथं तन्निरासनमिति भावः । नापवक्ष्यत इत्ययमा

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजायनमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ।

अथ नवमोवादः ॥

हयग्रीवसुधासिन्धु हर्षहेषाख्योर्मयः ।
जयन्ति वादवेलान्तक्षिप्त वाह्यकुदृष्टयः ॥

(हयग्रीवेति) चन्द्रदर्शनजन्यहर्षेण समुद्रोर्मिप्रकटत्व दर्शना दत्राप्युत्कटत्वसिद्धये हर्षाधीनत्वमाह (हर्षेति) तेन दूरक्षेपो व्यज्यते, ऊर्मयोहि वेलान्ते क्षिपन्ति - हेषास्तु वेलान्तादपि क्षिपन्ति, उपाध्यनुक्त्या सुधापदेनानन्दस्य विवक्षितत्वाच्च स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्द लाभेन चन्द्रदर्शनजन्यहर्षादतिशयो हि गम्यते, तेन प्रसिद्धोर्मिभ्योतिशयसिद्धिः । वादवेलान्तादित्यर्थः । पंचमीति योगविभागेन तपरइतिवत्समास. । वादस्य वेलात्वेन रूपणात् भाष्यकारादीनां हयग्रीवात्मक सुधासिन्धुतया तदुपदेशसूक्तेर्हेषात्वेनच रूपणं विवक्षितमिति गम्यते । उपदेशस्य वादवेलान्तात् क्षेपकत्वोक्त्या-हेषात्वरूपणेनच, 'एतच्च विस्तरेणे' त्यतः प्राचीनग्रन्थस्योपदेशरूपत्वमु-त्तरग्रन्थस्थशंकानां परिहारगर्भत्वं, तस्य अस्पष्टत्वंच व्यज्यते, तेन-वादान्तरे ष्विव सिद्धान्ताकथनात् ग्रन्थो न पूर्णइति न भ्रमितव्यम् । सिद्धान्ताकथनेन कथानधिकारे कथानधिकारकथा कथंप्रवर्तेतेति शंका परिहारमभिप्रैति । याथात्म्यविद्भिरित्यनेन निश्शेषमेव शंका परिहृता । अयं भावः ; ॥ ※ ॥ याथात्म्यंहि प्रमाणानां साधकत्वे प्रयोजकं । तत्त्वं परन्यायाततो मानमसाधकम् ॥ प्रातिभासिकमानेन व्यावहारिकसाधने । व्यावहारिकमानेन तत्त्वंसिद्धेन्नचान्यथा ॥ प्रातिभासिकमानेच कचित्सिद्धिरततोनच । किन्तुमानान्तरादेव संवादाद्येववाधकम ॥ व्याप्त्यागंगोचरज्ञान मनुमापरमुच्यते । तेन नरमानरान्यानां हेतुनां

विस्तरेण मुदाहृतमतमनुभाष्य "तदिदं मित्यादिना "याथातु गृहीतवाक्य प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्त याथात्म्यनिह्नवनादरणाय" मित्यनेन शिष्यान् प्रत्युपदिशतो भाष्यकारस्याय भाव, सौगतानामिव प्रच्छन्नसौगतानामपि कथायामनधिकार इति । वेदार्थसंग्रहेच स्पष्टमाह— "सर्वशून्यवादिनो ब्रह्म व्यतिरिक्तसर्ववस्तुमिथ्यावादिनश्च स्वपक्षस्थापकप्रमाण पारमार्थ्यानभ्युपगमादभियुक्तैर्वादानधिकारएव प्रतिपादित, "अधिकारोनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिन ।" इति । अयमाशय ॥ * ॥ यदिप्रपञ्च मिथ्यात्ववादी वादाधिकारिता । भवेन्मायमिकस्यापि भवेद्वादाधिकारिता ॥ तथाच ब्रह्मतत्त्वते निर्गुण निष्प्रमाणक । कथ मध्यम बौद्धस्य विवाद

चप्रमाणता ॥ असाधकाभिमानस्य योग्येस्वमतनीतित । शान्त एव भ्रमेणैव कथासनमनुत्तमम् ॥ प्रमाणभूषैरारूढ प्राविश्सन्तिदुर घना । निष्कासनीयास्तेसव वादगोष्ठीसमीपत ॥ ॥ इति । विस्तरेणानुभाष्य शिष्यान् प्रत्युपदिशत' इत्यनेन सर्वत्र शिष्यान् प्रत्येवोपदेश क्रियते, मायिकुतर्कैन्द्रजालैस्सात्विकान् कुदृष्टयो वशमानयन्तीत्यधिकारमारोप्यतैस्सहविवादाभिनयेकृते शिष्याणा हृष्टताभवतीति तदभिनय क्रियतइति सूच्यते । ' परमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेष विरहिणामनादि पापवासनादूषिताशेष शेमुषीकाणा ' मित्यादिना सौगतसाधारण धमात्तयाऽस्याधिकारे तद्गुरोरप्यधिकारो भवेदिति प्रतिबन्दिरभिप्रेतेत्याह (अयभावइति) सर्वशून्यवादिनइत्यारभ्य शून्यवादिनइत्यन्तो वेदार्थसंग्रहग्रन्थ । अभियुक्तैः पूर्वतन्त्र व्याख्यातृभिर । (अनुपायत्वादिति) प्रमाणतर्काणा तन्मते शून्यत्वात् त मतेनैवानधिकारइत्यर्थ । शून्यवादिविषयस्य कथ प्रकृतसङ्गति रित्याशङ्क्याह (अयमाशयइति) प्रतिबन्दुदाहरणत्वात्सङ्गतिरिति भाव । मध्यमो माध्यमिक । सहि यथानधिकारी निष्कासनीय इति मन्यसे तवापि तादृशत्वात् त्वया कथ नानिष्कासनमिति भाव । नापरत्यतइत्ययमा

नोपलभ्यते ॥ * ॥ एतच्च विस्तरादुपपादयाम । तत्र यत्ताव
दुक्तं, कथकयो प्रमाणादिसत्ताभ्युपगम कस्य हेतो ? किं तत्सत्ता
भ्युपगमसाहित्यनियतस्य व्यवहारस्यान्यथा प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् ? उ
त तद्व्यवहारं प्रति तस्य हेतुत्वात् ? लोकव्यवहारसिद्धत्वात् ? तदनभ्युपगम
स्य वा फलातिप्रसञ्जकत्वाद्वा । न प्रथम तमन्तरेण तत्तीर्थकरैस्तद
नुसारिभिश्च व्यवहारस्य प्रवर्त्यमानत्वात् । अन्यथा भवतस्तन्निरास
प्रयासानुपपत्ते । साधनबाधनक्षमो व्यवहार प्रमाणादिसत्ताभ्युपग
मसाहित्यनियत इति तमन्तरेण तत्क्षमत्वं न स्यादिति चेन्न, सा
धनबाधनक्षमत्वं प्रति सद्वचनाभासत्वलक्षणयोगित्वस्य प्रयोजकत्वा
त् । सत्त्वाद्यभ्युपगमे सत्यप्याभासे तत्क्षमत्वस्य सर्वसम्मते । अ
सत्त्वाद्यभ्युपगमेऽप्याभासत्वस्य दुरुपपादत्वात् । सत्तानभ्युपगममात्रेणाभासत्वे
ऽपि सत्ताभ्युपगमेन भवद्व्यवहारस्याभास इति विपरीतप्रसङ्गात् ।

शय इत्यन्वय । इत्थं संक्षिप्तोऽर्थो विस्तरेणोपपादनीय इत्यत्राह (ए
तच्चेति) पूर्वपक्षविस्तरप्रमुखेन सिद्धान्ताशयोद्घाटनादुपपादया
म इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाह (तत्रेति) यत्खण्डितं तत्र तावदित्यन्वय ।
तस्य प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्यायमर्थः । कथाफलमन्यतराधि-
धारणम् । प्रमाणसत्तानभ्युपगमे प्रतिवाद्यभिमतार्थस्य नातिव्यव-
स्थिति भाव । (तत्तीर्थकरैरिति) – सिद्धान्तिवादप्रस्तुता शून्यमित्या
वादिना गृह्यते । तदपलापे बाधकं तत्समर्थयत्याह (अन्यथेति) प्रमा
णादिसत्त्वाभ्युपगमं विना साधनबाधनक्षमता न स्यादप्रक्रियाविरोधभयात् ।
तत्र प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमात् साधकबाधकतोपपद्यते इत्याशङ्कते (साधन
बाधनेति) (सद्वचनेति) सद्वचनाभासं साधुवचनाभासयोगित्वा
भाव (अभ्युपगमेऽपीति) तत्त्वतरातिशय । ननु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगम
... [illegible] ... प्रमाणादिभिर्व्यवहारं ... व्यवहार
... [illegible] ... प्रतिवादी ... प्रमाणादिना
... [illegible] ... [illegible]

अस्तिच सत्ताभ्युपगमेऽप्यसिद्धिरिन्द्रादेराभासत्व । ननु प्र
माणादिसत्ताभ्युपगमाभावे व्यवहारार्थैर्धर्मिणोऽसिद्धौ तस्य कथ
माभासत्वसाधनं, कथवा सद्वचनाभासलक्षणयोगित्यादि प्रयोजका
वधारणामुखेन दूषणदूष्यादि व्यवस्थापनं; सर्वेषां स्थापनबाध
नानां प्रमाणाधीनत्वात् ; मैवं सत्ताभ्युपगममात्रेण प्रसिद्धिसिद्धैः प्र
माणादिभिरस्माकं व्यवहारोपपत्तेः । उक्तञ्चेष्टसिद्धिकारैः – ' सैव,
प्रसिद्धिरस्ति, अतएव व्यवहरामः, किन्तु ना स्वामूलपश्यामः "
इति । यथाप्रमाणादीनि सद्रूपाणि स्वीकुर्वता भवता प्रमाण सा
धकं नतदाभासइत्यादि व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिरेव सर्वै प्र
माणादिसत्वासत्वचिन्तायामुदासीनै कथाप्रवर्त्यतामिति ह्यादिशा
म । यदिचैवं नानुमन्यसे तिष्ठामस्तव्यास्माभिरारोपिते सत्तानभ्युप
गमपक्षे । तथापि भाप्रति त्वदुक्तमाश्रया सिद्ध्यादिदूषणं दुर्वच,
दूषणहीदं कथाया प्रवृत्तस्यैव वाच्यम् न पुनराहरतो विहरतो
वा । साच कथा कयापि मर्यादया प्रवर्तनीया, तत्र वादिप्रति
वादिभ्यां सत्ताभ्युपगमे तात्त्वपर्यनुयोगानवकाशः । उभाभ्यामसत्या

पयेति - अतद्वदूषणत दूष्यमिदं नेति व्यवस्थाभ्यात् , स्थापनानां
बाधनानांच प्रमाणाधीनासिद्धित्वात् , प्रमाणस्यैवासत्वे कथं लक्षणयो
गादिनिर्धारणमिति शङ्कते (प्रमाणादीति) (सत्ताभ्युपगममात्रेण प्र-
सिद्धिसिद्धैरिति) व्यावहारिकैरित्यर्थः । व्यवहारे प्रमाणादीनां सत्व
मप्रयोजकमित्यभिप्रायेणेष्टसिद्धिग्रन्थं विवृणोति । (यथेति) किंवा
विप्रतिवादिभ्यां उभाभ्यां सत्वाभ्युपगमेन प्रवर्तितायां कथायामिदं-
दूषणमुच्यते ? उतो भाभ्यामसत्वाभ्युपगमेन प्रवर्तितायां ? यद्वा -
एकेन सत्वमितरेण चासत्वमुपगम्यप्रवर्तितायां ? अथवोभाभ्यामपि
प्रमाणादि सत्ताभ्युपगमौ दासीन्येन व्यवहार नियमे - स प्र-
य वध्या प्रवर्तितायामिति मर्यादाविभाग मभिप्रेत्य क्वापि मर्या-
दाया नास्मान् प्रति दूषणो द्भावन सभव इत्याह । (त-
त्र वादिप्रतिवादिभ्यामित्यादिना) प्रतिबन्दिमुक्त्वापरिहारान्तरमा

भ्युपगमे परस्येव स्वस्यापि प्रसङ्ग । एकेन सत्त्वाभिनवेशेनचासत्त्वाभ्युपगम्यप्रवर्तितायामिद दूषणमुच्यते चेत्, तद्वदेव कथान्तरस्यापि प्रसक्तिरनिवार्या, कथानियमस्यचोभयाभ्युपगम प्रकारानुरोधित्वात् । अन्यथा कस्य स्वेच्छया तदुक्तेपि वाङ्मात्रेणापि दूषणप्रसङ्गेन जयपराजयव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गात् । यश्चैकस्तस्या कथाया प्रमाणादिसत्त्वमिच्छति तस्यवेपानियमभयेन्त्रणा । अथोभाभ्यामपि प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमोदासीयेन व्यवहारनियमे समयबन्धा प्रारब्धाया कथाया दूषणमिदमुच्यते । तदा स्वाभ्युपगमविरोधरूप व्याघातादित स्यात् । अथ दुर्विदग्धकेन कथा बध्या तस्यैव दूषण न ब्रूम, अपितु शिष्यादीन् प्रति तस्य कथानधिकार दर्शयाम इति चेन्न । शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्वाकसौगतमाध्यमादिनामय दोषइति वक्तव्यम् - सच दोषो निग्रहस्थानात्मा, तस्य कथाप्रवेशाप्रवेशयो न तद्वाधकम । नच कथामन्तरेण निग्रह । नापि द्वितीय, सत्ताभ्युपगममन्तरेणापि प्रमाणादीना व्यवहारहेतुत्वस्यमाध्यमिकादिषुप्रदर्शितत्वात् । अथव्यवहारहेतुत्वादेव प्रमाणादीना सत्त्व, सत्त्वाच्च तदभ्युपगम, असतोऽभ्युपगमायोगादित्युच्यते तदपि न, अस्याप्यर्थस्यकथायापि नियमस्थित्याप्रवर्तिता कथामन्तरेणदुस्साधत्वात् । ततश्चसिद्धासत्ताभ्युपगमापूर्वं कथाप्रवृत्ति । नचसा

ह (कथानियमस्यचेति) असत्त्वाभ्युपगन्तार प्रतिवादित्वेनाभ्युपगम्यमुक्तायां कथायामसत्त्वमयुक्त माश्रयासिद्ध्यादिदूषण मोद्भावनार्हमितिभाव. । अन्यथा - उभयाभ्युपगममकारापि एकनैव दोषोद्भावने । कस्य - कस्यचिदित्यर्थ । तस्या कथाया सत्त्वाभ्युपगमवादिनप्रत्यपि दोषोद्भावन नस्यादित्यत आह (यश्चैकइति) ननु व्यवहारहेतुत्वयदुक्तात्पर्यव प्रमाणादीना सत्त्वसमर्थित, हेतुत्वस्य नियतपूर्ववर्तित्वरूपत्वात् तेन सत्त्वाभ्युपगमसिद्ध । असत्त्वस्यचोक्तौ सत्त्वतदभावाभ्युपगमयोर्व्याघात इति भगवने । (अथेति) ननु प्रमाणादीनि

विनियमादिति सत्ताभ्युपगमगर्भेतिवाक्यम्, तत्रानन्तराणवाग्व्यवहारा विकोभयसम्भावितव्यवहारानियमसमयबन्धमात्रेणसमीहितसिद्धे । नच समयबन्धेपि सत्ताभ्युपगमगर्भ, प्रमाणतर्काभ्यां व्यवहर्तव्य परस्पर प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थान प्रदर्शनीय, तदुपपादने तदुत्तीभयो र्व्यवहर्तव्य, अन्यथातदुपपादनासमर्थस्य, अ(न्य)थाप्रत्तु जेतेतिव्यवह र्तव्य, प्रामाणिकतयाप्रतीत पक्षस्तथामितिव्यवहर्तव्य इत्येवमादिरा रूपेनियमबन्धेपिसत्ताभ्युपगम प्रसङ्गाभावात् । नच समयबन्धेऽपिहेतुर्वाच्य, सच कथाप्रवृत्तिमन्तरेण नवक्तु शक्यइति, सत्ताभ्युपगमहेतु नाभिधान विषय प्रत्यवस्थानप्रतिबन्धवतार, तत्त्वनिर्णयविजयमूलत्वेन लोकादि द्धस्याविचारित रमणीयस्य व्यवहारनियमस्य हेतुमन्तरेण वादिभ्या द्वा भ्यामपि स्वेच्छयैवग्रहणात । नचैव प्रमाणमूलत्वाभावेन विचार तद्विष य तत्फलविप्रलम्भप्रसङ्ग, अनादिपारम्पर्यागतस्य लोकव्युत्पत्तिसवादिनस्त स्य असम्भवदन्यथाभावाभावरूपस्वतश्शुद्धिसिद्धत्वात । नच प्रमाणादिस चापिस्वेच्छयैवाङ्गीकार्या, व्यवहारनियममात्रेणैवान्वयव्यतिरेकवत्तानिरपेक्षे

यसमयेनिबध्यन्ते नतु सत्त्वमिति कुतइतिन शङ्कासंभवइत्याह (न चेति) यद्येवशब्दे ततदा दोषमाह (सचेति) सहेतुश्चसत्त्वमि त्यर्थं । समयबन्धे प्रमाणाद्यन्वयं सत्तानन्वयेच कोहेतु किमयम यवेति संशयस्य अन्यतरनिर्धारणायावाभ्यां कथाप्रवर्तनीया, तथाचात्रै वकथायामधिकारोदुरुपपद्यइति कथान्तरेकथमनधिकार, ततश्चसत्ता भ्युपगमस्य कथाहेतुत्वसमर्थनविषयकथाया प्रतिवादिन. प्रत्यवस्थान यथाङ्गीक्रियते तथान्यत्रापीति याप्रतिबन्दी तादृश्येवेदापि प्रतिबन्दीत्या दित्यर्थं । उपसंहरति (तत्त्वनिर्णयेति) ग्रहणादित्यनन्तर नसम यबन्धहेतुर्वाच्यइत्यध्याहार । तस्य-व्यवहारानियमस्य (असम्भवेति । असम्भवदन्यथाभावाभावरूप स्वतश्शुद्ध्यासह सिद्धत्वादित्यर्थं । स्वे च्छयैवपूर्वनियमाङ्गीकार।स्वयमपि स्वेच्छयासत्ताभ्युपगमस्य हेतुत्वमङ्गी कुर्मइत्यत्राह (नचेति) (व्यवहारनियममात्रेणेति) अनादिव्यव

ण कथाप्रवृत्ति तत्फलोपपत्तो तादृशेतरनिरर्थकसत्ताभ्युपगमायोगात् । नापि तृतीय, लोकव्यवहारइतिप्रामाणिकव्यवहारविवक्षाया तस्य विचारप्रवृत्तिमन्तरेण दुर्निरूपतया तदर्थमेव पूर्वं नियमस्य गवेषणात्, पामरादिव्यवहारविवक्षाया निर्मूलव्यवहारशरण्यस्य ते शरीरात्मत्वादयोपि स्वीकर्तव्यास्स्यु, पश्चात्तनबाधात्तत् परित्यागश्चे त्प्रमाणादिसत्तापि सामान्यतो विशेषतश्चा स्मदुक्ताभि युक्तिभि र्बाध्यमाना परित्याज्या । अथ बाधाभावात्तत्परिग्रह, तथापि न लोकव्यवहारस्य तत्परिग्राहकता, बाधाभावविचारेचपुनर्नियमान्वेषणावतार । नापि चतुर्थ; प्रमाणादि सत्तामभ्युपगच्छता त्वयेव तत्सत्वासत्वानुसरणोदासीनेन मयापि तथाविधस्यैव व्यवहारनियमस्यावलम्बनात् तस्यच मा प्रति फलातिप्रसञ्जकत्वे त्वा प्रत्यपि तुल्य प्रसगस्स्यात् । यथाचाव्यवहारादिव्यापारेष्वपिसत्तामनिच्छतामाध्यमिकादीना तत्फलनियम, तथात्रापि ।

हारसिद्धनियममात्रेणेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकौ साधनबाधनाभ्यां, नैरपेक्ष्य सत्ताप्रतियोगिक, तादृशेतर – अन्वयव्यतिरेकवद्भिन्न (पूर्वमिति) ततश्चतद्विचारेनसत्ताप्रवेशइतिभावः । पामरव्यवहारएवगृह्यत नच शरीरात्मप्रतिबन्दी, शास्त्रश्रवणानन्तरम तद्बाधादित्याशयते (पश्चात्तनेति) (सामान्यतइति) प्रपञ्चोमिथ्या दृश्यत्वादित्यादिविवक्षितम् (विशेषतइति) खण्डनोक्तप्रमाणादिखण्डन विवक्षित । उद्धाराभिप्रायेणशङ्कते (अथेति) तथापीति) प्रतिज्ञाभङ्गइतिभाव' । दोषान्तरमाह (बाधाभावेति) तद्विचारेच न सत्ताप्रवेशावकाश इति भाव (प्रमाणादीति) सत्वाभ्युपगमवादिनापि न हेतोस्सत्वप्रमाणाधनिर्णय किन्तु साधुहेतुनैव, ततश्च सत्वानभ्युपगमेपि नाति प्रसग' एतत्प्रत्यतिप्रसगापादने सत्वाभ्युपगमवादेपि तथा स्यादित्यर्थं । परिहारान्तरमाह (यथाचेति) ^ सत्त्वोपगमसाहित्य तद्वत्तुल्यावफलात्तथा । दानादिव्यवहाराच्च फलस्यातिप्रसगत । सत्वाद्युपगमेनैव कथायामविशारिता । प्रातिभासिकर्तान्वस्य गानादौ पुर्ग

ननु व्यवहारनियमसमयबन्धदत्त सत्ताभ्युपगमोनुप्रविष्टः, व्यवहारो पिहि क्रिया, साच निष्पादनात्मिका, तचासत स्सद्रूपताप्रापणं, प्रमाणादिभि र्व्यवहर्तव्यमित्यत्र प्रमाणादेः कारणत्वं नियमांतर्गतं, तच्च कारणत्वविशेषः, कारणत्वंतु नियतपूर्वकालसत्वं, दूषणसत्वे भंगः, साधनांगभूतव्याप्त्यादिमत्वेच तद्विपय स्तत्वमितिच नियम्यते, अतो व्यवहारनियमसमयबन्धादारेव व्यवहारक्रिया तत्कारणदूषणसाधनांगादे स्सत्वं कण्ठोक्तमिति कथं सत्तामनभ्युपगम्य कथारंभइति; मैवं; एभिरपि सत्तानभ्युपगमवादिभिः कथायां प्रवृत्तस्यामेव सत्ताभ्युपगमस्य प्रसाधनीयत्वात्, ततश्च पूर्वोक्तबाधया दुस्तरत्वात् ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां कथानधिकारवादो नवम ॥

साधनात । विस्तरोयमभिप्रेतो विस्तरादिति बुध्यताम् ॥ ४ ॥ ननु-कथाप्रवर्तकसमवायोहि कथाधिकारः, प्रवर्तिकाच मानादिसाधकता बुद्धिः, साभ्रमः प्रमाचेति न निरूपणमर्हति, तथाहस्त्यन्यतर-साधकाना माभासत्वनियमेनान्यतरवादिन स्साधकत्वभ्रमस्यापि नियततया कथायाएवोच्छेदात्, सत्त्वानभ्युपगमाभासत्व निबन्धनभ्रमयोरविशेषादिति चेन्न; निजमतिरीतिसिद्ध मसाधकत्व मविगणय्य कथामधिकुर्वन्तश्छिन्ननासाइव न प्रक्षणीया इति मनीषया शिष्यान् अनुपदेशादिति . —

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्व याथात्म्येन सदेवदेव तेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां कथानधिकार वादभंगोनाम नवमः स्कन्धः ॥

श्री ।
श्रीमतेरामानुजायनमः ।
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ।

अथ दशमस्कन्धः ।

विचित्र यत् स्वेन स्फुरति विषयाकारभिदुर
तदेव ब्रह्मैक विगुण मपि साक्षा त्कलमिति ।
वदन्तो येनात्मा द्रुहुविहति यान्याहत धियो
विमुह्यन्ते हन्त श्रुतिशत शिरश्शूल वचस ॥

य एव मन्त्रवाद , यद्यपि प्रमाणानि सर्वाण्यपि सविशेषमर्थ मभि निविशते , तथापि स्वप्रकाशाध्यक्ष सिद्ध निर्विशेष सविसद्भावे नवि मन्तव्य, अन्यथा धाष्ट्यात् सर्वापह्नवयापि दुर्निवारत्वात् । किंच सविस्वप्रकाशत्व तावत्त्वप्यन्तविदा सवैषा मविगात , तत्र प्रकाशात्मता-मात्रेण स्वतस्सिद्धाया सविदि न जडस्वरूप धर्मानुप्रवेशावकाश । प्र

सर्वेषां प्रत्यक्षादिप्रमाणाना सविशेषविषयत्वा न्निर्विशेषव-स्तुनि न किंञ्चि त्प्रमाण मिति वदतः मत्याह पूर्वपक्षे (यद्यपीति) (अन्यथेति) स्वप्रकाशसिद्धेपि विमतौ प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धे प्यना श्वासात सर्वापह्नव स्यादित्यर्थः (अविगीतमिति) परन्तु निर्विशेष विषय सविशेषविषय वेत्येव विवाद इति भाव.। नतः किमित्याशक्य किं जडरूपधर्मविषयतया सविशेषविषयत्व , उतजडत्वविषयतयेति , विकल्प मभिप्रेत्याद्ये दोषमाह (तत्रेति) स्वाभिन्न प्रकाशात्मत्वेनैव सवि त्स्वात्मान प्रकाशयति, न जडमपि प्रकाशयति , तस्य मिथ्या-त्वेन दोषाधीनस्य स्वरूप नियन्धन प्रकाशविषयत्वायोगादित्यर्थ । द्वितीये दोषमाह (प्रकाशात्मताइति) प्रकाशात्मता धर्मा इत्युच्य

काशप्रकाशस्तु न तत्त्वतो विविच्य दर्शयन्ते, अन्यथा तेषां परप्रकाश्यतया प्रकाशात्मत्वासिद्धेः। न च स्वरूपमात्रस्य प्रकाशे अन्यतो धर्मसिद्धिरिति वाच्यं, अनुपलभ्यमानसाधनात् तद्धर्मानुपलब्धुमात्, निर्विशेषानुभवे न तन्निरासव्याघातात्, सविशेषानुभवाना तदपेक्षया दुर्बलत्वात् ते हि तद्विषयतयैव लब्धसत्ताका प्राथमिकेन सर्वसाक्षिणा निरपेक्षेण दुष्टकारणशंकादवीयसा स्वानुभवेन सह न स्पर्धितुमर्हन्ति। तादृशस्वप्रकाशस्य तु भ्रान्तित्वोक्तौ संविदासिद्ध्या सर्वासिद्ध्यापातात्।

ते तेषां संविद्भेद एव स्यादित्यर्थः (अन्यथेति) सविदपेक्षया भेद इत्यर्थः। ननु स्वरूपमात्र प्रकाशकतया सिद्धे स्वरूपप्रकाशे विशेषस्यापि विषयत्वं प्रकाशत्वेन हेतुना घटप्रकाशवत् सविशेष विषयत्व साधनात सिद्धयतीत्यत्राह (नचेति) प्रकाशे–प्रकाशतयेत्यर्थः। तत्प्रतीति विषयत्वेनानुपलभ्यमानस्य तत्प्रतीतिविषयत्वसाधनादपि तत्प्रतीतिविषयत्वाभावांगीकार एवोचितः, प्रतीते रधिक विषयकत्वकल्पने गौरवा दित्यर्थः। प्रकाशत्वहेतुश्च प्रतिकूलतर्क पराहतइति भावः। नन्वेव मपि स्वप्रकाशो न निर्विशेषसाधने प्रभवति, प्रकाशमानत्वादिना निर्विशेषत्वाभावस्यैव साधनात इत्यत्राह (निर्विशेषत्वेति) (व्याघातादिति) बाधादित्यर्थः। ननु संविदि आश्रयविषयकृता विशेषा प्रत्यक्षमेवानुभूयन्ते इत्यत्राह (सविशेषेति) हेतुद्वयेन दौर्बल्य मुपपादयति (तेहीति)तेह्यनुभवात्मकत्वा ज्जडतया मिथ्याभूता एवेति साक्ष्यधीन सत्ताका, अतः प्राथमिकेनोपजीव्येन न स्पर्धितु मर्हन्ति। तद्विषयतयैव लब्धसत्ताकत्वोपपादनायाह (सर्वसाक्षिणेति) किञ्चानादित्वा त्साक्षिणो न दुष्टकारणजन्यता, विषयप्रकाशांशे दोषापेक्षायामपि न स्वरूपाभिन्न निर्विशेषप्रकाशांशेपि तदपेक्षा, जन्यप्रत्यक्षन्तु तदपेक्षमेव, अतस्सविशेषानुभव. स्वप्रकाशेन बाध्य इत्यर्थः। सविद्विषयताहि सविदभेदेनाध्यासः, तेन न पूर्वोक्त जडधर्मानतुप्रवेशोक्ति विरोध इति भावः। ननु स्वप्रकाशो भ्रान्तिरित्यत्राह (तादृशेति) बाधकमुक्त्वा साधकाभावादपि

नच बाधकाभावेन भ्रान्तित्व, नचाननुभवेनैव बाध इति वाच्य, नचात्र योग्यानुपलम्भ, करणाद्ययोग्यत्वेन विशेषणासिद्धे, स्वयोग्यत्वेपि भ्रमेणानुपलम्भायोगेन विशेष्यासिद्धे । नच नरविषाणादि सद्भावोपि एव साधयितु शक्यइति वाच्यम् , तस्य स्वसिद्ध्या समर्थने तस्यवानुभूतित्वात् , अन्यतस्तु तदसिद्धे , साधनेच बाधात् । यद्यपि जागरस्वप्नयो विचित्र बाह्योपलम्भ कलुषितधियोर्न तद्विविक्तावभास , तथापि सुषुप्तिमदमूर्छासमाधिमुक्त्याद्यवस्थासु तस्यव सामा य । नच सुषुप्त्यादिषु तत्प्रकाशस्य प्रतिबन्धेन प्रतिसन्धान प्रसङ्ग इति वाच्य, इष्टप्रसङ्गरूपत्वात् । एतावन्त कालं न किञ्चि दहमज्ञासिष, सुख मह मस्वाप्स मिति तादात्विक ज्ञान सुखसाक्षित या तत्प्रतिसन्धानात् । तदेवमात्मसाक्षिक निर्विशेषानुभवस्या रोपितोपराग विनिवारणमुखेन सवादकतया वानुग्राहक मनुमानागमादिक मप्याद्रियामहे नवेति ॥

तत्रोच्यते । किममी निर्विशेषा संवित् स्वप्रकाशसिद्धेति स्वय- सव भूत्वा प्रतिपादयन्ति, अथ ततोऽन्यएव तटस्थस्ता मुपलभ्य ।

न भ्रान्तित्वमित्यत्राह (नचेति) यदि स्वप्रकाशेनैव निर्विशेषस्वरूप सिद्ध मित्युच्यते, नत्वनुभवान्तरेण, तर्हि अननुभवादेव तादृशस्वरूप बाधितमि- त्यत्राह (नचेति) उपपादयति (नचात्रेति) चोद्यार्थं । नह्यनुपलम्भमात्रेण बा ध , किन्तु योग्यानुपलब्ध्या, तत्र किं करण तज्जन्यज्ञानयोग्यता विवक्षिता, उत स्वयोग्यता, आद्ये दोषमाह (करणेति) द्वितीये दोषमाह (स्वयो ग्यत्वेपीति) आभास समान योगक्षेमता माशङ्क्य निराकरोति (नचनरविषाणेति) यद्यप्यस्त्येव नरविषाणसाधक मस्तीत्यत्राह (साधनेचेति) ननु लोकसिद्ध संविद् यदि स्वत निर्विशेषविषय- त्व मुच्यते , साच संवित्सविशेषविषयैव दृष्टत इत्याह (यद्यपीति) तद्विविक्तावभास - वाक्यार्थविवेकावभास ।

न प्रथम, तद्यासत्त्वयाथात्म्यप्रतिपादनादि संरम्भवैमुख्यात्। अन्यथा तस्याएव विषयादिवैशिष्ट्यस्याभ्युपगमनीयत्वेन स्वनिर्विशेषोक्ते स्वोक्तव्याहतत्व प्रसङ्गात्। विषयादिविशेषाणामारोपितत्वात् नालीकवाद इति चेन्न, तदनुल्लेखे तन्निर्विशेषोक्त्ययोगात्। तदुल्लेखेतु विशिष्टप्रकाशस्यभावात् न स्वेन निर्विशेषप्रकाशः। नापि द्वितीय, सतु तामुपलभमान तनोपयाता तथैव वा स्यात्, पूर्वत्र विशेषा नि रोध, अनुव्यवसाय वैयर्थ्य पक्षपातात। उत्तरत्रापि सविशेषम भूता सविदमेव तथोपलभते ततोऽन्यथा। आद्ये भ्रान्तत्वापात, सापि निरुपाश्रय स्वगतविशेषैः विशेषितैव सेयं स्पष्टयते। नच तत्त मिथ्यात्वेपि संविद स्वप्रकाशस्वरूपत्वापहर। नच योगादप्र भावात् विशुद्धप्रकाशो जात इति वाच्यम्, योगस्यैव भ्रान्तित्वा पातात्। नच शुक्तिकारजतप्रकाश मप्यालम्बनमात्ररहित मिति वदन् योगाचारोपि न भ्राम्यति। द्वितीयेपि किमसा महाभाग स्तस्माएव स्वशुद्धादिवत् सिद्धान्ती ता परस्मा उपदिशति, उत प्रतिवादिनोपि तथा सिद्धा। नाद्य, अनिरूपणात्, मुळकोद्र गादिवत् लिङ्गाभावाच्च। नेतर, स्वप्रत्ययसिद्धस्य परप्रदश

(अन्यथेति) तस्या स्वादृशसंरम्भे प्रतिपाद्यभूतविशेषेण प्रति पादनेन शब्देन प्रतिपादनसम्प्रदान प्रतिवादिनाच विषयतया वैशिष्ट्य वाच्य, अन्यथा प्रतिपादनासम्भवात्, ततश्च निर्विशेषत्वस्वोक्तिव्याघात इत्यर्थः। (स्वेनेति) उपलभमानस्वोक्तित्यर्थ (पूर्वत्रेति) स्वाभिमतविषयस्यैव विषयत्वरूपविशेषा भाव (उपलभतवात)निर्विशेषविषयत्वमिति शेष। ननु योगाद्यदृष्टप्रसादाद्वा प्रसिद्ध संविदणव निर्विशेषविषयव्यवहारात्कार प्रतीतिदर्शनादिति तत्सवाद्याद्यस्यास्सविदो भ्रान्तत्वप्रसङ्ग इत्यभिप्रायाह (नचेति) (योगस्येति) योगज्ञानस्येत्यर्थ। तदुक्ता वसि स्वभाव पुरुषाङ्गनादिना दृष्टादिवत् केनचिल्लिङ्गेन तस्य तादृशानु भवानुमितवत्ता मित्याह (मुळकेति) किंच विमतमुपदेशस्यानुभव

नैरपेक्ष्यात् । नहि सुखादिसद्भावमात्रं परस्मा उपदिश्यते । न च सहृदयः कश्चित्स्वयमेवानुभवमपह्नोतुमीहते, नापि योग्या नुपलम्भनिराकृतं सद्भावमभ्युपगन्तुम् ।

ननु न कस्मैचित्सा सिध्यति, अतः स्वस्मै परस्मै वेति को विकल्पावकाश इति चेत्, सा तर्हि न सिध्येदेव, सिध्यन्ती वा कस्मैचिदेव स्यात् । सिद्धिमात्रं नियमितमिति चेत्, कस्य कं प्रतीति वक्तव्यम् । न कस्यचित्कञ्चित्प्रतीति चेत्, न तर्हि सा सिद्धिशब्दार्थतया व्युत्पत्तुं शक्या । स्वस्या एव स्वामात्मानं प्रतीति चेत्, इदन्तु दावदहनविवशजरदजगरपरिभ्रमणम्, कथमसौ वराकी स्वस्या एव स्वामात्मानं प्रति सिद्धिरूपा ता ततोऽन्यः स्वमेवोपलभते । तन्मयाभूत

निह्नुवानं प्रति, उत स्वस्मिन् तादृशानुभवाभावमुपलभमानं प्रति ? नाद्य इत्याह (नहीति) द्वितीयमाह (नापीति) उभयत्रापीहमानो वा न त्वदुपदेशेऽश्रद्धा स्फुरत इति भावः (अत स्वस्माइति) स्वस्मा एव स्वसुखादिवत् सिद्ध्यन्ती परस्मै उपदिशति, उत प्रतिवादिनोऽपि सिद्धा मित्युक्तविकल्पानवकाश इत्यर्थः (नसिद्ध्येदिति) स्वरूपमेव न स्यादित्यर्थः । व्यवहारानुपपत्त्या सावश्यमगीकार्येत्यभिप्रायवाद (सिद्ध्यन्तीवेति) नहि सर्वोऽपि पदार्थः कस्मैचिदेव, उत्पन्नो विनष्टो घटः तदभावादिति शङ्कते (सिद्धिमात्रमिति) सिद्धेः कर्मसापेक्षत्वमाश्रयसापेक्षत्वञ्च नियत मित्यर्थः । उभयमप्यसिद्ध मिति शङ्कते (नकस्यचिदिति) (नतर्हीति) आश्रयकर्मसापेक्षत्वेनैव सर्वत्र सिद्धेरुपलम्भादितिभावः (स्वस्याइति) कर्मणिषष्ठी । (इदमिति) तादृशाऽह्यजगरः पुरतो दहनमुद्वीक्ष्य ततो निवृत्तः पश्चाज्जिगमिषुस्तत्रापि तमेव दृष्ट्वा क्वचिदवकाशानं गन्तुमशक्तः पुनस्तमेव दृष्ट्वा ग त्वा दहनं निवर्तति, तथा पूर्वदोष एव पतिष्यतीत्यर्थः । तदवाषपाद

त्या यथोपलम्भत इति चेन्न, प्रागेव दूषणात् । ततो लोकसिद्धा सं विद्विषयाश्रयादिविशिष्टैव स्वतः प्रकाशते, तदुत्तीर्णा तु न स्वतो नापि परत इति तस्याः शशविषाणतुल्यतैव ।

ननु लोकोत्तीर्णसंवित्स्वरूपं स्वप्रकाशमिति भवद्भि रपोध्यते, त त्कथ मस्मदुक्ते विरागः । तर्हि समबुद्धिरसि, वयं हि प्रत्यक्षाद्यगोचरं ब्रह्म स्वरूपं, तस्य स्वप्रकाशत्वादि धर्मवर्गंच श्रुतिबलात्स्वीकुर्म, भवतस्तु प्रमाणपोतं परित्यज्य स्वप्रकाशत्वात्तु परिग्रहेणा पारसाग रं निस्तर्तु मिच्छतो नेदानीं प्रभूता श्रुतिः पुरस्कार्या, तत्पुरस्कारेपि सा सविशेषमेव प्रतिपादयतीति वक्ष्यामः । अतो न साम्यमिति ।

यत्पुनरुक्तं, प्रकाशात्मन स्तस्यैव स्वतस्सिद्धत्वात्, जडात्मनां केषांचिदपि धर्माणां तदन्तर्भावानुपपत्तिरिति, तदसिद्धस्यासिद्धेन सा धनं, कस्यचित्पुरुषस्य कंचिद्धर्मविशेषं प्रति प्रकाशविशेषरूपतयै व सर्वेषामनुभवानां स्वतस्सिद्धेः । अतः स्वाविषयत्वसाश्रयत्व धर्मा भावे तुल्यन्यायतया स्वतस्सिद्धिरपि नस्यादेव ।

यति (प्रागेवेति) स्वयाथात्म्य प्रतिपादनादि संरंभ वैमुख्यादि त्युक्ततत्वादिरित्यर्थः । कथमित्यस्य प्रश्नार्थमभिप्रेत्याह (तर्हीति) (समबुद्धिरिति)नक्वचित्पक्षपाती भवसि, तत्वबुभुत्सुरसीति यावत् (अपारसागरमिति)- संशयो विवादो वा विवक्षितः । किं स्वरूपप्रकाशमात्रेण जडविषयत्वा भावस्साध्यते, उत स्वरूपप्रकाशन इतरविषयाभावस्यापि विषयीकरणात्, नाद्यः, स्वरूपप्रकाशेऽपीतरप्रकाशाविरोधात् । नह्येकमेव प्रकाश्यमिति नियमः, व्यभिचारात् क्वापि तददर्शनाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति (तदसिद्धस्येति) तदेवोपपादयति (कस्यचिदिति) घट महं जानामीति किंचि त्पुरुषाश्रयतया घटत्वाद्याश्रयविषयकतया अपरोक्षत्वादि विशेषरूपेणच स्वतस्सिद्धे रित्यर्थः (अतइति) एवं स्वरूपातिरिक्तस्यापि प्रकाशमानत्वेऽस्थिते सविषयत्वादीनां प्रकाशापह्नवे,

यत्पुन प्रकाशात्मकत्वात्तु न ततो विवेक्तु शक्यत इति, तद् ध्यसत्, साजात्यमात्रेण तादात्म्येतिप्रसङ्गात्, ज्ञानरूपो ज्ञानाश्रयश्चात्मा स्माभिरिष्यते, तद्वद्धर्मभूतज्ञानमपि यदि ज्ञानस्वरूप धर्मान्तराश्रयतया उपलभ्येत तदा तदप्यङ्गीकुर्म, अनुपलम्भात्तु तदनभ्युपगम, नच विविच्यमानत्वमात्रेण स्वप्रकाशात्मता भङ्ग, सर्वेषामपि संविदा स्वप्रकाशानामपि संविदन्तरकर्मत्वस्य समर्थयिष्यमाणत्वात् ।

यत्तु स्वरूपमात्रस्वप्रकाशेप्यतो धर्मसिद्धि रित्यनुपलभ्यमान साधनात्तत्साधनस्य कल्पनमुक्त, तदपि चार्वाकसौहार्दं, अनुमानाद्युच्छेदप्रसङ्गात् । उपलभ्यते च धर्मा इत्युक्त ।

यदप्युक्त निर्विशेषस्वानुभवेन तन्निरसनन्यायात, सविशेषानुभवानां तु तदपेक्षया दुर्बलत्वमिति, तत्तदा सुन्दर, यदि द्वयोरपि स्वरूप मुपलभ्य बलाबलचिन्ता वर्तेत, इहतु निर्विशेषस्वानुभव एव नोपलभ्यते ।

यच्च निर्विशेषानुभवैक विषयतया सविशेषानुभवानां सत्ताद्याभादिकमुक्त, तदपि प्रस्तुतप्रताप, प्रकाशात्मता मात्रतया स्वतस्सि

स्वरूपस्यापि तदपह्नव स्स्युरित्यर्थ । प्रकाशात्मकस्य विशेषस्य किं संविदभेदानुभवात्तत्तादात्म्य, उतसाजात्यानुभवात्? नाद्य, असिद्धे । ज्ञानात्मक ज्ञातुर्भेदेनैव संविदनुभवात इत्यभिप्रेत्य द्वितीये दोषमाह (साजात्यमात्रेणेति) सर्वेषामपि घटाना एकत्वापत्ते रित्यर्थ । तर्हि ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्व प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति (ज्ञानरूपइति) यदि ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्व मिष्यते तर्हि धर्मभूतज्ञानस्यापि ज्ञानाश्रयत्व-प्रसङ्गइत्यत्राह (तद्वदिति) अन्यथा तेषामपि परप्रकाश्यतया प्रकाशात्मकत्वासिद्धेरित्युक्त दूषयति (नचेति) यदनुपलभ्यमानस्य कल्पना मात्रमेव गुरु तदा दोषमाह (तदपीति) यदि ज्ञानस्याधिकविषयकल्पनायां गौरव, तत्रा दोषमाह (उपलभ्यन्तइति) (तदपि प्रस्तुतेति)

द्वाया संविदि कथं विषयाश्रयादि विशेषित सविशेषानुभवान्तर प्रकाश । करणायोग्यत्वात् न योग्यानुपलम्भ इत्येत दनुभूते रनुभूत्यन्तरविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् निरस्तम् ।

यच्च स्वयोग्यत्वेपि स्वेनानुपलम्भायोगेन योग्यानुपलब्धे र्विशेष्यासिद्धिरिति, तत्र कः स्वेनानुपलम्भ ब्रवीति, सविशेषतयातु स निरुपलम्भ ब्रूम, ननु निर्विशेषतयेति, स्वेन निर्विशेषतयोपलम्भस्य योग्यानुपलम्भ वदाम, तथाहि — किं जागरदशायामेव निर्विशेषस्वत प्रकाशस्त्वडाति मन्यसे, उत स्वापाद्यवस्थाया, यद्वा सर्वानुपलम्भमपि युक्तिबलात निर्विशेषतया निष्कृष्यत इति, अथोपलम्भयुक्तत्यन्यथात्वेपि शब्देन तथा निर्दिश्यत इति । न प्रथम, विषयाश्रयस्वगतविशेषै विशिष्टतयैव तदानीं स्वतएव तद्गोचरानुभवान्तरेणवा सविस्वरूपस्य प्रकाशमानत्वात् । तदेतदाहु " इदमहम दर्शमिति केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वा त्सर्वेषा मनुभवाना " मित्यादिना । नापिद्वितीय, तत्रापिह्यनुभवोऽस्तिचेत् स विशेष एव, नचेत् कस्य निर्विशेषतया प्रकाश । " स्वापमदमूर्छासुच सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतर मुपपादयिष्याम " इति भाष्य । अयमभिप्राय, सुषुप्त्यादिदशाया मिदमर्थप्रकाशस्तावत् नास्तीति सर्वसम्मत, अहमर्थप्रकाशस्तु त्वया नेष्यते, इष्यमाणेपि न तस्य निर्विशेषतया स्फुरण, प्रथमत्वा नुवृत्त्यादिरूपेण

विषयताच नाभेदाध्यास विशेषमित्यपातवस्येत. प्रागसिद्धे रिति भाव. । (सविशेषतयेति) धर्मादि विशिष्टतयेत्यर्थ) (उपलम्भ युक्तत्यन्यथात्वेऽपीति) उपलम्भयुक्तयो र्सविशेषविषयत्वेपीत्यर्थ । (विषयाश्रयेति) स्वगतविशेषा - ज्ञानत्वापरोक्षादय. । ननु भवद्भि र्ज्ञानस्य निरवत्वाद्विकारात स्वापादिषु विषयादिभाना नभ्युपगमात् विषयद्विविंशुरैव

स्फुरणात्, अन्यथा तत्प्रकाशएव नास्तीति । अथ पुनर्जानामीति प्रतीयमानोर्थं स्तदानीं विषयाश्रयशून्यः प्रकाशतइति मन्यसे, तदपि न; तस्य तन्निरूपणीयस्वभावतया तद्विरहेण प्रकाशायोगात् । नहि छेद्यादिनिगुर छिनत्ति परशु । वयन्तु - यद्यपि नित्या संविद् श्रुतिबलादभ्युपगच्छामः, तथापि तस्या न निर्विशेषायाः प्रकाशमिच्छामः, निराश्रयायावा स्थितिं । अत स्सुप्तावपि सा साश्रयैव, सकोचादिधर्मवतीच एकदेशिमतेनात्म विषयतया सविषयाच । तच्च सुखमहमस्वाप्स मिति परामर्शोप्युपपन्नः । तन्नु न तथा, अनुपलब्धेः । नहि सुप्तएव तथा परामर्श मर्हति, विषयाश्रयरहितेयं संविद्विवर्तते इति परामर्शे प्रतिसंबन्धितया विषयाश्रय प्रतीत्यवश्यम्भावेन सुषुप्ति व्याघातात् ।

नापि प्रबुद्ध स्तथा प्रतिसन्धत्ते, नहि सुप्तोत्थित एतावन्तं कालं विषयाश्रयरहितज्ञप्तिरूपेणा ह मवस्थित इति परामृशति, अपितु सुप्तोहं नाज्ञासिषमिति ज्ञप्तिनिषेधेनैव । अहंकारविगमात् विषयानुभवाभावा च त प्रतिसन्धानमितिचेत्, हन्त भवानेव निर्विशेषं हन्ति, त-

---

संवित् तदा प्रकाशत इति वाच्य मित्यत्राह (वयन्त्विति) (सतश्चेति) सविशेषाया स्संविद स्सुषुप्तौ वनुभवादेव सुप्तोत्थितस्य सुखित्वविशिष्टतया अहमर्थाश्रयतयाच स्मृतिरुपपन्नाहीति परामर्शशब्दो ज्ञानपरो । किंच यदि तथा नुभवः स्यात् , तदा सुप्तोत्थित स्तथा परामृशेत् , न तथा परामृशतीत्याह (नापीति) प्रत्युत ज्ञानाभावमेव परामृशतीत्याह (अपित्विति)(अहङ्कारेति) अहङ्कारस्य सुप्तौ प्रलीनत्वात ज्ञप्तिरूपेणाह मवस्थित इति न सुप्तोत्थितस्य परामर्शसंभवः । किंच स्वरूपप्रकाशे सत्यपि विषयानुभवाभावा त्सुप्तोत्थितस्य परामर्श संभव इत्यर्थः (हन्तेति)सुप्तोत्थित परामर्शाभावोपपादनेन स्वापदशायां तादृगनुभवे मानाभावस्येयेोपन्यासात् न तदा तादृगनुभ-

दप्रतिसन्धानस्यैवोपपादनात् । किंचान्याभावस्य अन्यानुल्लेखस्यच दृष्टमात्रस्मृतिप्रतिबन्धकता योगात्, अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । नचा नुभूतस्य स्मरणनियमो नास्तीति वाच्यम् । प्रतिदिवस चिरका- लमन्यवैमुख्येन प्रत्यक्षेणैव प्रकाशमानस्यार्थस्य निबिडसंस्कारातिर स्कात्क मरणवेदनादि प्रबलतरप्रतिबन्धकाभावेपि सावधानेना पि निमेषेनास्मरणस्या नुभवाभावपर्यवसानात् ।

यदेतावन्त काल न किंचिदहमज्ञासिषमिति अज्ञानसाक्षित्वे नानुभूति प्रकाशत इत्युक्त, तद्विपरीतफल, नहि ज्ञानप्रतिषेधएव ज्ञानप्रकाशे प्रमाण भवितु मर्हति । ज्ञानाभावातिरिक्तत्वज्ञान नि रसिष्यते ।

किंचाय परामर्शोऽहमर्थानुवृत्ति ज्ञाननिवृत्तिंच परामृश अहमर्थानि वृत्तिं ज्ञानानुवृत्तिंच वदत स्ते अत्यन्तप्रतिकूल एव । एव सुखम हमस्वाप्समिति परामर्शोप्यहमर्थस्यैव सुखतया प्रकाश प्रदर्शये नपुन स्सुखसाक्षितया सवित्प्रकाशम् ।

एव मदमूर्छादयवस्थासुच भाव्य, ततो न स्वापाद्यवस्थास्वपि निर्विशे षप्रकाशसिद्धिरिति ।

नापि तृतीय युक्त्यापि निरालम्बनतया निष्कर्षस्याशक्यत्वात्,

षसिद्धि रित्यर्थ । (किंचेति) अहमर्थाभावे माभूत् सुप्तोत्थितस्य तत्प्रति सन्धानमपि, तदाना प्रकाशमान सवित्प्रतिसन्धानन्तु स्यादेव,तद्यन्याभावो ऽन्यानुल्लेखश्च स्पष्ट प्रतिपन्नसविन्मात्रस्मृते प्रतिबन्धक इत्यर्थ (अन्यथेति) कस्यचिदभावात् कस्यचिदनुल्लेखाच्च प्रतीताशस्याप्यस्मृतौ स्मृतिमा त्रोच्छेद प्रसङ्ग इत्यर्थ । अनुभूतस्य स्मरणनियमाभावा त्प्रानुभूतावपि सति स्मर्यत इत्यत्राह (नचानुभवस्येति) किं युक्त्या निरालम्बनत- या निष्कृष्यते, उत मिथ्यालम्बनतया? आद्य आह (युक्त्येति) द्वि-

आलम्बनमिथ्यात्वस्य निर्धर्मकत्वस्य च निराकरिष्यमाणत्वात् ।

किञ्च सविशेषविशेषा एवत्वादितिहि निष्कर्षप्रकार, तत्र हेतुसाध्यरूपधर्मान्वये कथंनिर्विशेषता, तदनन्वयेतु साध्यसमत्वसाध्याभावो, तन्मिथ्यात्वेऽप्यन्ततस्तथैव, तयो सविशेषरूपैक्ये पक्षहेतुविभागाभाव, सिद्धसाधनताचेत्यादयो दोषा द्रष्टव्या इति । तदेतदभिप्रेत्याह "स विशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभव केनचि युक्त्याभासेन निर्विशेष इति निष्कृष्यमाण स्वसत्तातिरेकिभि स्वासाधारणे स्वभावविशेषै निर्विशेष इति निष्कृष्य" इत्यादिक ।

नापि चतुर्थ , निर्गुणवादस्था खण्डवाक्यार्थस्यच नि

तीय भाव (आलम्बनेति) (तदनन्वयइति) द्वावनन्वये साध्यसमता, साध्यानन्वये साध्याभाव इत्यर्थ । नहि साधनस्य तुच्छता, वितु मिथ्यात्वमेव, मिथ्यात्वेऽपि व्यावहारिकसत्व मस्त्येवेत्यत्राह (मिथ्यात्वेऽपीति) हेतोर्मिथ्यात्वे पारमार्थिकतया भिहित निर्विशेषत्व समान सत्ताकत्वाभावात् न तस्य साधकत्व, साधनयोग्यन्तु पारमार्थिको हेतुस्साध्यवदसिद्ध एव साध्यमिथ्यात्वे सिद्धान्तसिद्धपारमार्थिक निर्विशेषत्वा सिद्धि रित्यर्थ । हेतुसाध्ययो स्सविदभेदात् पारमार्थिकत्व माशक्याह (तयोरिति) (पक्षहेतुविभागाभाव इति) स्वरूपासिद्धिरिति भाव (सिद्धसाधनतेति) प.तस्य सिद्धत्वादिति भाव । असिद्धावाश्रयासिद्धि रादिशब्दार्थ ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां निर्विशेष स्वप्रकाशत्वभङ्गो नाम

दशम स्कन्ध ॥

स्वरेण निराकरिष्यमाणत्वात् । सामान्यतोऽपि पश्याम, शब्द किं पदरूपेण स्थित्वा निर्विशेषं बोधयति वाक्यरूपेणवा? नाद्य, अन्विताभिधानवादेतु केवलपदस्याबाचकत्वात् । यथोक्त- "पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकं । न्यायसंपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् " इति । अभिहितान्वयवादेऽपि प्रत्येक- पदाना प्रमाणत्वाभावात, यथाहु —" पदमभ्यधिकाभावात् स्मा रका न विशिष्यते " इति । प्रत्येकपदशक्तिचिन्तायामपि प्रकृ तिप्रत्ययरूपेण स्थितस्य पदस्य क्वचि त्प्रकृत्यर्थविशिष्ट क्वचित्प्रत्य यार्थविशिष्ट प्रतिपाद्य इति कथ निर्विशेषबोधकता । स्वार्थि- कप्रत्ययविशिष्टेपि पदे पुन प्रकृत्यर्थविशेषस्य प्रत्ययान्तरेण वि शिष्टविषयत्वमेष्टव्य । अव्ययान्यपि विशिष्ट मर्थमेव द्योतयन्ति अ भिद्धति वा । निर्विशेषमिति पदेन किं बोध्यतइति चेत्? कि केवलेन, उत वाक्यस्थेन, पूर्वत्र वस्तुतो न किंचित, अव्युत्पन्न भ्रान्तोक्त्योरर्थविशेषानपेक्षणात् । प्रतीतिमात्रमपि जायमान मनसा किंचिदुल्लिख्य तन्निर्विशेषमिति परामृशेत्, तत्रापि वाक्यच्छायया वै शिष्ट्यमेवोल्लिख्येत । वाक्यस्थेनतु तेन पदान्तरोपस्थापित विशेषा विरोधेन तद्विवक्षितविशेष निषेधएव क्रियते, यथा नरपतिरद्वि तीय, नगरी निर्विशेषेत्यादिषु । सकलसमस्तविशेषशून्येति भ्रान्तक ल्पितवाक्यन्तु भ्रान्तिमात्रजनकमिति न ततोर्थनिष्कर्ष । नापि द्वितीय, तत्तत्पदोपस्थापितानेक पदार्थविशेषससर्गस्य ससृष्टस्य वा बोधेन निर्विशेषप्रसगाभावात् । तदेतदखिलमभिसन्धायाहु- " शब्दस्यतु विशेषेण सविशेषएव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्य " मित्या दि । अत प्रतीत्यभावात् निष्कर्षकलिंगशब्दाद्ययोगाच्च न निर्विशेषस्य प्रकाशात्म सिद्धिरिति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीवेदा न्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्या निर्विशेष स्वप्रकाशभगवादो द्वादशम ॥

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

अथ एकादशस्कन्धः ।

ये प्रज्ञातारियतिमधिगते निर्विकल्पे समाधौ-
शान्तावयं स्तिमितमहुलानन्दसन्दोहमन्तः ।
यत्तद्ब्रह्मस्फुरति यमिनां पूर्णषाड्गुण्यरूपं-
सामेनिसंहृदि हयमुखी देवता सन्निधत्ताम् ॥

यदेतदाहुः अस्तितावन्निर्विकल्पकं नामप्रत्यक्षं, प्रथमाक्षसन्निपातस्यानन्तर अविशिष्टविषयापरोक्षावभासस्य दुरपह्नवत्वात् । अभ्युपेतचैतत्सर्वैर्वादिभिः । ननु शब्दास्तत्रापि शब्दानुवेधमिच्छन्ति, यथाहुः—"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिवज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते " इति । सत्यं तैरपि समाधिदशायां तस्यैव शब्दस्य निरस्तसमस्तकल्पनाजालस्य उपलम्भः स्वीकृतः । किंच शब्दानुविद्धत्वं नसर्वज्ञाने दर्शयितुं शक्यं, बालादिविज्ञानेषु तदसंभवात्, अन्यथा चैषां व्युत्पत्तिमन्तरेण तत्तद्वाचकपरिज्ञान प्रसंगात् । बालादि विज्ञानान्यपि सूक्ष्मशब्दानुविद्ध विषयाणीति चेत् ? तथाविधस्य शब्दस्य परैरनभ्युपगमात् । अभ्युपगच्छतामपि तदनुवेधस्य दुस्साधत्वात । पदज्ञानमेव तावन्नप्रत्यक्षं किं पुनस्तदनुविद्धस्तस्य विषयः । नच सूक्ष्मशब्दानुविद्धत्व व्याप्त-

---

तत्र हेतुमाह (अनुविद्धमिति) सर्वमपि ज्ञानं शब्दगोचरत्वेनैव अनुभूयत इत्यर्थः (कल्पनाजालस्येति) (बालादीति) सूक्ष्मत्वं-उच्चारणायोग्यत्वं । (तथाविधस्येति) वर्ण पद वाक्य व्यंग्यस्फोटातिरिक्तस्या नभ्युपगमादित्यर्थः । प्रत्यक्षादिविकल्प मभिप्रेत्य प्रत्यक्षं ताव दूषयति (पदज्ञानमेवेति) सतश्च बालादिज्ञानस्य इतरान् प्रत्यप्रत्यक्षत्वात् किंचिद्विशिष्टरूपेण सुतरां प्रत्यक्षत्वेन शब्दानुविद्धविषयतया नप्रत्यक्षमित्यर्थः । अनुमानं दूषयति (नचेति) अनुपपं-

विपुनस्त[दनुविद्ध]स्य विषय । नच सूक्ष्मशब्दानुविद्धत्व यात किंचिद्दि गमास्ति । अथ व्युत्पन्नपुरुषबोध दृष्टान्तेन बालादिज्ञानेष्वपि प्रत्यय-त्वादिहेतुभि शब्दानुविद्धविषयत्व साध्येत , तदप्यशक्य , पूर्वो-क्तप्रसंगा[पाता]त् । अस्तु स्थूलशब्दानुवेधस्य बाध , तत्सहकृता त्पक्षधर्मतावला त्सूक्ष्मशब्दानुवेध सिध्यतीतिचेन्न । वाचकतया नु वेधपरिरक्षायां सूक्ष्माभिमत शब्दस्या वाचकत्वादेव तदनुवेधासम्भवात् , नहि व्युत्पत्तिपदवीदवीयसस्तस्य वाचकत्व मुप्रेक्षणीय । अव्युप न्नोऽपि शब्द स्ववाचकइतितु परिभाषामात्र, शब्दवाचकतायामपि श ब्दस्य व्युत्पत्तिसापेक्षत्वात् । स्ववाचकत्वसिद्धावपिच न वस्तुन स्तदनुवे ध , तस्य तद्वाचकत्वेना व्युत्पत्ते । अस्तु रूपादिव द्वाचकत्वेना नुवेध इतिचेत् ? न-अतत्सिद्धत्वा दारोपासम्भवाच । सौगतैरपि शब्दाध्यासो व्युप त्तिमत्स्विव कल्पित बुद्धा वे[वाध्रियते]वोदाह्रियते, नतु निर्विकल्पके । अत चक्षुरादिभि र्येषु स्वरूपेणोपलब्धेषु व्युत्पत्तिसमय सहानुभूतार्थ संदर्शनादुद्बुद्ध संस्कारवशा द्वाचकत्वावगतास्त्या वस्तुन स्सज्ञानविकल्प इति न प्रथमाक्षसन्निपातजेषु ज्ञानेष्वव्युत्पन्न बाल मूक तिर्यगादि बुद्धिषु च

भादिविभाव । (पूर्वोक्तेति) व्युत्पत्ति मन्तरेण तत्तद्वाचकपरिज्ञा नप्रसंगादित्यर्थ । बाधउक्त , प्रसगहेतु च , शब्दानुवेधः किंवाच कतया उत रूपादिवत्स्वरूपेण? आद्यआह (वाचकतयेति) शब्दस्या द्वाचकत्व कल्प्यतइत्याशक्याह (नहीति) व्यवहारादेव व्युत्पत्ते र्ग्राह्यत्वादित्यर्थ. व्युत्पत्ति मन्तरेणापि शब्दाना स्ववाचकत्व मस्त्ये वेत्याशक्यपरिहरति (अव्युत्पन्नइति) शब्दाना व्युत्पत्तिमन्तरेण स्व वाचकत्व मभ्युपगम्य अर्थस्य तदनुवेधासम्भवमाह (स्ववाचकत्वेति) अर्थे व्युत्पत्तिमन्तरेण वाचकत्व नसम्भवति अतिप्रसगादितिभावः । द्वितीयशक्ते (अस्त्विति) (आरोपेति) अस्यैव प्राथमिकज्ञानत्वे पूर्व मधिष्ठानज्ञानाभावात् बाधकज्ञानसत्त्वाच्च नारोपतासम्भवतीत्यर्थ । सौगते शब्दानुवेधो ऽङ्गीकृतइत्यत्राह (सौगतैरपीति) सज्ञानविक-

शब्दानुवेधसम्भवः । मा भूच्छब्दानुवेधस्तत्र, तथापि, सकलेन्द्रियग्राह्य जातिगुणादि विशिष्टमेव सर्वं द्रव्य प्रथमाक्षसन्निपातादप्युपलभ्यते इतिचेत् ? तदपिन, अकारण कार्योत्पत्ति प्रसंगात्, विशिष्टज्ञानस्य सर्वस्य स्वरूपज्ञानपूर्वकत्व दर्शनात्, प्राथमिक स्वरूपज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानस्यानुपपत्ति प्रसंगात्। विगीता बुद्धिः स्वरूपज्ञानपूर्विका, विशिष्टबुद्धित्वात्, सम्प्रतिपन्नादिवत्यनुमानात्। अस्तु स्वरूपज्ञान, तदेव स्वरूप जातिगुणादि सर्वात्मकमपि निर्विकल्पे नतथा विविच्यते, विकल्पेतु जातिगुणाद्यात्मना तदेव विकल्प्यते इतिचेत्, तन्न ; जातिगुणादीनां परस्पर माश्रयाश्च भेदसिद्धेः । अभेदोऽपि तद्वत्सिद्धोऽस्तीतिचेन्न, साधकाभावात् । प्रथमपिण्डग्रहण मस्तीतिचेत् ? तत्र प्रथमपिण्ड ग्रहणशब्देन किं पिण्डस्य प्रथम ग्रहण विवक्षितं? उता नुपलब्धचरं स्वैकजातीयेषु कस्यचित् प्रथमस्य पिण्डस्य ग्रहणमिति' न प्रथम, प्रथमाक्षसन्निपात समनन्तर जात्यभिन्न वस्तूपलम्भे तस्यैव विकल्पत्वापातात्। अनुवृत्ताद्याकाराग्रहणा दविकल्पत्वमितिचेत् ; न तथासति जात्यादि

रूप - सञ्ज्ञानुविद्धप्रत्यय । (स्वरूपेति) विशेष्यस्वरूपज्ञान पूर्वकत्वादित्यर्थः । (सम्प्रतिपन्नवदिति) द्वितीयादिविकल्पवदित्यर्थः । प्राथमिकज्ञानस्य जात्याद्यविषयत्वमसहमानः प्रकारान्तरेण निर्विकल्पक मुपपादयन् कौमारिल भाट्टस्ते (अस्त्विति) जात्यादेः स्वरूपेणाभिन्नत्वात् स्वरूपविषयकमपि प्राथमिकज्ञान जात्यादिविषयमेव प्राथमिकज्ञानेतु नविविच्यते, द्वितीयादिज्ञानेतु विविच्यते, येन न विविच्यतेतन्निर्विकल्पक, इतरत् सविकल्पक, ननु - जात्याद्यगोचर स्वरूपगोचर निर्विकल्पक, जात्यादिगोचरसविकल्पक, मितिविभागइत्यर्थः । किं प्राथम्य ग्रहणविशेषण, उतपिण्डविशेषणमिति विकल्पयति (तत्रेति) पिण्डस्य प्राथम्य सजातीयेषु प्रथमगृहीतत्व (तथासतीति) जात्यादेः स्वासाधारणरूपेण ग्रहणे तदभिन्न येन

स्वरूपस्या ग्रहणे तदभिन्नसद्रूपलम्भासिद्धेः । जात्यादीन्यपि स दात्मना तदैव गृह्यन्तइतिचेन्न ; तथासति सन्मात्रं गृहीतं नतु जात्यादिरित्येवपर्यवसानात् । तथाच तदेवास्माकं निर्विशेषमिति । असद्व्यावृत्तिलक्षणो विशेष स्तत्रापि गृहीतस्स्यादितिचेन्न ; तस्य तत्स्वरूपानतिरेकात्, अनतिरेके वा तद्ग्राहिण स्सविकल्पकत्वप्रसंगात् । नापिद्वितीयः ; तत्रापि प्रथमाक्षसंनिपातजन्यज्ञानस्य उक्तन्यायेन त दभेदग्रहणासिद्धेः । तत्समनन्तरभाविनस्तु विकल्पस्य जातिग्रहणे सत्यपि प्रकाराप्रकारिभावेन भेदस्यैवग्रहणात् । तदानीं तत्सजातीय वस्त्वन्तरग्रहणाभावात् , जाते र्वस्त्वन्तरानुगतत्वलक्षण आश्रया द्भेदेनगृह्यते, जातिगुणादिविशिष्टेऽपि वस्तुन्येको गौ रित्यादेकशब्दा नुविद्धप्रत्यया देक्यमुपलब्धमितिचेन्न; वसनाभरणादिविशिष्टे प्येकोय मिति प्रययात् । तत्र पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थ मेकशब्दः, ननु विशेषण-

---

ग्रहो नसंभतीतीत्यर्थ । ननु जात्यादिभिन्नत्वप्रकारेण ग्रहणेहि जात्यादे रसाधारणरूपेण ग्रहणापेक्षा , सति गृह्यमाणे जात्यादिकमपि सद-भिन्नं सदात्मनागृह्यते , नच तत्रजात्यादे रसाधारणरूपेण ग्रहणा पेक्षेति शङ्कते (जात्यादीन्यपीति) (तथासतीति) स्वरूपापेक्षया जाते रभेदे किंप्रमाणमिति पृष्टे सत्स्वरूपविषयकं ज्ञानं सदभिन्नत्वा, जात्यादिकमपि सद्रूपेण गृह्णातीत्युक्तं, तवच अन्योन्याश्रयः, अभेदे सि द्धे सज्ज्ञानस्य सद्रूपेण तदभिन्नजातिविषयत्वसिद्धिः, सद्रूपेणच त-द्ग्रहेसिद्धे अभेदसिद्धिरिति, तथाच सन्मात्रमेव गृहीतम् नतु जात्यादि कमित्येव पर्यवसानात् निर्विशेषविषयं निर्विकल्पकं सिद्ध मित्यर्थः । न-न्वेवमपि ननिर्विशेषनिर्विकल्पकसिद्धिः, असद्व्यावृत्तेः ग्रहणादिति, शङ्कते (असद्व्यावृत्तीति) भेदग्रहणासम्भवम् वदन् जातिव्यक्त्यभे-दे प्रमाणञ्च शङ्कते (तदानीमिति) (एकेति) एकइतिशब्दानुविद्ध-प्रत्ययादित्यर्थः । (वसनेति) तत्राप्यभेदप्रसङ्ग इतिभावः । (तत्रे-ति) विशेष्यपुरुषमात्रएकशब्दानुवेधइत्यर्थं । मानान्तरशङ्कते

विशेष्यैक्यार्थ मितिचेन्न, अत्रापि मतान्तरादिव्यवच्छेदार्थ इत्येवास्तु । नन्वभेदरहितेषु विशेषणेषु मत्वर्थीयसापेक्षं सामानाधिकरण्यं दृष्टम्, जातिगुणादिषु मत्वर्थीयनिरपेक्ष सामानाधिकरण्या दभेदोऽप्यभ्युपगन्तव्यइतिचेन्न; अभेदप्रसंगरहितेष्वपि शरीरात्मादिषु देवो हं मनुष्योहं मत्मादेवो जातः कर्मभि रित्यादिमत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्यदर्शनात् । लक्षणयातत्रसामानाधिकरण्यमितिचेन्न; तत्रापि कैश्चित्तथाभ्युपगमात् । अपृथक्सिद्धत्वा दपर्यवसानादित्यात्रा तत्रसामानाधिकरण्यमितिचेन्न; शरीरेपि तथा सुवचत्वात् तत्रापि तथासुवचत्वात्, अपृथक्सिद्धत्वस्य मत्वर्थीयनिरपेक्षप्रयोजकत्वादिति । अस्तुतर्हि अपृथक्सिद्धत्वादेव जातिगुणादे राश्रयतादात्म्यमितिचेन्न; भेदगर्भेण सम्बन्धेना भेदसाधने व्याघातात् । नायमभेदो भेदाभावात्मा; नापिभेदविरुद्धोधर्मः येनव्याघातस्स्यात् अपित्वन्याद्दशइतिचेन्न ; तथाविधस्य कस्यचिद भेदस्या प्रसिद्धत्वात्, भेदाविरुद्धस्य कस्यचित् स्वभावान्तरस्य साधने स्माक मनिष्टाभावाच्च । एतेन सहोपलम्भनियमा दभेद इत्यपि

(नन्वभेदेति) देवोहमिति व्यवहारस्य भ्रान्तिमूलत्व माशंक्य विवेकिनां प्रयोग मुदाहरति (आत्मेति) (लक्षणयेति) देहवाचिनादेहादिपदेन तद्विशिष्टात्मलक्षणेत्यर्थः । (तत्रापीति) जातिवाचिपदेऽपि मीमांसकैकदेशिभि र्लक्षणाभ्युपगमादितिभावः । (अपृथक्सिद्धत्वादिति) लक्षणामन्तरेण मत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्य मभेदप्रयोजकं तदेवमप्यस्तीतिभावः । (शरीरेऽपीति) अपृथक्सिद्धत्वादिना सामानाधिकरण्यस्य शरीरेऽपि सुवचत्वात् तत्राप्यभेदप्रसङ्गाद पृथक्सिद्धि रपर्यवसानं वा कुत्रापि मत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकमिति भावः । "सुवचत्वादिति" पञ्चम्यन्त मुत्तरपक्षपञ्चम्यन्तहेतु । मानान्तरंशङ्कते (अस्त्विति) भिन्नेष्वपृथक्सिद्धेरदर्शनादितिभावः । अव्यतिरेक्यनुमाने विवक्षित । (अनिष्टेति) प्राथमिकस्य स्वरूपाविषयकस्य ज्ञानस्य जात्याद्यविषयतया ऽस्मदभिमतनिर्विकल्पकाविरोधादि

निरस्तं, सहोपलम्भस्य तन्नियमस्य च तादात्म्यवैरित्वात् । तदेवं भिन्नेष्व भेदसाधकासिद्धौ भेदाभेदयोः प्रतीतिबला दविरोध इति धार्ष्ट्यमात्रेणोच्यते, अतो जातिगुणादीनामन्यस्य एकस्यासम्भवा देव तद्विषयं निर्विकल्पं माशाम्बरसगोत्राणां माशामात्रपरिकल्पितं ।

अस्तु तर्हि परस्पर मन्यन्तभिन्नानां द्रव्यजातिगुणादीनां मगृहीतविशेषणविशेष्यभावानां स्वरूपमात्रग्रहणं निर्विकल्पकं, तत एव च तदनन्तरभावि सविकल्पोत्पत्तिरपि निर्व्यूढा भवति, नह्यगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिरुपपद्यते । नच जात्यादीनां विशेषणानां तत्तदिन्द्रियेण ग्रहणयोग्यानां तत्तदिन्द्रियसम्प्रयोगादि सामग्र्यां सत्यामग्रहणमुपपद्यते, अतो विशेषण स्वरूपग्रहणरहितं निर्विकल्पकं नास्तीति, तदप्यसारं, यदि विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपग्रहणं, कस्तर्हि निर्विकल्पार्थः । समवायाग्रहणमिति चेन्न, अपृथक्सिद्धेषु जात्यादिषु वेदान्तविद्भिः स्वरूपातिरिक्त समवायानभ्युपगमात्, तथा च वैशेषिकनिराकरणाधिकरणे सूत्रम् " समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः " इति । अस्तु वा समवायाख्य सम्बन्धः, स किं तदा न गृह्यते? अयोग्यत्वादिति चे

तिभावः । (सहोपलम्भस्येति) सहभावस्य भेदगर्भत्वात्तन्नियमस्य च भेदनियमसाधकत्वादित्यर्थः । (माशाम्बरेति) भेदाभेदवादितया दिगम्बरसगोत्राणामित्यर्थः । नैयायिक स्वमतसिद्धं निर्विकल्पकमाशङ्कते (अस्त्विति) एवमपि न जात्याद्यविषयनिर्विकल्पकसिद्धिरितिभावः । सविकल्पकव्यावृत्त्यर्थं (अगृहीतविशेषणविशेष्यभावानामि)त्युक्तम् । (तत एवेति) निर्विकल्पकस्य जात्यादिविषयत्वादेवेत्यर्थः । (नहीति) अत्र निष्ठया भूतत्वस्य विवक्षितत्वात् पूर्वं विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टबुद्धिनस्यादित्यर्थः । अत्र विशिष्टबुद्धित्वेन हेतुना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्व द्विशेषणज्ञानसाध्यत्वं विवक्षितं । एवं कार्यवशात्पूर्वं विशेषणज्ञानं प्रसाध्य इदानीं सामग्रीवशाच्च तत्साधयति (नचेति) सत्यां सामग्र्यां कार्यविलम्बोऽनुपपन्न इतिभावः । (सत्यामिति) कु

न्त, नित्य तद्ग्रहणप्रसङ्गात् । एवमपि कैश्चिदिष्यतइति चेन्न, त थापि विकल्पाविशेषप्रसङ्ग । नहि तदा विकल्पेऽपि समवायग्रह ण सम्भवति । तथापि विशेषणविशेष्यभावो गृह्यत इतिचेन्न, तर्हि ततएव तत पूर्वं विशिष्टप्रत्ययोत्पत्ति र्वक्तव्या, जातेहि विशिष्टप्रत्य ये निष्कर्षकबुद्ध्या विशेषण मिद विशेष्य मिदमिति विविच्यते, तन्न थ प्रथममेव विशिष्टप्रत्यये ध्यानविकल्पकम् । माभूत् स्वरूपायो ग्यत्व " सहकारिवैकल्यात्तु निर्विकल्पके समवायाग्रहण " मिति न्यायाचार्याइतिचेत् ? किं तत्सहकारि, अवच्छेदकग्रहण मितिचेन्न, अवच्छेदकयो राश्रयाश्रयिणो स्वरूपस्य निर्विकल्पेऽपि ग्रहणात् । अवच्छेदकग्रहणस्य सम्बन्धग्रहणकारणत्वात् पूर्व मवच्छेदकग्रहण मपेक्षितमिति चेन्न, तस्य कारणत्वे प्रमाणाभावात्, सम्बन्धग्रहणद शायाच येन रूपेणावस्थाय तदवच्छेदक मवच्छिन्द्यात तद्यदि रूप युगपद्ग्रहणेपि सम्भवति, किं तस्य पूर्वग्रहणेन, व्यर्थविशेष

तेनगृह्यतइत्यर्थ । (एवमपीति) समवायाग्रहण कैश्चिदिष्यते तर्दे व वयमप्यङ्गीकुर्मइतिभावः । (तथापीति) विशेषणविशेष्यभावग्रहणादे व सविकल्पकस्य निर्विकल्पकाद्विशेषइत्यर्थः (तर्हीति) विशेषणविशेष्य भावोहि विशिष्टप्रतीतिनिबन्धनः, अतः प्रथमतो विशिष्टप्रतीतौ जातायां विशेषणमिद विशेष्यमिदमिति ज्ञानान्तरेण गृह्यतइत्यर्थ । सहकारिपदेन किं प्रयोजकत्व विवक्षित उतकारणत्वमिति विकल्प मभिप्रेत्याद्यदोष माह (अवच्छेदकयोरिति) द्वितीय शङ्कते (अवच्छेदकग्रहणस्येति) प्रति योगिज्ञानाभावे सबन्धज्ञानमदृश्यतइत्यत्राह । (सबन्धेति) येनरूपेण दण्डत्वादिना ज्ञायमानत्वरूपेण, तद्यदिरूपम्–ज्ञायमानत्वरूपम् विशे षणस्य युगपद्ग्रहणेपि सम्भवति किं तस्य पूर्वग्रहणेनेत्यर्थ । सम्बन्धिनो ज्ञानविषयत्वमपेक्षित नतु पूर्वं ज्ञानविषयत्व पूर्वत्वविशेष णस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । सत्यपि पूर्वग्रहणे तादात्विकग्रहण पूर्वग्रहण स्यापेक्षितमिति न शक्य वक्तु गौरवात्, ततश्चान्यतरस्यापेक्षणीयत्वे

णभावात्। सत्यपि पूर्वग्रहणे तादात्विकावच्छेदक स्वरूपोल्लेखग्रहणादि अवच्छेद्योल्लेखापेक्षित , पूर्वग्रहणेसत्यपि तादात्विकावच्छेदकोल्लेखा भावे तदवच्छिन्नसम्बन्धोल्लेखासम्भवात्। अस्तु सम्बन्धस्यापि स्वरूपग्रहण, तथापि तस्यावच्छिन्नत्व न गृह्यतइतिचेन्न, अवच्छेदकयो राश्रयाश्रयिणो रवच्छेद्यस्य च सम्बन्धस्य स्वरूपग्रहणे कथ मनवच्छिन्नताग्रह , अवच्छेदक स्वरूपग्रहणातिरिक्तस्य तदवच्छिन्नत्व ग्रहणापेक्षितत्वया हम्भवा दनभ्युप गमाच्च। एतेन समवायस्य निर्विकल्पकैकविषयत्व वदन्तो भूषणमतानुसा रिणोपि प्रयुक्ता । अतो यदि निर्विशेषणग्रहण तदा नकथचिदपि, निर्विकल्पकत्वासिद्धि । विशेषणरहितस्वरूपग्रहणेतु तदेवास्माक नि र्विशेषग्रहण मिति । भवतु निर्विकल्पके निर्विशेषग्रहण, तथापि विशेषाएव स्वलक्षणापरनामान स्वय मकिंचिदिष्टा कोटिचदनाश्रि ताश्च तत्रगृह्यन्ते नाद्वितीयमितिचेन्न, प्रमाणाभावात् नीलपीतादि प्रतिनियत विचित्रविकल्पोत्पत्ति रेव प्रतिनियतकारणमन्तरेणा नुपपद्य माना निर्विकल्पकेपि स्वानुरूपविशेषोल्लेख व्यवस्थापयतीतिचेन्न, ए कस्मिन्नद्वितीये सर्वेषु निर्विकल्पेषु गृह्यमाणे तत्तद्विचित्रवासनादि रूपभ्रमसामग्रीसामर्थ्यादेव प्रतिनियतविकल्पोपपत्ते । किं मेकस्या

सति पूर्वग्रहणेपि तादात्विकावच्छेदकग्रहणाभावे विशिष्टज्ञानासि- द्धे , यत्र पूर्वग्रहणमस्ति तत्राप्यव्यभिचारात् तादात्विकग्रहणमेव - प्रयोजक नतु पूर्वग्रहणमित्याह (सत्यपीति) (अस्त्विति) निर्विक ल्पकइति शेष (अवच्छेदकेति) स्वरूपशब्देन अवच्छेद्यस्वरूप गृ ह्यते, अवच्छेदकावच्छेद्यस्वरूपग्रहणच समानकालीनतया पेक्षित नतु पूर्ववर्तितमेति भाव । गुरु शिष्यसुपालम्भुमुपक्रमते (तथापी ति)(नाद्वितीयमिति) गृह्यतइतिशेष । (स्वानुरूपेति) तत्तत्स्वरूप- विशेषोल्लेखमित्यर्थ । उक्तमेवोपपादयति (किमेकस्यामिति) ननु स

मेव रज्जौ गृह्यमाणायां विचित्रा स्सर्पभूदळनाम्बुधारादिविकल्पाः क्रमशो नसन्दृश्यन्ते ; युगपदपिवा? किं मेकस्मिन् गगने गन्धर्व नगरप्राकारतोरणादिविकल्पाः प्रकल्प्यन्ते ; विकल्पानाञ्च भ्रान्तिरूपत्वं भवद्भिरपीष्यते । विशेषाणामेवाभावे कथंविचित्रवासना दिसंभवइतिचेन्न, विशेषाणां वासनाहेतुत्वाभावात्, तत्तद्विषय विज्ञप्ति बीजान्येव वासनामङ्कुरयन्ति, अन्यथा शुक्तिरजतादिविषयमिथ्यात्वेन तदनुभवजन्यवासनाभावात् तदनुस्मरण तन्मूलचेलाञ्चलगृन्थि वि घटनादयो नसम्भवेयुः । नन्वापणादिषु सत्यरजतग्रहणाद्रजतवासना, ततश्च तदेवरजत वासनावशादेव देशान्तरकालान्तरयो र सदपि प्रतीयते, तत्प्रतीतिमूलश्च पुन स्संस्कारस्मृत्यादिप्रवाहइति युज्यते; यस्यतु क्वचिदपि विशेषा नसन्ति तस्य कथं विशेष वासना निर्वाह्या? उच्यते - मिथ्यार्थज्ञानस्यापि तावद्वासनाजनकत्वं भवद्भिरपीष्यतएव, ततश्च पूर्वपूर्वभ्रमविशेषजनित संस्कारविशेषादेव सर्वविकल्पोपपत्तौ किं क्वचि द्विचित्रेणार्थेन विकल्प वैचित्र्याय प्रत्यक्षतया तदनुमेयतयावा कल्पितेन । अस्यचार्थस्य वैशद्याय समा नसमयाचारा योगाचारादय उपास्यन्ताम् । तत्रतु भवन्तएव तेषां बाह्यभेदापह्नवन्यायेन आन्तरभेदापह्नवं परानिष्टमुद्धाटयन्तु,

---

र्पादिभ्रमाणांवासनावशात्सम्भवेपि प्रकृते तदसंभवइत्यत्राह (विकल्पानामिति) ननु भ्रान्तिज्ञानवैचित्र्यार्थं विचित्रवासनासिद्धये विषयविशिष्टज्ञानस्य जनकता वाच्या, विचित्रविषयाभावेच विचित्रवासना नस्यादिति शङ्कते (विशेषाणामिति) विज्ञप्तिबीजानि-विज्ञानपरम्परबीजानि (अन्यथेति) विशेषाणां वासनाहेतुत्व इत्यर्थः । ननु तत्तद्विषयविज्ञप्ते र्वासनाहेतुत्वेपि भ्रमरूपविज्ञप्तेरपि वासनाजन्यत्वा त्तन्मूलज्ञानापेक्षायां क्वचित्प्रमायामेव पर्यवसानं वाच्यम्, अन्यथा - अनवस्थानात्, क्वचिदपि विशेषानङ्गीकारे कथमेतदिति शङ्कते (नन्वापणादिष्विति) (उच्यत इत्यादि) आपणस्थरजतानुभवोऽपि भ्रमएव, नच तन्मूलसंस्कार

अतो विचित्रविकल्पोदयस्य अन्यथासिद्धे निर्विकल्पकेऽपि विचित्र विशेषग्रहणकल्पना नयुक्ता, तत्कल्पनेऽपि वा लाघवाय विचित्राद्वैत विश्वविषयमास्थीयताम्। नचैकस्या नैकस्वभावताऽयोगात्, रूपरसगन्धस्पर्शस्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः, रूपरसस्पर्शस्वभावा आप्याः, रूपस्पर्शस्वभावास्तैजसा इति भवद्भिरेवैकस्यानेकस्वभाव कल्पनात्। अतएव नैकस्य विरुद्धस्वभावत्वेऽपि दत्तोत्तरं, लोकदृष्ट्या पराद्धान्तिभिश्च रूपवत्सत्वादे रविरुद्धस्वभावतया स्वीकारात्, भवद्भिस्तु भ्रान्त्या सिद्धान्तीभवद्वयाञ्जनकुठारादेरिव नीलत्व पत्वादेरपि वैरस्यस्य शमयितुं शक्यत्वात्। तस्मादस्मदभिमत मद्वैतमेव शुद्धं चिद्रूपं निर्विकल्पकपदमिति शब्दविभागोदासीनैश्च सौगतैरपि सङ्ग्रहणीयम्, तन्न प्रमाणज्येष्ठस्य प्रत्यक्षस्य प्रथममेव निर्विशेषविषयत्वात् विकल्पोत्थितविशेषाणां भ्रान्त्या निरासात् नच वय 'निर्विशेषवस्तुनीदं प्रमाणमिति नशक्यते वक्तु'मिति।

अत्रोत्तरमाह - निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेवेति। अयमभिप्रायः, तत्र यत्तावच्छाब्दिककौमारिलादिमतदूषणं तदस्माकमपि सम्मतमेव। तत्र यदुक्तं विशिष्टग्रहणस्य स्वरूपग्रहणं कारणमिति, तन्न सार्वत्रिकं, भिन्नसामग्रीकेषु सविशेषणविशेष्येष्वेव तथादर्शनात्, एकसामग्रीकेषु तु समानकालीनविशेष्यग्रहणेनैव विशिष्टग्रहणसिद्धेः। उक्तञ्च त्वयापि तत्कालीनविशेषणग्रहणमेव विशिष्टग्रहणोपयोगीति। तद्बुद्धिविशेष्यस्वरूपस्य पूर्वगृहीतस्यापि तादात्विकोल्लेखाभावे विशिष्टग्रहणासिद्धेः, सति तस्मिंस्तत्सिद्धेः, पूर्वग्रहणस्यानपेक्षितत्वात्।

नक्रासम्भवः, जन्मान्तरीयरजतानुभवस्यैव तन्मूलत्वात्, तथात्वस्या प्रत्याख्यानादित्वेनादोषवादिति भावः। (भिन्नसामग्रीति) अन्वयव्यतिरेकौ भिन्नसामग्रीकेष्वेव विशेषणविशेष्यगोचरविशिष्टबुद्धिविषयावेव, नतु सामान्यतो विशिष्टबुद्धिमात्रविषयौ, अतो न प्रत्यक्ष स्वरूपग्रहणस्य

अतएव विशिष्टग्रहणत्वात् स्वरूपग्रहणपूर्वकत्वानुमानं प्रत्युक्तं । यच्चोक्तं विशेषणग्रहणेसति नकथंचिदपि निर्विकल्पकसिद्धिरिति, तदप्यसत्, निर्विशेषग्रहणरूपनिर्विकल्पके शशविषाणायमाणे यदि विशेषणग्रहणे निर्विकल्पकनाम नकिंचित्स्यात्, नस्यादेव, नह्यप्रामाणिकमस्मदयमर्थानुमः । योगशास्त्रेषु निर्विकल्पकसमाध्युपदेशा अतस्याप्रामाणिकत्वमितिचेन्न, तत्रापि निर्विशेषग्रहणस्य अनुपदेशात्, आगमानाञ्च सविशेषपरत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्, समाधिलक्षणानुप्रविष्टस्य अर्थमात्रावभासत्वस्य "स्वरूपशून्य" मिवेत्यस्य निर्विशेषग्रहणपरत्वाभावात्, ध्यानमेवहि यथावस्थितध्येयार्थदशातिशयात् तन्निर्गीर्णस्वरूप मिव भवतीति

विशिष्टबुद्धिकारणत्वे प्रमाणमित्यर्थः । (अतएवेति) भिन्नसामग्रीवेद्यविशिष्टबुद्धिकारणत्वे प्रमाणमित्यर्थः । (अतएवेति) भिन्नसामग्रीवेद्य-

विशेषणविशेष्यगोचर बुद्धिष्वेव स्वरूपग्रहणपूर्वकत्व दर्शनादित्यर्थः । भिन्नसामग्रीवेद्य विशेषणविशेष्यगोचरत्व मुपाधिरित्युक्त भवति । ननु - रूपघटशब्दाभ्यां विशेषणविशेष्ययो पृथग्बोधनात् साधन-व्यापकत्व,- विशेष्येसयोग विशेषणे सयुक्ताश्रितत्वमिति प्रत्यक्षेऽपि सामग्रीभेदइति साधनव्यापकत्वमिति चेत्, न, भिन्नसामग्रीपदेन लौकिकालौकिक सन्निकर्षभेदस्य विवक्षितत्वात् । ततश्च स्वजनकेन्द्रिय-निरूपित तदानीन्तनालौकिक सन्निकर्षवद्विशेषण गोचरविशिष्टबुद्धित्व मुपाधिरित्युक्त भवति । अयञ्च प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न साध्यव्यापको बोध्य । ननु विशेषग्रहणे सति यथाचिदपि निर्विकल्पकाभावात् स्वरूपग्रहणमेव निर्विकल्पकवक्तव्य मित्युक्त मित्यत्राह (यच्चोक्तमिति) निर्विशेष निर्विकल्पक तावद्दूषितमेव, नचतत्स्वीकुर्मःशम्य, विशेषग्रहणात्मकमपि निर्विकल्पक यदिनसम्भवति माभूत् किन्नश्छिन्न मित्यर्थः । ननु - निर्विकल्पकत्वात् ह्यप्रामाणिक योगशास्त्रसिद्धत्वात्, विशेषणग्रहणेच तदसम्भवतीति स्वरूपग्रहणमेव तद्रूपमितिशङ्कते (योगेति) ननु - वेदान्तानां समष्टाधत्वात् निर्गुण निर्विकल्पका प्रामाणिकत्वे यत्राह (आगमानामिति)

सर्वोपदिश्यते; प्रह्लादवामदेवादि समाधिषु चानन्तविशेषणविशिष्टब्रह्मानुभव एव श्रूयते; अतो न शास्त्रात् निर्विशेषविषयनिर्विकल्पकसिद्धिरिति । अत प्रामाणिके कस्मिंश्चिन्निर्विकल्पके यथोपलम्भ मङ्गीक्रियमाणे स स्काराननपेक्षप्रथमाक्षसन्निपातमात्रसंभवं प्रत्यक्ष निर्विकल्पक, तत स्तत्संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यं तदेकविषयं तज्जातीयपिण्डान्तरविषयं वा प्रत्यक्षं सविकल्पक, तत्र येनाकारेण पूर्वापरानुवृत्तेन स्वविषयविशिनष्टि तदाकारविशिष्टस्य पूर्वमपि ग्रहणानवश्यम्भावात् प्रथमाक्षसंयोगजस्यापि विशिष्टविषयत्वमेव युक्त, तदाह "सविकल्पके स्वस्मि न्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसन्धानहेतुत्वा " दिति । निर्विकल्पकन्तत्वविशिष्टविषयमितिस्ववचनविरुद्धमितिचेन; प्रमाणबला च्छन्दवृत्तिसंकोचे ऽवश्यम्भाविनि परामर्शदशाविषयीक्रियमाणविशेषणनिवृत्तिमात्रेण निर्विकल्पकशब्दोपयुक्तेरुपपत्ते. । तदाह " निर्विकल्पकन्नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्यार्थान्तरस्य ग्रहण नसर्वविशेषरहितस्ये"ति ।

यदुक्तं प्रथमाक्षसन्निपातसमनन्तर मविशिष्टविषयापरोक्षावभासो दुरपह्नव

(अतइति) निर्विशेष निर्विकल्पकस्या प्रामाणिकत्वात् , प्रामाणिकं निर्विकल्पक मुपलम्भसिद्धेष्वेव किंचिदङ्गीकर्तव्य, ततश्च संस्कारनिरपेक्षस्य न्यूनविषयत्वात्तदेव निर्विकल्पकमित्यर्थ । यत्तुसंस्कारासहकृतेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकमिष्यते तत्सर्व मविशिष्टविषयमेवास्त्वित्यत्राह(तच्चेति)सविकल्पकंहि पूर्वानुभूते इदानी मनुभूयमानेचानुवृत्ततया प्रतीयमानधर्मेण स्वविषयंविशिनष्टि ' अयमपिगौरिति ' सएवायमितिवा, अत.पूर्वमपि गोत्वविशिष्टानुभव आवश्यकइत्यर्थः । (निर्विकल्पकमिति) विकल्पशब्दस्य विशेषणवाचित्वादित्यर्थः । परामर्शदशा संस्कारजन्य प्रतिसन्धानदशा विषयीक्रियमाण विशेषणमनुवृत्तिः, 'भाष्ये केनचिद्विशेषणे' त्यनुवृत्तिर्विवक्षिता, भाष्ये तथाभूतस्य निर्विशेषवस्तुनो यद्ग्रहणं निर्विकल्पकं तन्मात्रदर्शनादित्यर्थ । कथमदर्शन, तादृशनिर्विकल्पकस्य स्वप्रकाशत्वि

इति तत्राह 'तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शना' दिति। अयमभिप्राय: नतावद्विशिष्टवस्तुग्रहण इदमित्थमिति यन्तदुत्तरकाले व्यक्तं परामृशाम, नच तदानीमेव। यद्यपि निर्विशेषवस्तुग्रहणमपि स्वप्रकाशत्वात् स्वतःसिद्धमिति नक्तुशक्य; तथापि तथाविधा स्वतःसिद्धिरपि तथाभूततद्गोचरणग्रहमन्तरेण दुरुपपादेत्युक्त, अन्यथा शशविषाणग्रहणमपि स्वप्रकाशसिद्धमिति धृष्टोक्तेरनिस्तारात्, तथाच नकिंचित्प्रतिक्षेप्यस्यात्, सर्वस्यापि तथातथासिद्धे सुवचत्वादिति। माभूत् तथाभूतस्य ग्रहणम्, उपपत्त्यातुकल्प्यतइति यदाहु तत्राह "अनुपपत्ते" श्चेति उपपत्त्यभावादित्यर्थ। व्याख्यातमिदं प्रागेव। अदर्शनं विवृणोति - "केनचिद्विशेषणेन इदमित्थमितिहि सर्वा प्रतीतिरुपजायत" इति। उपपत्त्यभावं विवृणोति "त्रिकोणसास्नादिसंस्थानविशेषेणविना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगा" दिति। यद्वा "तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शना दनुपपत्तेश्चे" ति योग्यानुपलब्धिबाधमुपपत्तिबाधंचाह, तदुभयविवरणं — केनचिदित्यादिग्रन्थद्वयम्। यद्वा पूर्वग्रन्थद्वयम् - साधकाभावपरं, उत्तरंतु - तद्बाधक

न्द्रियत्वादित्यत्राह (अयमभिप्रायइति) (व्याख्यातमिति) विशिष्टबुद्धित्वं सोपाधिकमित्युक्तमित्यर्थः। (उपपत्त्यभावमिति) प्रथमाक्षसन्निपातसमनन्तरविशिष्टज्ञानं विशेष्यज्ञानपूर्वकं - विशिष्टबुद्धित्वात्, सम्प्रतिपन्नवदिति पराभिमतमनुमानं, प्रथमाक्षसन्निपातसमनन्तरभाविज्ञानं विशेषणविषयं, बुद्धित्वात्, सम्प्रतिपन्नवदिति अनेन प्रतिरोधादाभासइति 'त्रिकोणे' त्यादि भाष्याभिप्रायइतिभावः। (उपपत्तिबाधमिति) इदमेवानुमानमैन्द्रियकत्वाविशेषा दित्यादितर्कसाचिव्या दृष्टिबलमितिभाव। (उत्तरत्वेति) चक्षुरुन्मीलनसमनन्तरमेव सास्नादिविशिष्टमद्राक्षमिति प्रत्यक्षबाध "केनचि" दितिभाष्येऽभिप्रेत, उक्तरीत्यानुमानबाध "त्रिकोणे" त्यादिभाष्येऽभिप्रेतइतिभावः। ननु "अत" इत्यादिभाष्यं लक्षणपरमिव प्रतीयते, तच्चानुपपन्नं, उत्तरत्र "प्रथमप्रतीति" त्यादिभाष्येण लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात्

परमितिविभाग। उक्तप्रकारनिर्विकल्पकसविकल्पकविभाग मुदाहरणमुखेन विशेषेणदर्शयति "अतो निर्विकल्पक मेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहण द्वितीयादिपिण्डग्रहण सविकल्पकमित्युच्यत" इति। निर्विकल्पकसविकल्पकोदाहरणविशेषभूतयो प्रथमद्वितीयपिण्डग्रहणयो केनचिद्विशेषेण वियुक्ति मवियुक्तिंचदर्शयति– "तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादे रनुवृत्ताकारता नप्रतीयते. द्वितीयादिपिण्डग्रहणे त्वेवानुवृत्तिप्रतीति"रिति। ननु यदि कस्यचिद्ग्रहणा न्निर्विकल्पकत्व, तर्हि द्वितीयादिपिण्डग्रहणमपि यत्किंचिद्वस्त्वन्तराग्रहणा न्निर्विकल्पक मेवस्यात्, ततश्च सविकल्पकनिर्विकल्पकयो र्व्युत्पत्त्यनुसारेण विभाजक लक्षणमान्यमिति, तत्राह ' प्रथमप्रती' मनुमहितवस्तुसंस्थानरूप

नत्वोभयमपि लक्षणमितिवाच्य, विरोधात्, अनेनहि लक्षणेना नुवृत्तत्वा ग्राहिणोऽपि द्वितीयग्रहणस्य सविकल्पकत्व स्यात् तेनतु नस्यादित्यत्राह (उक्तप्रकारेति) 'एकजातीयेष्विति' –सविकल्पकोदाहरणेपि सवध्यते। प्रथमपिण्डग्रहणमात्रस्य निर्विकल्पकोदाहरणत्वे जन्माद्यग्रहणमेव निर्विकल्पक स्यादिति 'एकजातीयद्रव्येष्वि' त्युक्त। जन्मनि द्वितीयत्ववारणार्थ मनुवृत्तिप्रतीतिस्फोरणार्थंच सविकल्पकोदाहरणे एकजातीयपद'। ननु प्रदर्शितोदाहरणे सविकल्पकनिर्विकल्पकपदप्रयोगनिमित्त प्रदर्शनपरे भाष्ये प्रथमपिण्डग्रहणमात्र निर्विकल्पकोदाहरण द्वितीयादिपिण्डग्रहणमात्र सविकल्पकोदाहरण मिति प्रतीयते, तदनुपपन्न, निर्विकल्पकलक्षणस्य संस्काराजन्य द्वितीयपिण्डग्रहण साधारण्यादित्यत्राह (निर्विकल्पकेति) उदाहरणविशेषपरभाष्य, नतूदाहरणपरिच्छेदपरमितिभाव। ननु "निर्विकल्पकनामे" त्यादिभाष्ये कस्यचि दग्रहण निर्विकल्पकपदप्रयोगनिमित्तमित्युक्त, ततश्च द्वितीयादिपिण्डग्रहणमपि निर्विकल्पकस्यादिति शङ्क्ते (नन्विति) (व्युत्पत्त्य नुसारेणेति) निर्विकल्पकसविकल्पकपदयो रसकीर्णार्थत्वेनैव लोके व्युत्पन्नत्वादितिभाव। "निर्विकल्पकनामे" त्यादिभाष्य योगार्थप्रद

गोत्वादे रनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्व द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेय मिति द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्व, सास्नादिवस्तुसस्थानरूपगोत्वादे रनु वृत्ति र्नप्रथमपिण्डग्रहणे गृह्यत इति प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्प कत्व, नपुन स्सस्थानरूपजात्यादेरगृहणा " दिति । अयमभिप्राय सस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यतया सप्रत्यवमर्शी ज्ञान सविकल्पक, सस्कारान पेक्षकेवलेन्द्रियजन्यज्ञान निर्विकल्पक , तदेतद्दृश्यते प्रथमपिण्डगृहण दशाया मिद मित्येव गृहणा द्वितायादिपिण्डगृहणेषु तज्जातीयतया सोय मिति परामर्शादिति । ननु यदि प्रथमपिण्डगृहणे जातिगृह णस्यात् तदैवविभागस्स्यात् तदेवतु किं प्रमाण ? नह्यनुवृत्ताकारजा तिग्रहण मेकपिण्डग्रहणे सभवतीत्यत्राह—" सस्थानरूपजात्यादे रप्यै न्द्रियकत्वाविशेषात् सस्थानेनविना सस्थानिन प्रतीत्यनुपपत्तेश्च प्रथम पिण्डग्रहणेपि ससस्थानमेववस्त्वित्थमिति गृह्यत " इति । एतेन वैशे षिकाद्युक्त निर्विकल्पकमपि निराचकार । ननूक्तेन लक्षणप्रकारेण विभागे प्रथमपिण्डगृहणेपि सविकल्पकत्व सम्भवति, यथा प्रथम पिण्डस्यैव द्वितायपिण्डगृहणे सोय गौरिति, द्वितीयादिपिण्डगृहणेष्वपि निर्विकल्पकत्वस्यात् , यथाविस्मृतप्रथमपिण्डस्य परामर्शाभावात् द्वि तायादि पिण्डेष्वप्यय गौ रिति, अतो लक्षणोदाहरणयो रसामञ्जस्य मिवभाति, अनुवृत्तस्वरूपाया जाते र्ग्रहण मेकपिण्डमात्रग्रहणे न सभ

र्शनपर ' इदतुलक्षणपर , तथाच निर्विकल्पकशब्दो योगरूढइत्यभिप्रा य । प्रत्यभिज्ञाया मव्याप्ति माशङ्क्याह (अयमभिप्रायइति)

इति श्री वाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचिता या शतदूषण्याख्याया चण्डमारुताख्याया निर्विशेषविषयनि र्विकल्पभङ्गो नामैकादशवाद ।

वर्तत इति चोद्यचापरिहृत, तत्राह - "ततो द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु गोत्वादे र नुवृत्ति धर्मविशिष्टता संस्थानवत् संस्थानिश्च सर्वदैव गृह्यतइति ते-षु सविकल्पकत्वमेवे"ति । अयमाशय, निर्विकल्पकसविकल्पकविभाग स्यादुक्तप्रकारमन्तरेण नोपपद्यतइतिदर्शित, उदाहरणमपि सम्भव त्लक्षणव्यक्तिविषयम्, अत प्रथमद्वितीयाद्यनादरएव, येषुतु प्रथमस्यैव पि ण्डस्य द्वितीयादिग्रहणेषु प्रतिसन्धानसम्भव तेषु सविकल्पकत्वमेवास्तु, येषु द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषुच प्रथमस्यैव पिण्डस्य द्वितीयादिग्रहणेषुच प्रमुषितसंस्कारस्य प्रतिसन्धानासम्भव तत्रापि निर्विकल्पकत्वमेव, येषु-पुन द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु गोत्वादे रनुवृत्तिधर्मविशिष्टता संस्थानव त् संस्थानवच्च सर्वदैव गृह्यते, तेषु सविकल्पकत्वमेवेति, तद्द्वितीयविक ल्पोदाहरण, योग्यतया संस्थानस्य प्रथममेव स्वरूपग्रहण आश्रयभे दग्रहरूपसहकारिविशेषस्य अभावादनुवृत्तिरूप धर्माग्रहण, द्वितीयादि पिण्डेषु गृह्यमाणेषु तथाविध सहकारिसद्भावात् संस्थानस्वरूप स्येव तदनुवृत्तेरपि ग्रहणमिति नसकट किंचिदिति । निगम यति - "अत प्रत्यक्षस्य नकदाचिदपि निर्विशेषविषयत्व" मिति । "अत" इति साधकाभावात् बाधकसद्भावा त्प्रामाणिकस्य निर्विक ल्पकसविकल्पकविभागस्य लोकशास्त्राविरोधेन निर्वाहाच्चेत्यर्थ । "क दाचिदपी" ति सविकल्पकदशाया मिव निर्विकल्पकदशायामपीत्यर्थ ॥

इति श्री कवितार्किक सिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वे दान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्या निर्विशेषविषय निर्विकल्पकभगवाद-

एकादश ।

श्री ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

अथ द्वादशस्कन्धः ।

यस्य सत्त्वेन विश्वस्य सत्ता सदसदात्मनः ।

प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्यं तत्सदेकमुपास्महे ॥

यत्तु प्रत्यक्षादिविरुद्धं शास्त्रार्थमुपपाद्य पुनस्सानुशयैरुक्तं - प्रत्यक्षादिविरोधे सत्येव हि शास्त्रस्य बलीयस्त्वं वक्तव्यं, विरोधमेव न पश्यामः, प्रत्युतैकरस्यं, प्रत्यक्षस्यापि शास्त्रस्येव निर्विशेषसन्मात्रग्राहित्वात् । ननु यदि सन्मात्रं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादि नानाकारवस्तुविषयोपलम्भव्यवहारयोर्विरोधः, नहि स सदित्येव प्रतीतिव्यवहाराविति चेन्मैवं, यथेदं रजतमित्यादिरूपेषु शुक्तिरजतादिभ्रमेष्विदमंशस्याबाधितस्य सर्वत्र प्रत्यक्षेण ग्रहणं रजताद्यंशस्यारोपितस्यैव भ्रान्त्यैवेति निश्चीयते, तद्वदत्रापि सर्वत्र सन्मात्रप्रकाशव्यवहारयोः प्रत्यक्षोपज्ञत्वं, घटपटादिभेदविषययोस्तु तयोर्भ्रमोपज्ञत्वमिति विनिश्चयः, तथाहि घटोऽस्तीत्यादावस्तित्वं तद्भेदश्च प्रकाशते व्यवह्रियते च, तत्र विधिव्यवच्छेदयोर्भावाभावात्मनोरैक्यायोगात्, भेदस्तावद-

---

(यस्येति) चिदचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्य यदधीनं सत्त्वं तदुपास्महे इति भावः । तत्र हेतुं (प्रत्यक्षेति) अनेन बाह्यार्थस्सङ्गृहीतः (सानुशयैरिति) शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टविज्ञानं "असन्निकृष्टवाचात्वदयमत्राजिह्मासितः । ताद्रूप्येण परिच्छित्तिस्तद्विपर्ययतोऽपि वा" इत्यपि न प्रत्यक्षबाधितेऽर्थे शास्त्रस्य प्रवृत्तिं मन्वानैरित्यर्थः । उपलम्भोऽसिद्धिशङ्कापरिहाराय - व्यवहारग्रहणं । (शुक्तिरजतादिभ्रमेष्विति) शुक्तिरजतं व्यवहारप्रयोजकज्ञानेष्वित्यर्थः । (इदमिति) ज्ञानस्य प्र

ङ्गीकार्य, ततश्च स्वरूपभेदयो सद्घटयो किं द्वयोरपि ग्राहक प्रत्यक्ष? उतान्यतरग्राहीतिविचारणीय, पूर्वत्रापि किं युगपद्ग्राहकं उत क्रमेणेति? नप्रथम, स्वरूपग्रहणस्य निरपेक्षतया झटित्युत्पत्ते, भेदग्रहणस्य त्वाश्रयप्रतियोगिग्रहणसापेक्षस्य जघन्यत्वाच्च यौगपद्यासम्भवात्। नद्वितीय, क्षणिकस्य ज्ञानस्य निरपेक्ष स्वरूप मवलम्ब्यास्तमितस्य भेदग्रहणाय क्षणान्तरावस्थानाशक्यत्वात् । अन्यतरग्राहित्वपक्षेपि न भेदमात्रग्राहित्व, निराश्रयभेदग्रहासम्भवात । तत परिशेषा त्स्वरूपमात्रग्राहिप्रत्यक्षमितिसिद्ध्यति । एव प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वासम्भवे तन्मूलाना प्रमाणान्तराणामपि न वस्तुतो भेदसमर्थनसामर्थ्यमिति कुतस्तत्सिद्धि । सिद्ध्यन्नपिच भेद इतरव्यवच्छेदरूपतया स्वयमभावात्मतया षष्ठप्रमाणवेद्यइत्यतोऽपि न तस्य प्रत्यक्षग्राह्यता। एव प्रत्यक्षे प्रथमाक्षसन्निपातक्षणभाविनि स्वरूपमात्र मवलम्ब्य निलाने प्यनिषा

मात्वव्यवस्थापनेन भ्रमस्येदंरजतमितिरूपत्वासिद्धेः। यद्वा लोके भ्रमत्वेन व्यवह्रियमाणेष्वित्यर्थं । प्रकाशः - व्यवहारयोग्यता । तयो प्रकाशव्यवहारयो । (अन्यतरेति) अन्यतरमात्रग्राहीत्यर्थ. । (क्षणिकस्येति) अक्षणिकत्वेऽपि विषयसम्बन्धस्या गन्तुकत्वायोगाच्चेति भाव. । प्रथमविकल्पे द्वितीयकोटिं दूषयति (अन्यतरेति) ननु - प्रत्यक्षस्य सन्मात्रविषयत्वेऽप्यनुमानादिना शास्त्रस्य विरोधस्स्यादित्यत आह (एवमिति) भेदे प्रामाण्याभावात् नतद्विरोधोदोषइतिभाव । पक्षव्याप्त्यादिग्रहणाभावे ऽनुमानस्याप्रवृत्ते तद्ग्रहस्यच प्रत्यक्षमूलत्वे वाच्ये तस्य सन्मात्रविषयसमर्थनेन प्रत्यक्षस्य तद्विषयत्वाभावे सिद्धे प्रत्यक्षस्यलौकिकव्यवहाराय कल्पितभ्रममूलत्वमेव अनुमानादे र्वाच्यमिति नतेषा भेदे प्रामाण्य, अतो नतद्विरोधोदोषइत्यर्थं । भेदस्यप्रत्यक्षविषयत्वाभावे हेत्वन्तरमाह (सिद्ध्यन्नपीति) ननुसन्निकर्षजन्यत्वाद्भेदज्ञानमपि प्रत्यक्षमेवेत्यत्राह (एवमिति) सन्निकृष्टसद्वारोपितत्वात् प्र

वशात् तदनन्तरभाविनि निर्विकल्पेऽपि सन्निकर्षात् प्रत्यक्षाभिमानमात्रं जायते, नतु साक्षात् प्रत्यक्षता, इति भ्रान्तिमूलएव भेदव्यवहारइति ।

अत्रेम — ॥ * ॥ भेदापह्नवलोभेन भेद विधिनिषेधयो ।
स्वयं समर्थयन् मूर्ख सत्कामक्रमेण खण्डितः ॥ * ॥

यदुक्तं स्वरूपभेदयोर्युगपत्क्रमेणवा ग्रहणमिति, तत्र योग्येषु भेदेषु युगपदेवेति ब्रूमः । तदाह "एकक्षणवर्तिनोपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणेवस्तु भेदरूपत्वस्य स्थानगोचरादेर्गृहीतत्वात् क्षणान्तरग्राह्यं नकिंचिदिहतिष्ठति" इति । स्वरूपवज्जातिगुणादेरपि तत्तदिन्द्रिययोग्यत्वाविशेषात् एकसामग्रीवेद्यत्वं निर्विकल्पकनिरूपणे प्रदर्शितं । नच जात्याद्यतिरिक्तं भेद मिच्छामः । स्वमपिहि घटोऽस्तीत्यादिषु घटत्वादिकमेवात्र भेदतयोदाहरति, घटत्वादेश्च स्वरूपेण गृह्यमाणस्य न प्रतियोगिज्ञानापेक्षा, आश्रयप्रकाशापेक्षायामपि सहोपलम्भादेव नैराकाङ्क्ष्यं समर्थितं । प्रतियोगिनिरपेक्षस्य कथं भेदत्वमिति चेत् ? यदि तस्य भेदत्वं नास्तीतिमन्यसे, त

त्यक्षत्वभ्रमइत्यर्थः । (भेदेति) विधिनिषेधयोर्भेदाभावे निषेधात्मकतया भेदस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावसमर्थनायोगात् तदथ विधिनिषेधयोर्भेदसाधनं स्ववाग्व्याहतमित्यर्थः । (तदाहेति) स्वरूपग्रहणदशायामिव यथं गौरयदिर्भेद, गोत्वादे स्वरूपाच्छिन्नत्वात्, तथात्वे ऽतिप्रसङ्गादिव्याशङ्क्य एकसामग्रीतया युगपद्ग्रह इत्याह (स्वरूपवदिति) नन्वेवमपि भेदेविप्रमायात मित्यत्राह (नचजातीति) नहि त्वदनिच्छामात्रेण तत्सिद्धिरित्याह(त्वमपीति)प्रतियोगिज्ञानसापेक्षस्य कथं सहोपलम्भइत्यत्राह(घटत्वादेरिति) प्रतियोगिज्ञानापेक्षादि स्ववाग्मिन तथा पूर्वकालीनतयावा, स्वरूपेण ग्रहणदशाया नोभयथापीत्यर्थः । ननु स्वरूपतो ग्रहणे प्याश्रयप्रकाशापेक्षास्त्येवेत्यत्राह (आश्रयेति) स्ववत्तिंतदपेक्षाया आवश्यकत्वा स्वहेतुत्वेनापि तदपेक्षा, गौरित्यादिगुक्तमित्यर्थः । (प्रतियोगीति) प्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षस्येत्यर्थः । किं वच शब्दः क्षेपार्थः, अथमभ्रागइत्यभिप्रेत्याथआह (यदीति) तदन्य - भेदयामपान्यं ।

र्थं तत एव चाश्रयस्येव तद्गतत्वादेरपि ग्रहणे न कश्चिद्दोषः । न चापि नसन्मात्रग्राहकत्वसिद्धिः, सौहार्दैनतु यदाम:, जात्यादीनामेव स्वरूपेण गृह्यमाणानां न प्रतियोग्यपेक्षा, तेषामेव तु भेदत्वादिना स्वधर्मेण गृह्यमाणानां कदाचित् प्रतियोग्यपेक्षेति सर्वेषां स्वप्रतीतिसाक्षिकमेतत् । भेदत्वग्रहानन्तरमेव भेदनिरूपणे शिक्षयिष्यामः । बाधाभावेच सैव स्थितिः शुक्तिकारजतादिवत् । बाध्याबाध्यांशनिष्ठा वार्तापि निरस्ता ।

यच्चोक्तं प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वाभावात्तन्मूलानामन्येषामपि प्रमाणानां नभेदसमर्थनसामर्थ्यमिति; तत्र किं तेषां कस्यचिदप्यग्राहकत्वं विवक्षितं; उताभेदग्राहित्वं, यद्वा भेदग्राहित्वेऽपि तत्र प्रामाण्यं नास्तीति । नाद्यद्वितीयौ, प्रतीतिबाधापसिद्धान्तादिदोषप्रसङ्गात् । न तृतीयः, भेदबाधकानां निरसिष्यमाणत्वात् ।

प्रतियोगिसापेक्षत्वशंकाया अप्यभावादित्यर्थः । (फलितमाह) (तदापीति) भेदत्वपक्षइव भेदत्वाभावपक्षेपीत्यर्थः । प्रश्नार्थत्वमाह (सौहार्दैनत्विति) (सर्वेषामिति) भेदस्य भेदत्वेन ज्ञाने प्रतियोग्यपेक्षा, आकारान्तरेणतु ज्ञाने नतथेत्येतावन्मात्रे संप्रतिपत्तिरुच्यते, अतिरिक्ताभाववादिभिरपि प्रमेयत्वादिरूपेण ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानापेक्षानेष्यतइत्यर्थः । उपसंहरति (बाधाभावेचेति) उक्तप्रकारेण बाधाभावे सिद्धेसति बाध्याबाध्यांश विवेकःक्रियत इतिकथापिनिरस्तेत्यर्थः । (तन्मूलानामिति) तदनन्तरभाविनामित्यर्थः । (उताभेदेति) अभेदमात्रग्राहित्वमित्यर्थः । आदिशब्देन – व्यवहारानुपपत्तिग्रहणम् । किंभेदस्य बाधितत्वादनुमानादीनां तत्राप्रामाण्यभावः? उत प्रत्यक्षविषये सन्मात्रएव तत्त्वावेदकत्वात्, स्वविषयभूतेपि भेदे तत्त्वावेदकत्वाभावात्? यद्वासन्मात्रविषयप्रत्यक्षसहचरितभ्रान्तिमूलत्वाद्वा? आद्यदोषमाह (भेदबाधकानामिति) द्वितीयंशंकते (यदिचेति) किंच स्वातन्त्र्येण तत्त्वावेदकत्वंहि प्रामाण्यं, तच्चस्वासाधारणविषयभेदएव वाच्यं, सन्मात्रे प्रत्यक्षचर्विते स्वातन्त्र्याभावात्, भेदेपि तत्त्वावेदकत्वाभावंवदता त्वया

यदिचप्रत्यक्षचार्वितचर्वणेन तदर्थेऽप्रामाण्यमनुमानादेः, तदातीन्द्रियस्यक
स्यचिदपि कुतश्चित्सिद्धिर्नस्यात्। यदिच स्वविषयभेदे अनुमानादीनांप्रामा
ण्यंनांगीकृतं;कुत्र तर्हि तेषां तत्स्यात्। नकुत्रचिदितिचेत्, तर्हि प्रत्यक्षैकप्र
माणवादिचार्वाकः प्रत्यक्षाप्राप्तविषय प्रमाणान्तरप्रदर्शनेन किं त्वयाप्रतिक्षि
प्यते। धर्माधर्मपरलोकादिगोचर वेदप्रामाण्य प्रत्याशयेतिचेत्? चार्वाकवदेव
वस्तुत स्तत्र तत्प्रामाण्यमनिच्छतस्ते किमनयास्वैराचारसुखोपरोधिन्या दुरा-
शया। प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वाभावे लिंगेन्द्रियादिभेदोविकल्पसिद्धइति तन्मू
लाना मनुमानादीना मप्रामाण्यमितिचेत्, तर्ह्यनुमानादिकं प्रमाणमेव नभव-
तीति चार्वाकवद्ब्रूहि, नपुनर्भेदे नप्रमाणमिति । किंच–प्रत्यक्षमूलस्यापि

उक्तरूपं प्रामाण्यं नांगीकृतमिति, कुत्रापि तथा मुक्तरूपं प्रामाण्यंन
स्यादित्यर्थः । (प्रत्यक्षेति) स्वातन्त्र्येण तत्त्वावेदकत्वप्रदर्शनेन किम-
र्थं प्रतिक्षिप्यते, स्वविषये तत्त्वावेदकत्वलक्षण प्रामाण्याभावादित्यर्थः ।
ननु – तत्त्वावेदकत्वप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं नप्रतिक्षिप्यते, किंतु धर्माधर्मा
दौ स्वातन्त्र्येण शुक्तिरजतादि भ्रम व्यावृत्त विद्यमानार्थ वि
षयत्वरूप प्रामाण्यस्य स्वीकारात, तत्सिध्यर्थ मेव त्याशंकते (धर्मे
ति) (चार्वाकवदिति) यद्यपि व्यावहारिकं प्रामाण्यं त्वयेष्यत इति
वैषम्यं, तथापि न तदंगीकारेण प्रयोजन किंचिदस्ति, प्रामाण्यस्य मिथ्या
त्वात्, नच मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वा तद्घटकेनापि व्यावहारिकेण
भवितव्यमिति वाच्यम् । भ्रमे शुक्तिरजत विषयत्वस्य व्यावहारि-
कत्वेऽपि तद्घटकस्य शुक्तिरजतस्य व्यावहारिकत्वा दर्शनात । तस्मात्
॥ * ॥ बौद्धागमेन तुल्या स्यान्मानता त्वन्मते श्रुतेः । अर्थाभावे प्यतो
नाशा प्रामाण्ये युज्यते तव ॥ * ॥ अतः स्वैरसंचार विरोधेन स्वपरपीडय
लफलमिति । तृतीय शंकते (प्रत्यक्षस्येति) भेदग्राहित्वा भावे सि-
द्धेसर्तात्पर्थः । (नपुनरिति) ननु – भेदएव प्रसक्तत्वां तन्निषेधः
सामान्यनिषेधएवच तात्पर्यमितिचेत्, तर्हि चार्वाकनिरासानुपपत्तिः, व्या
वहारिक प्रामाण्यांगीकारा तन्निरासश्चदूषितः ;। प्रत्यक्षस्य भेदाग्रा
हित्वा भावाद तन्मूलानामपि तत्र प्रामाण्य मित्यत्रैव दोषान्तरमाह
(किंचेति) त्वदेकदेशिना प्रत्यक्षविरुद्धार्थं शास्त्रस्य प्रामाण्यांगीकारा

शास्त्रस्य प्रत्यक्षोपजीवित्वेऽपि प्रामाण्यं सम्भवतीति मन्यमानस्य तदनुमानादेरपि सत्यत्वे कोऽविरोधः । यथाभावरूपस्य भेदस्य भावप्रमाणवेद्यता न प्रत्यक्षविषयत्वं सम्भवतीति; तदभावरूप प्रमाणान्तरं प्रमेयान्तरं वा नाभ्युपगच्छतां भाट्टानां नावतिष्ठते । भवतु वा षष्ठं प्रमाणं, तथापि तत्र भेदग्राहकत्वाभ्युपगमे क्रमयौगपद्यविकल्पानुपपत्ति स्तदवस्था । प्रत्यक्षेणाधिकरणग्रहणे संस्कारेणैव च प्रतियोगिस्मरणे सति क्षणिकेनाप्यभावजन्यज्ञानेन भेदग्रहण मुपपद्यत इति चेत्; हन्त तर्हि पूर्वप्रत्यक्षेणाधिकरणग्रहणे तथैव प्रतियोगिस्मरणे च सति क्षणिकेनापि प्रत्यक्षान्तरेण भेदग्रहणे कानुपपत्तिः । पूर्वोत्तरप्रत्यक्षयोः परस्परवार्तानभिज्ञतया वैशिष्ट्यन्नसिद्ध्येदिति चेत्, हन्त किं प्रत्यक्षस्य भावप्रमाणस्य च परस्परवार्ताभिज्ञता शिक्षिता भवता? येन तत्र वैशिष्ट्यं बोद्धव्यमिति मन्यसे । प्रथमोदितप्रत्यक्षसंस्काराद्विशिष्टज्ञानोदय स्तत्रेति चेत्, किं प्रत्यक्षान्ते तथा निर्वाहो राजशासनवा-

---

दनुमानादे स्तथात्वे कोऽविरोधः, इह तथा विरोधोऽपि नास्ति, किन्तु तद्गोचरविषयत्वमात्र मित्यर्थः । (तवेति) स्वैकदेशिना ऽभेदोपचारः, अस्मत्प्रत्यक्षशास्त्रयो र्विरोधाभावादित्यात् । यद्वा विरुद्धपदं विषयपरं, प्रत्यक्षस्य सन्मात्रविषयत्वेऽपि यथान्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्मूलस्य शास्त्रस्य प्रपंचमिथ्यात्वेऽपि प्रामाण्यमिष्यते, तथानुमानादे रन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षमूलस्यापि भेदप्रामाण्य मिष्यतामित्यर्थः । अत्र यदि प्रत्यक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य तद्गोचरविषयत्वे प्रयोजकत्वं मन्येत तदा दोष उक्तइति ध्येयम् । (क्रमयौगपद्येति) प्रतियोग्यधिकरणेन विना अभावग्रहणस्या सम्भवादिति भावः । (परस्पर वार्तानभिज्ञतयेति) अधिकरणग्राहिप्रत्यक्षस्य उत्तरप्रत्यक्षविषय भेदविषयत्वाभावात् भेदग्राहि प्रत्यक्षस्य पूर्वप्रत्यक्ष विषयीभूताधिकरण विषयत्वाभावात्, भेदाधिकरणयो वैशिष्ट्यं नकेनापि प्रमाणेन सिध्येदित्यर्थः । (प्रथमोदितेति) प्रथमोत्पन्न प्रत्यक्षसंस्कार

रित । अतएव प्रत्यक्षाभासेन विकल्पेन भेदग्रहण मित्येतदपि दत्तो त्तर । एव प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वासम्भवे तुल्यन्यायतया षष्ठप्रमाणस्य प्रत्यक्षाभासस्यच भेदग्राहित्वासम्भव सिद्ध कृत्वा " अपिचे " त्यादिना प्रतीतिविरोधादिक मुदाजहार भाष्यकार , तद्व्याचष्टे , यदि सन्मात्र प्रत्यक्षग्राह्य नभेद तदा तुल्यन्यायतया षष्ठप्रमाणप्रत्यक्षाभासादेरपि भेदग्राहित्वासम्भवात् घटोऽस्ति पटो स्तीति विशिष्टविषयाप्रतीति निरुध्येत, अश्वार्थिनश्च महिषदर्शने निवृत्तिर्नस्यात् , भेदग्रहणासम्भवस्य त्वयोक्तत्वात् , सदितिग्रहणस्य चाश्वादिसर्वसाधारणस्य निवर्तकत्वायोगात् । सर्वेषा प्रत्यक्षज्ञानाना सन्मात्रविषयत्वे तत्प्रतिपत्तिविषयप्रतिनियताना सर्वेषा शब्दाना स्मृतिप्रसग , ततश्च तत्प्रयोगोपि यथा विवक्षमेवेति सर्वेषा शब्दाना पर्यायत्वप्रसग । सर्वेषाच प्रत्यक्षज्ञानाना पूर्वपूर्वगृहीतमात्रग्राहितया स्मृतिवैलक्षण्यन्नस्यात्,

---

सहकारा तद्विशिष्टज्ञान युगपदेवाभावप्रमाणेन भेदाधिकरण विषयक जायतइत्यर्थ । सस्कारस्य सहकारित्ववर्णन ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् , प्रतियोगिस्मरणकाले विनष्टत्वाभिप्रायेणेति ध्येयम् । इदच क्वाचित्काभिप्रायेण, प्रतियोगि स्मरणानन्तरमपि क्वचिदधिकरण ग्रहात (दत्तोत्तरमिति) क्रमयौगपद्य विकल्पानुपपत्ते रेवेत्यर्थ । ननुभाष्ये सन्मात्रग्राहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतिपत्ति विरुध्यत इत्याद्युक्त, तदयुक्त विशिष्टविषय विकल्पागीकारेण प्रतीति विरोधाद्यभावादिति शकाया भाष्य व्याकुर्वन् दूषणान्तराण्याह' एव प्रत्यक्षस्ये' त्यादि (सर्वेषामिति) वस्तुत तत्तदर्थ नियतानामपि शब्दाना त्वदुक्तन्यायेन विशिष्टप्रतीते रसम्भवात् , सन्मात्रएव व्युत्पत्ते ग्राह्यतया सर्वेषा शब्दाना सर्वत्रस्मरणस्यात् । ततश्च तत्प्रयोगो व्यधिविशेषप्रतीति नियतोनस्यात् , किन्तु यथा विवक्षमेवेत्यर्थ । (सर्वेषाचेति) अनुमित्या व्यतिरिक्त चेसति गृहीतमात्र ग्राहित्व स्मृतित्व वेलक्षण्य प्रयोजकमितिभाव । प्रत्यक्ष पदमहिम्नाचा नुमित्याद्यतिरिक्तत्व ल-

नच तद्विषये, सर्वेन्द्रियजन्यज्ञानानां भेदविषयत्वे ऽभ्युपगते मनसा स्वरूपग्रहणं निरवकाशं जात्यादिभेदं स्वप्रतिनियतं विषयोऽत्र जनकहेतुरिन्द्रियभेदस्तदानिश्च नस्यात् ।

यत्तु– शास्त्रस्य प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय तयोर्भिन्नविषयत्वं साधितं, तदपि शास्त्रस्य प्रतिपन्नविषयानुवादकत्वापादकं । प्रमाणश्च प्रत्यक्षेणैव शास्त्रस्याप्यधिकरणार्थविरुद्धं, 'नसन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं', "नच क्षुषा गृह्यते नापि वाचा", "मनसा तु विशुद्धेन", "नसामचक्षुरभिवीक्षते तत्' ,"नमामच क्षुषा दृष्टमयाभूत सशस्यत' इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरुद्धं च । किंच प्रत्यक्षजन्यक्षणिकज्ञानेन समानम्य प्रमाणमुपपादयता अप्रमाणत्वं इत्यनुक्तं स्यात्, ततश्च तत्प्रयुक्तया त्वदभिमतानि जडत्व नाशित्व मिथ्यात्वादीनि दुर्निवाराणि । अतो जात्यादिलक्षणभेदविशिष्ट ब्रह्मव्यतिरिक्त घटादिसद्विशेषविषयमेव अस्मदादिप्रत्यक्षं, योगिप्रत्यक्षमपि तत्तद्गुणादिविशिष्टब्रह्मविषयमित्युक्तं । अपिच–सच्छब्दार्थः स्वरूपं घटादिशब्दार्थस्तु भेद इति केनावधृतं त्वया, घटपटादिषु सदनुवृत्ते स्सतिघटादेश्चमिथोऽव्यावृत्तेरिति चेत्, घटादेस्सदनुवृत्ते स्सतस्तस्य चासतो घटाद्व्यावृत्ते र्विपरीतं किंनस्यात् । अमतोऽपि किं धर्मत्व मितिचेत् मैवं, नहि सत्त्वं ठ दिरिति सुस्पष्टमभिवर्णनात् । यदाच घटोऽस्ति पटोऽस्तीति सदनुवृत्त्या

ऽयते । नच सिद्धान्ते धारावाहिकज्ञाने द्वितीयादिषु स्मृतित्वप्रसङ्गः, तत्तत्कालविषयत्वेन गृहीतमात्र ग्राहित्वाभावात् (इन्द्रियभेदेति) अनेनविषयभेदाभावेऽपि करणभेदस्य सत्त्वा च्चक्षुराद्यभावनिबन्धनोऽन्धत्वादिव्यपदेश इति निरस्तं । एवं सन्मात्रग्राहित्वे दूषणमभिधाय तत्पक्षे शास्त्रप्रत्यक्षैकरस्ये दूषणमाह (यत्त्विति) (स्वरूपमिति) अधिकरणं स्वरूपमित्यर्थः । (केनावधृतमिति) सच्छब्दार्थ स्वभेदः, घट

सत स्वरूपत्व मिष्यते, तदा घटोनास्ति पटोनास्तीत्यसदनुवृत्त्या तस्यापि स्वरूपत्वं किन्नेष्यते । सतितद्व्यावृत्तेरितिचेत्; असति सतोपि व्यावृत्ते स्तस्यापि तन्नेष्यताम् । अतो घटत्वादिवत्सत्वमसत्वञ्च तत्तद्वस्तूनां धर्मएव । स्वरूपन्तु घटादीनां घटत्वादेः सत्वादेश्चाश्रयतया परस्परासंकीर्णं प्रत्यक्षेण गृह्यते । अत स्सच्छब्दार्थः स्वरूपंचेद्घटशब्दार्थोपि स्वरूपमेव । घटत्वादे र्धर्मतया निष्कर्षे सत्वादेरपि तथेति नस्वरूपत्व । अतो यत्स्वरूपं घटादीनां प्रत्यक्षग्राह्यं तत्परस्परं व्यावृत्तं सत्ता घटत्वाद्यनन्त विशेषविशिष्टंचेति न तस्य निर्विशेषैकस्वरूपता । अनुवर्त्तमानं चैकं सर्वं घटादिधर्मभूतमिति नतस्यापि सर्वधर्मिभूतब्रह्मता । यच्च प्रतिवस्तुनियतं प्रामाणिकत्वादिकमेव सत्व मिच्छति तस्य पुनः सत्व मेक मित्यपि दुस्साधम् । अतः प्रत्यक्षस्य सर्वस्य नैकविषयत्वं, नतरां निर्विशेषविषयत्वं, नतमां ब्रह्मविषयत्वमिति सिद्धे प्रत्यक्षमूलाना प्रमाणान्तराणामपि प्रत्यक्षागोचरविशिष्टविषयत्वे न कश्चिद्दोषः, प्रयुत-निर्विशेषविषयत्व एव प्रत्यक्षादिबाध इति सिद्धम् ।

इतिश्री कवितार्किक सिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षभंगवादो द्वादशः ।

शब्दार्थः स्वरूपमित्यपि वक्तुं शक्यं, विनिगमकाभावादित्यर्थः । किं तर्हि तत्त्वमित्याकांक्षायामाह (अतोघटत्वादिवदिति)

इति श्री वाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरण परिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां सन्मात्रग्राहि प्रत्यक्षभङ्गो नाम द्वादशस्कन्धः ।

अथ त्रयोदशस्कन्धः ॥

श्रीमट्लक्ष्मण योगीन्द्र सिद्धान्तैष्वासनिर्गत ।
भेद त्रिभिसता चित्त भिन्तेतर्कीमकारशर ॥

यदेतत् स्वमर्मघट्टन - भेदस्वरूप धर्मोत्ता ? नतावत् स्वरूप, शुक्तिरजतादिभ्रमानुपपत्ति प्रसगात्, इद मित्यधिष्ठानतयाहि शुक्तिस्वरूपमवगम्यते, अन्यथा निरधिष्ठानभ्रमप्रसगात्, अवगते शुक्तिस्वरूपे तस्यैव रजताद्भिदत्वेन कथ शुक्तिरजतयोर्भेदाग्रह, कथतराच तन्मूल शुक्तौ रजताध्यास, कथतमाच तदधीना कटधौताभिलाषिण करतलप्रसारण ग्रहण चेलाञ्चलनिबन्धन तल्लक्षणप्रभृतय, कथचा ध्यासाभावे नेदरजत मितिबाध । किंच नेद रजत मिति व्यवहारहेतु र्भेदग्रह पूर्व मस्तिवा नवा' अस्ति चे त्प्रथममेव तथा व्यवहारस्स्यात्, नचे द्भेदस्या ग्रहे स्वरूपस्या

(श्रीमल्लक्ष्मणेति) अनेनपद्येन भावान्तराभाव पक्षएव भेददूषणोद्धार स्संभवति, पक्षान्तरेतु परोक्ता नवस्यादिदोषा भवत्येवेति सूच्यते । परस्मैपदात्मनेपदाभ्या पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायफलयो. परगतत्व कर्तृगामित्वचप्रतीयते, पूर्वपक्षन्यायफलस्य परगतत्वच तेनैवन्यायेन जीवब्रह्माभेदखण्डनस्य सिद्धान्त्यभिमतस्यसिद्धे. । (यच्चैतदिति) एतदित्यनेन दिगित्येतदन्त परामृश्यते । मर्मघट्टन – मर्म वेधन, स्वव्याघातक वचनमिति यावत् । व्याघातश्च-भेदाभावे तदुक्ताधिकल्पानुत्थानात्, स्वोक्तन्यायेनैव जीवब्रह्म भेदखण्डन सिद्धेश्च (शुक्तिरजतेति) भेदे भासमाने अध्यस्ताभेद प्रतीत्यसभवादितिभाव ।[निवृत्ति' ग्रभावः । आदिशब्देन वक्ष्यमाण करतलप्रसारणादि गृह्यते ।] अस्तु स्वरूपग्रह', तथापि कथ भ्रमासभवइत्यत्राह (अवगतइति) (कथचेति) अध्यासाभावे प्रतिपन्नोपाधौ निषेधरूपो बाधोनस्यादिति भाव (नचेदिति) भ्रमात्प्रा क्स्वरूप ग्रहाभावे तदानीमिदमिति व्यवहारो न स्यात्, अधिष्ठानसामान्यग्रहलक्षणकारणाभावेन भ्रमोपि न स्यादित्यर्थ. ।

प्यमहा दिव भितिरनरूपव्यवहार उद्दरजत भिन्नश्चासश्च गम्यात ।
यदिच पटस्वरूपमेव पटस्यभेद , तदा घटोभेद इति पर्यायता प्र
सज्येत, घटोभिन्नइतिव्यवहारे घटोवटविशिष्ट इत्युक्तचस्यात् , भि
न्नशब्दस्य भेदविशिष्टवाचित्वात्, भेदस्यच पटस्वरूपत्वात् ।यद्वा घटो
भेद इत्येव व्यवहारस्स्यात । यदिच घटाद्भेद पटस्यस्वरूप तदा
कुड्ये पटस्वरूपत्वाभावात् कुड्यस्य घटभेदाभावे घटतादात्म्य
प्रसज्येत इति तेनैव क्रमेण सर्वस्य जगत स्तादात्म्ये स्वरूपभेदवाद
सर्वाभेदएव पर्यवस्यतीति जितमायुमता । अथैतद्दोषपरिहाराय घट
व्यतिरिक्तानां सत्त्वद्वस्तूना तानितानि स्वरूपाणि प्रत्येक घटाद्भेद
इति मन्वीत तदा घटव्यतिरिक्तेष्वखिलेषु वस्तुषु परस्परव्यावृत्ते
षु घटाद्भिन्न इत्यनुवृत्तव्यवहारस्यानुवृत्तोपाध्यभावानिर्विषयत्व्यवहा
रायोगाच्च परस्परस्वरूपाण्येव परस्परानुवृत्तानीति पुनरपि तदेव स
र्वतादात्म्य प्रसज्येत । किंच घटादीना स्वरूपाणि सप्रतियोगिका
नि निष्प्रतियोगिकानिवा ? पूर्वत्र प्रतियोगि स्मृत्यभावे घट पट इ
त्यादिव्यवहारोनस्यात् । उत्तरत्र सप्रतियोगिकभेदरूपत्व व्याहन्येत ।

दूषणान्तरमाह (घटोभिन्नइति) घटस्वरूपस्यैव भेदत्वे भिन्न इति
व्यवहारस्य घटविशिष्टविषयत्व वा स्यात्, भिन्न इति व्यवहारोवा
नस्यादिति भाव (यदिचेति) यदि पटस्वरूपमेव घटाद्भेद त
र्हि कुड्यादे पटान्यस्य सर्वस्य पटस्वरूपत्वाभात घटाभेद स्स्यात्
एव घटस्वरूपस्यैव पटभेदत्वात् कुड्यादीनां पटभेदोपि वक्तव्य, घ
टपटयो रुभयोरपि तद्भिन्नतादात्म्यात परस्परतादात्म्य वक्तव्यमिति
सर्वतादात्म्य प्रसज्येतेति भाव (घटव्यतिरिक्तेष्विति) सर्वव्यक्ती
नां घटभेदत्वे घटभेदइत्यनुगत व्यवहार निर्यामकस्यानुगत
स्य भेदत्वाख्यधर्मस्य असम्भवात स्वरूपेणैव तेषामनुवृत्तिर्वाच्य
ात सर्वतादात्म्य प्रसज्यतेत्यर्थ । (नचेदिति) नि धर्मधर्मिणोरैक्या
१५ द्धर्मधर्मिभेदा नास्तीत्युच्यत, विषयान्यतरपरिशेषात्, तत्राद्ये स्वरू-

अथ धर्मोभेद तदा धर्मधर्मिणो भेदोऽस्ति नवा ? नचे द्धर्मधर्मिणो रभेदाद्धर्मस्यैवाभावेन धर्मभेदाभावात् पुनरपि सर्वतादात्म्यप्रसज्येत । यद्वा धर्मिण एवाभावात् कस्य भेदोवर्णनीय । अथ धर्मधर्मिणो भेदोऽभ्युपगम्यते, तत्रापिभेद· स्वरूप धर्मोवेति विकल्पे स्वरूप पक्षस्य दूषनत्वात् धर्मपक्षएव परिशिष्यते, ततश्च तत्रापि धर्मभे दापेक्षयानवस्थास्यात्, एवंच स्वरूपधर्मयो रन्यतरकोटिबहिर्भावभावात् अन्योन्याभावपृथक्त्ववैशेषिकाणामपि भेदत्व पलायितमिति । किंच ध र्मधर्मिणो राश्रयप्रतियोगिनोश्च भेदग्रह स्तदाकारग्रहण मन्तरेण स्व- रूपेण गृह्यमाणयो र्नसम्भवति, धर्मधर्मित्वादि तत्तदाकारग्रहश्च ते

पपक्षोक्तदोषः । द्वितीये धर्मिपरिशेषोवा धर्मपरिशेषोवेति विकल्पम भिप्रेत्य दूषयति (धर्मधर्मिणोरिति) (अभेदादिति) भेदाभावादित्यर्थ । (धर्मभेदाभावादिति) धर्मभूतभेदस्याभावादित्यर्थः । द्वितीयदूषयति (यद्वेति) (किंचधर्मधर्मिणोरिति) भेदतद्धर्मिणोरित्यर्थः । आश्रय प्रतियोगिनो:-भेदाश्रयप्रतियोगिनो । धर्मत्वधर्मित्वरूपेणहि भेदतद्धर्मि- णोर्ग्रहणम्, धर्मत्वधर्मित्वग्रहश्च भेदग्रहहेतुत्वेवेत्यन्योन्याश्रय । एव धर्मितया प्रतियोगितयाच भेदधर्मिप्रतियोगिनो ग्रहण एव भेदग्रहण भेदग्रहणे सत्येवच धर्मित्वप्रतियोगित्वग्रहण, ऐक्यग्रहे तदसम्भवादि त्यर्थ. । किंच देशकालव्यवहितवैलक्षण्यस्य स्वरूपत प्रत्यक्षायोग्य त्वात् न तत्प्रत्यक्ष सम्भवति, तथाहि - किं प्रत्यक्ष विधिव्यापार व्यवच्छेदव्यापार उतोभयव्यापारमिति । आद्ये वस्तुस्वरूपविधिमा त्रोपक्षया अन्यव्यावृत्तिरूप भेदमुद्रावाचिनु मुत्सहते प्रत्यक्षम् । नापि द्वितीय., विधिमन्तरेण व्यवच्छेदसिद्धे । व्यवच्छेद एव स्वरूप- रूपस्य निषेधात् । तृतीये किं विधिपूर्वको व्यवच्छेदः, उत व्य वच्छेदपूर्वको विधिरिति, अथवा युगपदुभयमिति । आद्येऽनवच्छि- न्नवस्तुस्वरूपविधिना विरोधादनन्तर व्यवच्छेदासम्भवः । द्वितीये विधिपूर्वं वाद्यच्छेदस्य तदभावे सुतरामप्रसङ्गः । नापि

यो भेदग्रहेसतीति परस्पराश्रयणं, वस्त्वन्तरसिद्धा वेकविधि रन्यव्यव च्छेदः व्यवच्छेदसिद्धौ वस्त्वन्तरसिद्धिरितिच । नच भेदग्रहण मन्त रेणापि स्वरूपेण गृह्यमाणयो र्धर्मित्वादिग्रहइतिवाच्यम् । भेदग्रहाभावेहि गृह्यमाणयोरेकत्वग्रहे पर्यवसानंस्यात् , अनेकत्वाग्रहेवा, उभयथापि ध र्मत्वधर्मित्वलक्षणवैलक्षण्यं कथंचिदपि नसम्भवति । कथंतर्हि सार्वलौकि को ऽयं भेदग्रहः ; अविद्यामाहात्म्यादितिभ्रमः । नचाविद्यामूलेपि भे दग्रहे - विचाराः प्रागुक्ताः प्रक्रमन्ते, अविचारितरमणीयतैकवेषत्वा त् । नचैतावता परमार्थत्वसिद्धिः, वस्तुतो विचारासहत्वात् । नच वाच्यम् प्रमाणप्रमेय तदुपकरण तदवान्तरभेदकथक सिद्धान्तसाध

तृतीयः, विधिनिमित्तत्वाद्व्यवच्छेदस्य , नहि हेतुहेतुमतो र्युगपत्स- मुद्भवः । तथाच विधिरेव व्यवच्छेद इति परिशिष्यते , तत्रापि यद्वस्तु विधीयते तदपेक्षयैव व्यवच्छेदो विधि रित्युक्तम , प्रती- तिविरोधात् । शब्दार्थविरोधाच्च । अत एकविधि र्वस्त्वन्तरापेक्ष या व्यवच्छेद इति परिशिष्यते । एवंस्थिते दोषमाह (वस्त्वन्त रेति) एकविधिरेव अन्यव्यवच्छेदक इति वदता वक्तव्यम् - घट इत्याकारको विधिः पटादे र्व्यवच्छेदः न घटादे रितिकुतः , पटस्य तदन्यत्वादितिचेत् ? तर्हि पटस्यान्यत्वे सिद्धे घट इत्याकारस्य वि- धे स्तद्व्यवच्छेदतासिद्धिः, पटव्यवच्छेदतासिद्धौच घटा त्पटस्य व- स्त्वन्तरतासिद्धि रित्यन्योन्याश्रयतेत्यर्थः । इतिचेन्ययनन्तरं परस्पराश्र यणमित्यनुषंगः (अविद्यामाहात्म्यादिति) प्रत्यक्ष मुक्तदोषै र्भेदविषय त्वासम्भवा त्सन्मात्रविषयं, अविद्यामाहात्म्यात् सकलदोषमवधीर्यापि भे दभ्रम उत्पद्यत इत्यर्थः । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकौतु अधिष्ठानभूतस- न्मात्रग्रहोपक्षीणावितिभावः । (वस्तुतइति) आपाततो विचारसहत्वे न प्रतीतिमात्रमित्यर्थः । तदुपकरणं- तर्कादि । तदवान्तरभेदः-प्र- माण प्रमेयतदुपकरणावान्तरभेदः । भेदव्यवस्थेति द्वन्द्वः । इदमेव प्रमाण मयोरतव्यम् , इयमेव यथा प्रवर्तनीया एव एव निषद्धा इत्यर्थनीया

नदूषणादि भेदव्यवस्थाभंगात् स्ववचनविरोध स्वसाध्यभंगादिरिति, साध्यत्वाभिमत विश्वानुप्रविष्ट स्ववचनस्वसाध्यादिभंगेपि स्वाभिमता द्वैत सिद्धेरवर्जनीयत्वात् । किंचासिद्ध भेदेन केनचि द्भेदसाधन मशक्यं, अन्यथान्वनवस्थैवेत्येषा दिक् ।

इत्यादिसमयबन्धो व्यवस्था(स्ववचनेति) प्रमाणादिभेदवचनस्य भेदो नास्तीति वचनेन विरोधप्रसंगः । स्वसाध्यं-भावरूपाज्ञानादि । भेदसाधकत्वाभिमत प्रमाणस्य भेददूषका द्भेद-सिद्धो नवेति विकल्प्य द्वितीये दोषमाह (असिद्धभेदेनेति) आद्य आह (अन्यथेति) भेददूषका द्भिन्नतया सिद्धंहि भेदं साधयेत्, दूषकाद्भिन्नतयाच येन सिद्धिस्तत्राप्येवं विकल्पसम्भवादिति भावः । 'एषादिगि'त्यनेनेदमपि सूचितं, यदाहनवीनः – किमन्योन्याभावो भेदः, उतवैलक्षण्यं, अथवा – स्वरूपं । नाद्यः, तत्प्रतियोगिधर्मिज्ञानानामसम्भवात् । तत्र न तावद्घटः प्रतियोगी घटात्यन्ताभाव घटान्योन्याभावयो रभेदप्रसङ्गात् । सम्बन्धिनिरूप्य स्वभावानां समानकालीनानां संयोगादीनां सम्बन्धिभेदेनैव भेददर्शनात् । किञ्च भेदोऽभेदविरोधी, तस्माद्भेदोऽभेदस्यैवाभावः स्यात्, न घटस्य । नच घटादिरेव अभेदः, घटाधिकरणे घटभेदाभावप्रसङ्गात् । नापि तादात्म्यं प्रतियोगि, तद्घटस्वरूपंवा, घटत्वंवा अभेदोवा, अखण्डधर्मोवा । नाद्यः, परमते घटेऽपि तद्भेदप्रसंगात् । भेदस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च । नद्वितीयः, तद्भिन्नस्य तादात्म्यत्वानुपपत्तेः । घटत्वस्य स्वाभावानधिकरणतया घटत्वे घटभेदानुपपत्तेश्च । अभावस्येव भावस्यापि विरुद्धत्वेन स्वाभावानधिकरणत्वात् । नच विरुद्धयोरैकाधिकरण्यमेव विरुद्धं, नत्वाधाराधेयत्वमिति वाच्यम् । अभावे तदभावस्यापि वर्तमानत्वात् । किंच अभावाधिकरणत्वयोग्यभूतलस्य घटाधारतादशायां तदभावानाधारत्वं तदधिकरणत्वायोग्यघटाधारत्व मयुक्तमेव । एवं घटत्वमिह नास्ति अयंघटो नेति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च, भेदस्य घटप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेश्च, अन्यप्रतियोगिकस्याभावस्य अन्यप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेश्च ।

किंच यो यस्य यद्भेदविरोधीसतस्य तस्माद्भेदः, तथाच घटधर्मि कपटाभेदविरोधीघटस्य पटाद्भेदः, सचाभेदो नवास्तव इति तर्कितो वाच्य, तथाच यत्र यदभेदे तर्किते यस्यानुपपत्ति प्रसज्यते, सतस्य तस्माद्भेद, नच पटेघटत्वाभाव पटेघटतादात्म्यस्य तर्कितस्य विरोधी, वृक्षस्याग्रत्वाभावप्रसंगात् । नतृतीय - अभेदतादात्म्ययो रन्योन्यज्ञानाधीनज्ञानतया न्योन्याश्रयात् । नचतुर्थ. - शाब्दघटज्ञानाद्भेदज्ञानाभावप्रसंगात्, तादात्म्यस्य शब्दादनुपस्थित, जात्यतिरिक्ताखण्ड तादात्म्याभ्युपगमेतैनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ जातिविलापप्रसंगाच्च । तादृशाखण्ड तादात्म्यप्रतियोगिकाभावस्य घटाद्यप्रतियोगितया तद्भेदत्वानुपपत्तेश्च । नह्यन्याभावोऽन्य प्रतियोगिक । एव धर्मोऽपि दुर्निरूप, तथाहि-यत्र प्रतीयते भेदस्तदेवास्यास्पद यदि । अप्रतीतौ सुषुप्त्यादौ विश्वमेकं भवेत्तदा ॥ यद्वा क्वचिद्धिपणा तस्य स्थाननियामिका । इतिचेत् ? पुरुषेऽपि स्यात्तद्भेदस्तत्प्रतीतित ॥ यत्र प्रतीयते भेदस्तदेवास्यास्पद मतम् । इति चेन्नूनमायातो दुष्टात्मान्योन्यसंश्रय ॥ यत्र यस्यास्ति सत्ता तज्ज्ञा न तत्रभवेत् प्रमा। प्रमाधीनाथसत्तापा नान्यान्याश्रयता कथ ॥ अपिच यत्रास्ति तत्रास्तीत्युक्तस्यात्, क्वास्तीति प्रश्ने किमुत्तरम्, तथाचात्माश्रय । किंच घटेऽपि घटभेदज्ञान प्रमैव स्यात्, अबाधात् । न हि पटस्य तस्य वा स्वरूप क्वचि द्बाध्यते । ननु तादात्म्यभेदज्ञानयो द्वयोरपि कथमबाधितत्वमितिचेत्, एवसति बाधएवाप्रमा, अविनिगमोवा । ननु पटे घटभेदसम्बन्धस्या बाधात्तत्तद्धी - प्रमा, घटेतु सम्बन्धस्य बाधादप्रमतिचेन्न । पटेपि सम्बन्धान्तरा भावात् । पट स्वरूपमेव सबन्धो न घटस्वरूप, अतोनाविगमइति चेत्, तर्हि कुड्यादौ पट भेदो न स्यात्, तत्रापि कुड्यादिस्वरूपमेव सबन्धोऽस्तीतिचेत्, तर्हि भेदप्रमाया विषयवैशिष्ट्यस्यानुगतपटादिस्वरूपविषयत्वे घटेऽपि यथाज्ञान तदबाधित, इदस्वरूप सम्बन्धइति नियामकाभावात् । नच घटातिरिक्त स्वरूपमेव तत्सम्बन्ध, किमतिरेक स्वय सम्बन्धयदिभूत सम्बन्ध।

त्मकस्वरूपमुपलक्षयति ; किंवा स्वयमपि सम्बन्धांतर्गत सम्बन्ध, त्मकस्वरूपविशेषणं भवति ; आद्ये घटस्वरूपमपि तद्भेदसम्बन्धः स्यात् ।

नन्वतिरेकस्स्वसम्बन्धिनमेवोपलक्षयति ; नच घटस्तत्सम्बन्धीति चेन्न ; सम्बन्धस्यैवायानिरूपणात । विशेषणत्वेच न स्वयमेव स्वसंसर्गः, घटेऽपि तत्प्रतीतेरबाधमसंगात । अन्यथे तस्यापि नियता धिकरणसंसर्गो नस्वयं, उक्तदोषात । नचप्रथमः नियाम्यस्य नियामकतया योगात् । अपरश्चेत् भेदानन्त्यं । तत्रच प्रथमस्य क्वचित्संसर्गाभावे तदधीनससर्गाणा मन्येषां न संसर्ग इत्यसंसर्गाप व सर्वे स्युरिति सद्विशिष्टज्ञानं सर्वत्र भ्रान्तिस्तस्यापि वा प्रमास्यात् , सर्वेषां तुल्यत्वात ।

ननु नान्योन्याश्रयादिदोषः ; नहि भेदो भेदेनजन्यते , नवा ज्ञायते , नवा तदाश्रयत्वे धर्मिण स्तदपेक्षा , अनादिभेदाश्रयत्वस्यानपेक्षत्वात् ; नच भेदाश्रयत्वज्ञाने पूर्वं भेदाश्रयत्वज्ञान मपेक्ष्यत इत्यन्योन्याश्रयादिरिति वाच्यम्, घटादे र्भेदाश्रयत्वज्ञानाभावेपि तन्निष्ठस्य भेदस्य प्रमितत्वात्, नहि भेदज्ञानेघटनिष्ठतदाश्रयत्वज्ञानं हेतुरितिचेन्न । भेदधर्मित्वस्यानिरूपणे इदमस्माद्भिन्नमिदं नेति व्यवस्थाया आकस्मिकत्वप्रसगात् । भेदाश्रयानिरूपणप्रयुक्तभेदज्ञानप्रमात्वविप्रतिपत्तिर्हि भेदाश्रयनिरूपणेन निरसनीया, तदनिरासे इद मस्माद्भिन्नमिदंनेति व्यवस्थाया अयोगात् । तथाच भेदाश्रयस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वनिश्चये सत्याश्रयानिरूपणाभावात् भेदज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयः, तन्निश्चयेच भेदाश्रयतया प्रतीतस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वनिश्चयइति परस्पराश्रयप्रसंगात् भेदस्य प्रामाणिकत्वासिद्धेः ।

किंच यदिप्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभाववत्त्वमप्यन्योन्याभववत्त्वे न प्रयोजकं तदानियामकाभावात् भेदाधिकरणस्य इदमित्यनुरूपणात तत्प्रमात्वाप्रमात्वयोर्व्यवस्थाया अयोगात सर्वं सर्वतोभिद्येतनभिद्यतेवा । अथ तत्प्रयोजकं तदा घटे भेदसत्तांविना अलभमानसत्ताकस्य प्रतियोगिता

वच्छेदकात्यन्ताभावस्य तत्र भेदसत्ताप्रयोजकत्वायोगात्. येन विना यस्य सत्ता नास्ति तस्य तत्सत्ताप्रयोजकत्वेऽन्योन्याश्रयात, उत्पत्त्यन्योन्याश्रयस्याप्यनेनैवप्रकारेण दोषत्वात् । ननुमाभूद्भेद स्वाश्रय., आत्मवदनाश्रितएव सत्यो ऽस्त्वितिचेन्न; श्रुत्या तादृशभेदस्य-क्वाप्यसिद्धेः, प्रत्यक्षादिनातु साश्रयस्यैव तस्य प्रतीतेः ।

ननूक्तरीत्याऽऽश्रयानिरूपणादेव स्वातन्त्र्यासिद्धिः सत्तावदितिचेत्; तस्याश्रितत्ववत्स्वरूपस्याप्यपारमार्थिकत्वेऽपि प्रत्यक्षादितःप्रतीत्युपपत्ते स्वतन्त्रभेदस्य जीवब्रह्मैक्याविरोधाच्च । भेदस्य स्वाश्रय एव स्वप्रतियोग्यभेद विरुद्धत्वात् । किंचाभेदविरोधिनएवभेदत्वात् भेदत्वमस्यपारिभाषिकमेव स्यात् ।

किंच भेदज्ञानमपि नसंभवति, किमेतौ परस्पर भिन्नावितिवा, इदमिदं नभवतीतिवा, अस्माद्भिन्नइतिवा ; सर्वथाप्यन्योन्याश्रय., प्रथमे द्वितीयज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वात् दूरस्थवनस्पत्योरपि तद्विज्ञान-प्रसंगात, अभेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वे यत्संशयेतिन्यायात् भेदग्रहस्यहेतुत्वात् , परस्परभावस्यापि भेदरूपत्वात् । नाद्वितियः भेदेभेदत्वज्ञानविना तद्विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः । अतएव नतृतीयः, प्रतियोगित्वग्रहस्य भेदग्रहाधीनत्वात्, पञ्चम्याः प्रतियोगितार्थकत्वात् ।

अपिच घटे पटाभेदानुपलब्धे रनन्यथासिद्धत्वनिश्चयं विनानतदभाव रूपभेदधीः,तन्निश्चयश्च यदि घटःपटस्स्यात तद्वदेवोपलभ्येतेति तर्कावतारात्, तद्वदिति सादृश्यगर्भः तर्कश्च भेदज्ञानादित्यन्योन्याश्रय. । अनुपलब्धिमात्रजज्ञानस्य सत्तानिश्चयरूपत्वे करतलामलकादिज्ञान इव क्वचिदपि प्रामाण्यसंशयस्य भेदज्ञानेऽनुपपत्तेः, सत्तानिश्चयार्थ तर्क आवश्यक इतिदुस्तरोऽयमन्योन्याश्रयः ।

किंच तस्यैतस्माद्भेदसंशयव्यतिरेकनिश्चयदशायामस्य ततो भेदानिश्चयोनेति सार्वजनीनमिति तस्यैतद्भेदनिश्चयोः स्य ततो भेदनिश्चये कारणं यत्संशयेतिन्यात्, एवमितरत्र पि भेदनिश्चये सहेतुरित्यन्योन्याश्रयः । नच घटधर्मिकभेद. परमते तत्प्रतियो

गिकोभवति येन तस्य ग्राह्यतया तत्संशयादिप्रतिबन्धकः स्यात् । अयं सनभवतीति ज्ञानस्य विशेषणतया विशेष्यतया वा तत्तद्भेदविषयत्वायोगाच्च तस्येन्द्रियासन्निकर्षात् । नच प्रतियोगिनि धर्मितावच्छेदकाभावनिश्चय एव तद्धेतुः, विनिगमकाभावात् । मूलेऽग्रत्वाभावनिश्चयेप्यग्रवृक्षे मूढवृक्षाभेदनिश्चयेन भेदभ्रमदशायां तस्मिन्सत्यपि तद्दर्शनात् , धर्मितावच्छेदकीभूत घटत्वाद्यभावनिश्चयस्यापि घटादिभेदज्ञानाधीनत्वात् । पटत्वनिरूपणस्य घटभेदनिरूपणाधीनत्वात् , प्रतियोगितावच्छेदकस्यैतद्वृत्तित्वनिश्चयदशायां प्रतियोगिनि धर्मितावच्छेदकाभावस्य अनिश्चयाच्च तत्राप्यन्योन्याश्रयात् ।

एवं भेदनिरूपकप्रतियोगिज्ञानस्यापि भेदज्ञानाधीनत्वादन्योन्याश्रयः । प्रतियोगित्वज्ञानंच विशेषणज्ञानतया कारणं, सन्निकर्षान्तराभावाच्च तज्ज्ञानंकारणं, प्रतियोगिनोभेदाज्ञानदशायांच प्रतियोगित्वं नज्ञायतइति भेदज्ञानंतत्रकारणं । अपिच घटात्पटोभिन्न इत्यत्र मत्वर्थो भाति, घटस्य भेदइत्यत्र षष्ठ्यर्थः । तदुभयज्ञानंच घटाद्भेदज्ञानाधीनं , तदज्ञानदशायां नियमेन तदप्रतीतेः । नचवस्तुसद्भेदसत्तैवापेक्षिता , तदभावेऽपि ज्ञानदशायां सम्बन्धप्रतीतेः , तत्सत्वेपि तदज्ञानदशायां यमजयोस्तदप्रतीतेश्च । तदज्ञानातिरिक्तस्यच दोषस्याभावात् । एवं भेदंप्रति घटभिन्नः पट इत्यत्र घटा विशेषणत्वेनभाति , पटोविशेष्यतया भाति । इदंप्रतियोगिधर्मिणो विशेषणविशेष्यत्वज्ञानमपि भेदज्ञानाधीनं । अन्यथा एकत्र विरुद्धयो र्ज्ञानासम्भवात् । तथाच भेदज्ञानेपि भेदज्ञानान्तरमपेक्षणीयं , तत्रापि तद्ज्ञानान्तरमित्यनवस्था । एवंच क्लृप्तकारणाभावेऽपि कार्यं स्वप्नरथादिव न्मायिकमेव ।

किञ्चास्य प्रतियोगिनस्स्वयं नभेदः स्वावृत्तित्वात् , अभेदस्यचाऽङ्गव न्यत्वात् , भेदो भिन्न इति प्रतीत्योरवैलक्षण्यापाताच्च , स्वस्यैव स्वंप्रति विशेषणविशेष्यत्वायोगाच्च । भेदान्तरस्याधिकरणभेदमात्रादनुपपन्न , तथात्वेतथात्वेवा अबाधाविनिगमाभ्यां घटेऽपि स्वःस्यादित्येकस्यैकस्य भेदद्वयं स्यात् , एव तृतीयोऽपि, अन्यथा द्वितीयस्य घटभेदायोगात् । प्रथमस्यच स्ववृत्तिवृत्तित्वानुपपत्तेः । अन्यथैतौभे

दौ घटाद्भिन्नाविति प्रथमद्वितीयभेदयोः प्रतीत्ययोगात् । नहियुगप
स्त्वविशेष्यं प्रति स्वयं विशेषणं भवति । अयमप्यबाधाविनिगमा
भ्यां पृथगेव । ततश्चतुर्थादिरप्यखिलवृत्तिस्स्यादित्येकस्यानन्तप्रा-
माणिकभेदाः । एवं तेषामप्यन्योन्यं द्रष्टव्यम् ।

नापि वैलक्षण्यं भेदः, तद्धि विविधलक्षणकत्वंवा विरुद्धलक्षणयोगि
त्वंवा । नाद्यः,एकस्याप्यात्मनः परमते बुद्ध्याद्यनेकलक्षणत्वात् । द्वितीये
यदि परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं विरोधः, तर्हि सुखादावपि समा
नं । अथपरस्परात्यन्ताभावेनैव समानाधिकरणत्वं, सुखादिकंच परस्परेणा
पि समानाधिकरणमितिचेन्न, तस्यापि धर्मिभेदाधीनत्वात् । अथ
परस्पराश्रयभेदसमानाधिकरणत्वं, परस्पराश्रयात् । नापि स्वरूपं
भेदः, भेदस्य विशेषणविशेष्यतयैवप्रतीतेः, एकत्रचतदयोगात् ।
अपिच अभेदविरोधी भेदस्तस्मिन्सति तदप्रतीतेः । नच घटादिस्वरू-
पं भेदः पटादिमात्रात्मतदभेदविरोधी, तदुभयसामानाधिकरण्यध-
र्मधर्मिभावयोस्सत्त्वात् । नच पटस्य पटस्वरूपतोऽन्यः कश्चिद्भेदो
ऽस्ति, सप्रतियोगिभेदस्य निष्प्रतियोगिस्वरूपत्वानुपपत्तेश्च । घटभे
दयोर्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेश्च । तस्माद्वास्तवभेदप्रतेभेदप्रतीतिर्नि-
विषयैव । सिद्धांतेतु कथंचित्सासविषया । तथाहि-
इदमिदंनेतिप्रतीति स्तदुभयनिरूपिताभेदाभावं विषयीकरोति,
पदद्वयसामानाधिकरण्यार्थभेदस्यैव नञर्थप्रतियोगित्वात्तुभयात् ।
संभवतिच तदुभयाभेदः, अस्तिहि घटपटयोस्सदिदंसदिदमित्य
नुवृत्तसत्स्वरूपाभासः । सच घटाद्यधिष्ठानं 'आत्मैवेदं सर्वं' मि-
तिश्रुतिप्रसिद्धात्मस्वरूपम् । नच सत्ता तद्विषयो नात्मेति वाच्यम् ।
'सदेवसोम्ये' त्यादिश्रुतेरात्मस्वरूपातिरिक्तनिषेधात । सर्वत्र अधिष्ठा
नसदात्मानुगमादेवानुगतसद्बुद्ध्युपपत्तेः तदन्यसत्तायां माना भा-
वात् । तस्यैवानुगततया भावप्रत्ययान्तशब्दार्थत्वाच्च । तदेवच सन्
घटस्तथाऽसौ घटाद्यात्मकतया भासमानं घटादेः पारमार्थिकं स्वरू-
पम् । स्वरूपमेवचाभेदः, परैरपि तथाभ्युपगमात् । अयंच स्वरूपा
[illegible] दात्मनः । एवंच घटपटादिनिरूपिता भेदात्यन्ताभावो ऽविद्यया

अत्रोच्यते - न तावद्भेदप्रतीत्यपह्नवश्शक्य, स्ववचनविरोध बा धापसिद्धान्तादिप्रसङ्गात्, तथासतिहि युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो निष यविषयिणो स्तम प्रकाशन द्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ति रित्यादिभाषणमपि व्याहन्येतेति । नच भेदप्रतीतिकारणापह्नवश्श क्य, कार्यस्य कारणानवयम्भावात्। अन्यथा लोकायतमतापाता त्। नच भेदप्रतीतेरकार्यत्व वक्तु शक्य, नित्यत्वतुच्छत्वयो स्व येन त्यागात। नच - दुर्निरूप तत्कारणमिति वाच्यम्, एतत्कार

कल्तो धर्मिप्रतियोग्याश्रितो घट पटो नभवतीति प्रतीयते, इमौ भिन्नाविति च। इमौ विभक्तावित्युभयाश्रितत्वेऽपि अयमस्माद्विभक्त इतिवद् यमस्माद्भिन्नइति प्रतीति। सचभेदस्साक्षिभास्यइति नतत्प्रति योग्यादिज्ञानापेक्षा। नचैव सर्वदा भेदप्रतिभासप्रसङ्ग, साक्षिमात्रभा स्यस्याप्यालोकस्य स्वावच्छेदकालोकाकारवृत्त्यभिव्यक्तिसाक्षिणा प्रति भासादिवत् भेदप्रतियोग्यभेदप्रतियोग्यभेदनिरूपकघटपटाद्यसाधारण स्वरूपोपस्थितावेव भेदस्य साक्षिभास्यतया कदाचित् प्रतिभासोपप त्ते। भेदप्रतियोग्यभेदप्रतियोग्यभेदनिरूपघ वनच घटादे प्रतिभासो नभेदप्रतियोगित्वनचति नघटादिप्रतियोगिकत्वानुभवविरोधोऽपीति।

धर्मधर्म्यादिविकल्पदूषण पश्चादुद्धरिष्यन् प्रथमत प्रतीत्या - भेदस्वरूप साधयति 'नतावदि'त्यादिना 'एवञ्चे'' त्यत प्राक्तनेन ग्र न्थेन। तत्र भेदप्रतीतितो परस्पराश्रयस्य प्रागभिधानात् तदुद्धा रेण विना प्रतीत्या भेदसाधनायोगात् तद्दूषणमुद्धर्तु किमन्योन्याश्रय णोद्भावनेन प्रतीत्यपह्नवोऽभिप्रेत, उतकारणापह्नवन प्रतीतमिथ्यात्व यद्वानिर्वचनीय कारणत्वात्प्रतीते मिथ्यात्व, किंवानिर्विषयत्व, अथ वा बाध्यविषयत्व, इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथम दूषयति (नतावदि ति) (स्ववचनेति) 'अविद्यामूले भेदग्रह' इति वचनविरोध। प्रतीत्यभा ववचनप्रयाङ्गीकारे भाष्यव्याहतचेत्याह (तथासतीति) भेदप्रतीत्य पह्नवे सती यथ। (नच भेदाग) मिथ्यात्वेऽपि वाच्यमेव कारण

णत्वेनैव सुनिरूपत्वात्, अन्वयव्यतिरेकवशात् इन्द्रियादिविशेषप्रसिद्धेश्च । भवतापि चाविद्याकारणमिति विशेषतो निर्णीत, अन्यथा परमार्थत्वप्रसङ्गात् । नचास्य निर्विषयत्व सुवचम्, प्रतीत्यपह्नवपक्षोक्तदोषानवकाशाभावात्, स्वबाध्यभेदविषयप्रतीत्यभावेन परसिद्धान्तानिराकरणाच्च । अतो वाच्यविषयत्व मवशिष्यते, तदपि दुर्वच, बाधकप्रमाणस्य भेदग्राहित्वे भेदाभावग्राहित्वे यत्किंचिद्ग्राहित्वाभावेच भेदस्य स्थिरीकरणात् । भेदाभावोपि सिद्ध्यन् भेदाद्भिन्नएव सिध्यति, अन्यथा तदसिद्धे तत्सिद्धेर्वा भेदासिद्ध्यापातात् । एव च सामान्यत स्थापिते भेदे न पृथग्जल्पाना मुत्तरापेक्षा । याचात्र भेदतिरस्कारिणी, सापि साम्प्रतानुमिनेक दिव्यचक्षुषि जने नजागर्ति । तथाहि—स्वरूप धर्मोवेति विकल्पयन् किं सामान्यत स्वरूपधर्मयो भेदमङ्गीकृत्य विकल्पयस्यनङ्गीकृत्यवा ? न प्रथम, विरूपस्य निष्फलत्वात्, अन्यथा भ्युपगमबाधात् । न द्वितीय, विकल्पस्यानुत्थानात् । न पुन पर्यायेण विकल्प । नच - निर्मु

---

[1]वाच्यमिति भाव (स्वबाध्येति) भेदविषयप्रतीत्यभावेन तन्निरास इति भाव । भेदाभावग्राहित्वे कथभेदस्थिरीकरण, तथासत्यपितस्य सद्भावादित्यत आह (भेदाभावोऽपीति) अन्यथा भेदाद्भिन्नत्वेन सिद्ध्यभावे । तदसिद्धे -भेदाभावासिद्धे (तत्सिद्धेर्वेति) यदिभेदाद्भिन्नत्वेनासिद्धावपि भेदाभावसिद्धि स्तदा भेदात्मकतयैव सिद्धेरभेदसिद्ध्यैव भेदसिद्धिस्स्यादित्यर्थ । एवमप्युक्त दूषणानां च प्रतिक्षेपइत्यत आह – (एवञ्चेति) (सामान्यतइति) धर्मत्वधर्मित्वविशेषानादरेणेत्यर्थ । अभ्युपगमबाधंरक्षामाह (यात्रेति (निष्फलत्वादिति) भेदाभावसिद्धिरूपस्य फलासिद्धारित्यर्थ । (अन्यथेति) भेदाभावसिद्धिरूप फलसिद्धावित्यर्थ । उपनीयबाधाप्यत्र अभिमत । एतत्वस्तुविषयत्वमात्रेण न पदद्वयस्य पर्यायतानोपस्तुतरूपामितिदार्द्यमत आह (नचेति) भेदमात्रनिरास प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्यापि निरासाद्भवत्याभाव्ये रपुपायो भ

क्तोपाधिभेदैकवस्तुगोचरयो श्शब्दयो रपर्यायता, प्रातीतिकभेदमू- लोय निकाय परमार्थनिमर्शभेदमूलं तद्दूषणमिति चेन्न, विम र्शभेदस्यापि पारमार्थिकत्वानभ्युपगमात्, स्वमूलघातायोगाच्च। अ

दाभावादित्यर्थः (प्रातीतिकभेदेति) प्रतीतिविमर्शयो रुभयोरप्यपार मार्थ्याविशेषात् किं केन बाध्यत इति चोद्यपरिहाराय पारमार्थ्यवि शेषणं (स्वमूलेति) विमर्शविशेषमूलंहि दूषण, तत्त्वविमर्शमात्रा- धीनं, विशेषश्च भेदएव, अतो भेदनिरास स्वमूलघातादनुपपन्नइत्य र्थः। यद्वा भेदविमर्शयो र्भेदाभावा द्दूष्यदूषणभावो नोपपद्यते, यदि भे दविमर्शयोरपि भेद. प्रातीतिक, तर्हि तन्मूलदूष्यदूषणभावोपि प्रा तीतिकएवेति भेदतात्विकत्व निष्प्रत्यूहमेवेति चोद्यपरिहाराय पार मार्थ्यविशेषण। विमर्शभेदः - विमर्शाद्भेदस्य भेद, विमर्शस्य भेदा द्भेदइतिवा। यद्वा, विमर्शस्य प्राबल्ये परमार्थविषयत्व हेतुरित्यभिप्रा येण पारमार्थ्यविशेषणम्। पारमार्थ्यंच विषयद्वारक विवक्षितम्। भे दो विशेष (विमर्शभेदस्यापीति) शुक्तिरजतादिभ्रमनिवृत्ति प्रस गादिरूपाणा विषयाणा पारमार्थ्य नाभ्युपगतमित्यर्थः (स्वमूलघाता योगादिति) धर्मधर्मिभेदप्रतीतिमुपजीव्य प्रवृत्तो विमर्शो न भेदप्रती तिं बाधितु क्षमत इत्यर्थ.। यद्वा (प्रातीतिकेति) प्रतीति सिद्ध धर्मधर्मिभे दमवलम्ब्य प्रवर्ततइत्यर्थ, । पूर्वोक्तमभ्युपगमबाध परिहर्तुमाह (पारमार्थिकेति) विमर्शविषयभूतो भेदो विमर्शभेदः, तन्मूल तदव लम्बन- तद्विषय दूषण प्रवर्ततइत्यर्थ', पारमार्थिक भेदोदूष्यइति या वत्। तथाचाभ्युपगतस्य प्रतीतिसिद्धभेदस्वरूपस्य अनिरासान्नाभ्यु पगमबाध इतिभाव। प्रतीतिसिद्ध भेदस्वरूपादन्यस्यैव पारमार्थिक भेदस्य दूष्यत्वादभ्युपगम विरोधपरिहार., किंवा प्रतीतिसिद्धभेद- स्य पारमार्थ्यमात्रनिरासादिति विकल्पमभिप्रेत्याय दूषयति (विम र्शभेदस्यापीति) तथाच पारमार्थिकभेदस्य दूष्यत्वासम्भवात् नि- र्विषय दूषण स्यादित्यर्थ। द्वितीय आह (स्वमूलेति) पारमार्थ्यधर्म मात्रनिरासेहि भेदस्य मिथ्यात्वासिद्धे पारमार्थ्यरूपेण भेदस्यैव

तत्र परमतसिद्धभेदोपजीवनेन विकल्पउीते प्रत्युक्त, अनगीकृत मूलघातकेन परमतेन तत्सिद्धे अन्यथा परमतेनापि तदसिद्धे स्त न्मूलविकल्पासम्भवात् । अतो यदि विकल्पयसि सिद्धो भेद । यदि न तथापि सिद्ध , विकल्पोपक्रमतया तद्दूषणस्य । नचानु पलब्धे किं विकल्पेनापीति वाच्यम्, तथासति तस्यानिर्वचनीय पक्षनिक्षेपासम्भवात , सविदनुपलम्भवाचो युक्ते थैव सुलभत्वात्। किंच अभेद स्वरूप धर्मोवा? स्वरूपचेत् भेदभ्रम कचिदपि न स्यात , भेदाविरोधिन्यभेदे दृष्टे तदारोपासम्भवात् , अभिन्नो घट इत्यादे पर्यायतादि प्रसगश्च प्राग्वत् । अथतु धर्म , तर्हि सि

निरासो वाच्य, अयमेव तस्य बाधो यदभावप्रमापण, तथाचोपजी व्यबाधो दुर्वार इत्यर्थ । अभ्युपगमबाधश्च सिद्धइति भावः। येन परमतेन भेदो निश्चीयते तत्किं स्वघातकासहिष्णु उतसहिष्णु, आ द्यआह (अनगीकृतेति) यद्यनंगीकृतमूलघातक तदा तेन विरोधा द्विकल्प्य दूषणाप्रवृत्तेः परमार्थतयैव भेद स्सिध्येदित्यर्थ । द्विती य आह (अन्यथेति) ननु माभूद्भेदनिश्चय, परोक्तया प्रतीतिमात्र विवक्षितमित्यत्राह (तन्मूलेति) निश्चयमूलोहि विकल्प', न प्रतीति मात्रादित्यर्थः । अनगीकृतेत्यादेरेव वार्थ, मूलभूतस्वघातकासहि ष्णुनाग्रहिपरमतेन भेदस्य निश्चयो भवति, अन्यथा स्वघातकसहिष्णु त्वेन ज्ञातादर्थावधारणानुपपत्तेरित्यर्थ । माभूद्भेदनिश्चय' परोक्तिप्रती तित्वमात्राद्विकल्प' स्यादित्यत्राह (तन्मूलेति) पूर्ववदेवार्थः। ननु नवयविकल्पदूषण ब्रूम, येन मूलघात, किन्त्वनुपलब्धरेव भेद स्य बाध ब्रूम इत्यत्राह (नचानुपलब्धेति) (तदारोपासम्भवादिति) नच भेदप्रहेपि तस्य तिरोधानात् भ्रम इति वाच्यम्, स्वरूपेभा समाने तिरोधानासम्भवात् । अन्यथा स्वरूपभेदपक्षेपि लोकसिद्ध दोषेण स्वरूपभेदतिरोधानात् भ्रमोपपत्तिप्रसगात् । (पर्यायतादी ति) ब्रह्माभिन्नमित्युक्ते ब्रह्मब्रह्मवदिरुक्त स्यात । ब्रह्माभेदइति व्यवहारस्यान । अभेदेन प्रतीतारभेदभानप्रतियोगिग्रहान

द्धो भेदः, धर्मधर्मिभावस्य तद्व्यापात्यात् । यद्यभेदरूपेणापि धर्मेणा भेदः, मचेत् स्वरूप सएव दोषः, धर्मश्चेदनवस्थेति त्वदुक्तमर्यादा प्रवर्तने का वार्ता । उपलम्भइति चेत्तुल्यम् ।

मित्यन्योन्याश्रयणमित्यादिकमादिशब्दार्थः । एतेन स्वरूपाभेदम्यै च प्रतियोगिघटिततया कल्पितभेदवत्त्वेन विशेषणविशेष्यभावाद्युपपत्तिरिति निरस्तम् । तथासति ब्रह्मब्रह्मवदित्युक्तस्यात्, ब्रह्माभेदइतिव्यवहारस्यादित्युक्तत्वात् । ननु – ब्रह्मणएव अभेदरूपत्वेपि ब्रह्मत्वाभेदत्वयो र्भेदेन सम्बन्धितावच्छेदक भेदाद्भिन्न ब्रह्मेति सम्बन्धव्यवहारः, न तु ब्रह्मब्रह्मवदिति तत्र सम्बन्धितावच्छेदक भेदाभावादिति चेत्तर्हि, सम्बन्धितावच्छेदकभेदएव सम्बन्धप्रयोजकोऽस्तु, किं कल्पिताभेदेन, तथाच प्रकृतेऽपि घटभेदयो स्सम्बन्धितावच्छेदक भेदादेव भिन्नइति सम्बन्धव्यवहार स्सिद्धः । किंच स्वरूपभेदवद्भेदस्यापि कल्पितभेदादेव भिन्नइति विशिष्टव्यवहार किन्नस्यात्, त्वन्मते घटोनास्तीति वचनाथायमते घटाभावेन घटइतिवत् धर्मधर्मिभावस्येति । ननुएव तर्हि स्वरूपस्यैव भेदत्वपक्षे धर्मधर्मिभावानधीनोभिन्न इतिव्यवहारः कथमितिचेन्न, तस्य तादधीन्यासिद्धेः, व्यवहारश्च भेदाप्रयोज्यसम्बन्धविषयः (सएवेति) भेदभ्रमानुपपत्ति दोषइत्यर्थः । एवकारो धर्मपक्षे वक्ष्यमाणदोषस्य तत्र व्यवच्छेदकतयाऽवधारणार्थो नभुतप्रत्यभिज्ञानार्थं, अन्यथाहि धर्मपक्षेपि धर्मभेदपक्षोक्तानवस्थातिदेशार्थं धर्मश्चेदपि सन्नेत्यवक्ष्यत । अवधारणस्यच प्रयोजन धर्मपक्षे तद्दूषणं दूषणांतर चास्तीतिसूचनमिति,(त्वदुक्तेति)इत्यनेन अभेद स्वरूप धर्मोवेत्याशङ्क्योक्तोऽर्थः परामृश्यत । परेणहि भेदः स्वरूप धर्मोवेति विकल्पयता - प्रकारान्तर नास्त्येव, तत्रापि यद्येकत्र स्वरूप सर्वत्रापि स्वरूपमेव, क्वचिद्धर्मत्वेतु सर्वत्रापि धर्मएवेति, मर्यादाविवक्षिता, अभेदेपि तादृशमर्यादा कल्पनेन दूषणोक्तौ किमुत्तर मित्यर्थः (उपलम्भ इतिचे दिति) शुक्त्यादि स्वरूपग्रहेपि भेदभ्रमदर्शनात् तत्राभेदोधर्म, शौक्ल्या-

न काचिदिति-चेत् किमर्थस्तर्हि भेदापह्नवः । अनन्यार्थएवेति चेन्न; अप्रविष्टमाध्यमिकपक्षेण त्वयातथानभ्युपगमात् । नभेदापह्नवसाध्यमद्वैतं अपितुस्वतस्सिद्धमितिचेन्न ; अद्वैतमित्येव तत्सिद्धे रन्यथा स्वरूपमात्रस्य भेदाभेदविकल्पसहस्र तत्त्वायोगात् । तस्माद्भेदस्वरूप मपह्नुवानै रभेदस्वरूप मप्यपह्नुतं स्यात् ।

दिस्वरूप ग्रहे शौक्ल्यादौ तद्भेदभ्रमादर्शना त्तत्स्वरूपं भेदइति यथोपलम्भं स्वीकारेनदोष इतिचेदित्यर्थः । (नकाचिदिति) नास्माभि रभेददूषण परिहारः कार्यइत्यर्थः । तथाच तद्दूषणे इष्टापत्ति रितिभावः । (किमर्थं इति) जीवब्रह्माभेदसमर्थनार्थमेवहि भेदापह्नवः, अतोनेष्टापत्तिरितिभावः । (अनन्यार्थइति) भेददूषणमभेदसमर्थनार्थं नभवति अपितु भेदासिद्ध्यै, तस्माद्भेदापह्नव इष्टापत्तिरेवेति भावः । (अप्रविष्टेति) माध्यमिकवत् सर्वशून्यत्वानंगीकारादंगीकृतस्य ब्रह्ममात्रस्य स्वात्मकजीवाभेदाभ्युपगमादभेदनिरासो नेष्ट इति भावः । ननु नवयं भेदापह्नवेनाभेद साधयामः येनभेदवत्तैरेवतर्कैरभेदस्यापि निरासस्स्यात् किंतु तर्कैर्भेदनिरासमात्रं कुर्मः, नच तत्राभेदेऽपि भेदपक्षोक्तदोषप्रसंगः, दृढतमप्रमाणसिद्धेऽर्थे तर्काणामप्रवृत्तेः, इत्यभिप्रायेण शङ्कते (नभेदेति) द्वैताभावत्वेन सिद्धिर्ह्यद्वैतसिद्धिः, स्वप्रकाशश्च नतादृशइतिनाद्वैतस्य स्वतस्सिद्धिरित्यभिप्रायेण परिहरति (अद्वैतमिति) स्वरूपेण सिद्धिरद्वैतसिद्धिः कुतो नेत्याशङ्कायामाह (अन्यथेति) यदि अद्वैतमित्याकारता नस्यात् तदा स्वरूपात्मकप्रकाशमात्रस्य भिन्नमभिन्नंवेति संशयसहस्र अद्वैतसिद्धित्वायोगा दद्वैतमित्याकारेण सिद्धिरेव अद्वैतसिद्धिरित्यर्थः । उपसहरति "तस्मादि"त्यारभ्य"माध्यमिकतापातादि"त्यन्तेन । तस्मात् – दृढप्रमाणसिद्धत्वाभावात् । भेदवद् भेदस्यापि तैरेव तर्कैर्निरासप्रसंगात् , इष्टापत्तेश्च माध्यमिकमतापातेन कर्तुमशक्यत्वात्, भेदनिरासो शक्य इत्यर्थः । ननु माभूद्भेदवदभेदोऽपि, नचैतावता माध्यमिक

नचास्त्विति वाच्यम् , माध्यमिकमतापातात् । नचानुभयाकारत्वसिद्धि , उभयाकारत्वव द्व्याघातात् । नचत्वय-मेकस्यैवैकस्माद्भेद मभेदंच स्वीकुर्मः , येनास्मन्मते तत्प्रसंग. ; नचाभेदमपि सर्वत्र परित्यजामः येन प्रकारेण भवत इवसर्वा-भावः स्यात् ; अत. सर्वं वस्तुजात स्वव्यतिरिक्तात्सर्वस्मा द्भिन्न स्वस्माचाभिन्नमिति सांसिद्धिकीयं तत्वव्यवस्था । अथ या वत्सम्भवच विकल्पितं देवानांप्रियेण,धर्मान्तराणां(धर्म्यन्तराणा)स्वाश्रयस्य चस्वरूपधर्म बहिर्भावाद्व्यावर्तकत्वेन भेदत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च उभय वेत्यपि विकल्प. किं नविकल्पित , सएनहि न स्समय. । यथा सम्भवं स्वरूपधर्मयो र्भेदात्वस्यानुप्रवेशोपलम्भात् , व्यावृत्त व्यवहारहेतुर्हि भेद' , सच व्यवहार क्वचित्स्वरूपत क्वचिद्ध र्मतश्च दृश्यते ।

वापातः, भिन्नाभिन्नविलक्षण वस्तुस्वरूपमात्रसिद्धे , शून्यवादिमते क-स्यापि सिद्धेरनभिमतत्वादित्यत्राह (नचेति) अन्यतराभावस्या न्यतर सत्वव्याप्ततया तुभयाभावे उभयसत्वप्रसंगः , तथाचानुभयात्म कत्वं व्याहतमित्यर्थ. (उभयाकारत्ववदिति) उभयाकारत्वोक्तिराका रयोः परस्परविरहरूपतया व्याहतार्था, तथा उभयशून्यत्वोक्तिरपि ततएव हेतोर्व्याहतार्थेत्यर्थः। ननु भेदवादिना त्वया अभेदोप्यगीक्रि यते नवा, आद्ये व्याघातः , द्वितीये सएव माध्यमिकमतापात इत्य त्राह (नच वयमित्यादिना) तर्हि कस्माद्भेदः कस्मादभेद इत्याक-क्षाया माह (अतइति) अन्यदपि कोट्यन्तरमाह (उभयवेति) क्वचि द्धर्मः क्वचिद्धर्मीति कल्पः कुतोनोक्तइत्यर्थः (सएवेति) धर्मएवभेद स्व रूपमेव भेद इति पक्षद्वयं व्यवच्छिद्यते । अनगीकार हेतुं दर्शयति। (यथासम्भवमिति) कथमनुप्रवेश इत्यत्राह (व्यावृत्तेति) ततः -किमित्यत्राह (सचेति) शोक्लयादिग्रहे सति तद्धर्मिणो धर्म्यन्तरात्तस्य-च वाण्ण्यादिभ्यो व्यावृत्तिव्यवहारदर्शनात् सएव धर्मिणोधर्म्यन्तरात्स्वस्या

शुक्तिरजतभ्रमादेः शुक्तित्वादिधर्मभेदाप्रतीति निबन्धनत्व स्या न्वयव्यतिरेक सिद्धत्वान्न भ्रमाद्यनुपपत्तिः । नहि शुक्त्यादीनां स्वरूपमेव रजतादिभ्योभेदः । घटोभिन्नइति व्यवहारगत चोद्यान्यपि घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविलक्षणसार्वत्रिक प्रयोगयोग्यभिन्न शब्दप्रवृत्तिनिमित्तयोगात् परिहृतानि । तन्निमित्तं घटत्वादिभेदानामेव व्यावृत्त्यव्यवहारहेतुत्वं भ्रान्तिप्रतिपक्षोपलम्भत्व मित्यादिरूपेण ग्राह्यं, अतएव व्यावृत्त्यनुवृत्त्यादि प्रयुक्तव्यवहारसाधनतादात्म्यप्रसंगो ऽपि प्रत्युक्तः स्वरूपशब्दवत् ।

न्यस्माच्चभेदः लाघवा दिति भावः । एवंसति स्वरूप भेदपक्षे रजतभ्रमा नुपपत्ति दोषं मागुक्तं परिहरति (शुक्तीति) ननु स्वरूपस्यैव भेदत्वा द्धर्मप्रतीतावपि तस्य गृहीतत्वात् कथं नभ्रमाद्यनुपपत्तिरित्यत्राह (नहीति) शुक्तित्वादिकमेव रजतादिभ्यो भेद इति भावः । ननु घटत्वादे र्भेदत्वे घटो भिन्न इति पर्यायताप्रसंगः, घट इति व्यवहारवद्भिन्नइति व्यवहारो ऽपि प्रतियोगिनिरपेक्षः स्यात्, अन्यतर पद्वैयर्थ्यंच स्यादित्यत्राह (घटोभिन्नइति) (व्यावृत्तेति) तदविषयकव्यवहारप्रयोजकत्वं ततोभिन्नत्वं, तदविषयकत्वंच तद्विषयत्वाभावः (भ्रान्तीति) बहुव्रीहिरयं । यदिच घटाद्भेदः पटस्य स्वरूपमित्यादिना यत्पूर्वपक्षिणोक्तं तत्रपटादिस्वरूपाणि प्रत्येकं घटाद्भेदइत्यंगीकृत्य तेषां परस्परव्यावृत्तत्वे ऽनुगतव्यवहारस्य निर्विषयत्वेन बाधापातः अनुवृत्तत्वेसर्वतादात्म्यप्रसंग इत्युक्त दोषमुद्धरति (अतएवेति) सार्वत्रिकप्रयोगयोग्यप्रवृत्तिनिमित्तयोगा द्भिन्नेष्वप्यनुगतभेदव्यवहारा पत्तेरित्यर्थः । (अनुवृत्त्यादीति) पटभिन्नवस्तुस्वरूपाणां परस्परानुवृत्तिर्विवक्षिता, तावन्मात्रेणच तेषांपरस्परतादात्म्यासिद्धावपिघटतादात्म्यासिद्धेर्न सर्वतादात्म्यप्रसंगः, अतः पटभेदव्यवहारविषयाणांपटभिन्नवस्तुस्वरूपाणांपरस्परानुवृत्तिरादिशब्देनविवक्षिता, तथाचकुड्यादीनां घटपटोभयतादात्म्या त्सर्वतादात्म्यप्रसंग इतिभावः । (स्वरूपशब्दवदिति) यथा स्वरूपशब्दविषयाणां परस्परानुवृत्त्यभावे ऽपि तत्स्वरूपशब्दस्य ति-

घटस्वरूपं पटस्वरूप मितिभेदो लोकेनैव हि स्वरूपश-
ब्द. सर्वत्रप्रयुज्यते । ततस्तत्रापि स्वरूपमात्रतादात्म्य
मितिचेन्न ; स्वधीवचनादिविरोधात् । भेदः स्वरूपमित्यनेनाभेदस्व-
रूपसिद्धिरिति कश्चिदन्योमन्येत । सप्रतियोगिकत्वाप्रतियोगिकत्वविक-
ल्पोऽपि भिन्नइति व्यवहारमात्रस्य प्रतियोगिनिरूपिताकारे व्युत्पन्न-
त्वात् प्रतियोगिसाकांक्षतेतिनिरस्तः । स्वरूपधर्मभेदसमर्थनाच्च धर्म
धर्मिणो र्भेदोऽनवस्थापरिहारश्चसिद्ध. ॥*॥ अयमत्रसंग्रह यस्मिन् यद्-

---

विषयत्वं तथेत्यर्थः (दृष्टान्तमुपपादयति) (घटस्वरूपमिति) भेदो-
क्तिरयद्वा त्वस्वरूपशब्दानुवृत्तिरिति भावः (ततएवेति) अनुगतव्यव-
हारस्य निर्विषयत्वमसंगादेवेत्यर्थः (स्वधीति) समभिव्याहृतपदार्थवि
शेष्यांश स्वरूपशब्दार्थइतिनानुगतव्यवहारस्य निर्विषयतापातइतिभावः ।
दोषान्तरमाह(भेदेति) घटस्वरूपमिति व्यवहारात् तेनापि सर्वतादात्म्यमस
ज्येत नच तदुक्तान् भेदस्वरूपस्यैवासिद्धिमसंगादित्यर्थः । (यस्मिन्यद्दर्श-
नइति) अत्र अध्यासस्तादात्म्याध्यासो विवक्षितः, अन्यथा शुक्तित्व-
ज्ञानेपि शुक्तौरजतसंसर्गाध्यासस्सम्भवादव्याप्तेः । घटात्यन्ताभाव-
वत्तयाऽवगते घटाध्यासासम्भवेन पटस्यापि तादृशघटात्यन्ताभावव
त्तया घटाद्भेदप्रसंगादतिव्याप्तेश्च । अध्यासपदं च शुक्त्यादौ शु-
क्तित्वादिभेददर्शना निवार्यस्याभेदज्ञानस्य वस्तुतोऽध्यासस्वरूपत्वा-
दनुकीर्तनपरम् । प्रवृत्तिनिमित्तशरीरान्तर्गतन्तुतादात्म्यज्ञानत्वमात्रम्,
नतु तदध्यासत्वम् । तद्भिन्नतदैक्यज्ञानस्वरूप हितादात्म्याध्यासत्वं । तथा-
च भेदघटितत्वेन भेदपदप्रवृत्तिनिमित्तज्ञाने न्योन्याश्रयप्रसंगात् । नन्वे
कस्मिन् घटे क्रमेण श्यामरक्तरूपोत्पत्तौ श्यामिकादर्शनस्य रक्तद्र-
व्यतादात्म्याध्यासविरोधित्वा द्रक्तभेदत्वापत्तिः । तथाच घटस्यैव घट-
भेदप्रसंगः, नचानिष्टापत्तिः, कालभेदेनाविरोधादिति वाच्यम् ।
"परमात्मात्मनोर्योग परमार्थ इतीष्यते । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्य हि नै-
तितद्द्रव्यतां यतः ॥" इति वचनविरोधादितिचेन्न , तस्मिंस्तास्व-

र्शने येषामभ्यासोनोपपद्यते । तस्यभेदः सतेभ्यस्या तदुक्तिस्तु विव क्षया ॥ इति। एवंतर्हि धर्मभेदपक्षएवांगीकृतः स्यात्,नपुनः स्वरूपस्यभेद त्वसिद्धिः; तस्यभ्रमसहत्वात् इतिचेत्; सत्यं ; तथापि धर्मविशेषाणां धर्म्यन्तरमनपेक्ष्यैव स्वस्मिन्नन्यतादात्म्याध्यास विरोधित्वा त्तेषां स्वरूपमेव स्वेषांस्वधर्मिपर्यन्तेभ्य इतरेभ्यो भेदइत्येष्टव्यं ,

---

रूपभेदस्य तत्रनिषेधात् । ननु विशिष्टभेदस्यापि निषेधः , यथा प्रमाणं विशिष्टभेदस्य विशेषणाभावदशायाम् तस्मिन्नेव सत्त्वात् । यद्वा तादात्म्यं तद्व्यक्तित्वरजतत्वादिकं ननु श्यामरूपादि , अतो नश्यामतासंसर्गाध्यासविरोधित्वेऽपि भेदत्वं पीततादेः । ननु यदिघट त्वादिकं भेदः तर्हि तस्मिन् गृहीते घट इति व्यवहारवद्भिन्नइति व्यवहारोऽपिस्यादित्यत्राह (तदुक्तिस्त्विति) भिन्नशब्दस्यप्रतियोगिनिरू- पिताकारे व्युत्पन्नत्वा त्तदाकारविवक्षायां तथाव्यवहार इत्यर्थः । (सत्यमिति) अवधारणांशोऽप्यंगीकृतः (धर्मविशेषाणामिति) -दण्डा- दि पृथक्सिद्धधर्मव्यावृत्तिः । स्वस्मिन्नन्यतादात्म्याध्यासविरोधि- त्वमितियद् तत्स्वरूपं धर्मविशेषाणामिति विवक्षितम् । ननु स्वस्मि न्नन्य तादात्म्याध्यासविरोधित्वं न भेदत्वं, घटत्वादिधर्मस्य स्वस्मि न् घटतादात्म्याध्यासविरोधिनो घटाद्भेदत्वप्रसंगात् । नचेष्टापत्तिः,त- स्मिन्नेव तद्भेदस्य विरुद्धत्वादिति शंकानिराकरणार्थं "स्वेषां स्व- धर्मिपर्यन्तेभ्य"इति विशिष्योपादानं । अयंभावः – भेदप्रतियोगिनो न भेदाधिकरणत्वं विरुद्धं, परन्त्वनुयोगित्वमेव, घटत्वात्मक घट- प्रतियोगिकभेदस्यचनघटोऽनुयोगी किन्तु घटत्वं । ननु घटत्वात्मकं- पटभेदं प्रत्यनुयोगीच घटो भवत्येवेतिचेत्सत्यं, परस्परनिरूपितभे- दप्रतियोगितानुयोगित्वयोरेवैकत्र विरोधः । घटनिष्ठप्रतियोगिताच घट त्वनिष्ठानुयोगितानिरूपिता , अनुयोगितातु घटनिष्ठ प्रतियो- गितानिरूपितेति न विरोधः । ननु भेदएवानुयोगी, ननु तद्वा- न् , अतः कथमनुयोगी घट इतिचेन्न , भेदोहि यथा स प्र-

तच्च स्वरूपमाश्रयापेक्षया धर्मो भेदइत्यपि व्यपदिश्यते, स्वपरनिर्वाहकत्वमाधिश्च संवेदनादिषु त्वयापि स्वीकृतः।

तियोगिकः तथा स्वानुयोगिकोऽपि, अस्मादस्य भेद इत्येव व्यवहारात्। तत्रास्मादिति सप्रतियोगिकत्वं, अस्येत्यनुयोगिसम्बन्धश्च सिद्धः। नचास्य भेद इति भेदाश्रयत्वमेव प्रतीयत इतिवाच्यं, प्रतियोगिनो वाश्रयाश्रयिभाव विलक्षणस्यैव सम्बन्धस्य तत्र वाच्यत्वात्। अन्यथा अनृतादिव्यावृत्ते ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि ब्रह्मणोऽनृतादिविलक्षणत्वं नस्यात्। यश्च सम्बन्धोऽस्य भेद इति व्यवह्रियते, स एव अनुयोगितेत्युच्यते। यद्वा सर्वत्र भेदएवानुयोग्यस्तु, तथापि नदोषः, स्वप्रतियोगिकत्वेन सम्बध्यमानभेदसत्त्वं स्वस्यविरुद्धं, घटत्वात्मकश्च भेदः पटप्रतियोगिकत्ववेषावच्छिन्नो घटेनसम्बध्यते, नतु घटप्रतियोगिकभेदत्ववेषेण, तेनतु रूपेण स्वात्मना सम्बध्यते, तथाच घटप्रतियोगिक भेदत्वस्य पट सम्बन्धितावच्छेदकत्वाभावविरोधः। अतिरिक्ताभावमतेऽपि घटनिष्ठस्य पटान्योन्याभावस्य घटाद्भेदः स्वरूपमेवेति घटस्य स्वस्माद्भेद प्रसङ्गे यथोक्तएव परिहारो वाच्यः। अत्रच 'तेषां स्वरूपमेव स्वेषां स्वधर्मिपर्यन्तेभ्य इतरेभ्यो भेद' इति वदतां वेदांताचार्याणां 'धर्मभूतजात्यादौ भिन्न इति प्रयोग औपचारिक' इत्याचार्यग्रंथो भिन्नइति शब्दस्यभेदाश्रयत्वरूपसम्बन्धे मुख्यताभ्युपगमेन प्रौढवाद इत्यभिप्रायः। ननु यदि घटत्वमेव भेदः, तर्हि तज्ज्ञानमात्रात् स्वरूपव्यवहारवद्भेद इत्यपि व्यवहारस्स्यादित्याशङ्कां निराकरोति (तच्चेति) (धर्मेति) –दृष्टांतार्थम्। यथा घटइति स्वरूपेण व्यवह्रियमाणं घटत्वं घटेनसह आश्रयाश्रयिभावविवक्षायां धर्म इति व्यपदिश्यते, तथा तत्प्रतियोगिकत्वस्य विवक्षायां घटाद्भेदइति व्यपदिश्यत इत्यर्थः। एवं परनिर्वाहकत्वस्य स्वनिर्वाहकत्वं नास्माकमेव मतं, किन्तु परेषामपीत्याह (स्वपरेति) पूर्वं विकल्पन्यूनतादोषोद्भावनसमये स्वाश्रयस्य स्वरूपधर्मशब्दाभिधानादिति

धर्मिस्वरूपस्य नकदाचिद्भेदत्वसिद्धिरितिचेन्न : अगृहीतभेदेषु केषु चिद्धर्मेष्वाश्रयभेदात् भेदव्यवहारदर्शनात् , सौरभादिषु हि धर्मत्व मवगम्यकस्येदमिति सन्दिहाना स्तदाश्रय विशेषदर्शनादिभि स्त त्सन्निष्ठतामध्यवस्यन्त स्तदन्यनिष्ठादन्यतांमन्यन्ते । अतो ऽ'स्ति धर्मिणो ऽपि क्वचिद्भेदत्वं सोपिधर्मी स्वधर्ममितरगतधर्माद्भिन्दा नो धर्मान्तरेणभिन्नइति ननिर्भेदेनभिद्यतइतिशंका , येनभेदासिद्धि रनवस्थादिकंवा प्रसज्येत । यस्यचधर्मस्य धर्मीभेदः सोऽपि कदा-चित्तस्यैव धर्मिणोभेदस्स्यात् , यदाह्याकारादिसादृश्यमात्रेण तस्यै व धर्मिणोधर्म्यन्तराद्व्यवच्छेदासिद्धिः - यथाविलीनेघृते तैलसन्देहदशा यां गन्धविशेषेणतद्व्यावृत्तिः , अतोऽत्र नान्योन्याश्रयशंकापि,

---

धर्मिणोऽपि भेदत्वमुक्तं, तदुपपादयितुं शंकते (धर्मिस्वरूपस्येति) (अगृहीतभेदेष्विति) स्वरूपतो धर्मतोवेतिशेषः(सौरभादिष्विति) सौरभविशेषे गृहीते तदाश्रयेचानवधृते तैलघृतगन्धयो वैषम्यमगृही-तवतोपट्टकरणस्य भवति संशयः , किमीयोऽयं गन्धः , किंतैलगत एवायंगंधः , उत ततोऽन्य इति । तत्र घृतरूपाश्रयविशेषे निश्चि ते सति तैलादिगन्धोनेति भेदव्यवहारात् , तत्संशयनिवृत्तेश्च आश्रय एव भेद इत्यर्थः । ननुधर्म्यपि किंभिन्नएव धर्म भिनत्ति उतनि र्भेदएव ; द्वितीये तादृशेन नभिन्नत्वसिद्धिः । आद्येपि धर्मस्यैव धर्मि भेदकत्वस्य वाच्यत्वात् , तस्यच धर्म्यधीनभेदत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसंगा त्, निर्भेदस्यैव धर्मस्य धर्मिभेदकत्वं वाच्यम् , तच्च नसम्भव-तीत्युक्तं । किंच निर्भेदस्यैव भेदकत्वे भिन्नयोर्यदेकं तस्यापि भेद-स्तत्रापि यदेकं तस्यापि तथे त्यनवस्था स्यात् , तथाच - ए-कस्याप्यसिद्धे शून्यतापत्तिश्चे त्यत्राह (सोपिधर्मीति) धर्मान्तरेणे-त्यन्योन्याश्रयः परिहृतः, यस्य धर्मस्य धर्मिभेदाय ततोऽन्यस्य धर्मि भेदकत्वा न्नान्योन्याश्रय इत्यभिप्रायः (येनेति) निर्भेदेन भेदत्वघटनेन-त्यर्थः । ननुविलीनघृतादौ तैलादि तादात्म्य सन्देहस्य सौरभविशे-षोपलम्भादेव निवृत्तिः , अतएवधर्मिणोभेदकः सएवचे द्धर्मिणो भेद-ते त्यवतएव अन्योन्याश्रय इत्यत्राह (-यस्यचेति) (कदाचिदिति)

अपेक्षानियमाभावात्; गन्धजातिभेदस्य धर्मिभेदाप्रतीतावपि प्रत्यक्षेण प्रटुकरणाना प्रतीते रस्फुटरूपधर्मद्वयभेदाभेदचिन्तायाश्च तद्भेदकस्याश्रयादिभेदस्य प्रत्यक्षानसिततदाकारान्तरयोगित्वेनैवासिद्धिः । एवं विषयधर्मादिषु विषयादिभ्योऽपि भेद उदाहर्तव्य । यच्चोक्तं - धर्मधर्मिन्वादिग्रहो भेदग्रहात्ततश्च सइत्यन्योन्याश्रयइति, तदपिन; तयोर्भेदानभ्युपगमात्, धर्मधर्मित्वादिरेवहि भेदउच्यते । तथात्माश्रयापातइतिचेन्न; तस्यैव तत्रहेतुत्वानभ्युपगमात्, प्रत्यक्षादिसामग्रीवशादेवहि तद्ग्रह । समर्थितएव सच जात्यादिरूपभेद. प्रत्यक्षादियोग्यइति । यच्च - वस्त्वन्तरसिद्धौ एकविधिरन्यव्यवच्छेद व्यवच्छेदसिद्धौवस्त्वन्तरसिद्धिरिति; तदपिन, वस्तुनोर्द्वयोरपि प्रतिनियतधर्मविशिष्टतया प्रत्यक्षादिभिर्ग्रहणात्तावतएव व्यवच्छेदग्रहरूपत्वात् । यद्येक्तमनियामकाद्भेदग्रह' तत्रचाविचारितरमणीयतैकनेयत्वात् वस्तुतोविचारासहत्वात् नकश्चिद्दोषइति;

यदास्वय धर्मिणाभेद्यते तदानधर्मिणस्स्वयं भेदक इति तात्पर्यम् । ननु तादृशधर्मस्य नियमतो धर्म्येवभेदक इति कदाचिदपि कथं तस्य धर्मिभेदकत्व मन्योन्याश्रयादित्यत्राह (अपेक्षेति) परस्परापेक्षानियमाभावादित्यर्थ । तत्र धर्मस्य धर्म्यपेक्षानियमाभावमुपपादयति (गन्धजातीति) धर्मिणोधर्म्यपेक्षानियमाभावमुपपादयति (अस्फुटेति) प्रागुक्त धर्म्यन्तराणां भेदत्वमुदाहरति (एवमिति) विषयि ज्ञान, तद्धर्म विषयित्वः आदिशब्देन विषयोगृह्यते । घटज्ञानस्य घटाविषयकज्ञानापेक्षया घटोभेद, घटविषयित्वस्यापि पटविषयित्वापेक्षया सएवभेदः, तज्ज्ञानविषयस्य तदविषयापेक्षया तज्ज्ञानभेदइति क्रमेण उदाहर्तव्यमित्यर्थ । (तयोरिति) धर्मधर्मित्वादेर्भेदस्यचेत्यर्थ. (तथेति) तथात्वेसतीत्यर्थः । धर्मत्वधर्मित्वादे र्भेदत्वमभ्युपेत्यैतदुक्त । वस्तुतोजात्यादेरेवभेदत्वात्तस्य च वस्तुना सहैवग्रहणात् नान्योन्याश्रय शंकापीत्याह (सचेति) (वस्तुनो द्वयोरिति) विधिरेव व्यवच्छेद ; सच न तस्यैव, व्याघातात्, किन्त्वन्यस्यैव, अन्यतयश्च तत्प्रतिनियतो धर्म, तत्तादात्म्यज्ञान-

तत्रकिंप्रत्यक्षस्यैव शिरसि भारोऽयं निक्षिप्यते; तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमिति चेत्, तदपिवा किमर्थं नपरित्यज्यते । लोकाविरोधादितिचेत्, तुल्यं विकल्पेऽपि । तत्सिद्धे स्वरूपमात्रे बाधकाभावादिति चेन्न; भेदेऽपि बाधकाभावस्य उक्तत्वात् । अस्तु तर्हि प्रत्यक्षमप्यप्रमाण मितिचेत्, हन्ततर्हि तत्सिद्धस्वरूपमात्रस्यापि मिथ्यात्वाज्जितं माध्यमिकैः । केनाप्यसिद्धं तत्वतासिद्धमितिचेत्, तथाभावे तस्य किं त्वया प्रमाणमुपन्यसनीयम् । नाकिंचिदिति चेत्, साधुसिद्धान्तस्समर्थितः

विरोधि धर्म स्तदपेक्षयान्यत्वमिति यावत्; तद्यथा -घटादन्यत्वं पटत्वं तच्च मत्पक्षेणैव गृह्यत इति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः (तत्र किमिति) अन्योन्याश्रयादि दोषवर्जन लक्षणो भारः किमर्थं प्रत्यक्षस्य शिरस्यारोप्यते न पुनर्भेदविकल्पस्यापीत्यर्थः । प्रमाणस्यैव विचारत्वं, नान्यस्य; तथाच प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यसिद्धये अन्योन्याश्रयादि दोषवर्जनापेक्षेति शंकते (तत्प्रामाण्येति) लोकेहि सन् घटइत्यादौ बुद्धयौ द्वयं प्रतीति स्वरसिद्धं, तत्रान्योन्याश्रयादि दोषसहं प्रत्यक्षाद्भिन्नं भेदभ्रमरूपमेकं ज्ञानं, अपरन्तु प्रत्यक्षप्रमात्मकं सन्मात्रविषयं दोषासहमिति कुतो ज्ञानद्वयं कल्प्यते; लाघवादेकमेव प्रत्यक्षकरणैर्धर्मरूपं ज्ञानमुत्पन्नमस्तिवत्प्रत्यायेन परिहरति (तदपिवेति) (तत्सिद्धइति) बाधात् असदिति प्रत्यक्षत्वावद् प्रमाण भेदविषयत्वेच तस्यान्योन्यान्याश्रयादि दोषप्रसात्तप्रामाण्यं स्यादित्यतो ज्ञानभेदः कल्प्य तद्दत्याभिप्रायः । (बाधकाभावादिति) नपरित्यज्यत इत्यनुषंगः (उक्तत्वादिति) अतो बाध्यविषयत्वमवशिष्यत इत्याकूपेऽयर्थः (अस्तुतर्हीति) प्रामाण्याप्रामाण्य लक्षणयैवम्यदेयभावात् एकमेव सत्स्वरूप भेदोभयविषयकं प्रत्यक्षं अप्रमाणमेत्यर्थः (केनापीति) पेन्द्रियकमाप दोषेणत्यर्थः । तथाभावे - तस्य स्वतस्सिद्धत्वे, किं प्रमाणमित्यर्थ ।

थयप्रत्यक्षादिकमेव, किमप्रमाणमपि प्रमाणतया उपन्यस्त कार्यकरं, तथाचसति परपक्षप्रतिक्षेपः कस्यापिनसिध्येत् । परैः प्र माणतया भ्युपगमात्तदुपन्यासइतिचेन्नतान्नतानिर्णायकत्व, तदन्यत्र स्थित्यसिद्धे. । किंच स्वयप्रकाशप्रत्यक्षेणापि सकलेतरव्यावृत्तमेव प्रत्यग्वस्त्ववभासत इत्यतोपिभेद. प्रत्यक्षएष्टव्य', अन्यथा जडता दात्म्यप्रसगात्, आकारभेदानभ्युपगमेन सामान्यस्फुरणायोगात्, तावत थप्रमम इत्येनभेदत्वासिद्धेश्चेति ।

इति श्री कवितार्किक सिंहस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूष्यां भेददूषणनिस्तार स्त्रयोदश ।

(अथेति) प्रमाणतयोपन्यसनीयमिति शेषः। परिहरति (किमिति) प्रमाण तयोपन्यासमात्रा न्न कार्यकरत्वं, येनोक्तदोषः स्यात् किन्तु परैः प्रमाणतया भ्युपगत कार्यकरमिति शङ्कते (परैरि- ति) (किञ्चेति) अत्र सकलेतरव्यावृत्त मित्यनेन व्यावृत्तिवैशिष्ट्यं विवक्षितम् । स्वरूपातिरिक्त भेदविशिष्टमिति यावत् (अन्यथेति) स्व रूपस्य भेदाविषयत्वात्, प्रमाणान्तरस्य त्वदुक्तरीत्या असम्भवात्, जडाद्भेदे मानाभावात्, जडतादात्म्यप्रसङ्गइत्यर्थः । किञ्च स्वरूपा- तिरिक्तजडभेदस्या स्फुरणे सामान्याकारेण वा प्रत्यग्वस्तुनः स्फुर- ण वक्तव्यं, स्वरूपमात्रेणवा, तत्र नाद्यइत्याह (आकारभेदेपीति) द्वि तीयेपि किं स्वरूप जडभेद., उतन तत्राद्ये दोषमाह (तावतइति) प्रत्यग्वस्तुस्वरूपमात्रस्येत्यर्थः । द्वितीये जडतादात्म्यप्रसग उक्तएव। अतः परिशेषादतिरिक्तभेदः प्रत्यक्षएष्टव्यइतितात्पर्यम् ।

यदुक्तं अन्योन्याभावस्य घटप्रतियोगिकत्वे घटात्यन्ताभावात् भेदो न स्यादित्यादि, तत्रकिमेकजातीयानां समानकालीनानां सम्बन्धि- निरूप्य स्वभावानां सम्बन्धिभेदादेव भेदइति विवक्षितम्, किं वा समानकालीनानां सम्बन्धिनिरूप्य स्वभावानां सम्बन्धिभेदो वैजात्य

प्रयोजकइति, यद्वा तादृशानां सम्बन्धिभेदादेव भेद इति। नाद्यः, एकघटगोचर नानापुरुषज्ञानानां भेददर्शनात्, एकस्य पुरुषस्य चरणादिनानावयवावच्छेदेन भूतले नानासंयोगदर्शनात्। एकावच्छेदेन विद्यमानानां भेदो न स्यादित्यापादनं विवक्षितमिति चेत्; तर्हि-भिन्नावच्छेदेन विद्यमानानां भेदः कुतइष्यते। पेक्यासम्भवादितिचेत्त र्हि भिन्नाधिकरणे विद्यमानयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयो रैक्यं सुत रां न सम्भवतीति तयोरपि भेद इष्यताम्। नहि घटाधिकरणे वि द्यमानस्यान्योन्याभावस्य घटात्यन्ताभावेनैक्यसम्भवः। यद्यधिकरण भेदेन वृत्त्यभावएवापद्येत, तर्हि सम्बन्धिभेदाभावे भिन्नावच्छेदेन-वृत्त्यभावः कथं न स्यात्। भिन्नावच्छेदेन वृत्तेरुपलम्भादिति चेत, इहापि भिन्नाधिकरणे वृत्ते रुपलम्भादिति तुल्यम्। किञ्चैवमत्यन्ताभावान्योन्याभावयो रैकजात्याभावएव सिद्ध्येत्, कामं सिद्ध्यतु न काचित्क्षतिः। न द्वितीयः, एककालीन योर्भिन्नाधिकरणयो रेकघटगोचरयो र्ज्ञानेच्छयो र्ज्ञानद्वेषयोश्च दर्शनात्। किञ्चैव मत्यन्ताभावा न्योन्याभवयो र्वैजात्याभावएव स्यात्, तदंगीकारे कोविरोध', अधि करणभेदव्यतिरेकेण वैजात्यादर्शनात्। सम्बन्धिभेदाभावे वैजात्येन-विना अधिकरणभेदएव न सम्भवतीतिचेन्न देवदत्तयज्ञदत्तयोरेकघटगोचरज्ञानदर्शनात। यदि स्वगोचरप्रतीति वैचित्र्यात् प्रतिब न्धप्रतीतिवैचित्र्याच्च वैजात्यं सिध्येत्, तदा प्रतीतिसिद्धत्वादेव-न तदपह्नवश्शक्यः। एवं कल्पद्वयनिरासादेव कल्पान्तरमपि निरस्तं वेदि तव्यं। प्रतियोगिभेदाभावे अभावभेदोनसम्भवतीतिचेन्न,त्वयाव्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावांगीकारेण एकप्रतियोगिक समानाधिकरण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना भावद्वयांगीकारात्। ननु समानाधिकरण धर्मावच्छि न्न घटाभावो घटमात्रप्रतियोगिकः, पटत्वावच्छिन्नघटाभावस्तु कुम्भादिप्रतियोगिकोपीति चेत्; किंप्रतियोगिनानात्वस्या भावनानात्वप्र योजकत्व मिष्यते; उतन, आद्ये व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि-प्रतियोगिनोभिन्नत्वात् एकप्रतियोगिक समानाधिकरणव्यधिकरण धर्माव च्छिन्नाभावद्वयासिद्धिः। द्वितीये प्रतियोगिभेदाभावे प्यभावभेदे न-

क्षतिः। ननु योभावो यदभावापेक्षया भिद्यते सतत्प्रतियोग्यन्य प्रति योगिको दृष्टः, यथा घटाभावात् भिद्यमानः पटाभावः, व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावश्च सर्वप्रतियोगिक एकएव इति चेत्; तर्हि ज्ञानेऽपि तत्प्रतियोग्यन्यप्रतियोगिकत्वएव भेददर्शनाद्देशकालभेदेऽपि भेदो न स्यात् । तत्र यदि देशकालभेदे ऐक्यासम्भवात् तत्प्रतियोग्यन्यप्रतियोगिकत्वाभावे ऽपि भेदः, उक्तप्रयोजकं व्यातन्त्रमितीष्यते; तर्हि प्रकृतेऽपि अधिकरणभेदेनैक्यासम्भव स्योपपादितत्वात् भेदः उक्तश्चातन्त्रमिति पश्य । ननु नात्रातन्त्रत्वं ज्ञानइव भिन्नाधिकरण्यैकप्रतियोगिकत्व निश्चयाभावात्, अस्मदुक्तरीत्या अभेदप्रतियोगिकत्वस्यैव सम्भवात् , इतिचेन्न; तदसम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात् , ससम्बन्धिकपदार्थान्तरे प्रयोजकत्वाभाव निश्चयेनाप्यप्रयोजकत्व निश्चयाच्च , यत्र क्वचन सहचारदर्शनमात्रेण प्रयोजकत्वकल्पनेतिप्रसङ्गात् । किञ्च एतद्घटत्वरूपसमानाधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्य एतद्घटान्यत्वरूपव्यधिकरण धर्मा वच्छिन्नाभावस्यच एतद्घटमात्रप्रतियोगिकत्वेनोक्तप्रयोजकस्य तत्रापि व्यभिचारः, अधिष्ठाने-प्रातिभासिकस्याभावो धिष्ठाना तिरिक्तस्सत्यः ततोन्यत्र प्रातिभासिकइतिमते तत्रापि व्यभिचारः । यदुक्तव्यभिचारपरिहाराय विशेषणांतरदानेन प्रयोज्यसंकोचः क्रियत, तर्हि अप्रयोजकत्वमेव आविष्कृत स्यात् । यदुक्तमभेदस्यैव भेदोभावस्स्यात् , नघटस्येतिः तत्र किंघटभेदस्य घटान्योन्याभावत्वं , उत घटात्यन्ताभावत्वं , नाद्यः . इष्टत्वात् । नद्वितीयः , हेत्वभावात् । प्रतियोगिविरोधित्वाभावे अभावत्वमेव हीयेतेतिचेत् ? प्रतियोगिविरोधिनोवाभावत्व कुतः , प्रतियोगिविरोधादेवेति चेत् ? इहापि प्रतियोग्यविरोधादेवाभावत्व । प्रतियोगिविरोधिनो भावत्वेनोपलम्भादिति चेत्; प्रतियोग्यविरोधिनोऽभावत्वेनोपलम्भादिति तुल्यम् । अतएव प्रतियोगिसमानाधिकरणस्याप्यन्योन्यवृत्ते रत्यन्ताभावत्वसिद्धिः , त्वन्मते व्यधिकरण धर्माव च्छिन्नाभावस्य सिद्धिश्च । नच तत्र प्रतियोगितावच्छेदकावाच्छिन्न प्रतियोगिविरोधो स्त्येवेति वाच्यम् . तादृश प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धे । ननु

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधः, विरोधश्च प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगिन्यवृत्तिरेवेति चेत्? य द्येवं प्रतियोगितावच्छेदक विरोधात् घटाभावत्वं, कथं तर्हि तादृशविरोधवतो ऽन्योन्याभावस्य घटप्रतियोगिकत्वा सम्भवः। प्रत्युता भावान्तरे क्लृप्तसामानाधिकरण्याभाव लक्षणविरोधस्य परित्यागात्, व्यधिकरधर्मावच्छिन्ना भावस्यैवासम्भवः । अन्योन्याभावस्यतु प्रतियोगितावच्छेदकेन सह सामानाधिकरण्याभाव लक्षणएवविरोधः । अभावान्तरे प्रसिद्धं प्रतियोगिविरोधित्वं, विरोधस्या सामानाधिकरण्यलक्षणत्व श्चोभयंव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे त्यक्तम्, अन्योन्याभावेतु प्रतियोगिविरोधित्वमात्रं त्यक्तम् । प्रतियोगितावच्छेदक विरोधित्वंतु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे त्वदंगीकृतमेवान्योन्याभावेस्वीकृतम् । त्वदंगीकृतः प्रतियोग्यवृत्तित्वलक्षणविरोध स्त्वन्योन्याभावेपि । न न्वभावसमानाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकस्यावृत्तिरेवविरोधः, सचसमानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावमात्र साधारण इति चेन्न; प्रातिभासिकाभावे तदसिद्धेः, अभावसमानाधिकरणे अभावसमानसत्ताक प्रतियोगितावच्छेदकस्य अभावो विवक्षितइति चेन्न; प्रातिभासिके घटाभावे व्यावहारिकघटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत याऽ भावसमानसत्ताक प्रतियोगितावच्छेदकस्या प्रसिद्धतया विरोधस्य दुर्वचत्वात् । अभेदेन विरोधात् भेदस्तत्प्रतियोगी त्येतच्चासंगतम्, तथासति गोत्वाश्वत्वयोः परस्परप्रतियोगित्वापत्तेः। तथाशुभ वाभावा त्तयोः परस्परप्रतियोगित्वाभावेच तत एव भेदो नाभेद प्रतियोगिकः, घटप्रतियोगिकत्वेनैव भानात् । भेदाभावइत्यपि प्रतीयते इति चेन्न ; घटभेदातिरिक्त घटभेदात्यन्ताभावस्यैव तत्प्रतीतिविषयत्वात्। भेदस्यैव तत्प्रतीतिविषयत्वेपि घटभेदः घटाभेदाभावइति प्रतीतिभ्यां घटं प्रति भेदत्वस्य घटाभेदं प्रत्यत्यन्ताभावत्वस्यच सिद्धेः। किञ्च अभेदाभावस्स्यादिति यदुक्तं ; तत्र किं अन्योन्याभावापादनं — विवक्षितम्, उतात्यन्ताभावापादनं । नाद्यः प्रतियोगिविरोधिनोऽन्यो

न्याभावस्य क्वाप्यदर्शनात्। द्वितीये इष्टापादनवादिनं प्रति विसु-
वरम्। नह्यभेदात्यन्ताभावत्वं घटान्योन्याभावत्वं विरोधि। एतेन-
तादात्म्यप्रतियोगीति पक्षोऽपि निर्व्यूढ, एकएवाभावस्तादात्म्य घट
प्रतियोगिक, तादात्म्यस्यायमत्यन्ताभाव घटस्य त्वयमन्योन्याभाव।
सम्भवतीहि देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रो विष्णुमित्रस्य पितेति। तच्च ता
दात्म्य घटत्वमेवास्तु, तादात्म्यहि तदात्मनो धर्म, अतस्तादात्म्य ध
र्मिणो भिन्नमेव वाच्यमिति तद्भिन्नस्य तादात्म्यत्वानुपपत्तेरिति व
चन व्याहतार्थं। स्वाभावानधिकरणत्व निबन्धनदोषश्च स्वाभावाधि
करणत्वादेव निरस्त, तथाहि- किमिदं विरुद्धत्व विवक्षितम्, किं
वैय्यधिकरण्य, किंवा वध्यघातकभाव अथवा तदात्मत्वाभाव., य-
द्वा उभयोरन्यतरस्यान्यतरानधिकरणत्व, तदभावात्मकत्ववा,
नाद्य, व्यधिकरणयोर्जातिव्यक्त्योराश्रयाश्रयिभाव दर्श
नात्। न द्वितीय, असिद्धे। न तृतीय, आश्रयाश्रयिभावस्यैव तादर्थी
न्यात्। न तुरीय, घटाभावस्य घटानधिकरणत्वात् घटस्य घटाभावा
नधिकरणत्व साध्यते, उत घटस्य घटाभावानधिकरणत्वादेव नाद्य,
जातिर्व्यक्त्यनधिकरणत्वेपि व्यक्ते जात्यधिकरणत्वदर्शनात्। नद्वितीय,
आत्माश्रयात्। नपचम, अभावे प्रतियोग्यनधिकरणताया भावान्यत्व नि
बन्धनत्वात्। नच भावाभावसाधारण मभावत्वमेव प्रतियोग्यधिक
रणत्वे प्रयोजक। क्वचित्सहचरदर्शनमात्रेण प्रतीतिबाधमवधीर्य प्रयो
जकत्वकल्पनेतिप्रसगात्। दृश्यतेहि घटे घटो नास्तीति प्रतीति। किं
च भावाभावसाधारणमभावत्व किमनधिकरणत्वमात्रे प्रयोजक उत
प्रतियोग्यनधिकरणताया। नाद्य, घटादे रूपाद्यनधिकरणत्व प्रसगा-
त्। न द्वितीय, तथासत्यभावस्य प्रतियोग्यतिरिक्ताधिकरणत्व प्रसङ्गात्।
नन्वभावत्वमनधिकरणताप्रयोजक भावाभावसाधारणमभावत्वतु प्रति
योग्यनधिकरणताप्रयोजकमिति चेन्न, अवश्यकल्प्येनानधिकरणताप्रयोज
केनैव अभावे प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्यापि सिद्धौ प्रयोजकान्तरस्य
गौरवेणाकल्पनीयत्वात्। यच्च किञ्चाभावाधिकरणत्वयोग्यत्यादि-
तन्न तद्योग्यताया स्वदभावाविरोधित्वात्। नहि दण्डोघटजननयोग्यो

ऽपि सर्वदा घटं जनयति । किंचैवमत्यन्ताभावस्य नित्यतया घटस न्निधानदशायामपि घटात्यन्ताभावस्य तत्र सत्त्वेन तद्दशायां घटाभावा नधिकरणत्वासम्भवात्, तत्प्रतीतिश्च घटाभावानधिकरणत्वं घटोपाधि कं, यथास्फटिके रक्तिमा जपोपाधिकइति कल्प्यते; अथवा रुमाग तकाष्ठे लवणसम्बन्धाल्लवणावयवद्घटाभावानिधकरण घटसम्बन्धाद्भू तले साक्षादेव घटाभावानधिकरणत्वं भवतीति, कल्प्यते । नाद्यः एवमपि घटाभावस्य घटदशायां तत्रसत्त्वे तद्दशायां घटाभावप्रतीति प्रसंगात । यदि स्फटिकशुक्लताया इवोपाधिसंसर्गादप्रतीतिः कल्प्य- ते, तथापि घटदशायां घटाभावाधिकरणत्वप्रतीति भ्रमोनस्यात् । तस्मा दभावस्योत्पत्तिविनाशांगीकारेणाभावसम्बन्धस्य कादाचित्कत्वां गीकारेणवा घटदशायां घटाभावानधिकरणत्वप्रतीते निर्वाहः कार्य., नतूपाधिसंसर्गेण । अतएव नद्वितीयः; घटसंसर्गाद् घटाभावानधिकर णत्वे सत्यपि घटाभावस्यापि विद्यमानतया घटदशायां घटाभावप्रती तिप्रसंगादेव । किंच घटाभावे विद्यमाने तदनधिकरणत्वं ब्रह्मणापि न तत्र सम्पादयितुं शक्यं । किंच एवंसति तृणादौदाह्यत्वानधिकरणे वह्निसम्बन्धाद्दाह्यत्वदर्शनात्, तत्र हेतुतया वह्नेरपि दाह्यत्वप्रसंगः, यदिच वह्ने रदाह्यत्वे ऽपि तत्संसर्गाद्दाहः तदा घटस्य तदभावा- नधिकरणत्वानधिकरणत्वे ऽपि घटसम्पर्काद्भूतले तत्सिद्धिरस्तु । किं च घटाभावाधिकरणे भूतले घटाधिकरणतायां किंनिबन्धनमभिमत- मायुष्मता? घटसामग्र्यां सत्यां तत्सन्निधानादेव घटाभावस्तत्र नतिष्ठ तीति यदि; तर्हि घटसन्निधाने घटाभावो यतो नतिष्ठति अतए व तदधिकरणत्वमिति पश्य । प्रतीत्यवैलक्षण्यंच नप्रसज्यते, प्रतियो गिवैलक्षण्यात् । अन्यथा देवदत्त पुत्रत्वयज्ञदत्तपितृत्वबुध्यो देवविष्णु मित्रविषययो रवैलक्षण्यप्रसंगात्, नचैकस्योभयप्रतियोगिकत्वानुपप- त्तिः; लाघवेन एकस्योभयप्रतियोगिकत्वे यत्नमे क्वचिद्दर्शनमात्रस्य अ किंचित्करत्वात् । यच्च किंच योयस्येत्यादि तन्न; घटात्यन्ताभावस्य घटाभेदविरोधित्वेन घटभेदस्याप्युक्तभेदप्रयोजकानिबन्धनत्व दर्शनात् ।

अभेद प्रतियोगीतिपक्षोऽपि निर्व्यूढ़, घटत्वस्यैवाभेदत्वात् तत्रच ना न्योन्याश्रयशङ्कावकाश । एष प्रतियोगिनिरूपितो धर्म्यपि सुनिरूप अभाव कुत्रवर्ततइति प्रश्ने कुत्रचिदित्युत्तरस्य सुवचत्वात, भावेऽपि हि तथैव वाच्यम् । अतोऽधिकरणतावच्छेदकनियमस्य अभावे अ दर्शनादभावे तन्निबन्धोनिनिबन्धनएव । यत्र प्रतीयते तत्रेत्युक्तावपि न विरोध, ईश्वरस्य यत्रप्रतीयते तत्रेत्युक्ते । यत्र प्रतीयतइत्युक्तावपि नविरोध, ईश्वरस्य यत्र तदभावप्रत्ययोनास्ति तत्र तदितिविवक्षि तत्वात् । मास्तुवाधिकरणनिरूपण नहानि । किमधिकरणमिति पृष्ट तत्रोत्तर वक्तव्यमितिचेत किमय लौकिकाना प्रश्न उतवादि न, नाद्य, विवक्षादिना तत्तज्जनै कुत्र घटोस्तीति पृष्टे कु-लालगृह इत्यादि रूपेण तै स्तैरेव पुरुषै रुत्तरदा-नेन तत्रास्मद्वक्तव्याभावात् । अभावेपि तत्तत्पुरुष प्रश्नस्यतैस्तैरेव पु रुषैरुत्तरदानेनास्माभिर्वक्तव्याभावात । न द्वितीय घट कुत्रास्ति किं यत्परमाणुकोय घट इत्यादि प्रश्नस्योत्तरानुक्तावपि तत्सिद्धिवद् अ भाव सिद्ध्युपपत्ते । किञ्चैव मत्यन्ताभावाधिकरणस्यापि दुर्निरूपत या तस्याप्यसिद्ध्यापत्ते । भेदबुद्धेर्भेदात्यन्ताभाव विषयत्वकल्पनञ्चा नुपपन्न । अतएव भेदवद्घट तदत्यन्ताभावादीनामपि अधिकर णस्य दुर्निरूपतया दूषणमिष्टमेव कृत्स्नस्यापि मिथ्यात्वादिति निर स्तम्, भेदप्रतीतेरन्योन्याभाव विषयत्वमधिकरणानिरूपणेन परित्य ज्याभेदात्यन्ताभाव विषयत्वकल्पनानुपपत्ते । यच्चोक्त घटेऽपि घट भेदज्ञान प्रमैव स्यादिति तन्न, तत्र तत्सम्बन्धस्य बाधितत्वात् । नच स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वात सर्वेषा स्वरूपाविशेषात् इद स्वरू प सम्बन्ध इद स्वरूप न सम्बन्धइति नियामकाभाव, सम्बन्धान्त राङ्गीकारेऽपि अयाय सम्बन्धो नायेति नियामकाभावात्। नाय स्वरू सम्बन्धपक्षएव दोष, इद घटस्वरूप इद पटस्वरूप अज्ञस्वरूपमि-

त्यत्रापि नियामकाभावात् तत्स्वरूपाणा मप्यसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रतीतिश्च सर्वत्र समाना। यच्चोक्तं भेदधर्मित्वस्यानिरूपणे इदमस्माद्भिन्न मिदंनेति व्यवस्थाया आकस्मिकत्वप्रसङ्गइति तन्न; निरूपणं यदि ज्ञानं, सिद्धमेव तत। यद्यवच्छेदकोक्ति स्तदा त्यन्ताभावस्य घटादेर प्यसिद्धिप्रसंग, तत्राप्यवच्छेदकानुक्तेः। अतएव तेषामपि मिथ्यात्व मितिचेद्, तर्हि सत्यस्य वस्तुनो ऽनुगतधर्मिनियम्यत्वं कुत्र दृष्टमा युष्मता। प्रतीतिरपि सुनिरूपणा,एतौ परस्परं भिन्नौ इदमिदंनभवति अय मस्माद्भिन्नइत्यादीनां तत्प्रतीतित्वात्। यदुक्तमाद्ये द्वित्वज्ञानं भेदज्ञानाधीन मितितन्न, द्वित्वभेदयोरेकज्ञानविषयतया तज्ज्ञानयोः परस्परकार्यकारणभावासिद्धेः। नचदूरस्थवनस्पत्योर्द्वित्वज्ञानप्रसंगः, दूरस्थत्वादेव भेदज्ञानाभाववद्, द्वित्वज्ञानाभावस्या प्युपपत्तेः। यच्च परस्पराभावस्यापि भेदरूप त्वादिति तन्न, घटप्रतियोगिकभेदवान् पटः पटप्रतियोगिकभेदवान् घटः इतिहितस्यार्थः। तत्र भेदज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वाभावात। यदुक्त द्वितीयेभेदभेदत्वज्ञानं विनातद्विशिष्टज्ञानानुपपत्तिरिति तत्र किं भेदभेदत्वज्ञानयो र्भेदाविशिष्टज्ञानत्वमभिमतं उततयोर्भेदविशिष्टज्ञान विषयत्वं; नाद्यः, असिद्धेः। द्वितीय स्त्विष्टएव, तत्र दोषाभावात। प्रतियोगित्वज्ञानंच नभेदज्ञानाधीनम् अतोनत्वत्प्रयुक्तदोषः। अतस्तृतीयोप्युपपन्नः। यच्चभेदज्ञानस्य तर्करूपज्ञानाधीनतया दूषणमुक्त तत्तर्कस्याभाव ग्रहहेतुत्वाभावादेवनिरस्तं, सत्तानिश्चयार्थं तर्कापेक्षायां घटज्ञानादावपि तर्कसापेक्षत्वप्रसंगः किंच अनवधारणात्मकज्ञानस्य प्रागुत्पत्तौ पश्चात्तर्कावतारेसत्यवधारणात्मकज्ञानस्य उत्पत्तौको विरोधः। यच्चतस्यैतस्माद्भेदसंशये व्यतिरेकानिश्चयेच सति एतस्य तस्माद्भेदनिश्चयोनेति सार्वजनीनमतस्तस्यैतस्माद्भेदनिश्चय एतस्य तस्माद्भेदनिश्चयेहेतुर्वाच्यः, तथाचान्योन्याश्रयः इति; तन्न तत्रसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वात। व्यतिरेकानिश्चयोऽपि न तत्र प्रतिबन्धकः अयत-

स्माद्भिन्नोनेति ज्ञानानन्तरं समानसंवित्संवेद्यतया अनुमानेनवा सएव तस्माद्भिन्नोनेति प्रतीतौ सत्यां सैवघटाद्यव्यतिरेकनिश्चयत्वात् तस्यै-तस्माद्भेदग्रहं प्रतिबध्नाति । स सम्बन्धिकपदार्थेषु सर्वत्रायमेव निर्वाहः । अतएव देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तइति ज्ञाने सति देवदत्तो यज्ञदत्तपि तेति ज्ञानम् । अन्यथा भूतले घटात्यन्ताभावनिश्चयो घटे भूतलवृ-त्तित्वाभाव व्यतिरेकनिश्चय प्रतिबध्य इति तत्राप्यन्योन्याश्रया दत्य न्ताभावस्यापि साक्षिवेद्यत्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, षष्ठप्रमाणविलोपाप त्तेः । नच संशय पदोपादाना त्संशयस्यचाप्रतिबन्धकत्वा दत्य-न्ताभाव निश्चये न सहेतुरिति वाच्यम्, अन्योन्याभावेपि तथा स भवात् । किंच एतत्प्रतियोगिकभेदव्यतिरेकस्य एतन्निष्ठभेदप्रतियो-गित्वाभावव्याप्ति ग्रहात सएव प्रतिबन्धकः । किंचास्माकं घटस्य-घटाद्भेद. घटाच घटभेदश्च घटे घटत्व, नच घटे घटत्वव्यतिरेकनि श्चयः घटे घटत्वनिश्चयविरोधी । घटेनेऽव्यतिरेकस्य प्रकारनिश्चय घटभेद त्वप्रकारकनिश्चय विरोधीतिचेत्, तन्न, सर्वघटभिन्न नवेति संशयदशाया अयघटोनेति निश्चयदर्शनात । यश्च प्रतियोगित्वज्ञानाधीनोन्योन्याश्र य उक्तः, सोऽपि नास्त्येव प्रतियोगित्वस्य पूर्वगृहीतस्योपनय सम्भ वात् । सम्भवतिहि प्रतियोगिसन्निकर्षदशायां तदव्यवहितदेशे तद-भावग्रहणस्थले प्रतियोगिताप्रत्यक्ष, पूर्वजन्मगृहीत प्रतियोगितायाः स्म त्यपानेष्टसाधनताग्रत उपनयेऽपि न विरोध । किंच प्रतियोगि-त्वस्य संसर्गविधयैव भानेन विशेषणतया भानाभावान् न पूर्वज्ञा नापेक्षा । नच प्रतियोगिद्वयसन्निकर्षाभावात् सम्बन्धप्रत्यक्षासम्भव, अभावस्य सन्निकृष्टभूतलाश्रयत्वात्, प्रतियोगिनश्चोपनयात् सन्निक-र्षसिद्धेः । भिन्नइत्यत्र प्रत्यर्थसम्बन्धप्रतीतावपि न तस्य भेदज्ञानसा ध्यता, अन्वयव्यतिरेकासिद्धेः । यद्यन्वयव्यतिरेकौ स्यातां तत्कार णत्वं त्वयाप्यंङ्गीक्रियेत । साक्षिणा युगपदेव भेदसम्बन्धयो र्भानांगी कारे जन्यज्ञानेनैव तथातथा भानमङ्गीक्रियताम् । यापि घटभि-न्न पट इत्यनयोरन्योन्यता, सापि नास्त्येव, विरुद्धधर्मज्ञानस्य भेद

ज्ञानसाध्यत्वे स्थूलोह चन्द्र प्रादेशपरिमाण इत्यादीना मनुदयप्रसगात्। यत्र भेदज्ञानस्य विरुद्धधर्मज्ञानहेतुत्वे हेतूपन्यास , विरुद्धयोरेकत्र ज्ञानासम्भवादिति, सचात्यन्तासगत , घट पटाद्भिन्नइत्यत्र - घटपटयोरुभयोरेव विशेषणविशेष्यभावज्ञानात् । विरुद्धयोरेकतया ज्ञायमानयो र्ज्ञानासम्भवादिति विवक्षायामपि असगतिरेव, घटपटयोरेकताज्ञानासिद्धे । क्लृप्तकारणाभावविपरीतया ह्युपसहारश्चासगत , यदि भेदे भेदज्ञानेवा किञ्चित्कारणक्लृप्ति , तर्हि तस्याभावेपि कार्येसति तस्यैव मायिकतास्यात् , नतु भेदमात्रस्य तज्ज्ञानस्य वा । भेदे भेदव्यवहारस्यच स्वरूपमेव विषय , नच स्वेन सम्बन्धासम्भव , तथासति घटस्वरूपमित्यादि व्यवहारासम्भवात । आश्रयाश्रयिभावो भिन्नइ यत्र न विषय , किन्त्वन्य एव सम्बन्ध , सचाभेदेऽपीति नविरोध । भेदान्तरागीकारेवा किं बाधक, यावत्प्रतीतिवस्त्वगीकारे बाधकाभावात्। घटे पटाद्यनेकभिन्न प्रतियोगिकानन्ताभाववत् एकप्रतियोगिकानेकभेदसत्त्वेऽपि विरोधाभावाच्च । प्रामाणिकस्यार्थस्य मिथ्यात्वकल्पनादपि हि तदनुसार्यर्थान्तरकल्पनमेव युक्तम् । अन्यथा पीनत्वेन रात्रिभोजन नकल्प्येत । एवमन्योन्याभावो भेदइत्यत्र न काचिदप्यनुपपत्ति । वलक्षण्य वा भेद यत्र भेदप्रतीतिरबाधिता तद्गतो धर्मएव वैलक्षण्य । निर्धर्मकेच कालसम्बन्धादिस्वरूपमेव वा भेद । अभेदेपि विशेषणविशेष्यभावो घटस्य स्वरूपमित्यादाविव नानुपपन्न । यदुक्त पटात्मकपटाभेदविरोधित्वा भावा द्घटस्य घट पटभेदो न भवतीति तत्र भेदस्याभेदविरोधित्व कुत्र दृष्टमायुष्मता, यनैव ब्रवीषि । विरोधस्य भवद्भिरेवागीकारात् अभेदइत्यत्र नञाविरोधप्रतीतेश्च विरोधो वाच्य इति चेत ? तर्हि यथाप्रतीति विरोधोऽगीकार्य , यस्य - यस्माद्भेद तस्य तस्माद्भेदो विरुद्धोदृश्यते, पटस्वरूप पटस्य पटाद्भेद , घटस्तु यद्यपि पटाद्भेद , तथापि घटस्यैव भेद , नतु पटस्य, अत पटस्य घटाविरोधित्वेपि न दोष । यस्य यस्माद्भेदस्तस्य तस्माद्भेदो विरुद्धइत्युक्ते रसम्भवएव, यस्य यस्माद्भेदस्तस्य तस्माद्भेदस्याप्रसिद्धे र्विरोधाश्रयानिरूपणाश्चेति चेत्र तस्य तस्माद्भदे त

स्माद्भेदस्य सप्रतियोगिकत्वाभावस्यैव विरोधरूपतया विवक्षितत्वात् ।
अतः पटाद्भेदरूपे घटे पटप्रतियोगिकत्वाभाव लक्षणविरोधोऽस्त्येवेति न
दोषः । ननु कथं पटप्रतियोगिकत्वाभावः, पटाद्भेदइति प्रतियोगित्वस्यै
वाभिधानादिति चेत् ? अस्यैतस्माद्भेदइत्यत्र पञ्चम्यर्थः सप्रतियोगि
केति विवक्षितत्वात् । नच सप्रतियोगिभेदस्य निष्प्रतियोगिस्वरूपत्वानुप
पत्तिः, सप्रतियोगिपुत्रस्य निष्प्रतियोगि देवदत्तत्वानुपपत्तिप्रस
ङ्गात् । नच धर्मधर्मिभावानुपपत्तिर्दोषः, धर्मधर्मिभावस्यैवासिद्धेः । भिन्न
इति धर्मधर्मिभावः प्रतीयते । किन्तु ततोऽप्यन्यः कश्चित्सम्बन्धविशे
षः । नचाभेदेसोऽप्यनुपपन्नइति वाच्यम्, घटस्य स्वरूपमित्यादौ सम्बन्ध
दर्शनात् । सम्बन्धितावच्छेदकभेदस्यैव सम्बन्धप्रयोजकत्वात् । यच्च-
स्वमतोपपादनं तत्परमतस्यैव साधकं, तथाहि अधिष्ठानसत्तैव अभेदइति
यदुक्तं, तेन घटाद्भिन्नतया घटत्वं तत्तादात्म्यरूपं न सम्भवतीत्येतदु
पजमुद्धृतम् । अभेदात्यन्ताभावस्यैव घटपटोभयनिरूपित भेदत्वाङ्गी
कारेण घटत्वात्यन्ताभावस्य घटान्योन्याभावत्वं सम्भवं स्वसमर्थितं ।
भेदोविभागवदुभयनिष्ठ इति यदुक्तं, अस्तुवा तत्सर्वाभेदाग्रएवास्तु
किन्नश्छिन्नं भेदस्यैवोपपादनात्, घटः पटोनेत्यत्र घट पट
इत्यंशस्य घटपटोभयोपस्थापनपरत्वेन घटइत्यंशस्य निषेधा
धिकरणानुपस्थापकत्वात् । किञ्च घटत्वात्यन्ताभाव एवघटान्योन्या
भाव इतिव्यावहारिक मर्यादामनङ्गीकृत्यदुरध्वगमनं बुद्धिविध्वंसादेव ।
एवञ्च भेदोऽप्यभेदमेवसाधयतीत्यसङ्गतं । यच्चाधिष्ठानमेवघटादेः पारमा
र्थिकरूपमित्युक्तं, तन्न, किमत्रषष्ठीमुख्या उतामुख्या, मुख्यत्वे घटत्वादि
कमपि स्वरूपंस्यात् इतितदभावे कुतोभेदोनस्यात् । तदपरमार्थइति
चेत् अपरमार्थस्वरूपप्रतियोगिकएवभेदोऽस्तु किंतवच्छिद्यते । किञ्चायं
घटाद्भिन्न इत्युपदेशो नायं घटाद्भिन्नइति बुद्धिर्निवर्तते, अयंघटेन तुल्या
धिष्ठानकइति बुद्धिर्नेनिवर्तते, अतोनाधिष्ठानभेदः । पदद्वयसामानाधिकर
ण्यार्थाभेदस्यैव नञर्थप्रतियोगित्वमनुभूयतइति यदुक्तं तन्न, तथासति
निषेधाधिकरणाप्रतीतिप्रसङ्गात् । घटः पटोनेत्यत्र घट पट इत्यंशस्य
घट पटाभेदोपस्थापन परत्वेन घटइत्यंश निषेधाधिकरणोपस्था-

पकत्वाभावात । किंच इह घटोनेत्यत्रापीहनटइति घटभूतलसंसर्गं प्रतिपाद्यतन्निषेधः क्रियतइतिस्यात्, तथाच वायौरूपनास्तीत्यादावप्रसिद्धसंसर्गनिषेधःस्यात, निरधिकरणनिषेधश्च, अनुवृत्तसदात्मस्वरूपमेव अभेदइत्यप्यसंगतं, घटस्सन् पटस्सन्नित्यभेदज्ञानाविरोधिनो घटपटौ भिन्नाविति ज्ञानस्यतदभावगोचरत्वानुपपत्तेः । नन्वियमनुवृत्तसत्तैवाभेदइति लौकिकानां ज्ञानाभावात् अभेदाभाव प्रतीतिरुपपद्यते, यथात्वन्मते घटकलशयोः घटत्वमभेद इतिज्ञानाभावात् घटस्वरूपाभेदज्ञानेपि घटकलशौ भिन्नाविति भ्रमइतिचेन्न ; त्वादृशामप्यनुवृत्तसत्तैव अभेदइति ज्ञानवतां घटपटयोर्भेदज्ञानदर्शनात्, घटत्वमेव घटकलशाभेदइति ज्ञानवतांतु घटत्वज्ञानेसति घटकलशभेदज्ञान नभवत्येव । अपरमार्थस्य घटादेरात्मसत्तैव स्वरूपमित्यप्यसंगत, तस्य ततो भिन्नत्वात । किंच दूरस्थ वनस्पत्योरभेदव्यवहारस्य कोविषयः, आत्मसत्तैवचेत ? तयोरभेदज्ञान प्रमा, साचदूरत्वदोषजन्या, समीप गतस्य भेदज्ञानभ्रम, सचदोषनिवृत्तौजायतइतिपरिहास्यम् दूरस्थवनस्पत्योरभेदव्यवहारस्य मिथ्याभूत वनस्पतिस्वरूपमेवाभेदोविषयश्चेत् ? सर्वत्रसएवाभेदोऽस्तु । एतत्सर्वमभिप्रेत्यानुगृहीत "यथासम्भव स्वरूपधर्मयोर्भेदस्यातु प्रवेशोपलम्भात्" इति ॥

इति श्री वाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरण परिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां भेददूषणनिस्तारो नाम त्रयोदशस्कन्धः ।

श्री ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ अथ चतुर्दशो वादः ॥

यदात्मानो वेदा यदनुगुणवर्णाकृतिपुर
प्रमाणं यत्रैते नियतमपरिच्छेद्य विभवे ।
यदाप्ताहर्ता दनुजमथनो वाजिवदन
स्स मे देवश्श्रीमान्विदलयतु सम्मोहमखिलम् ॥
वेदप्रामाण्यवादमात्र कञ्चुकच्छन्नमर्मणाम् ।
बुद्धसिद्धान्तसुहृदां स्वत पश्यतु बाध्यताम् ॥

अतीन्द्रियेऽहि धर्मादौ वेदाः प्रमाणमिति साधितं प्रथमकाण्डे । तदुपजीवनेन सिद्धेऽपि प्रामाण्यं शारीरके । अतस्तथागता द्यागम स्तत्नानुष्ठानयो रप्रमाणमिति सर्वमीमांसकसम्मतं । तदेतत्सन्निमात्रव्य

(यदात्मानइति) यदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थः । वर्णा अक्षराणि । आकृति –आनुपूर्वी । यदनुगुणेत्यादिना पदवाक्यस्वारस्य विवक्षितं । फलितमाह (प्रमाणमिति) अनेन निर्विशेषपदवाक्यस्वारस्य प्रमाणं च नास्तीतिगम्यते । आहर्ता-मधुकैटभहन्तानां आहर्ता । मर्म वेदबाह्यता । नहि प्रपञ्चमिथ्यात्वमते भेदप्रतिपादकवेदपूर्वभागस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते, किं त्वद्वैतपरवेदान्तभागस्यैवेत्यत्राह (तदुपजीवनेनेति) अपौरुषेयत्वादिसिद्धवेदप्रामाण्योपजीवनेनेत्यर्थः । सामान्येन प्रामाण्येसिद्धेहि वेदान्तास्सिद्धे प्रमाणमुतकार्ये इति विचारसम्भव एव च अपौरुषेयत्वादिभिः प्रामाण्यसिद्धे पूर्वभागेऽप्यविशेषात्तस्यापि प्रामाण्यमङ्गीकार्यमितिभावः (अत इति) वेदविरोधादितिभावः । (तदेतदिति) मीमांसक सम्प्रतिपन्न प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थापन (सन्निमात्रेति) मिथ्याविषयत्वेन वेदाप्रामाण्य प्रसङ्गात्, अन्यथाबुद्धाग

तिरिक्त मिथ्यात्वमादे नसगच्छते। तदुक्तमभियुक्ते ,॥*॥"प्रमाण त्वप्रमा णत्वे पुण्यपापादितत्फल । विध्यर्थवादमन्त्रार्थ नामधेयादिकल्पना ॥ सर्वेषु लक्षणेष्वेव स्वप्रमाणगणेस्थिति । वचनव्यक्तिभेदेन पूर्व सिद्धान्तपक्षता ॥ कर्मभ्य फलसम्बन्ध पारलौक्येहलौकिक । स र्वमित्याद्ययुक्त स्या दर्थशून्यासुबुद्धिषु ॥*॥" इति। तदिह किंनाम वैषम्य माश्रित्य वेदा प्रमाण बुद्धाद्युपदेशानप्रमाणमिति निष्कृष्यते। किं शब्दस्वरूपसत्यत्वासत्यत्वाभ्युपगमेन, उतपरमार्थभूत प्रामाण्याप्रामा

मस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गादितिभाव । व्यतिरिक्तशब्देन स्वतन्त्रवस्तवन्त रप्रतीति स्यात्, तथाच स्वगतभेदमिथ्यात्वस्याप्रतीते स्सगुणवाक्यस्य प्रामाण्य सम्भाव्येत, मात्रपदेनतु स्वगतभेदमिथ्यात्वसिद्धे स्सगुण वाक्यस्याप्यप्रामाण्य फलितम् (प्रमाणत्वेति) प्रमाणत्व प्रथमाध्यायार्थ, अप्रमाणत्व विरोधाधिकरणार्थ स्तृतीयपादार्थोपलक्षण। प्रामाण्यप्रतियोगि तयोपस्थितत्वात् पादान्तरार्थापेक्षया प्रागेतदुक्तम् । तत्प्रामाण्यसमर्थनोप युक्तमर्थमाह(पुण्येति)आदिपदेन मोक्षसाधनपरिग्रह ।'विधी' ति प्रथमपा दार्थ ।"अर्थवादमन्त्रे"ति द्वितीयपादार्थ ।"नामधेयादीति"चतुर्थपादार्थ । आदिपदेन नामधेयापवादपरिग्रह (सर्वेष्विति)द्वितीयाध्यायादिष्वित्यर्थ । सर्वेष्वेव लक्षणेषु परिनिष्पन्न तत्तदधिकारिणस्तत्तत्परिकरविशिष्टतत्त त्कर्मभ्यस्तत्तत्फलसिद्धिरूपमर्थमाह (कर्मभ्यइति) इत्यादिसर्व- मित्यन्वय । आदिपदेन लौकिकार्थपरिग्रह । तत् – तस्मात्, अर्थस्यमि थ्यात्वाविशेषात् । इह–प्रमाणा प्रमाणविप्रतिपत्ति विषययोर्वेदपाखण्डा गमयो । किं वैषम्यमाश्रित्यवेदा प्रमाण परागमोनप्रमाणमिति स्वय मध्यवसीयते पर प्रतिचसाध्यते , नकेनापि स्वयमध्यवसितु पर प्रतिसाधयितुचशक्यत इत्यर्थ । किमित्यादि व्य वहाराविसंवादा त्प्राचीन विकल्पास्सर्वेऽभ्युपगमभेदपरा, यत्किंचिदुत्ति रूपलक्षणार्था। अभ्युपगमभेदेनिरस्ते अध्यवसायसाधनयोरुभयोरपि नि रासस्सिध्यतीति तन्निरास । भेदश्च–व्यवहाराभ्युपगमे इतरथादिनास- त्यत्वादिगिरसामसत्यत्वादिगिरश्चयोऽप्रमाभयोऽभ्युपेत तद्विपरीताश्रय

ण्याश्रयत्वेन, उतप्रमातृसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमभेदेन, यद्वा सत्यभूतप्रमितिहेतुत्वाहेतुत्वाभ्यां, किंवा नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां, अथानादित्वसादित्वाभ्यां, उतदोषतदभावाभ्यां, अथ व्यवहारविसंवादसंवादाभ्यां, अथवा महाजनपरिग्रहबहिष्काराभ्यां, आहोस्वित् वेदत्वावेदत्वमात्रेण, अथाविद्याविशेषजनिताभिमानानभिमानमात्रेण, अथवेक्षुक्षीरादिवत्स्वात्ममात्रसाक्षिकेणानिर्देश्यस्वरूपभेदेनेति । नाद्य – असिद्धेः, नहियोगाचारादिभिः बुद्धप्रणीतोऽक्षरराशिस्सत्त्वइत्यभ्युपगम्यते, नापि भवता वेदरूपः । न वयं वेदस्य शशशृङ्गादिवदसत्त्वमभ्युपगच्छामइतिचेत् ? किं तर्हि सत्त्वमभ्युपेतं । तदपि नेतिचेत् ? तर्हि कोविशेषः । व्यावहारिकापरपर्यायकाल्पनिकसत्त्वाभ्युपगमइति चेन्न तैरपिसंवृतिसत्त्वाभ्युपगमात् । अयमेव तावद्विशेषइति चेन्न, पर्यायमात्रस्य वैषम्यानाधायकत्वात् । अन्ततो वञ्चनार्थत्वस्याप्युभयोरविशेषात् । यथाह " तुल्यार्थत्वेपिचैतेषां मिथ्यासंवृतिशब्दयोः । वञ्चनार्थउप

तागोचरत्व, तथासतिद्विपरविनिरसनमुपपद्यते, नतूभाभ्यां तुल्यरूपतयाङ्गीकारइतिभावः । क्वचिदेवाभ्युपगमभेदविवक्षाया मसाधारणहेत्वभावात्, दूषणग्रन्थानुसाराच्च अभ्युपगमपरत्वमेषां विकल्पानामवगम्यते, अभ्युपगमभेदस्य विद्यमानत्वात् । सत्यत्वादिवैषम्यमाश्रित्य किञ्चिन्निरूप्यतइतियोजना (सत्यभूतप्रमितीति) प्रमितिशब्दोज्ञानपरः । बुद्धप्रणीत वेदरूप इत्यत्र अवधारणं द्रष्टव्य (तैरपीत्यादि) उभाभ्यामप्युभयत्रैकरूपस्य सत्यत्वस्याङ्गीकारात्र तन्निराकरणसंभवइतिभावः । परेणसर्वथा तुच्छत्वमेवाभ्युपगम्यप्रामाणिकजनवञ्चनार्थं सांवृतिकमित्युच्यत इत्यत्राह (अन्ततइति) निरूप्यनिर्णयइतिभावः (तुल्यार्थत्वइति) यथापरेण तुच्छत्वमेवाभ्युपगम्यप्रामाणिकजनवञ्चनार्थं सांवृतिकसत्यमित्युच्यते तथावैदिकजनवञ्चनार्थं एषा सांवृतिकशब्दः परिकल्प्यतस्यैवार्थस्य मिथ्याशब्देनोपन्यास यथाह्नैपत्रे तुयुपसागायैतेति यद्वास

न्यासो ऽलातचक्रासनादिवत् ॥ नास्तिक्यपरिहारार्थं संवृतिं कल्पिते
ति च" इति । नच युष्माभिः संवृति सत्यत्वस्याभ्युपगमः सकेतितः ।
उक्तंच - गूढपाषण्डिगोष्ठीगरिष्ठैः, तदेतत्संवृतिरिति गीयतइति । अस्तु
वा तदभ्युपगमेन वैषम्यं, भवतातु निपुणधिया द्वयोरपि व्यावहा
रिकसत्यत्वमविशिष्टमेष्टव्यम्, व्यवहारानुबन्धित्वमात्रस्य तुल्यत्वात् ।
अतो भवता परित्यक्तपक्षपातेन न तद्बहिष्कारः कार्यः । यदि
चाभ्युपगमसिद्धेन सत्यत्वेन प्रामाण्यसिद्धिः, तर्हि वैभाषिका
द्यागमाना तदभ्युपेतेन तेन तत्सिद्धिरनिवार्या । एतेन द्वि
तीय तृतीय चतुर्था निरस्ताः । विशेषतोऽपिक्रम द्वितीये तावत्प्रामाण्य
लक्षणवैषम्यासिद्धिः प्रामाण्याश्रयत्वेनेति वदता साध्यमेव साधनत्वेनो
पन्यस्तं । ननु विशेषणविशिष्टकारेण साधनत्वं, स्वरूपतस्तु साध्यत्व
मितिचेन्न, विशेष्यासिद्धौ विशिष्टस्याप्यसिद्धेः । भवन्मते विशेषणमप्यसि
द्धमेव, वेदप्रामाण्यस्यापि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थ्यानभ्युपगमात्, तद
भिमानमात्रस्य चोभयाविशेषात् । तृतीयेऽपि सत्यप्रमातृत्वेनकस्तान

चशब्दोपन्यासः । (नास्तिक्यति) (संवृतिं कल्पितेतिचेति) नास्तिक्यपरि
हारार्थमित्यन्वयः । संवृतिः स्वस्माभिरङ्गीकृतेति बाह्यानामुक्तिरपि वचनार्थ
मित्यर्थः । वचपिद मुधुक्तैरपि युष्माभिः स्वस्व स्वभूया स्माभिस्संवृतिसत्य
संवृतिसत्यशब्देन न व्यवहर्तव्यं किन्तु मिथ्याशब्देनैव व्यवहर्तव्य मि-
त्यसंकेतितत्वात् जाड्यमेव प्रकटीकृतं । असकेतितत्वादेव त्वदीयैरभेदा
भिधानादित्यन्वाह (नचयुष्माभिरिति) (गूढत्यादि)खण्डनकाराविवक्षित ॰
तत् बहिष्कारः । बाह्यतदागमयोर्दूषणान्तरमाह(यदिचेति)पारमार्थिकत्वा
तिरेकेण किञ्चित्सत्त्वमसिद्धमेव त्वदभ्युपगममात्रेण तत्सिद्धौ वैभाषिका-
दिभिः स्वागमे पारमार्थिक सत्यत्वस्यैवाङ्गीकारात्तेन तत्प्रामा
ण्यसिद्धिरनिवार्येत्यर्थः (एतेनेति) असिद्धदित्यारभ्यैता -
वत्पर्यन्त उक्तेनेत्यर्थः । व्यावहारिकसत्यत्वमभ्युपगतमेवेत्यन्वाह (तद-
भिमानेति) त्वदभिमानमात्रेण तत्सिद्धौपरागमेपि सन सांवृति॰

दिष्यते भवता? किं सविमात्रमुत तदंशोपहितमुतोपाधिभेदएव । आद्ये व्याहत्यपसिद्धान्तौ । अनन्तरे प्रमातृत्वस्यसत्यतानभ्युपगमनेष्टसिद्धि । तत्रस्वरूपमात्रस्य सत्यता योगाचारैरप्यङ्गीक्रियते । उपाधिमात्रपक्षेतु उपाधिस्वरूपस्य तत्प्रमातृत्वस्याप्यसत्यत्वमेवेति । नापिचतुर्थ, विकल्पासहत्वात्, तत्र किं प्रमितेस्स्वरूपतः सत्यत्वं विवक्षितमुतविषयतः । न पूर्व, शास्त्रजन्याया प्रमितेर्भवता स्वरूपसत्यत्वानभ्युपगमात् । तेनतु तदभ्युपगमेन तदागमस्यैव प्रामाण्यापातः । तुल्यैस्तुतदपिनेष्यतइति तएवभवतोऽन्तरङ्गसनाथिनः । नाप्युत्तर, विषयतः सत्यत्वस्यचिदृयतिरिक्तांशे भवतायोगाचारेणाप्यनभ्युपगमात् । चिदंशस्यविषयत्वेभ्युपगम्यमानेपि सत्यत्वमुभयसम्मत, तत्र क्षणिकत्वनित्यत्वादिभेदस्तु दुरपपा

चसत्यप्रामाण्याभ्युपगमात् तस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गइत्यर्थ । स्वाकृतिकत्वव्यावहारिकत्वयो रभेदस्समर्पितएवेति भाव (व्याहतीति) निर्विशेषपरमात्रपदप्रमातृत्वाकर्या ।(प्रमातृत्वस्येति) तदुपाधेरित्यर्थ । तत्र-विशिष्टे । स्वरूप- विशेष्यस्वरूप । अपिशब्देन त्वयापीति गम्यते । तदागमप्रमातर्यपि विशिष्टे विशेष्यभूतचैतन्यस्य सत्यताया युवाभ्यामङ्गीकारात् तदागमस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गइत्यर्थ । अध्यवसायसाधनयो रुभयोरप्यसम्भवद्योतनाय चान्दिद्वयग्रहण (उपाधिमात्रेति) अत्र विकल्पोभिप्रेत तेन योगाचारेण । त्वदुक्तप्रयोजकस्य तेनाभ्युपगमात्तन्मतानुसारेण तदागमस्य प्रामाण्य स्यादित्यर्थ । वेदेतु तस्य प्रयोजकस्य त्वयानभ्युपगमात्तस्य प्रामाण्य त्वन्मते नस्यादित्येवकारार्थ (तुल्यैरिति) माध्यमिकैरनङ्गीकारात् उभयत्रापि तुल्यत्वेदेव युवयोरप्रामाण्य सिद्धमिति भाव (चिद्व्यतिरिक्तेति) अत्र स्वातन्त्र्य विवक्षित तत्र क्षणिकत्वे त्वाद्युत्तरग्रन्थानुसारात् (चिदंशस्येति) विषयतस्सत्यत्वोक्तेरिति शेष । यद्वा चिदंशस्य विषयत्व त्वन्मते नास्त्येव अभ्युपगम्यमानपीत्यर्थ । नित्यस्य चैतन्यस्य क्षणिकत्वोक्तेरतदागमस्य विषयतोऽसत्यत्व चिदंशेपीत्यत्राह (तत्रेति) कल्पितनित्यत्वादि विषयत्वे

द, निर्धूतसमस्त धर्मनिष्ठनाहि सनिद्धनद्भिस्तैश्च परिगृह्यते । न पिपचम, आविद्यकस्य वेदस्य भवतापि नित्यत्वानभ्युपगमात, अभ्युपगमेवा नित्य संसारादिप्रसंगात्, क्षणिकत्वनित्यत्वादि कल्पनाभेदस्या प्यप्रयोजकत्वात् । नापिषष्ठ, अविद्याकल्पितत्वाभ्युपगमेनानादित्वासिद्धे, अनादित्वे नैवेय कल्पनेतिचेन्न, बाह्येरपि सर्वज्ञसन्तानान्तरित धर्मदेशनासन्तानस्य अनादित्वाभ्युपगमात, क्षणभंगतदभावादिकंतु वाक्यार्थयाथार्थ्ये प्रयकिंचित्करमेव । नापि सप्तम, तत्पक्षेण तदागमस्य दोषमूलत्वाभावात, भवत्पक्षेणतूभयोरपि दोषमूलत्वा विशेषात, वक्तृदोषो वेदे नाभ्युपेत इतिचेत, किं दुष्टेन्द्रियादिपुंसोऽभ्युपेत? येनतदप्रामाण्य सिध्येत् । अतो येनकेनापि दोषेणाप्रामाण्य स्यादित्यनुसन्धत्स्व । अविद्याख्यदोषमूलत्वमपि वेदस्य नेष्टमितिचेदागतोऽसिपन्थान, अतएव कल्पितत्वादेरपि प्रतिक्षेपात । अकल्पितत्वेऽपि प्रतीतिबाधाभ्यामिथ्यात्व मितिचेन्न, ब्रह्मणोऽप्यकल्पितस्य त्वदभिमतयुक्त्याभासर्वाव प्रसगात,

---

था द्वयोरप्यप्रामाण्यं स्यादिति भाव (नित्य संसारादीति) सत्यत्वग्रह । ननु काल्पनिकक्षणिकत्व नित्यत्वाभ्या विशेषइत्यनाह (क्षणिकत्वेति) काल्पनिकस्यासत्यत्वादप्रयोजकत्व (अनादित्वेनैवेति) कल्पनामवाहरूपेणानादिरित्यर्थं । धर्मदेशना–धर्मोपदेश । तत्र प्रवाहानादित्व मस्त्वेवेतिचेन्न त्वन्मते वेदेऽपि तस्यासत्त्वात । क्षणभ विशिष्ट प्रवाहानादित्व बौद्धानां, अस्माक तदभावविशिष्टमिति वैषम्यमाशङ्क्याह (क्षणभंगेति) अर्थयाथार्थ्यप्रयोजकताभिमानिनानादित्यादि कल्पपरिग्रह, तत्र तदप्रयोजकविशेषण प्रक्षेपोऽनुचितइति भाव । परागमस्य दोषमूलत्व वेदस्य तदभावश्च किं तन्मतेनोच्यते उतत्वन्मतेन, इति विकल्पमभिप्रेत्य दूषयति (तत्पक्षेणेति) (अतइति) नन्वसदर्थजनकत्वेनाविद्यादोष नत्वप्रामाण्यापादकतयेति चेत, एवमपि प्रमाणस्य मिथ्यात्वे तद्विषययाथार्थ्येऽनाश्वासात । नह्यारोपितधूमेन वह्निसिद्धि । पन्थान–सत्पावमार्गं । (त्वदभिमतेति)दृश्यत्वदृग्दृश्यसम्बन्धनिरासवा

अनिर्वचनीयत्वस्य कुसृतेश्च निरसिष्यमाणत्वात् । नाप्यष्टम, कारणदोषा विशेषेणिमित्तानुदयस्य किंचित्करत्वात्; दोषज्ञानेनैव बाधसिद्धेः; तथा चाहुः– " दुष्टकारणबोधेन सिद्धेऽपि विषयान्तरे । अर्थात्तुल्यार्थताप्राप्य चाशेषोदोहनादिवत् ॥" इति । किंच बाह्यागमेषु न विसंवादस्तथापुरच, अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र तदयोगात्; दृष्टार्थेषु विषहरणाद्युपदेशेषु तत्राप्यविसंवाददर्शनात्; तत्तद्विषयेतु प्रत्यक्षादिविसंवादस्य तद्विरोध गम निकाकुसृतेश्चाभ्युपगन्तव्यत्वात्, वेदाधीनस्य सर्वज्ञत्वादिरूपविसंवादस्य वेदप्रामाण्यसिद्धिमनन्तराभिधेयत्वात्; अन्यथा विपरिवर्तप्रसंगात् । एतेन

धाविवक्षिताः । ब्रह्मणोऽद्वयत्वमन्यत्रसमर्थितमेव । दृग्दृश्ययोरसम्बन्धासिद्धौ दृगधीनसिद्धिब्रह्ममिथ्यात्व जडप्रपंचवदेवस्यात्, सर्वशून्यवादेन ब्रह्मणोऽपि बाधोदृश्यते । शून्यवादस्याप्रमाणत्वात् कथंतेनबाधइतिचेत् ? तदप्रामाण्य चयमवधृतं त्वया, प्रमाणविरोधादितिचेत् ? हन्ततर्हिततएव प्रपंचमिथ्यात्वमपि नसिध्येत् । अस्तिहि प्रत्यक्षादिभिः पूर्वभागेन उत्तरभागेऽपि सविशेषपरार्थे प्रपंचनिषेधकस्यविरोधः । अतो वेदान्ता प्रपंचस्यापि निषेधकानस्तु । प्रतीतिबाधाभ्या मनिर्वाच्यत्वरूप मिथ्यात्वासिद्धिरपि नेति वक्ष्यतइत्याह (अनिर्वचनीयेति) (दोषज्ञानेनेति)बाधः-अर्थाभावबुद्धिः । (दुष्टकारणेति) विसंवादेन साक्षादर्थाभावएव परिच्छिद्यते, कारणदोषस्तु यद्यपि नसाक्षादर्थाभाव परिच्छिनत्ति, इद ज्ञान मप्रमाणं दुष्टकारणजन्यत्वादिति साक्षादप्रामाण्यस्यैवबोधनेन भिन्नविषयत्वात्, अथाप्यप्रामाण्यस्यार्थाभावाधीनतया तत्परिच्छेदेविषयाभावस्याप्यर्थात्परिच्छेदात्, विसंवादेनतुल्यकार्यत्वादर्थाभावपरिच्छित्तौ नविसंवादमपेक्षते, यथा प्रणयनार्थतया चमसवदविहितमपिगोदोहन प्रणयनाश्रितत्वेन प्रणयनस्य स्वेनावश्यकर्तव्यत्वात्, अर्थाच्चमसेनतुल्यकार्यत्वात् प्रणयनसिद्धौच चमसनापेक्षतइत्यर्थः । बाध -अनपेक्षत्व (त्वयेति) प्रत्यक्षादिविसंवादोऽस्माभिस्तूक्तच (सर्वज्ञत्वादीति) तद्गोचरज्ञान विवक्षितम्(एतेनेति) कारणदोषाविशेषमहाजन

नत्वगोऽपि दत्तोत्तर, नजुजनविवक्षाया समानत्वात्, निपुणानविवक्षा या सत्यामप्यज्ञानभ्रमादि कलुषितत्वाभ्युपगमेन त्वपक्षे त सिद्धे, हेतुदर्शनरहित पुरुषपरिग्रहविरह त्वामपि परमार्थत कारणदोषे निणा ते दोषानभिज्ञे भ्रान्तरेव परिग्रहइत्यायात, ततश्च नविशेष। नापि दशम, सत्यवैधर्म्यमात्र या किंचित्करत्वात्, तद्व्यवहारभेदस्य पस्य तु किंचित्करस्य प्रस्तुतानुपयोगात्। नाप्येकादश, तत्रातिथ्याभिमान स्य पुरुषभेदेनोभयत्रापि सुलभत्वात्, नतत्व यय प्रामाण्यमभिमान्यामहइ तिचे चेत्ता किं वेदे, अतो यस्य कस्यचिदभिमानसिद्ध प्रामाण्यमिति त्वयत स्थापनार्थे त्वमेव कन्त प्रामाण्य नाभिमन्यसे। द्वादशस्तु प रिशिष्यते, तत्र स्वात्मशब्देन किं सर्वेषा प्रमातृणा स्वात्मा विवक्षि त, उतभवत्स्तवात्मा। नाद्य, इक्षुक्षारादिरसभेदवत् "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" 'चैत्य वन्देत स्वर्गकाम' इत्यनयो प्रामाण्याप्रामा ण्य लक्षणभेदस्यानुपलम्भात्, नेतर, भवत्स्तवात्मनमपिहि त्वयमित रागसमानतयनोनयाम, रजतत्वपरीक्षकवदहमतिशयित प्रज्ञइति चेत्, सोगतेनाप्येवमुक्तेविमुक्तर, मध्यस्थदर्शीरति चेन्न तदसिद्धे, अस्तु वेदप्रामाण्यमध्यविचारितरमणीय किं न दिइति मिति चेत्'

परिग्रहस्या किंचित्करत्वादित्यर्थ। दोषान्तरमाह (नत्वजनेति) (स र्वेषामिति/वेदतदर्थयागस्वर्गसाध्यसाधनभावादिज्ञानस्य त्वयाभ्रमत्वाभ्यु पगमादित्यर्थ (हेतुदर्शनेति) दृष्टलाभादिरूपहेतुदर्शनरहित परिगृ हीतोबौद्धागम, वेदस्तुतद्रहितै परिगृहीतइति वैधर्म्यमित्यर्थ। (प रमार्थतइति) दोषमूलस्यापि परिग्रहो दोषज्ञानेसति दृष्टहेतुदर्शनात्, हेतुदर्शनाभावेतु दोषाज्ञानेन प्रामाण्यभ्रमात्, तत्र प्रथमस्याभावाच्चरम परिशिष्यते, ततश्चेहेतुदर्शनवत्पुरुषपरिग्रहात अविशेषइत्यर्थ (स ह्येति) अन्यथा परिवर्तप्रसङ्गादिति भाव। (अस्त्विति) न अविचा रीतरमणीयामिति हृदय, अविचारितरमणीय यस्य मिथ्यात्वसाधक

प्रथमं तावद्वेदप्रामाण्योपपादनाभिमानः, ततो वैदिकत्वविडम्बनं, पश्चात्तदनुष्ठानव्यवस्थापनं, ततश्च स्वर्गापवर्गगमनमरणे । एवञ्च सौगतसौहार्दमयसत्त्रायितेन द्वर्गीकृतं महादुर्गमेवानुप्रविष्टमिति । अत्र च प्रामाण्यादेरप्रयोजकत्वं केचित्तु गदमतिसम्मोहशमनाय उपन्यस्य निरस्तं । एतदभिप्रायेण यादवप्रकाशैरुक्तम् —

" वेदोऽनृतो बुद्धकृतागमोऽनृतः प्रामाण्यमेतस्य च तस्य चानृतम् ।
बोद्धानृतो बुद्धिफले तथानृते यूयं च बौद्धाश्च समानसंसदः "॥ इति ।

किञ्च प्रत्यक्षतोऽनुमानतश्च भवद्भिर्निर्विशेषं प्रसाध्यते, तत्त्वप्रमाणार्थतयापि शास्त्रप्रामाण्यं, द्विजातिवर्यानुमतवाक्यपाठमात्रेण ब्रह्मविद्यानिष्पत्तौ किमर्थं गुरुकुल श्रुतिनिकरशिरःपरिशीलनप्रयासादिक्रमारम्भेण । ननूक्तानुमानादिकमस्माभिर्व्यावहारिकप्रामाण्यनयेति चेत्; किमिदं श्रुतिप्रामाण्यभङ्गभीरुतया, उतानुमानादेस्तत्त्वप्रामाण्यायोगात् । नाद्यः, भवद्भिरनुक्तेऽपि तत्सद्भावमात्रेण श्रुतिप्रामाण्यभङ्गस्य दुर्वारत्वात्, सप्रभोदयस्य च शास्त्रयोन्यधिकरणनिरस्तत्वात् । न द्वितीयः, ज्ञानोदयादना

रत्वात् व्यावहारिकप्रामाण्यं नहीयत इति भावः । (प्रथममिति) एवं अविचारितरमणीयत्वे सति तादृशप्रामाण्यं बुद्धागमेऽपि स्यात्, त चैवमस्यात्, ततश्च प्रमाणाप्रमाणविभागादिकमनुपपन्नमित्यर्थः (अभिमान इति) 'च्छिन्न' इति विपरिणामेनानुषङ्गः । (मरणे इति) भङ्ग इत्यनुषङ्गः । (सौगतेति) उक्तरीत्या वेदवत्सुगतागमस्यापि प्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गभीत्या वेदप्रामाण्यस्य परित्यागे चार्वाकमतानुप्रवेशः स्यादित्यर्थः । अविसंवादादिरूपाणां प्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वात् न चैवं किन्तु योग्यत्वेऽपि स्वरूपसत्त्वादिकमेव तदप्रयोजकम् । अथ शङ्कित इत्यत्राह (अत्रचेति) ज्ञानजनकत्वाभावादप्यप्रामाण्यमित्याह (द्विजेति) अध्ययनविधिबलादध्ययनमात्रसम्भवेऽपि अर्थज्ञानार्थं तदर्थविचारादिप्रयासो न भवतीत्यभिप्रायेण प्रयासादिकमित्युक्तं (भवद्भिरिति)

नुपपत्तिलक्षणस्याप्रामाण्यस्यासिद्धेः; एककोटिनियततयाच संशयरूपस्याप्यभावात्; निपुणतर प्रयोगेच प्रयोगदोषाणामभावात् । विपर्ययलक्षण तु विषयापहारमन्तरेण न सिध्यतीति । तथा चसति तुल्यविषयतया तत एव शास्त्रमप्यप्रमाणमिति घट्टकुट्या प्रभात । एवंच सति अद्वैतवाक्यानां नतत्त्वावेदकत्वं द्वैतवाक्यानामेव तत्त्वावेदकत्वमित्यभिमतविपर्यासश्च । अतत शास्त्राप्रामाण्यमप्यस्माकमिष्टमेवेति चेन्न पूर्वन्यायेन दत्तोत्तरत्वात् । असन्दिग्धाविपर्यस्तबोधोदयस्य दुरपह्नवत्वात् । बोध्यमिथ्यात्वेच वैदिकव्यपदेशकचुकं मुंचतस्ते वाह्यसमयसुरंगा प्रवेशमन्तरेणकथंसमरसीम्निसंशयापत्ते. । तदेतदखिलमभिसन्धाय भाष्येसन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षप्रतिक्षेपाय गृहीतमात्रग्राहित्वेन सन्मात्राभिमतब्रह्मस्वरूपपरवेदान्तवाक्यानामप्रामाण्य प्रसंग उदाहृत । स्थलान्तरेपुनि प्रकीर्णं शेषमवधातव्यमिति ।

इति शतदूषण्या वेदप्रामाण्यपरिग्रहानुपपत्ति वाद चतुर्दश ॥ १४ ॥

स्वार्थानुमानादपि तत्सिद्धेरित्यर्थः (निपुणतरेति) सन्निर्विशेषं सत्त्वाद्व्यतिरेके घटवदिति प्रयोगो विवक्षितः । नचाप्रयोजकत्वं त्वयावक्तुं शक्य, दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्यादि तर्काभावे बाधकतर्कसद्भावेच । सविशेषश्रुतिषु जाग्रतीषु निर्विशेषश्रुत्यापि निर्विशेषासिद्धिप्रसंगात् । (अन्ततइति) परिहारान्तरस्यापि कथनादपौनरुक्त्यं । अविपर्यस्तत्वमसिद्धमित्याह (बोधेति) मिथ्यात्व विषयतो ग्राह्य (स्थलान्तरेष्विति) शास्त्रप्राबल्यनिरूपणभाष्ये–"अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारमार्थ्यनिश्चयात् " इति । अत्रेदमनुसन्धेयम् । किन्तत्प्रामाण्यं यद्वेदे प्रसाध्यते बाह्यागमेषु निषिध्यतेच । नतावदबाधितार्थकत्वरूपं तत्त्वावेदकत्व, वेदे पूर्वभागे तदभावात्। ननु यस्य यादृशं रूप तदावेदकत्वमेव तत्वावेदकत्वं, ब्रह्मणश्च कल्पितं द्वैतरूपं अद्वैतरूपंचास्ति, तदुभय सविशेषनिर्विशेषवाक्यैः प्रतिपाद्यते, यागादेश्च स्वर्गसाधनत्वं रूपमिति पूर्वभागे तदावेदयत

या प्रामाण्यं, क्षणिकत्वादित्वतद्रूपमेव बाह्यागमेनावेद्यतइति न तस्य-प्रामाण्यमितिचेन्न; वेदस्याप्रमाणतया सर्वसम्प्रतिपन्न शुक्तिरजतवाक्य तुल्यत्वप्रसंगात । नच शुक्तिरजतवाक्यमपि प्रमाणमेव ? तद्वाक्यस्या प्रमाणतया सर्वसम्प्रतिपत्तेः । प्रमाणविरुद्धार्थकल्पना साहसम-धिरूढेनापि त्वया तदप्रामाण्यरक्षार्थं सत्तात्रैविध्यं कल्प्यते , तदंगमंगीकुर्वताऽपि तदप्रामाण्यरक्षार्थं भूयसीवैय्याकुल्यमनुभूय-ते, तदर्थमेव यथार्थख्यातिवादिभिरख्यातिसंवलनमिष्यते । परोक्षेप्यनिर्वचनीयोत्पत्तिपक्षे बाह्यागमेपि प्रामाण्यप्रसंगश्च । तदनंगीकारेऽपि किं-यस्य यद्रूपं वस्तुतस्तद्वतस्य तस्य रूपस्य प्रतिपादकत्वं विवक्षितं, किंवा तस्य तस्मिन् प्रतिपादनं, आद्ये चैत्यवन्दनादि वाक्यस्यापि-वस्तुतो यागादिगतस्वर्गसाधनतादि बोधकत्वात् प्रामाण्यप्रसंगः ; द्वितीये अद्वैतवाक्यानां प्रामाण्यं नस्यात् , तस्य तस्मिन् बोधनमित्य स्य तत्प्रकारक तद्विशेष्यकत्व पर्यवसानात । एतेन तद्वति तत्प्रकारक त्वमपि निरस्तम् . अद्वैतवाक्ये तदसिद्धेः । ननु अबाधितार्थकत्वमेकं प्रामाण्यं, तदद्वैतवाक्ये; तद्वति तत्प्रकारकत्वमपरं, तद्वैतवाक्यइतिचेत् ? किं वेदप्रामाण्येसिद्धे तदुपजीवनेन प्रामाण्यभेदः कल्प्यते, उतासि-द्धे; आद्ये किन्तत्प्रामाण्यं अबाधितार्थकत्वं तद्वति तत्प्रकारकत्वंवा? आद्ये भेदवाक्यसाधारण्येन तत्कल्पनात्तद्वति तत्प्रकारकत्व प्रामाण्यकल्प-नानुपपत्तिः । द्वितीये अद्वैतवाक्यसाधारण्या दबाधितार्थकत्व प्रामाण्यक ल्पनानुपपत्तिः । नापि व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावः, तस्य वेदे सिद्धौ त-द्व्यतिरिक्त प्रामाण्यकल्पने प्रयोजनाभावात् । किंचाबाधितार्थकत्वं प-रित्यज्य शुक्तिरजतवाक्यसाधारणं व्यधिकरणाप्रकारकत्वं कथमिव पूर्वं वेदे प्रामाण्यतया कल्प्येत । एतेन प्रातिभासिकार्थकान्यत्व विशे षित मिदमेव प्रामाण्यमिति निरस्तं, एतस्य प्रामाण्यत्वे प्रामाण्यभेद कल्पने मानाभावात् । किंच प्रातिभासिकान्येति विशेषणंच व्यर्थं । व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावे सत्यपि बाधितार्थकत्वेन शुक्तिरजतज्ञान-स्याप्रामाण्या त्तद्वारणात्सार्थकमिति चेत् ; तथासति व्यधिकरणप्रका रकत्वाभावे बाधितार्थकत्वा दप्रामाण्ये ऽबाधितार्थकत्वमेव प्रामाण्यम् ।

ननु प्रमाणपदमुख्यार्थजनकत्वं प्राग्वेदे साध्यते, अनन्तरंच द्वैताद्वैतश्रुत्यनुसाराद्द्विधाप्रमाशब्दार्थनिर्णयः क्रियते इति चेत्; नहीयं वैधीकल्पना, येन कल्पनाक्रमनियमस्सिध्येत; किन्तु न्यायाधीना, ततश्च अनिर्वचनीयसिद्धौ तद्बुद्धिव्यावृत्तमबाधितार्थकत्वं तद्व्याप्यधर्मो वा कश्चित्प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तमिति कल्प्येत, तदसिद्धौ तद्वति तत्प्रकारकत्वं तद्व्याप्यधर्मो वा कल्प्येत। किंचैवं वेदाधीने प्रमापदार्थावधारणे लौकिकानां प्रमापदव्युत्पत्त्यभावप्रसंगः। अपिच अपौरुषेयत्व स्वतः प्रामाण्याभ्यां हि वेदप्रामाण्यसिद्धि, तत्रापौरुषेयत्वं भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटव मूलत्वसम्भावना निरसनमुखेन प्रामाण्यं साधयति, तत्र भ्रमप्रमादादीना मयाथार्थ्यहेतुत्वनिर्णयपूर्वकं अपौरुषेयत्वेन निर्णीयमानं प्रामाण्यं याथार्थ्यमेव स्यात्, नतु प्रमापदमुख्यार्थजनकत्वमात्रं, प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वंच तद्योग्यतास्वरूपविशेषनिर्धारण पूर्वकमेवनिर्णीयतेति न प्रमापदार्थनिर्णयो वेदापेक्षः। अपिच तथा कल्पनायामपि कल्प्यमानं तच्छुक्तिरजतवाक्यव्यावृत्तमेव कल्प्येत, तथाच कथं तद्विरोधात् तत्साधारणं तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यमिति कल्प्यते। एतेन स्वरूपार्थगोचरत्वं प्रामाण्यमिति निरस्त, शुक्तिरजतवाक्यसाधारण्यात्।

नच-प्रातिभासिकान्यत्वविशेषणं युक्तं, स्वरूपार्थकत्वे सत्यपि तत्र बाधात्। प्रामाण्याभावे भेदवाक्यानां कथं प्रामाण्यसिद्धिः? ब्रह्मभिन्नेना बाध्यविषयत्वात् प्रामाण्यमितिचेन्न, शुक्तिरजतवाक्यस्य घटज्ञानाबाध्यविषयकत्वात् प्रामाण्यप्रसंगात्। शुक्तिरूपाधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन बाध्यत एव रजतं, ततएवा प्रामाण्यमिति, अन्येन बाधोन तन्त्वमिति चेत्; तर्हि द्वैतवाक्यस्यापि तदर्थाधिष्ठान ब्रह्मज्ञानेन बाधोऽस्तीति कथं नाप्रामाण्यम्। किञ्च किं बाधोनिवृत्तिः, उतसाध्याभाव प्रमा। आद्येवाह्यागमस्यापि प्रामाण्यप्रसंग., तदर्थस्य विशेषणविशेष्यसंसर्गात्मकत्वस्य ब्रह्मज्ञानेनैव निवृत्ते.। नद्वितीय, ब्रह्मप्रमान्येन प्रपञ्चोमिथ्येति ज्ञानेन प्रतीयमानाभाव प्रतियोगिविषयत्वात् द्वैतवाक्यानाम प्रामाण्यापत्तेः। ननु वेदप्रामाण्यसमर्थनदशायामेव द्विविध प्रामाण्य द्वैताद्वैतवाक्यपर्यालोचनया गत्यत इति चेन्न,

एकस्यैव प्रामाण्यस्य लोकसिद्धतया तस्यैव वेदेकल्पनीयत्वात । अन्यदपि किञ्चित् यदि प्रामाण्यमिति त्वयाव्यपदिश्यते कामंचटोऽपि तथाव्यपदिश्यतां, न संकेतं वयंवारयामः । नद्वितीयः; कल्पकाभावात, भेदविधिनिषेधाभ्यांहि तत्कल्पनं, प्रामाण्यस्यैवासिद्धौ कथं वेदमूलाकल्पना । ननु युक्तिभिः प्रपञ्चमिथ्यात्वे सिद्धेव्यवहारानुरोधात् तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यमिति कल्प्यते, निरधिष्ठान भ्रमायोगेन अधिष्ठानेसिद्धे तस्याप्यधिष्ठानान्तरकल्पनायां मनवस्थाप्रसंगेन तस्याबाध्यत्वे तत्प्रतिपादकस्या बाध्यार्थकत्वेचसिद्धे तस्य तदेव प्रामाण्यमितिकल्प्यतइतिचेन्न; मिथ्यार्थस्योपपत्ति सापेक्षत्वाभावस्य युष्माभिरेवाभिधानात्, अनधिष्ठानानवस्थयोर्दोषत्वात । अन्योन्याश्रयाद्यपि नक्षतिः । श्रुतेरपि प्राप्तार्थतया अनुवादकत्वप्रसङ्गश्च । नचज्ञानानन्दात्मकत्वं न्यायेनासिद्धं श्रुत्याबोध्यत इति वाच्यम्; मिथ्यावस्तुनोदृग्यधीनसिद्धितया अधिष्ठानातिरिक्त दृग्यङ्गीकारेऽधिष्ठानस्यापि दृग्यत्वान्मिथ्यात्वप्रसङ्गेन तस्यैव दृशित्वसिद्धेस्स्वप्रकाशत्वस्यापि तत एव सिद्धेः; ज्ञानातिरेकेण ज्ञातुर्निरासात् तस्यैवात्मतया निरुपाधिप्रेमास्पदत्वेन आनन्दरूपताया अपि सिद्धेः । अधिष्ठानान्निवर्तकाभावाच्च त्रिविधपरिच्छेदाभावसिद्धेश्च । अथैवं कल्प्येत, तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यं, तदभाववति तत्प्रकारकत्वमप्रामाण्यं, शुक्तिरजतवाक्यन्तु प्रमाणमेव, अद्वैतवाक्यन्तु न प्रमाणं नाप्यप्रमाणं, किन्तूभयविलक्षणं, तत्रप्रमाणव्यपदेशोऽप्रामाण्याभावमात्रेणगौणः, बाह्यागमस्तु अतद्वतितत्प्रकारकएव, अतस्सिद्धः प्रमाणाप्रमाणनिष्कर्ष इति; यत्रहि शुक्तिरजतवाक्यं प्रमाणं, वेदान्तवाक्य मप्रमाणमिति साधुसमर्थितः प्रमाणाप्रमाणविभागः । अपिच बाह्यागमः प्रमाजनकान्यत्वाद्वा भ्रमजनकत्वाद्वा अप्रमाणमिति वाच्यम्, अन्यथा तत्राप्रमाणव्यपदेशस्य पारिभाषिकत्व प्रसंगात, एवंच सति आद्ये अद्वैतवाक्यानां बाह्यागमवत अप्रामाण्यमनिवार्यम् । द्वितीये त्वन्मते प्रपञ्चज्ञानस्य भ्रमरूपत्वात् भेदवाक्यादीनामप्रामाण्यं । ततश्च तद्वति तत्प्रकारकत्वं न प्रामाण्यं तदभाववति तत्प्रकारकत्वमपि नाप्रामाण्यं ।

ननुभ्रमजनकत्वादेव बाह्यागमोऽप्रमाणमित्युच्यते, भ्रमश्च तदभावव
तितत्प्रकारक', प्रपञ्चज्ञानं शुक्तिरजतज्ञानञ्च न भ्रम , तत्र तद्व्यपदेशो
बाधसाम्यादौपचारिकः । नचैवसति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वभङ्गप्रसङ्ग',
ज्ञानमात्रसामग्रीप्रयोज्यत्वंहि स्वतस्त्व, अद्वैतवादियस्यापि ज्ञानसामग्री
त्वात् तज्जन्यज्ञाने प्रामाण्याभावाच्चेति वाच्यम् , सविशेषगोचर ज्ञान
सामग्रीग्राह्यत्वस्यैव स्वतस्त्वरूपत्वात । युक्तचैतत् , तत्रैव प्रामाण्याप्रा
माण्ययोः प्रसङ्गात् । मात्रपदञ्च न कार्त्स्न्यपर, अपितु प्रयोजकान्तरव्यव
च्छेदक, एवञ्च प्रामाण्यस्य स्वाश्रयज्ञानसामग्र्यतिरिक्त प्रयोजकानपेक्षणा
न्न स्वतस्त्वविरोध' । किञ्च कार्यतानवच्छेदकत्वमेव प्रामाण्यस्यस्वतस्त्व,
अप्रामाण्यस्यपरतस्त्वञ्च कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेश , तथथा शाब्द
भ्रमत्वस्य योग्यभ्रमजन्यतावच्छेदकत्वे । अद्वैतवादयस्य प्रमाजनकत्वाभा
वेपि न प्रामाण्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वप्रसङ्ग' । नच प्रपञ्चज्ञानस्य शुक्ति
रजतज्ञानस्यच भ्रमत्वाभावे दोषजन्यत्वाभावप्रसङ्ग , बाधितार्थकत्वादेव
तदुपपत्तेः । नचैव सति दोषस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्व न स्यात् दोषे सत्यप्य
प्रामाण्यादर्शनादिति वाच्यम् , अविद्यारूपदोषस्या प्रामाण्यप्रयोजकत्वा
भावात् , परसम्प्रतिपन्नयोग्यताभ्रमादीनामेव तथात्वात् : अविद्याया दो
षत्व चार्थाभासोत्पादकत्वात इति ।

मैव - प्रपञ्चज्ञानस्य भ्रमत्वाभावे " भ्रान्तिज्ञानेन पश्य-
न्ति जगद्रूपप्रयोगिनः " इत्यादिविरोधात् , भ्रान्तिशब्दस्योपच-
रितार्थत्वे भेदवादिना विजयशङ्खोऽध्मायेत । किंच बाह्यागमस्या
पि प्रामाण्यमेव स्यात् , प्रातिभासिकविषयत्वात् । परोक्षे प्रातिभासि
क नास्त्येव, तत्रान्यथाख्यातेरङ्गीकारादिति चेन्न, अनिर्वचनीयासि
द्धिप्रसङ्गात्, ख्यातिबाधाभ्या हि तत्सिद्धि , तयो परोक्षे प्यविशेषे तत्र
कथ ताभ्या न तत्सिद्धि । सन्निकर्षाभावेनापरोक्षेऽन्यथाख्याते रसम्भ-
वादेव तत्रानिर्वचनीयसिद्धिरिति चेन्न , तथापि शुक्तिरजतापरोक्ष्या
भावप्रसङ्गात , साक्षिभावत्वस्याङ्गीकारात साक्षिणश्चानादित्वान्न सन्नि
कर्षापेक्षेति चेन्न; घटादिज्ञानइवचैतन्य स्फोरणायेवाग्रावृत्ते रिदमा-
कारान्त करणवृत्तेर्वा सन्निकर्षापेक्षत्वात । ननु तद्विषयणीवृत्ति स्तत्स
न्निकर्षजन्या इदमाकारावृत्ते रिदमंशभूत शुक्तिसन्निकर्षणापेक्षित ,

ननु रजतज्ञानविषयेति चेन्न, तत्प्रकाशकचैतन्य प्रतिफलनसंयोग-रूपत्वातिरिक्त विषयतायां मानाभावात् । ननु घटं जानामीत्यनुभूयमाना विषयतावृत्तिरेवेति चेत्, तर्हि शुक्तिरजतज्ञाने रजतं जानामीत्यनुभूयमाना विषयतापि वृत्तिगतैव स्यात् । किञ्चैवं वृत्तिविषयतयानुभूयमान घ-स्तुन एव व्यवहारहेतुत्वावगमात् वृत्तेरेव व्यवहारहेतुत्वे संविदो-निर्विषयत्वव्यवहाराहेतुत्वयोरापत्तेः स्वाराज्यमेव स्यात् । किंच तस्याः वृत्तिविषयत्व तदेव दृश्यत्वमिति तस्या मिथ्यात्वमनिवार्यं, तदविषयत्वे च मानाभावादसिद्धिः । अतस्त्वदभिमतान्यथाख्यात्यवष्टम्भयो दुर्वचः । ततश्च ख्यातिबाधाभ्यां सदनिर्वचनीयसिद्धिः । बौद्धपरोक्षेऽपीति वक्तव्यमनिर्वचनीयम् । किंच देवदत्तस्य प्रमातृवृत्तिदशायां यज्ञदत्तस्यापि तादृशवृत्त्युत्पत्तौ इदमवच्छिन्न-चैतन्यस्य देवदत्तयज्ञदत्त चैतन्याभ्यामभेदात् तच्चैतन्याभेदेनोत्पन्न-रजतं देवदत्तस्यैव भासत इत्यस्य नियमो नोपपद्यते, यज्ञदत्तस्यापि प्रसंगात् । अतो रजतवृत्तिरपि रजतविषयेत्यङ्गीकृत्य तत्प्रमातृसम्बन्धि तद्रजतविषयवृत्ति प्रयुक्तविषयचैतन्याभेदस्यैव तदीयताप्रयोजकत्वात्, दुष्टेन्द्रियतया देवदत्तस्यैव रजतविषयवृत्त्युत्पत्तेः यज्ञदत्तस्याभावाच्च देवदत्तस्यैव रजताभासो न यज्ञदत्तस्येति वाच्यम्, अतो-रजतविषयवृत्तेरभ्युपगतत्वात् सनिरूपपक्षात्पक्षेऽपि दुर्निवारः । यद्यपि यत्नेन परैः कृता तदीयबहुग्रन्थविरुद्धा च, तथापि सर्वतो ग-तिविरोधे परेषामियमेव गतिरिति सापि विरुद्धेति मन्तव्यमिति ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां वेदप्रामाण्यनिरासो नाम चतुर्दशवादः ।

श्रीः ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकायनमः ।

अथ पंचदशस्कन्धः ।

अबाधादध्यक्षप्रभृतिमितिवर्गेष्वनघृत
शरीरं यस्येदं जगदखिलमन्तर्यमयितुं ।
स मे तर्कैस्तैस्तैर्निजविभवलुण्टाकमथनैः
प्रसीदत्त्वासीदन्निगमशतसीमा हयमुख ॥

(अबाधादिति) मितिवर्गेष्वबाधात् जगदखिलं यस्य शरीरमवधृतमित्यन्वयः, मितिविषयाणामबाधितविषयत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षादीनामबाधितविषयतया प्रपंचस्य सत्यत्वादेवहि लोके सिद्धं नियाम्यत्वात्मकं शरीरत्वं कृत्स्नस्य श्रूयमाणमुपपद्यते, अन्यथा ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वे जीवब्रह्मभेदस्यापि मिथ्यात्वेन जीवस्य ब्रह्माभिन्नतया शरीरत्वासम्भवात् " यस्यात्माशरीरं" मित्येतद्व्याहन्येत । नच शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवन्निर्वाहः, " यस्य पृथिवीशरीरं" मित्यादिना वैरूप्यप्रसङ्गादिति भावः । नन्वाध्यासिकभेदान्नियमनमुपपद्यतइति चेत् ? किमयं बिम्बप्रतिबिम्बभावनिबन्धनः, उतचन्द्रद्वित्वादिवदौपाधिकः, उत घटाकाशवदौपाधिकः । पक्षत्रयेऽपि नब्रह्मणो जीवान्तः प्रवेशसम्भवः ; नहि बिम्बस्य प्रतिबिम्बेनुप्रवेशः क्वचिदुपलब्धः, चन्द्रस्य वा चन्द्रे घटाकाशस्य वा घटाकाशान्तरे । तथा नियमनमप्यनुपपन्नं, स्वरूपात्मकस्य स्वाभाविकाभेदस्य नित्यप्रकाशमानत्वात् । नन्वभेदे भासमानेऽपि न नियमनानुपपत्तिः, स्वप्रयत्नेन व्यापारोत्पादनरूपस्य नियमनस्य स्वस्मिन्नपि सम्भवात्, इति चेन्न, प्रयत्नस्य प्रयत्नान्तराधीनत्वप्रसङ्गेन अनवस्थानात् आत्मनि प्रयत्नातिरेकेण व्यापारान्तरासिद्धेः । किंच भेदाप्रा

यदेतत्सन्मात्रग्राहि प्रत्यक्षदूषणान्तिमभाष्यम् "सन्मात्रग्रहणे प्रमेयमात्थ, तन्नोऽजन्य नाशित्वादयस्त्वयैवोक्ताः" इति । अनेनपदच्युतोहराणां दृश्यत्वानुमानस्यानैकान्तिकत्वमपि सूचितं । उत्तरत्रापि क्वचित्परमतव्याघातप्रसंगं प्रायुङ्क्त-"ब्रह्ममिथ्या ज्ञानविषयत्वात्", इति । सांख्याधिकरणेच व्याघातमसूचयत- "दृश्यत्वबाध्यत्वाभ्युपगमा त्सुतरामसंगतम्"

सेरि नियन्तृनियाम्यत्वयो र्व्यवस्थाकृतः । कुतस्तर्हि चन्द्रभेदाध्यासे दक्षिणोत्तरत्वव्यवस्था ? न कथंचित्, अयं दक्षिणश्चन्द्रः अयमुत्तरश्चन्द्रइतिव्यवहारस्तु तदवधिकदक्षिणत्वस्य तदवधिकोत्तरत्वस्य च तत्रैव दोषविशेषेणारोपात् । नहि प्रतीतिमात्रेण व्यवस्थासिध्यति । अनिर्वचनीयोत्तरसिप्त्वेऽपि भेदस्य दक्षिणोत्तरत्वयोश्च एकत्रोत्पत्तौ कथं व्यवस्था । ननुभिन्नाधिकरणत्वं हि व्यवस्था, अनिर्वचनीयभेदोत्पत्तौ साकथं नस्यादितिचेत्तर्हि दक्षिणत्वशुक्लभास्वरत्वयो रपि व्यवस्थाप्रसंग, अतस्तदधिकरणानधिकरणत्वं व्यवस्थेति त्वया वाच्यम्, अतो न दक्षिणोत्तरव्यवस्था । तदधिकरणानधिकरणत्वस्य तत्राध्यासाद्व्यवस्थोपपद्यत इति चेन्न; उत्तरत्वे चन्द्रप्रतियोगिक दक्षिणत्वाधिकरणाधिकरणत्वे प्रातिभासिके विद्यमाने तदभावस्य तत्र प्रातिभासिकस्यासम्भवात् । किञ्चेश्वरस्य सर्वज्ञतया काल्पनिकत्वं भेदस्यजानतः कथं नियमनं ; नहि काल्पनिकत्वेन ज्ञातं कार्यकरं, तथासति काल्पनिकतयाज्ञातपीतभ्रमतः पीतार्थिनः शंखे प्रवृत्त्यापत्ते । एतैः- वक्ष्यमाणैः । नन्वेतच्छ्रुत्यनुसारे अद्वैतश्रुतीनां भूयसीविरोधाकुलीस्यात् इत्याशंक्य तासामपि विशिष्टाद्वैतएव तात्पर्यमित्यभिप्रायेणाह (आसीददिति) आसीदादित्यनेनस्वारस्यं सूच्यते । शतपदेन कृत्स्नस्वारस्यं पक्षान्तरे बहु स्वारस्यंच व्यज्यते । सीमा-पर्यवसान भूमिः । "जडत्वनाशित्वा दय" इत्यादिशब्देन मिथ्यात्वं गृह्यते । तत्र मिथ्यात्वापादनेन तदभावसम्प्रतिपत्तिर्योरनात् । "अनैकान्त्य सूचितम्" प्रसंगाभिप्रायत्वात् प्रयोगस्येति भाव. (सांख्येति) "अपारमार्थिकत्वेतु दृश्यत्वं बाध्यत्वाभ्युपगमात् सुतरामसंगत"

इति । योगाचारोक्तसंवेदनहेतुनिरासेनचेदमपि निरस्तं भविष्यतीत्यनन्त । तदिदानीं विस्तृणामहे । विमतं मिथ्या दृश्यत्वात्, यदित्थं तत्तथा, यथा शुक्तिरजतमित्यादि । तत्र किमिदं मिथ्यात्वमभिप्रेतं किं तुच्छत्वं, उतानिर्वचनीयख्यातिविषयत्वं, उत सदसद्विलक्षणत्वं, अथ प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वरूपं बाध्यत्वं, अथवा स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वं, यद्वा सत्यत्वविलक्षणत्वम्, यद्वा यदेवं किंचिदिति । नाद्य, प्रतीतिविरोधादपसिद्धान्ताच्च । अतएव न द्वितीय, मिथ्यात्वाध्यासादिविषयतया सिद्धसाधनताच्च शुक्त्यादिष्वपि रजताद्यामनाद्यनाद्यते ।नपयद्यभ्युपगम्यते,

---

मिति भाष्यम् । अत्राचार्यां यदविद्याविरोधि तदेव तत्साक्षीति वचनमसंगतमित्यर्थइति । तेन दृग्भाव्यत्वहि मिथ्यात्वं, तद्दृगर्थानसिद्धिवस्य न भवतीति हेतुसाध्ययोर्व्याघातस्सूचितः । चैतन्य स्वरूपत साधकनपेक्षावृत्यवच्छिन्न निवर्तकमित्यादि निरासस्तु निवर्तकानुपपत्तौ द्रष्टव्य (योगाचारेति)जागरितप्रत्यया निरालम्बन संवेदनत्वात् स्वाप्नप्रत्ययवदिति बौद्धानुमान वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत " इति सूत्रभाष्य भगवता दूषितम् । माविना प्रपञ्चो मिथ्या दृग्विषयत्वात् शुक्तिरजतस्वाप्नादयोदिवदित्युक्त , एवञ्च ज्ञानत्वेन मिथ्याविषयत्वसाधनेत्र ज्ञाननिष्ठत्वेन मिथ्यात्वसाधनस्यचाविशेषात् ज्ञानत्वहेतुदूषणमेव तद्विषयत्वहेतोरपि भवन्तीत्यर्थ (यद्वेति) सत्य यद्रूप तद्विलक्षण मित्यर्थं । कथञ्चिन्दशगयमेवात्रकोटि । प्रकृतगत्र सत्यासत्य विलक्षणे साधिते मिथ्यात्व पर्यवस्यतीत्याशयेन उत्पन्नदोषादानम् । (प्रतीतिविरोधादिति) असद्यत्रप्रतीयेतेति तैरवाभिधानादिति भाव । अतएव अपसिद्धान्तादित्यर्थं । मिथ्यात्वाद्यर्थीत्यादिशब्द क्षणिकत्वपर । अध्यासाईत्यादिशब्द शुक्तिरजतादिनिराध्यासपर तथाहि सदसत्तद्धर्मादेरपि विषयत्वात् । अन्य मिथ्यात्व घटत्वमात्राधिकरणत्व त्वाभाव प्रतियोगित्वमिति निरासितम् । मिथ्यात्वाभावस्य निरासमेव विषय, प्रपञ्चस्तु यथानि पपक्षाधाभाव (तुच्छादिरिति) ननु -

अथारोपितत्वेन मिथ्यात्वमिष्येत, तथापि सिद्धसाधनता, न ह्येकस्यापि वस्तुनो यत्र क्वचिद्येनकेनचिदारोप्यमाणत्वात् । न तृतीयः, परं प्रत्यप्रसिद्धविशेषणत्वात् ; अर्थापत्तिप्रसिद्धं तदिति चेन्न, तस्या स्वा थमेरे दूषयिष्यमाणत्वात । न चतुर्थः, तद्धि बाध्यत्वं बाध्यमबाध्यं वा ; पूर्वत्र सिद्धसाधनत्वं, तस्य प्रपंचसत्यत्वाविरोधित्वात् ।

स्वाभाविकाधिकरणे ऽन्यथाख्यातिविषयत्वं विवक्षितमित्याशंकते (अथेति) (अर्थापत्तीति) ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या शुक्तिरजतेप्रसिद्धमित्यर्थः । (तद्धि बाध्यत्वमित्यादि) मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे मिथ्याभूतस्य शङ्खारोपितपीतिम्न इवैतेनैव पारमार्थिकसत्यत्वेना विरोधात् अर्थान्तरमित्यर्थः, ननु यथाश्रुतसिद्धसाधनमेव विवक्षितं, असम्भवात् । न तावत्प्रतिपन्नाधिकरणे निषेधप्रतियोगित्वमात्रेऽयं दोष, विकल्पवैयर्थ्यात ; अबाध्यत्वकोटौ सिद्धसाधनस्य येनापि विकल्पेनापि सिद्धसाधनतानसम्भवात ; नच प्रतिपन्नाधिकरणे सर्वत्रेति विवक्षाया मयं दोषः, तादृशबाध्यत्वस्य प्रपञ्चेऽभावात बाध्यत्वकोटावपि सिद्धसाधनासम्भवात् , नच बाध्यत्वकोटौ मिथ्यात्वाभावसिद्धेर्नायं दोषः, अधिकरणपदेनाधिष्ठान विवक्षायां प्रपंचस्य तन्मिथ्यात्वस्यच चैतन्यनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वेपि प्रपंचे मिथ्यात्वाभावासिद्ध्यासिद्धसाधनाभावात ; आश्रयमात्रविवक्षायां मिथ्यात्वस्य प्रपंचनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वेऽपि स्वाधिकरणांशेन प्रपंचस्य मिथ्यात्वस्यापि सिद्धेः, तादृशमिथ्यात्वाभावस्य स्वानिष्टत्वात् । किंच मिथ्यात्वाभावसिद्धौहि सिद्धसाधनशंकापि, नच वस्तुतो मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेपि तेनरूपेण मिथ्यात्वस्या साध्यत्वात् सिद्धसाधनासम्भवात्; अतोऽर्थान्तरमेव । एतदभिप्रेत्यैवोक्तं "सत्यत्वाविरोधित्वा"दिति । ननु वियदादिसमान सत्ताक मिथ्यात्वं साध्यं, तथाच प्रपंचस्य तन्मिथ्यात्वस्यच पारमार्थ्यस्य विरुद्धत्वात् तस्य धर्मिसमसत्ताकत्वस्य धर्मधर्मिणोर्द्वयोरप्यपारमार्थ्यं विना असंभवान्नार्थान्तरमितिचेन्न, मिथ्यात्वस्य कल्पितत्वे तस्यापारमार्थ्यविरोधितया तदवश्यम्भावे सति धर्मिसमसत्वस्यैवासम्भवात् । अथस्यात्

घटे घटत्वविरोधिधर्मराहित्ये घटत्वस्याकल्पितत्वं न प्रयोजकं कल्पयितुं युक्तं, तस्य विप्रतिपन्नत्वात्, किन्तूभयाभिमतं धर्मिसमसत्त्वमेव, एवंच प्रपंचमिथ्यात्वस्य धर्मिसमसत्त्वसाधनात् तद्विरोधिनः पारमार्थ्यस्य राहित्यं स्यादेवेति; तन्न, एवंसति घटत्ववति प्रातिभासिकस्य घटत्वाभावस्य विरहप्रसंगात्। ननु यावद्विरोधिधर्मराहित्ये नेदं प्रयोजकम्, किन्तु विरोधिधर्मस्य राहित्य मात्रे, तथाच व्यावहारिक घटत्वराहित्य प्रयोजकत्वान्नान्वयव्यभिचारइति चेत्तर्हि शुक्तौ रजतस्य प्रातिभासिकेन रजताभावेन विरोधाद्व्यतिरेकव्यभिचारः। एतेन धर्मिसमसत्ताकत्वं तद्धर्मसमानसत्ताक विरोधिधर्मराहित्ये प्रयोजकमिति निरस्तम्। किंच तत्स्वरूपमेव तत्समानसत्ताकविरोधिधर्मराहित्ये प्रयोजकमिति कल्पना युक्ता, लाघवात्; तथाच पारमार्थिकत्वस्य कल्पितमिथ्यात्वसमानसत्ताकत्वाभावाद्विरोध्यभावेन तस्यावश्यकत्वाद्धर्मिसमसत्त्वासम्भवएव। यदिच प्रातिभासिकस्य घटाभावस्य भिन्नसत्ताकत्वात् घटेन विरोधएव नास्तीत्युच्येत, तर्हि पारमार्थिकेन सत्त्वेन मिथ्यात्वस्य समसत्ताकत्वाभावान्न विरोधइति तुल्यम्। ननु व्यावहारिकसमानत्वमादाय समानसत्ताकत्वसिद्ध्या न पूर्वोक्तधर्मिसमसत्त्वासम्भवइति चेन्न; पारमार्थिकसत्वे विद्यमाने व्यावहारिकसत्वस्यासम्भवात्। ननु मिथ्यात्वस्य कल्पितत्वाद्वस्तुप्रपंचे तदभावः, तथापि तदभावमात्रं न पारमार्थ्यं, किन्तु मिथ्यात्वासमानाधिकरण मिथ्यात्वाभावः। प्रपंचेच मिथ्यात्वाभावो मिथ्यात्वसमानाधिकरणइति चेन्न, प्रपंचगतमिथ्यात्वाभावे मिथ्यात्वसामानाधिकरण्य तदभावयोस्सत्त्वात्, प्रपंचस्यमिथ्यात्वासमानाधिकरण तदभावस्यसत्त्वात्। ननु मिथ्यात्वाभावनिष्ठ मिथ्यात्वसामानाधिकरण्याभावावच्छेदकत्वेसति मिथ्यात्वाभाववत्त्वं पारमार्थिकत्वं, मिथ्यात्वस्य ब्रह्मावृत्तितया तदवच्छेदेन मिथ्यात्वसामानाधिकरण्याभावेन ब्रह्मणोमिथ्यात्व सामानाधिकरण्याभावावच्छेदकत्वात् तत्पारमार्थिकं; प्रपंचस्यतु मिथ्यात्ववत्तया मिथ्यात्वाभावस्य तदवच्छेदेन मिथ्यात्वसामानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वेनसामानाधिकरण्याभावस्य तदवच्छेदेनासम्भवान्नासौ परमार्थइतिचेन्न; मिथ्यात्व सामानाधिकरण्यस्य-

मिथ्यात्वेन तदभावस्य प्रपंचावच्छेदेनापिसत्त्वात् । ननुमिथ्यात्वा भावस्य प्रपंचावच्छेदेन यन्मिथ्यात्वसामानाधिकरण्यं तत्समसत्ताकस्तद्विरोधेन तदभावोब्रह्मावच्छेदेन वक्तव्यः, अन्यथाब्रह्मावच्छेदेनापितस्य मिथ्यात्वसामानाधिकरण्य प्रसंगात् , प्रतियोगितदभावयो विरोधिनोरन्यतराभावेऽन्यतरस्य सत्त्वनियमात् ; तथाच मिथ्यात्वसामानाधिकरण्य समसत्ताक मिथ्यात्व सामानाधिकरण्याभावावच्छेदक मिथ्यात्वाभावाधिकरण्यत्वं पारमार्थिकत्वं । प्रपंचावच्छेदेनापि यद्यपि मिथ्यात्वाभावस्य मिथ्यात्वसामानाधिकरण्याभाव स्तथापि नायं सामानाधिकरण्य समसत्ताक इति न प्रपंचः परमार्थः, ब्रह्मावच्छेदेन सामानाधिकरण्याभाव स्तथैवेति ब्रह्मपरमार्थ इति चेन्न, समसत्ताकभावाभावयोरन्यतराभावेऽन्यतरसत्त्वनियमस्य तवासिद्धेः, घटेघटतद्भावयोर्द्वयोरप्यवृत्तेः । किंचमोक्षे अविद्याया असत्त्वेऽपि तत्समानसत्ताकाभावा प्रसिद्धेर्व्यभिचार । नचव्यवहारदशाया मयंनियमः, अप्रयोजकत्वात् । अविशेषित एव ह्ययं नियम औपपत्तिकः, नियमविरोधि शंकाया एव अनुत्थानात् । भावाभावयोर्विरोधिनोरेकतरासत्त्वे इतरसत्त्वनियमः कुतः ? उभयमपिमाभूदिति नाशंका, उभयाभावोऽप्यन्यतरप्रतियोगिकएवेति ननियमविरोध ; तस्माद्विशेषितनियमएवाप्रयोजकः । एवञ्चाविद्यानिवृत्ते र्ब्रह्मस्वरूपातिरेकपक्षे अविद्याया स्तत्समसत्ताकाभावस्य चाविद्यानिवृत्तावनंगीकारादव्यभिचारः । किंच यद्येतत्पारमार्थिकत्वं तदाप्रपंचेमिथ्यात्वाभावस्य पारमार्थिकत्वंनस्यात् , मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वाभावाभावत्वेन मिथ्याभावस्य प्रपंचरूपस्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वस्य सत्त्वात् मिथ्याभावगतस्य मिथ्यात्वाभावस्य मिथ्यात्वसामानाधिकरण्यात् । ननुमिथ्यात्वसामानाधिकरण्यान्यत्वं विवक्षितम् , अत्रचसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावे सत्यपि नसामानाधिकरण्यान्योन्याभाव , नच तदत्यन्ताभावे तदवच्छिन्नान्योन्याभावनियमः, अप्रयोजकत्वादितिचेन्न ; प्रतियोगिताभिन्नसत्ताकभिन्नात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नसत्ताकतयाः

न्योन्याभावस्य विरोधाभावेन तद्व्यावृत्तेरावश्यकत्वात् । किंच यथा शुक्त्यादौ शुक्तिरजततुल्यस्य मिथ्यात्वस्यारोपेपि तदधिकसत्ताकस्य तदभावस्य सत्त्वाद्व्यावहारिक सत्यत्वम् , तथाप्रपंचेऽपिव्यावहारिकेमिथ्यात्वसत्त्वेऽपि तदधिकसत्ताक तदभावस्य सत्त्वात्पारमार्थिकत्वमविरुद्धं । ननुस्वसमसत्ताको मिथ्यात्वाभावः पारमार्थिकत्वं, ब्रह्मणिमिथ्यात्वाभावो ब्रह्मसमसत्ताकः, प्रपंचगतस्तुमिथ्यात्वाभावः परमार्थत्वात् धर्मिभिन्नसत्ताक इतिचेन्न ; पारमार्थिकसत्तामिवादाय धर्मिसमानसत्ताकतावक्तव्या, ततश्च पारमार्थिकत्व घटकीभूतं पारमार्थिकत्वं किं स्वयमेव उतान्यत् । नाद्यः, आत्माश्रयात् । नान्यः, अनवस्थितेः । एवं प्रपंचगतस्य मिथ्यात्वाभावस्य पारमार्थिकस्य धर्मिसमसत्ताकत्वाभावो धर्मिणः पारमार्थ्याभावात् , तत्तदभावश्च मिथ्यात्वाभावस्य धर्मिसमसत्ताकत्वाभावादिति प्रपंचे पारमार्थ्याभावज्ञाने आत्माश्रयः । एतेन धर्मिसमसत्ताकत्वं धर्मिसमानसत्ताक विरोधि धर्मराहित्ये प्रयोजकं, एवंच मिथ्यात्वाभावस्य पारमार्थिकस्य प्रपंचे सत्त्वेपि नतत्प्रपंच समसत्ताकं, तत्समसत्ताकेन मिथ्यात्वेन विरोधात्, अतः प्रपंचा पारमार्थ्यसिद्धिः धर्मिसमसत्ताकस्य मिथ्यात्वाभावस्य पारमार्थिकत्वरूपत्वादिति निरस्तम् ;-घटत्वाघटत्वयोर्विरोधस्य लाघवेन परस्परसमानसत्ताकत्वनिबन्धनत्व कल्पनस्यैवोचितत्वात्प्रातिभासिकयोरपि विरोधस्यावश्यकत्वाच्च । वस्तुतस्तु विरोधेभावा भावात्मकत्व मेव प्रयोजकम्, तत्र तद्विरुद्धधर्मराहित्येच तत्र तद्विद्यमानधर्मेव प्रयोजकम् । नचैवं सति प्रपंचमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेतदभावापादनं नस्यादिति वाच्यम् । प्रपंचेसति ब्रह्मणिप्रपंचाभावस्यायोगात् । किंच घटत्वादावघटत्वादि धर्मविरोधित्वे सत्त्वमात्रं प्रयोजकम् , नतु धर्मिसमसत्त्वमपि तत्र प्रवेश्यं, गौरवात ; तथाच मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वं ब्रह्मणिमिथ्यात्वाभावेन निर्वाह्यम् ; तत्र च मिथ्यात्वकल्पनाया असम्भवात् कल्पितमपि मिथ्यात्वं प्रपंचे नस्यात् । एवं प्रपंचाभावाधिकरणे ब्रह्मणि प्रपंचो नस्यात् । धर्मिसमसत्ताकत्वस्य विरोधिधर्मराहित्ये-

प्रयोजकत्वेऽप्ययं दोषः समानः, अधिष्ठानातिरिक्तत्वे भावस्य तत्सम-सत्ताकत्वात् । अधिष्ठानात्मकत्वेऽपि अधिष्ठानातिरिक्ताभावे कार्यकारित्वात् । अन्यथा ब्रह्मणि प्रपञ्चः पारमार्थिक एव कुतो न स्यात्, ब्रह्मणि तादृशप्रपञ्चविरोधिधर्माभावात् । किञ्च शुक्तिरजतस्य सत्तायाः प्रमाभावात् कुतस्समानसत्ताकत्वं । ननु तथापि प्रातिभासिक-सत्तास्तीति चेन्न, बाधायोग्यत्वं हि सत्त्वं, तस्य चाभावे तद्विशेषासम्भवात् । ननु बाधमात्रायोग्यत्वं न सामान्यम्, किन्तु बाधनिरूपितायोग्यत्वमात्रम्, एवञ्च बाधमात्रायोग्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वं, ब्रह्मज्ञानेतरबाधायोग्यत्वं व्यावहारिकसत्त्वं, ब्रह्मस्वाधिष्ठानज्ञानेतरबाधायोग्यत्वं प्रातिभासिकसत्त्वमिति सम्भवत्येव सत्ताविशेषत्वमेतेषामिति चेन्न, प्रपञ्चस्य ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वेऽपि शुक्तिज्ञानाबाध्यत्वस्य प्रपञ्चे तत्र साध्यमिथ्यात्वे चाविशिष्टतयार्थान्तरत्वात् । ननूक्तत्रितयान्यतमसत्तया समानसत्ताकत्वं मिथ्यात्वं साध्यमिति चेन्न, प्रातिभासिकेऽपि रजते मिथ्यात्वस्य सम्प्रति बाधादर्शनेन रजतस्य व्यावहारिकत्वोपपत्तेः साध्यवैकल्यं । किञ्च प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वेऽपि तस्य ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वेन मिथ्यात्वसाम्योपपत्तेरर्थान्तरं । ननु सत्त्वेन हि साम्यं विवक्षितं, ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वमात्रं न व्यावहारिकसत्त्वं, ब्रह्मण्यतिप्रसङ्गात्, किन्तु ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वे सति तदितराबाध्यत्वं, तेनाकारेण साम्यसिद्धौ न प्रपञ्चपारमार्थ्यसम्भव इति चेन्न, ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वस्याप्रसिद्धत्वात्, बाध्यत्वमात्रविवक्षायामपि विशिष्टाप्रसिद्धेः, एतादृशसत्त्वपरिकल्पनस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वाच्च, एवं साध्यनिर्देशासम्भवात् । ननु स्वाबाधकाबाध्यत्वं मिथ्यात्वे समानसत्ताकत्वमित्यादिना विवक्षितमिति चेन्न, अनुदितबाधकस्थले शुक्तिरजतयोर्द्वयोरपि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेन शुक्त्यबाधकाबाध्यस्यापि रजतस्य शुक्तितुल्यरजताभावप्रत्यक्षव्यावर्तकत्वात्, प्रपञ्चेऽप्युक्तसाध्यसिद्धावपि प्रपञ्चतुल्यमिथ्यात्वाभावाव्यावर्तकत्वेनार्थान्तरत्वात् । किञ्च बाध्यत्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपत्वे स्वाबाधकाबाध्यत्वं स्वानिवर्तकज्ञानानिवर्त्यत्वं, इदञ्च प्रपञ्चे सति सत्यत्वेऽपि मिथ्यात्वस्य ज्ञानानिवर्त्यतामात्रादुपपन्नं । तथापि मिथ्यात्वस्य प्रप-

चेतत्तुल्यमिथ्यात्वाभाव विरोधित्वाभावादर्थान्तरं । यद्यभावप्रमाबाधः, तदास्वस्य यदभावप्रमापकं तेनप्रमीयमाणाभावकत्वं साध्यंस्यात, तथाच दृष्टान्तस्साध्यविकलः; शुक्तिरजतभ्रमदशायान्नेदं रजतं मित्थैव भाति अपितु वस्तुनोरजतमेवे त्यनुभवेन मिथ्यात्वे बाध्यमानेऽपि रजतस्याबाधात् । यदपि परिहारान्तरमुक्तं; योयस्यस्वाभाविको धर्मस्सतत्र स्वाभावविरोधी, मिथ्यात्वंचकल्पितमपि प्रपंचस्य स्वाभाविकमिति स्वाभावविरोध्येव. स्वाभाविकत्वन्नु तत्साक्षत्कारनिवृत्त्ययोग्यत्वमेवेति-तदपि घटत्वस्यप्रातिभासिका घटत्वाविरोधित्वात् प्रातिभासिकरूपस्य प्रातिभासिकतदभाव विरोधित्वाच्च निरस्तम् । किंचैवं ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वात् स्वप्रकाशत्वं नस्वाभाविकमिति तद्ब्रह्मणि अस्वप्रकाशत्वाविरोधिनस्यात् ।नचस्वप्रकाशत्वविशिष्टस्यात्मन स्स्वप्रकाशत्वं स्वाभाविकं, स्वप्रकाशइति साक्षात्कारानिवर्त्यत्वादिति विशिष्टे तदस्वप्रकाशत्वविरोधीति वाच्यम्; तर्हि स्वप्रकाशत्वविशिष्ट अस्वप्रकाशत्वं माभूत, स्वरूपेस्यादेव, स्वप्रकाशत्वस्यास्वप्रकाशत्वेन विशिष्टेस्वप्रकाशस्यात्र त्याविशिष्टेऽपि नस्वप्रकाशत्वं अस्वप्रकाशत्वविरोधिस्यात । इदमिति साक्षात्कारनिवर्त्यं च रजतमिदमर्थस्य स्वाभाविकमिति तत्र तदभावोनस्यात् । नन्विदमर्थे रजतविरोधादेवनरजताभावः, इदंत्वेन तस्यं रजतात्मकत्वयोग्यत्वातः; किंतु शुक्तित्वेन रजतात्मत्वायोग्य वा द्रजतत्वं शुक्तेर्नस्वाभाविकमिति शुक्तावेवरजताभाव इति चेन्न; इदमर्थस्यैव शुक्तितया रजतस्य स्वाभाविकस्य इदमर्थेऽपिरजताभावविरोधित्वात् । ननु रजताभावस्य पारमार्थिकत्वात स्वाभाविकमपि रजत नविरोधि. भिन्नसत्ताकत्वादितिचेत; तर्हि समानसत्ताकत्वमेव विरोधप्रयोजकमितिस्वाभाविकत्वस्य तत्प्रयोजकत्व कल्पनमयुक्तम् । किंच इदं शुक्तयोरभेदादिदं नरजतं किन्त्विय शुक्तिरितिबाधकसाक्षात्कारस्य इद मर्थगोचरत्वस्य अविवादाच्च तन्निवर्त्यं रजतं नेदमर्थस्यापि स्वाभाविकं । यदपि परिहारान्तरम्, यत्र यस्य वैशिष्ट्यमबाधितं सएव तत्र स्वाभावविरोधी नतु परमार्थः, मिथ्यात्व वैशिष्ट्यस्य नप्रपंचेसति तद्बाध', प्रपंचेन सद्ब्रह्मण्येव बाधात, यदाहौमद्भिद्ग्मुला[illegible]अधिष्ठान सत्तावि

उत तत्रकिं ब्रह्मस्वरूपमुत ततो भिन्नं । आद्ये सिद्धसाधनत्वं, ब्रह्मसम्बन्धस्या स्माभि रिष्यमाणत्वात् ; बाध्यत्वधर्मयोगोहि प्रपंचस्य साध्यते, बाध्यत्वंच ब्र

ह्मत्वात् न प्रपंचमिथ्यात्वबाधिकेति – तदपि घटत्व रजतयोर्घटशुक्त्योः प्रातिभासिकाघटत्व रजताभावाविरोध प्रदर्शनेन निरस्तमिति । किंच बाधोपपद्यभावः तत्प्रमावा, तदा कथं प्रपंचेमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेन तदभावापादने मिथ्यात्ववैशिष्ट्यस्य बाधितत्वेन परिहारः, आत्माश्रयात् । अथ ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध, तदाब्रह्मणिस्वप्रकाशत्वस्य अस्वप्रकाशत्वविरोधिता नस्यात् । यदपि परिहारान्तरं – अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वं स्वविरोधिधर्मराहित्यप्रयोजकमिति; तदपिघटत्वस्य प्रातिभासिकाघटत्वाविरोधित्वात् , प्रातिभासिकस्यापि प्रातिभासिकस्वाभावविरोधित्वाच्च निरस्तम् । किंच प्रपंचस्याविद्यातिरिक्त दोषाजन्यत्वात् ब्रह्मणि प्रपंचाभावोनस्यात् । ननु ब्रह्मणि प्रपंचाभावोभिन्नसत्ताक इतिद्विविरोधी प्रपंच इतिचेत् । तर्हि समानसत्ताकत्वप्रयुक्त एव विरोधइति किमन्येन । कथंचिदस्माभिः प्रपंचे आपाद्यमानस्य पारमार्थिकाभावस्य कल्पितं मिथ्यात्वं व्यावर्तकप्रयुक्तविरोध प्रयोजकप्रयुक्तविरोध प्रयोजककल्पनयापि स्यात् । किंचा विद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वं घटादेरपि नास्ति, भेदसंस्कारजन्यत्वात् । ब्रह्मसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतया विपरीतकार्यजनकतया च भेदवासनाया अपिदोषत्वाविशेषात् । संस्कारएव हिवासना । प्रातिभासिकव्यावर्तने च न किंचित्प्रयोजनमुभयोरपि समानसत्ताकविरोधित्वात् , भिन्नसत्ताकाविरोधित्वाच्च । किंच शुक्तिरजतवत्तन्मिथ्यात्वमपि प्रातिभासिकं स्वपाधाच्यम् , अन्यथा स्वसमानसत्ताकमिथ्यात्ववत्त्वे साध्ये तस्य दृष्टान्तत्वा सम्भवात् ; तत्र च मिथ्यात्वस्य रजतसत्यताव्यावर्तकत्वं नोक्तविधयासम्भवति, रजतवन्मिथ्यात्वस्य प्रातिभासिकस्या विद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वात् । बाध्यवांगीकारेसाध्यत्वं गतमेवेत्यत्राह (तस्येति) बाध्यबाध्यत्वस्येत्यर्थः । बाध्यत्वं साध्यते बाध्यत्वसम्बन्धोवेति विकल्पमभिप्रेत्यान्त्यदोषमाह (आद्यइति) आद्यमाह (बाध्य वेति) ततश्चब्याहतिः, ब्रह्मणस्स्वमहिमप्रतिष्ठ-

ह्मस्वरूपमित्यभिधत्ते । द्वितीये तेनैव दृश्यघटेतोरनैकान्त्यं । तेनव हेतुना तत्सिद्ध्यसिद्ध्योर्वा नैकान्त्यमिति चेन्न ; तेनैव तत्सिद्धा वनैकान्त्यप्रसग, तदसिद्धौ हेतोरसाधकत्वमिति प्रसङ्गपर्यवसितत्वात । तेनैव तत्सिद्धौ तत्साधनस्य सतः कथमनैकान्त्यम् , नहि तत्साधकत्वे तदसाधकत्वप्रसंगइत्युन्मत्तोपि ब्रूयादिति चेन्न ; अभिप्रायानभिज्ञानात्, नहि ततएव तत्सिद्धिमभ्युपगम्यानैकान्त्यं ब्रूमः अपित्वबाधिते बाध्यत्वे

स्यानन्याधारत्वादित्यर्थः । तदुक्तं सत्यमिथ्यात्वं ब्रह्मात्मकमिति कोटिनिराकरणे सर्वार्थसिद्धौ – 'ब्रह्मस्वरूपस्य सत्यस्य निराधारस्या सत्य वृत्तित्वव्याघाता'दिति । बाध्यत्व धर्मयोगः पक्षसाध्यत्वसम्बन्धाभावो विवक्षित. । साध्यतइति सिद्धिविषयत्व मात्रविवक्षितं नतु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं (तेनैव हेतु नेति) तेनैव हेतुनामित्यात्वसिद्धचनन्तरज्ञातमनैकान्त्यं मित्यात्वसिद्धावप्रतिबन्धकत्वान्नदोषः, असिद्धिदशायां त्वनुपस्थितत्वादेवेत्यर्थ. (तेनैवेति) अयंचानिष्टप्रसंगस्सिद्धेः प्रागेवास्तीतिसिद्धि प्रतिवन्धइतिभावः । शंकते (तेनैवतदिति) (नहीति) अनैकान्त्येनासाधकत्वं फलितमित्यभिप्रायः । आपाद्यापादकव्याघातेन प्रसंगानुपपत्ते र्नसिद्धेः प्रतिवन्धइत्याशयः (नहि तत एवेति) यद्येनेन साध्यसिद्धिचे त्तदनैकान्तिकमिति नापादयाम', येनव्याघातः किंतु तेन हेतुनासाध्यासिद्धे स्तत्रसाध्याभाव इत्वोश्च त्वयांगीकाराद त्वन्मतेनैवानैकान्त्यप्रसंगइति भ्रमइत्यर्थ । नन्वेवमपि नानुमिति प्रतिवन्धइतिचे त्प्रपंचेबाध्यत्वंवा तदभावोवावाच्यः, तृतीयप्रकारासम्भवात् । तथाच बाध्यत्वे तत्रैवव्यभिचारः । तदभावेतु प्रपंच, एवेति सर्वथाय व्यभिचार्येवेति । निश्चयस्य प्रागेवसत्त्वान्नानुमितिरित्याशयात् । ननु कथं सिद्ध्यसिद्धि व्याघातशंकोत्थानं, प्रपञ्चमित्यात्वासिद्धावपि शुक्तिरजतं तस्य सिद्धत्वेन तत्र व्यभिचारोद्भावनासम्भवात ; कथंच तदंगीकारेण परिहारग्रन्थ. ; इत्थं, मित्था

दृश्यत्वहेतुर्वर्तत इति भवता ऽभ्युपगतत्वेन तथाभ्युपगमेऽपतरा नैरा न्त्यप्रसङ्ग इति। तर्हि तत्र दृश्यत्वे हेतु र्नवर्तत इत्यभ्युपगम्यानैकान्त्य प रिहरिष्याम इतिचेत्तदादृश्यत्वानुमानेन तत्साधन न शक्यते, तज्जनित ज्ञानविषयत्वे तस्य दृश्यत्वाव्यभिचारात्, अतोऽनुमानमेव परित्यज्यानै कान्त्य परिहर्तुमर्हसि। ननुबाधितत्वा बाधितत्व च साधारण बाध्यत्वमा त्र साध्यत इति चेन्न, तथापि सिद्धसाधनत्वस्य दुष्परिहरत्वात्, बाधित बाध्यत्वमभ्युपगम्य त साधारणाकारस्याभ्युपगमात्, पक्षधर्मताबलादस्म दभिमतविशेषलाभ इति चेन्न, तस्या स्वाद्विरुद्धत्वात्। अविरोधेऽपि पूर्वोक्त नि कान्त्यस्यविरोधात्,

---

त्वेत्यभिचार इति सामान्ये नोद्भावित प्रपञ्चगतमित्या वेत्यभिचार उ द्भावितइति भ्रान्त्याचोदित, तदभ्युपगमेन परिहार उक्त । अभ्युपग म्यपरिहारस्य च प्रयोजन दृष्टान्तेऽपि द्रष्टत्वन व्यतिरेकिणामित्या त्वे साध्यमानव्यभिचारोद्भावन प्रकारप्रदर्शन (नन्विति)बाधितार्थस्या बा धितार्थस्य च साधारण बाध्यत्वमात्र साध्यम् , नतु बाधितासाधारण अबाध्यबाध्यत्व एवच प्रपञ्चेसामान्यरूपेण सिसाधयिषितस्याबाध्य बाध्यत्वरूपविशेषस्य प्रागसिद्धे नसिद्धसाधन, साध्येच बाधितबाध्य त्वरूपविशेषमादाय बाध्यत्वसामान्यस्य सत्त्वात्रानैकान्त्यमित्य र्थ । (तथापीति) त्वदभिमतविशेषासिद्धावपि बाधितबाध्यत्वमादाय साध्यतावच्छेदका वच्छिन्नस्य सिद्धत्वा त्सिद्धसाधनमित्यर्थ । ननु पक्षधर्मताबलादबाधित बाध्यत्वरूप विशेषएव प्रपञ्चे सिद्ध्य ति, अन्यथा जडस्य दृशिकल्पितत्व स्वाभाविकमन्तरेणा परोक्षत्वानुपप त्ते , नच सोपि विशेष साध्यतावच्छेदकरूपेण न सिध्यति भिन्नविषया पि तत्समानाकारसिद्धि प्रागेवास्तीत्युक्तमिति वाच्यम् , पक्षधर्मताब लाल्वा बाधितबाध्यत्वत्वेनैव सिद्धे , विशेषाकारसिद्धेश्च पूर्वमभावात्सि द्धसाधनमिति शङ्कते (पक्षधर्मतेति) (तस्या इति) दृगधीनासिद्धिक स्य दृश्यत्वस्य दृग्बाध्यत्वेन विरुद्धत्वादित्यर्थ (अविरोधइति) पक्षधर्म-

न पचमः प्रत्यक्षार्थः तद्विधायकैस्तदभावग्रहासम्भवात् । श्रुतीनामपि निषेधिकानामन्यत्र व्यवस्थापनात् । अतएव योग्यानुपलम्भ निराकृतसद्भावस्य तदभावस्यानुमानेन साधयितुमशक्यत्वात् ।

तावताऽबाधित बाध्यत्वंहि प्रपंचे सिद्धयति, अत्राबाधितेति बाध्यत्वं विशेषयतस्तत्रापि बाध्यत्वे बाध्यत्वाभावसम्प्रतिपत्ते र्दृश्यत्वस्यापि सत्वात् अनैकान्त्यमित्यर्थः । ननु प्रपञ्चस्याबाधितबाध्यत्वमेव, तच्च बाध्यत्ववदिति न व्यभिचारः, नचाबाधितत्वविशेषणविरोधः. बाध्यत्वगतबाध्यत्वस्य बाधितत्वेन अबाधितत्वस्य परमार्थतस्सत्वादिति चेन्न, तस्मिन्नेव-तृतीयवाक्येव्यभिचारात । नच तस्यापि बाधितत्वं, प्रपंचबाध्यत्वस्यासत्यत्वप्रसंगात । ननु चतुर्थबाध्यत्वस्यापि बाधितत्व, एवं मुत्तरोत्तरस्यापीत्यनवस्था, अतः कुत्रापि नानैकान्त्यं, प्रथमादिपूर्वपूर्वायुग्म बाध्यत्वस्य तृतीयाद्युत्तरोत्तरा युग्मबाध्यत्वेन परमार्थतया स्थापितत्वात् सत्यमेव प्रपंचबाध्यत्वं, अतो न सिद्धसाधनमपीतिचेन्न, एवंसति द्वितीयचतुर्थादि युग्मबाध्यत्वादिपरंपरया प्रपंचस्यापि परमार्थतया स्थापनप्रसंगात् । (प्रत्यक्षार्थेरिति) स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वंहि स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्य प्रकारकप्रतीतिविषयत्व । साच प्रतीतिर्नसम्भवति प्रतियोगिग्राहिकया प्रतीत्या तत्रैव तदभावग्रहासम्भवादित्यर्थ । ननु प्रपचविधायकनिषेधक श्रुतिभ्यां तादृगप्रतीतिस्सम्भवस्तत्राह (श्रुतीनामिति) (व्यवस्थापनादिति) विहितव्यतिरिक्तविषयतया स्थापनादित्यर्थः । ननु स्वात्यन्ताभाव समानाधिकरणत्व प्रकारकप्रमितिविषयत्वं साध्यम्, तच्च स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण विशेष्यकस्वात्यन्ताभाव समानाधिकरणत्व प्रकारक प्रतीतिविषयत्वं, साच प्रतीतिरेतदनुमान जन्यानुमितिरेव, स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण विशेष्यकेतद्यशे स्वात्यन्ताभाव सामानाधिकरण्यस्य प्रकारतया घगादृनादित्यत्राह (अतएवेति) प्रतियोगिसमानाधिकरणतया ऽभावप्रत्यक्षस्यासम्भव निरस्ततया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छिन्ना भावानुपलम्भेन तादृशाभावस्य निरस्ततया तत्साध

छन्त्रप्रत्यक्षोपरोधेन च निर्मूलतया ऽनुमानप्रामाण्यस्यैवासम्भवात् । तदभ्युपगमे च स्वोक्तिविरोधात्, परसिद्धान्तस्वीकरणाच्च । अप्रमाणेन साधितस्यापि सत्यत्वे ऽस्मदुक्तिमात्रेणापि तद्दूषणस्य दुर्वारत्वात् । नापि षष्ठः, सिद्धसाधनादेव । सर्वं ब्रह्मात्मकमिति भास्करादिभिरेव त्वयापीष्यत इति चेन्न, तदपृथक्सिद्धिमात्रेणाऽस्माभिस्तदुक्तेः । तत्रापि सत्यं भूतत्वव्यतिरेकसाधनादसत्यत्वं फलतीति चेन्न,— स्वयमपि सत्यस्य सत्यान्तरव्यतिरेकमात्रेणासत्यत्वप्रसङ्गाभावात्, एवं घटस्य घटान्तरव्यतिरेकेऽपि न घटत्वम् । ब्रह्मैकमेव सत्यमिति सिद्धे तद्व्यतिरेकसाधनेनैवासत्यत्वं सिद्ध्यतीति चेन्न, आत्माश्रयप्रसङ्गात्, अवधारणेन हि प्रपञ्चासत्यत्वं विवक्षितम्, ततश्च तत्सिद्धिरिति । श्रुतिसिद्धब्रह्ममात्र सत्यत्वोपजीवने अनुमानानर्थक्यप्रसङ्गः, अनन्तरं श्रुतेरेव पुरस्करणीयत्वात्, तस्याश्च निरपेक्षत्वात् । विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानं सप्रयोजनमिति चेन्न श्रुतिप्रामाण्यम

नस्यानेनानुमानेना सम्भवादित्यर्थः । (छन्नेति) अनेनानुमानेना भावसाधने एतद्बाधितत्वात्स्त्रप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यात् पक्षहेतुव्याप्त्यादीनां मसिद्ध्यानुमानप्रामाण्यासम्भवाच्चेत्यर्थः । अनुमानाप्रामाण्यप्रसङ्ग इष्ट इत्यत्राह (तदभ्युपगमइति) एतदनुमानप्रसङ्गविरोधादित्यर्थः (परेति) बाधकाभावात् सत्यत्वस्यैव सिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रामाण्यप्रयोजकप्रामाण्याधारविरहिणापि लिङ्गेन साधितस्य सत्यता याहच्छिकत्वादस्थले दृष्टा तद्वदिहापि स्यादित्याशङ्क्य तथा सत्यस्मदुक्तिमात्रेण सद्भावोऽपि सत्य स्यादिति परिहरति (अप्रमाणेनेति) (ततएवेति) अनेनानुमानेन प्रपञ्चासत्यत्वसिद्धाविव प्रपञ्चासत्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । ननु श्रुतिवदनुमानस्यापि प्रामाण्यान्तरान्यतरेणार्थ्यवत्तयाऽनर्थक्यमित्यत आह (अनन्तरइति) अनुमानात्पूर्वं नियमेन श्रुतेः प्रवृत्तेस्तत्रानुमानैरर्थक्यं श्रुतेस्त्वनुमाननिरपेक्षत्वात् तेनात्र न तस्यानैरर्थक्यमिति । विप्रतिपन्नमति श्रुतिप्रामाण्यविप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः । ननु नैर

निश्चितत्वन्दुपजीवनासम्भवात् , इत्युक्तस्तथैव तासिद्धे । श्रुतेश्च प्रत्यक्षाविरोधिविषयत्वे सिद्धे सा च प्रत्यक्षादिबाधकानुमानस्योपजीव्या । ननु सत्यमिति केनचित्सामान्यतो निश्चित्य तद्व्यतिरेक स्साध्य तइति चेन्न, प्रत्यक्षादिभिस्तन्निश्चये प्रपञ्चस्यैव सत्यतया तस्य तद्व्यतिरेकसाधनायोगात् । ततश्च शास्त्रनिश्चित सत्यव्यतिरेक साधनेपि तस्य सत्यान्तरत्वमात्र सिध्येत । सत्यत्वात्यन्ताभाव साध्य इति पक्षेप्येवमेव दोषोग्राह्य । नापि सतम , तत्किवोक्त शुक्तिरजतादिषु निषातुमापणिकरजतादिषु निषेद्धु च शक्य किंचिदथाशक्यमिति, न प्रथम , प्रत्यक्षादिभिर्बाधस्य दुर्निवारत्वात । नद्वितीय , तस्याप्रसिद्धत्वात् । तथाविधस्य कस्यचिदन्यस्य साधने तेनाप्युपहितस्य प्रपञ्चस्याक्षतत्वेना निषाभावात । एव प्रत्यक्षबाधे निरूपिते सत्यर्थापत्यभावयो पृथक्प्रामाण्यमिच्छता ताभ्यामपि बाध. सिद्ध । अथवा यत्वलक्षणव्यवहारा विसवादान्यथानुपपत्त्या सत्यत्वसिद्धि । अभावोपि प्रपञ्चस्य बाध्यत्वाभावाख्य सत्यत्व प्रकाशयन् मिथ्यात्वानुमान बाधत एव । नचात्र योग्यानुपलब्धिर्नास्तीति वाच्य- योग्यत्वस्योपपादितत्वात् । नहि लोकसिद्धमिथ्यात्वा दन्यत् किमप्ययोग्य मिथ्यात्वमस्ति । नचानयो श्रुतिबाध , तदान्यपर्यस्थापनात् ।

मेव सत्यमिति निश्चित्य नसत्यवैलक्षण्य साध्यते, येन मिथ्यात्वश्रुति रुपजीव्येत, किन्तु सत्यमस्तीति निश्चित्येति शक्यते (ननिश्चि- ति) (प्रत्यक्षादिभिरिति) तेषा विशेषविषयत्वनियमादिति भाव । (एवमेवेति) प्रत्यक्षादिबाधो ग्राह्य (प्रत्यक्षादिभि र्बाधस्येति)सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षादिनेत्यर्थ. । तथाविधस्य-उक्तविधिनिषेधाशक्यस्य । अन्यस्य-प्रपञ्चादन्यस्य । एवच प्रपञ्चमपनिर्द्दोषतांधिक्यमपि साधितमिति भाव ।(प्रत्यक्षबाधे निरूपितेसतीति)तद्वदितिभाव (योग्यत्वस्येति)चरमविकल्पदूषणे शुक्तिरजतादिप्रसिद्धातिरिक्तस्यव स्याचित्मिथ्यात्वरूपतानिषेधान्मिथ्यात्वस्ययोग्यत्वमुपपादितमिति भाव । तदेव स्मारयति (नहीति) नहात

ननु सत्यत्वे सिद्धसाध्य, तदेव न किञ्चित्पश्याम, किं सत्तासामान्य, उतस्वरूपसत्त्व, अथवा भावत्व, यद्वा प्रामाणिकत्वमात्र, अथवा किञ्चिदिति। नाद्य, सामान्यमनिच्छतस्तदयोगात्, इच्छतोपि समान्यादिषु मिथ्यात्वसाधनस्य निरवकाशत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीय, तत्रापि किं स्वरूपमेव सत्त्व, उत स्वरूपस्य सत्त्व, पूर्वत्र मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपस्वरूपमेवेति न किञ्चिद्व्यतिरिक्त भवति। निःस्वरूपं तदिति चेन्न, तेनैव रूपेण तत्स्वरूपनिर्णयात्, अन्यथा प्रातिस्विकस्वरूपाभावे सर्वथा निःस्वरूपत्वप्रसङ्गात् । उत्तरत्र तत्सत्त्वस्य सत्त्वान्तराभावे मिथ्यात्व दुर्वार, ततश्च विश्वमिथ्यात्व । न तृतीय, अभावस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । इष्टमिदमिति चेन्न, अविशेषाद्भावस्यापि तत्प्रसङ्गात् । भावान्तराभाववादे तु भावानामेवाभावत्वात् तत्प्रसङ्ग । न चतुर्थ, दृश्यत्वानुमानमनपोह्य तदसिद्धे ।

स्वसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षेण बाधो न सम्भवति प्रपञ्चे सत्यत्वस्यैवानिरूपणादिति शङ्कते (नन्विति) ब्रह्मणितु प्रामाणिकत्व रूप सत्त्व सम्भवतीति भाव (न किञ्चिदिति) मिथ्यावस्तुव्यावृत्त किञ्चित्सत्यत्व नोक्त भवतीत्यर्थ (निःस्वरूपमिति) सत्यत्वानङ्गीकारे तुच्छत्वपर्यवसानादिति शङ्कितुर्भाव (तेनैवेति) असद्विलक्षणत्वस्याभ्युपगमात् मिथ्यात्वाश्रय स्वरूपेणैव सस्वरूपत्वमित्यर्थ (अन्यथेति) यत्किञ्चित्स्वरूपे सत्यपि यत्किञ्चित्स्वरूपाभावेन निस्स्वरूपत्वइत्यर्थ (वस्त्वन्तरस्वरूपाभावइति) सतीतिशेष । प्रातिस्विकरूपाभावस्य सत्त्वादित्यर्थ (उत्तरत्रेति) सत्त्वान्तराङ्गीकारे त्वनवस्था, सत्त्वस्यापायान्यनिरूपणा इत्यभाश्च यश्चेत्यपि द्रष्टव्य (इष्टमिति) अभावत्वादेव तत्र मिथ्यात्वमिष्टमित्यर्थ (भावस्यापीति) प्रमाणसिद्धत्वाविशेषेप्यभावस्य मिथ्यात्व भावस्यापि तत्प्रसङ्गइत्यर्थ । (भावान्तरेति) अभावत्वस्य मिथ्यात्वप्रयोजकत्वे इष्ट पर्यवसानादिति भाव । दृश्यत्वे मिथ्यात्वानुमान प्रवृत्तिप्रसङ्गमव प्रपञ्चग्राहिप्रतीति प्रामाण्यसन्देहात् प्रामाणिकत्वासिद्धे

न पञ्चम , तस्य सर्वत्र प्रमाणगम्यत्वे शशविषाण वदसिद्धे । योग्यानुपलम्भ बाधादिति ॥

तदेतदसार,— प्रामाणिकत्वमेव हि सर्वत्र सत्त्वमभ्युपगच्छाम । तदुक्त भाष्ये—" व्यवहारयोग्यतासत्त्व " मिति । नचैतद्बाधकानुमाने जीवति न सिद्ध्यतीति वाच्यम्, कालात्यय पदेशस्य निर्मूलत्वप्रसङ्गात् । यथा वह्न्यनुष्णत्वानुमान प्रतियोगिभूतोष्णत्वग्राहिणा बाध्यते, तथेहापि सत्यत्वव्यतिरेकानुमान प्रतियोगिविशेष सत्यत्वग्राहिणा बाध्यते । नच तत्त्वगृह्यतइति वाच्यम् , तद्व्यतिरेकासिद्धिप्रसङ्गात् । नह्यगृहीते तद्ग्रहाद्व्यतिरेकसिद्धिरिति चेत्र ब्रह्मण्यपि सत्त्वस्य त्वदुक्तयुक्तिभि खण्डनात् । तत्राखण्डितत्वे तदेव विश्वस्यापि सत्त्व

न सत्त्वग्राहि प्रत्यक्षबाधइत्यर्थ (सर्वत्रेति) ब्रह्मणि तत्प्रपञ्चे चेत्यर्थ (प्रामाणिकत्वमिति) एतेन जगत्सत्यत्वानुपपत्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नवीनोक्त निरस्त ।

यदुक्त प्रमात्व यदि तद्वति तत्प्रकारकज्ञान तदा शुक्तिरजतस्येव प्रपञ्चेपि न तादृश सत्त्व निवार्य मिथ्यात्वाविरोधित्वात् , तत्र लाघवेन प्रतियोगिमात्रस्य अभावविरोधित्वेन उक्तसत्त्वस्य मिथ्यात्वविरोधित्वात् , अतएव शुक्तिरजतस्यापि तन्निवार्यत्वायोगात् (कालात्ययेत्यादि) प्रपञ्चविषय ज्ञान स्वप्रकाश स्वत प्रमाणञ्च, अतो घटादिविषयकत्व प्रमात्वग्राहिणा प्रत्यक्षेण प्रमाणविषयत्व घटादौ गृहीतमिति उष्णत्वग्राहकप्रत्यक्षेणा नुष्णत्वानुमानस्येव मिथ्यात्वानुमानस्यापि बाध । उष्णत्वग्राहि प्रत्यक्षस्येवास्यापि बलवत्तया नात्रानुमानमात्रेण प्रत्यक्षविषय प्रामाण्ये सन्देहइति भाव ।

ननु प्रपञ्चे सत्यत्वस्यैवाग्रहणात्कथ प्रत्यक्षबाधइति पूर्वोक्तभाव नभिज्ञ शङ्का निराकरोति (नचेति) (तद्व्यतिरेकेति) यत्रानिरूपितस्यैव निषेध्यत्वादित्यर्थ (त्वदुक्तेति) दृश्यत्वादीना ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तेरिति भाव (तत्रेति) दृश्यत्वादीना ब्रह्मण्यबाधकत्वे प्रपञ्चेप्यबाधकत्वात्

मिति चेत् । स्वतस्सदेव प्रतीतिचेत् ? किंहेतुकन्न निरूपितमुत्तरस्य प्रकाशत्वं, यद्वा सत्ताभावेऽपि सदिति । पूर्वत्र ब्रह्मण्यपि तथा प्रपञ्चस्य कार्यत्वेन साधितं स्यात् । ततश्चाशतासिद्धसाध्यता । द्वितीयेऽपि परमतासत्यत्वसाधना त्वन्न दोषः । तृतीयेतु प्रपञ्चस्यापि तद्वत्त्वे को विरोधः । एतेन सत्तस्य सत्तान्तराभावात् असत्त्वप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः । अन्यस्य सत्तामात्रप्रतिक्षेपे शून्यवादावतारः । क्वचित्तदभ्युपगमे प्रामाणिकेषु सर्वेषु तत्सिद्धिरनिवार्येति । नचैवं मिथ्यात्वासत्त्वादौ तस्य सामान्यतोऽस्माभिरप्रतिक्षेपात् सत्यस्यैव हि रजतत्वादे

तत्र सत्यादिशब्दैनैव प्रपञ्चेऽपि प्रत्यक्षेण तद्वैव सत्त्वं सिद्ध्यतीति भावः (स्वतइति) ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात् ज्ञानत्वानन्दत्वादिशून्यस्यापि ज्ञानानन्दादिस्वरूपत्ववत् सत्यत्वशून्यत्वेऽपि सत्यस्वरूपत्वं सम्भवति, अतो मदुक्तयुक्तिभिः ब्रह्मण्यपि धर्मभूतसत्त्वखण्डनेऽपि न दोषः, प्रपञ्चेतु सधर्मके सत्त्वखण्डने सत्स्वरूपत्वमेव नस्यादित्यर्थः । शङ्कार्थसम्भवमात्रेण विकल्पयति (किमिति) (तृतीयेत्विति) प्रत्यक्षादिना सदिति प्रतीत वस्तुतस्सत्यत्वधर्मानिषेधेऽपि सत्स्वरूपमेव स्यादित्यर्थः । ननु यदि मिथ्यात्व सत्त्वञ्च क्वचिद्दृष्टे, ततोऽन्यत्र सर्वत्रापिस्यात्, अन्यत्र नचेच्छुक्तिरजतशशशृङ्गादावपि नस्यादित्याशङ्क्याह (नचैवमिति) मिथ्यात्वासत्त्वादिशब्दार्थमात्रं न प्रतिक्षिप्यते किन्तु त्वदभिमते, तच्च नत्वत्रापि, मदभिमतंतु मिथ्यात्वासत्त्वे सर्वत्रापीत्यर्थः (सत्यस्यैवहीति)

ननु रजतत्वस्य सन्निकर्षाभावात्कथं तज्ज्ञानं, सन्निकर्षाभावेऽपि प्रतीतावतिप्रसङ्गः, ज्ञानञ्च नसन्निकर्षं, तस्मान्नान्यथाख्यातिसम्भवः, अतो निर्वचनीयमेव रजतं स्वाभावाधिकरण उत्पद्यते, तदेव भ्रमविषयत्वेनेष्टव्यम् , अतोऽनिर्वचनीयत्वमेव मिथ्यात्वमिति । उच्यते , यद्यन्यत्र कल्पककारणं नास्ति, तर्हि यथाचक्षुषा घटाभावं पश्यामीत्यनुभवे सत्यपि त्वयापि कल्पप्रत्यक्षकारणाभावादभावाख्यप्रमाणान्तरमङ्गीक्रियते, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोश्चाधिकरणग्रहे

णोपक्षाय, पश्यामीतिप्रतीतिश्च तावन्मात्रादितिकल्प्यते, तथेन्द्रियदोषाख्यं अन्यद्वा किंचित् कारणान्तरं कल्प्यताम्। यदि रजतं पश्यामीत्यनुभवानुसारेण तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षान्तर्भाव इष्यते, तदा अभावोपलब्धौ प्रत्यक्षबहिर्भाववादी धाराप्यतुत्व विरुध्येत, घटाभावं पश्यामीत्यनुभवस्य तत्रापि सत्त्वात्। वस्तुत स्तु नात्र प्रत्यक्षसामग्रीविरहः, विशेष्य सन्निकर्षस्यैव विशेषणे प्रत्यक्ष हेतुत्वात्। नच विशेषणसन्निकर्षस्याकारणत्वे स्वर्णमयाच्छन्नकुण्डले- कुण्डलीति बुद्ध्यापत्तिः, तथापि कुण्डलसंयोगमादाय संयोगीति प्र- त्यक्षापत्तेः। नच संयोगप्रत्यक्षे प्रतियोगि प्रत्यक्षस्य तत्सन्निकर्षस्य वा हे- तुत्वात् तदभाव इति वाच्यम्, ममापि तुल्यत्वात्। कुण्डलीतिप्रत्य क्षस्य संसर्गविधया संयोगप्रत्यक्षत्वात्। अव्याप्यवृत्तिप्रत्यक्षे तद्विशेषणक तत्संसर्गक तद्विशेष्यकावगाहित्वेन इन्द्रियसंयोगप्रदेशावच्छेदेन समवा यस्य हेतुत्वाच्च। ननु त्वया प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावेपि दण्डमप्रमाणयामीत्यादि ति दण्डिनयभिलापरूप दण्डसंयोगप्रत्यक्षाङ्गीकारात् कथं तौल्यमिति चे न्न संस्कारजन्यसंयोगप्रत्यक्षे प्रतियोगिप्रत्यक्षस्येन्द्रिय संयुक्तदेशाव- च्छेदेन समवायस्य च हेतुत्वात्। ननु संयुक्तसमवायाभावात् कथं- द्रव्यगतजातिप्रत्यक्षमिति चेन्न, द्रव्यगतजातिविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रत्यक्षएव- तस्य हेतुत्वात्। विशेष्यसन्निकर्षत्वेन विशिष्टप्रत्यक्षत्वेन सामान्यतः कार्य कारणभावेन यत्सामान्ययोरिति न्यायेन तद्विशेषयोरेव कार्यकारण- भावौचित्यात्। किंच गुणकर्मादिग्रहाव्यापकत्वात् संयुक्तसमवायप्रति न द्रव्यजातिप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं, शब्दे सत्ताजाति प्रत्यक्षानुपप त्तेश्च। तत एव न द्रव्यसमवेत प्रत्यक्षत्वं शब्दग्रहणानुपपत्तेश्च। अत- स्संयुक्तेतरसमवायमात्राविषय संयुक्तसमवेत प्रत्यक्षत्वं संयुक्तसमवा यजन्यतावच्छेदकं, अतो नातिप्रसङ्गातिप्रसङ्गौ, तथाच भ्रमस्थले रजतत्वस्य संयुक्तसमवेतत्वाभावात् न प्रत्यक्षासम्भवः। नचासन्निकृष्टरूपादिप्रत्य- क्षापत्तिः विशेष्यसन्निकर्षाभावात्। नचासन्निकृष्टरूपविशेषणक सन्निकृष्ट रूपनिष्ठरूपत्वविशेष्यकप्रत्यक्षापत्तिः, रूपेतरावृत्ति वसति सकलरूप वृत्तित्वभाने तज्ज्ञानस्येष्टत्वात्। क्वचिद्विशेषणज्ञानाभावात् त- त्स्मरणेसति तद्विशिष्टज्ञानमिष्टमेव। नचातीतश्यामतादिविशिष्टप्रत्यक्षम

सङ्ग इतिचेन्न, लौकिकप्रत्यक्षस्य वर्तमानकालावच्छेदेनविषयग्राहकत्व नियमात्, तस्यात्रबाधाद्दोषाभावाच्चाभावात्। लौकिकप्रत्यक्षेच वर्तमानका लावच्छेदेन विषयोल्लेखित्व नियतम् । अतः प्रत्यक्षस्यायं स्वभावः। तथाच तत्सामग्रीविशेषसामग्री, न तया विना सामान्यसामग्र्या कार्यमितिनाती तश्यामताविशिष्टलौकिकप्रतीतिप्रसङ्ग । नचैवं वाच्यम् सामग्रीसन्नि धानप्रयुक्तोऽयं नियमोनस्वभावादिति;विशेषणसन्निकर्षहेतुत्वेऽपि श्यामता दशायामपी दानीमयंश्यामोनेति भ्रमेसतिश्यामतामात्रधीप्रसङ्गात् । समानप्रकारकप्रत्ययेव प्रतिबन्धकत्वात् तत्कालावच्छेदेन श्यामताभा व बोधपन्दोषोऽपि तद्विपरीतस्यतत्कालावच्छिन्न श्यामताध्यक्षस्यैव प्रतिबन्धक । यथाच शाब्दत्वस्य शब्दजन्यतावच्छेदकत्वे ऽपि तज्ज्ञान-स्यान्वयविषयतानियमात् योग्यताज्ञान शाब्दज्ञानकारण प्रतियोग्यर्थज्ञा नमादे तदपेक्षाबीजाभावात, तथावर्तमानकालावच्छेदार्थं तत्सामग्रीवि शेषतो लौकिकप्रत्यक्षसामग्री । किंच संयुक्तसमवेतप्रत्यक्षत्व कार्यताव-च्छेदक ननु तत्कालीनसंयुक्तसमवेतप्रत्यक्षत्व, गौरवात्, अतइदानीं संयुक्तसमवायाभावात् नातीतश्यामताप्रत्यक्ष । नन्वेव घटे रक्तता दशायां अतीतश्यामतारोपो नस्यादितिचेन्न, इष्टापत्ते, श्यामान्तरस्यैव तत्रारोपात, अगृहीतश्यामान्तरस्यापि सामान्यप्रत्यासत्त्या श्यामान्तर ज्ञानसम्भवात् । पूर्वकालीनरूपवानयमित्यारोप कथमितिचेन्न, तत्रापि रूपे तत्कालीनत्वस्यारोपात् अलौकिकमतीतश्यामतादिविशिष्टप्रत्यक्ष तत्सामग्र्या सत्यामिष्टमेव । किंच द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे संयुक्तसमवा यस्य हेतुत्वे त्वन्मते रजतत्वस्यैव शुक्तित्वरूपत्वात् तदेव शुक्त्यैव रजतत्वात्मनाभि व्यज्यता, दोषादिति नान्यथाख्यातिविरोध । ननु सामान्यतोपि विषयसन्निकर्षत्वनैव हेतुतास्तु, लाघवात्, नविशेष्यसन्नि कर्षत्वेन, गौरवादिति चेन्न, तत्सन्निकर्षस्य तत्प्रत्यक्षहेतुत्वे द-ण्डवयमास्तीत्यादिप्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गात् । दण्डादिसन्नि-कर्षाभावात् । ननु तत्सन्निकर्षस्तदवच्छेदेन प्रत्यक्षकारण, अत प्र-त्यभिज्ञा देवदत्तेसन्निकर्षसत्त्वात तदवच्छेदेन प्रत्यक्ष, दण्डादौ स

त्रिकर्षाभावात् तदवच्छेदेन स्मृतिरितिचेत् तर्हि घटे सन्निकृष्टे पटेऽसन्निकृष्टे तदुभयविषयकं घटांशेग्रहणात्मकं पटांशेस्मरणात्मकमेकं ज्ञानं स्यात् , अतस्त्वयापि तत्परिहारार्थं विशेष्यसन्निकर्षो ऽपि कारणमिति वाच्यम् , अत. कारणतद्वयोरुचित आवश्यकत्वात् । ननु त्वत्पक्षेपि विशेष्यसन्निकर्षस्य हेतुत्वासपवातिप्रसङ्ग इतिचेन्न , मयातद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्सन्निकर्षं कारणमित्यङ्गीकारात । ननुममापि संस्कारोविशेषणांशे एवंहेतुरित्यगौ रवाज्जातिप्रसङ्गइतिचेन्न, विशेष्यस्मृत्यभावप्रसंगात् । ननु प्रत्यक्षसामग्री प्रतिविशेषणांशे एव सहकारी संस्कारइतिचेन्न , किं सहकारित्व दण्डस्येवचक्रं प्रति, किंवा घटपटसन्निकर्षयो स्समूहालम्बनइव संस्कारप्रत्यक्षसामग्र्योस्समाहारमात्र । नाद्य, प्रत्यभिज्ञाया ज्ञानप्रत्यासत्तिस्वीकारप्रसङ्गात । विशेष्यसन्निकर्षस्य विशेषणांशे हेतुत्वस्वीकारप्रसंगाद्वा । ननु नप्रत्यक्षसामग्रीविशेषणांश हेतु , किंत्विन्द्रिय, तथाच तज्जन्यमपि विशेषणांश ज्ञान नतत्सन्निकर्षापेक्ष मनोजन्यानुमिति यदितिचेन्न, इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वनियमात । नान्त्य , सन्निकृष्टा सन्निकृष्टविशेष्यकप्रत्यक्ष स्मृत्यात्मक ज्ञानप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । ननु प्रत्यक्षान्तर्गत विशेष्यांश भिन्नस्मृतित्व कार्यतावच्छेदक संस्कार प्रति, अतोनायमतिप्रसङ्ग , नचासन्निकृष्टविशेष्यज्ञानांशे प्रत्यक्षत्वाभावात् तत्राप्युक्तकार्यतावच्छेदक सम्भवादति प्रसङ्ग एवेतिवाच्यम्,प्रत्यक्षत्वाधिकरणज्ञानान्तर्गत विशेष्यांशत्वस्य प्रत्यक्षत्वानधिकरणेऽप्यशेऽनपायात् , इति चेन्न, गौरवात , लाघवेन स्मृतित्वस्यैवकार्यतावच्छेदकत्वात । ननु ममापि विषयसन्निकर्षस्य कारणत्वाल्लाघव, त्वत्तु विशेष्यसन्निकर्षस्य कारणत्वात् गौरवमितिचेन्न, दण्ड्यासीदित्यादौ दण्डादेरपि प्रत्यक्षत्वाश्रय तदेव ज्ञान प्रतिविषयत्वेन तत्सन्निकर्षकल्पनाप्रसङ्गात् , अशविचक्षायातु यद्विषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्व तत्सन्निकर्षत्व पर्यवस्यति इदच विशेष्यसन्निकर्षत्वापेक्षया गुरु तुल्यवास्यादित्य स्मत्पक्षे गौरव सत्यपि गौरवेऽस्मिन् प्रत्यक्षान्तर्गतविशेष्यांशभिन्नस्मृति रूप त्वदभिमतकार्यात

वच्छेदकापेक्षया लाघवं विशेष्यसन्निकर्षस्यस्पष्टम् । किञ्चास्तितावद्देवदत्ते दण्डितयानुभूते यज्ञदत्तेऽयमेव पूर्वं दण्ड्यासीदिति भ्रमः प्रत्यभिज्ञारूपः, एवं पूर्वमयं श्यामआसीदिति; तत्र नदण्डीत्यंशे स्मृतिः, तस्य पूर्वं दण्डितयाननुभवात्, अतो परोक्षभ्रमएव वाच्यः, तद्वचनानिर्वचनीयोत्पत्तिसम्भवः, अतीतत्वानुभवानुरोधेन इदानीं दण्डस्य तद्ध्वंसस्यां च प्युत्पत्ते र्वाच्यत्वात् तस्यच विरोधेन असम्भवात्; अतो ज्ञानस्य प्रत्यासन्नित्वं विशेष्यसन्निकर्षमात्रस्य हेतुत्वंवा स्वीकृत्य अन्यथाख्यातिरेवस्वीकार्येति तत्र क्लृप्तसामग्र्या सर्वत्रान्यथाख्यातिसिद्धिः ।

ननु दण्डतत्संसर्गयो स्स्मृतिः विशेष्यांशेऽप्यनुभवइति नप्रत्यक्षान्यथाख्यातिरिति चेत्; तथासति रजतादिभ्रमस्यापि रजतत्वाद्यंशे स्मृतिरूपत्वसंभवादन्यथाख्यातिः कारणबाधाभावात् सिद्ध्येत् । नचारोप्यांशे साक्षात्कारत्वानुभवविरोधः; स्मर्यमाणस्यापि रजतस्य साक्षात्क्रियमाणशुक्त्यभेदारोपात्, जातेस्तु साक्षात्क्रियमाणसंसर्गारोपात्तादृशानुभवोपपत्तेः । किञ्च शुक्तिरजतविपरीतसमूहालम्बने सन्निकर्षस्य विद्यमानत्वादन्यथाख्यातिर्दुर्वारा । नच यद्रूपतया गृह्यते तद्घटितसंयुक्तसमवायोहेतुरितिवाच्यम्; गौरवात् । नचैवं सत्येकघटे सन्निकृष्टे सति घटान्तरे घटत्वग्रहापत्तिः; घटान्तरसन्निकर्षइष्टापत्तेः, असन्निकर्षेच विशेष्यसन्निकर्षाभावेनैव तदभावात् । एतेन विशेषणसन्निकर्षस्याकारणत्वे पर्वते परामर्शानन्तरं वह्निविशिष्टप्रत्यक्षस्यापादनं निरस्तं, प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावात्, तत्संयोगावच्छेदेन सन्निकर्षाभावाच्च । किञ्च तवमते पर्वतो वह्निमानिति ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानं कुतो न स्यात्, पर्वतस्य पूर्वं वह्निमत्त्वेन अननुभवादिति चेत्? तथासति अदण्डिनि दण्ड्यासीदिति ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानं नस्यात् । यदि तत्र दण्डिसदृशधर्मदर्शनमात्रात् तत्रानुभवाभावेपि तस्यैव दण्डितया स्मरणं, तर्हीदानीं धूमवत्त्वेन सादृश्यदर्शनाद्वह्नि विशिष्टत्वेन स्मरणापत्तिः । अननुभूत विषयस्मृति सामग्र्यपेक्षयानुमिति सामग्र्या बलवत्त्वादनुमितिरेवेतिचेत्? तर्ह्यनुमिति सामग्र्याः प्राबल्यात् अनुमितिरित्यस्तु । ननु संशयोत्तरपुरुषप्रत्यक्षं न स्यात्, यदिसमानेविषये प्रत्यक्षसामग्रीप्रबला-तर्हि पर्वते वह्न्यनुमिति र्न स्यात्, प्रत्यक्षंचस्यात् ।

उपनीतप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयानुमिति सामग्रीप्रबलाचेत , संशयोत्तर प्रत्यक्षभ्रमस्तर्हि नस्यात् । दोषाघटितोपनीत प्रत्यक्षसामग्रीतो नुमितिसा मग्रीबलवतीतिचेन्न – पर्वते वह्निभ्रमानुमित्यनुपपत्तेः, तत्र विशेषभ्रमरूपदोषस्य सत्त्वात् । प्रत्यक्षमात्रप्रयोजक दोषाघटितोपनीतप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया नुमितिसामग्रीप्रबला, संशयोत्तर प्रत्यक्षभ्रमेच साद्दश्यस्य तत्प्रत्यक्षस्यच प्रत्यक्षासाधारणदोषस्यसत्त्वात् , पर्वते तदभावात् ; भ्रमविशेषदर्शनस्यानुमिति साधारणतया साद्दश्य तत्प्रत्यक्षयोः कथञ्चिदत्रापि सम्भवेपि तस्य वह्निभ्रमंप्रति दोषत्वे मानाभावादिति चेन्न ; – सौरभ्यव्याप्यदर्शनाभावदशायां चन्दनत्वभ्रमात् सौरभ्यप्रत्यक्षभ्रमो जायत इत्यवच्छेदक भ्रमोदोषइति सिद्धम् , तथाच व्याप्यदर्शन दशाया मप्यनुमिति र्नस्यात , अवच्छेदकदर्शनरूप प्रत्यक्षमात्रप्रयोजकदोषसत्त्वात् ; नचेष्टापत्तिः, प्रमास्थलेऽ वच्छेदकदर्शनकालीनेनापि व्याप्यदर्शनेनानुमिते रस्वीकर्तव्यत्वात् , त्वदुक्तप्रत्यक्ष प्रयोजकस्यापि तत्रसत्त्वात् । स्वकल्पितप्रयोजक मात्रानुसारेण प्रमास्थलेऽनुमितिरेव भ्रमस्थले प्रत्यक्षमेवेति वैषम्यकल्पनस्यानुचितत्वात्र , अनुमिति भ्रमविष पर्वतेप्यवच्छेदकदर्शन सत्त्वात् ।

यदपि संशयानुत्तर प्रत्यक्षसामग्रीतः अनुमितिसामग्रीप्रबला, तेन संशयोत्तरपुरुषप्रत्यक्षोपपत्तिरिति, – तदपि न, सन्दिग्धवह्नौ पर्वते प्रत्यक्षापत्ते. । असन्दिग्धपुरुषत्वे सन्निकृष्टे पुरुषे व्याप्यदर्शना दनुमित्यापत्तेश्च । नन्व सन्निकृष्टद्रव्यविशिष्ट प्रत्यक्षसामग्रीतो ऽनुमितिसामग्रीबलवती, तेन पुरुषप्रत्यक्ष वह्निप्रत्यक्षाभावश्च सिद्धः । नच घटे पच्यमानत्वेन भाविरक्तिमानुमाना नुपपत्तिः, अवर्तमानविशेषणकप्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वादितिचेत् ;–एवमपिकरभ्रमात पुरुषतादात्म्यारोपानुपपत्तेः । किंच सौरभ्यव्याप्यदर्शने ऽपि सौरभ्यानु मिति र्नस्यात , सौरभ्यस्य वर्तमानत्वात , अद्रव्यत्वाच्च । नचेष्टापत्तिः, यत्र प्रत्यक्षत्वे नानुभवसिद्ध तत्र प्रत्यक्षत्वस्य मानान्तरासंभवनिबन्धनतया मानान्तरासम्भवे तज्जन्यत्वस्यैव वाच्यत्वात् ।

अथ प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षानाश्रयविशेषणकप्रत्यक्षसामग्रीतो-ऽनुमितिसामग्रीबलवतीति पुरुषभ्रमाभ्रमयोरुपपत्तिः, सौरभ्यानत्यक्षतोपपत्तिश्च, चक्षुस्संयुक्तसमवायस्य गन्धाग्राहकत्वात्; एवं पर्वतेनवह्निप्रत्यक्षापत्तिरितिचेत् ? पर्वते वह्निभ्रमानुमित्यनुपपत्तेः । नचासन्निकृष्टद्रव्यविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीतोऽपि बलवत्त्वान्न दोषइति वाच्यम्; अचन्दने चन्दनत्वेन गृह्यमाणे सौरभ्यव्याप्यभ्रमात् सौरभ्यानुमित्यनुपपत्तेरितिचेत ॥-

उच्यते; वर्तमानकालावच्छेदेन विशेषणावगाहिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्रीबलवती, अतो सन्निकृष्टस्य वह्नेर्वर्तमानकालावच्छेदेन प्रत्यक्षासम्भवात् पर्वते वह्न्यनुमितिसामग्री बलवती । ननुवर्तमानकालावच्छेदेनैव वह्नेः प्रत्यक्षं पर्वते स्यात् , प्रत्यक्षसामग्र्या स्सत्त्वात् , इतिचेन्न,-वर्तमानकालस्यायोग्यत्वेन तद्भानासामर्थ्यात् । नच वर्तमानकालोपस्थितिमात्रं तत्कालावच्छेदेन विशेषणवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे सहकारि; गृह्यमाणजम्बूफलादौ श्यामिकोपनये कालोपनयेऽपि तज्जन्यप्रत्यक्षेणवर्तमानत्वाग्रहात् । अतोयस्मिन् काले यत्र यत्सत्तापादनमात्रेण तद्विशेष्यकप्रत्यक्षापादनसम्भवः सकालःस्वावच्छेदेन तत्र तद्विशेषणावगाहने हेतुः, नचानुमितिकाल स्तादृशः । ननु चन्दनमिदानीं सुरभीति चन्दनत्वावच्छेदेन ज्ञाते चन्दनविशेषे तदा दृष्टे इदानीमिद सुरभीत्य-स्युपनीतसौरभप्रत्यक्षं, तथाच यदा तत्प्रत्यक्षसामग्रीकाले तद्व्याप्यचन्दनत्वादिपरामर्शोऽपि तत्र स्यात् , तदा तत्रानुमिति र्नस्यादितिचेन्न; तादृशकालमपुरस्कृत्यवर्तमानकालीन विशेषणावगाहि-तादृशप्रत्यक्षान्यप्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वस्यविवक्षितत्वात् । यद्वा-साक्षात्कारत्वसन्देहयोग्यप्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्री बलवती, उपनयापेक्षसाक्षात्कारश्च तत्सन्देहयोग्य । असाक्षात्कारत्वभ्रमयोग्य प्रत्यक्षसामग्रीतइतिवा, अचाक्षुषत्वादिभ्रमयोग्यप्रत्यक्षसामग्रीतइतिवा, योग्यसन्निकृष्टग्रहप्रतिबन्धकदोषाघटितोपनीतप्रत्यक्षसामग्र्या तइतिवास्तु, -तथा-प्यननुभूतविषयस्मृत्यपेक्षया नुमितिसामग्रीप्राबल्यस्य वाच्यत्वात् । तत्र-च नाननुभूतविशिष्टस्मृतित्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं, सदायानन्तरमपि विशेषदर्शनात् सोऽयं पुरुषइति भ्रमप्रत्यभिज्ञोच्छेदापत्तेः । दोषाघटित

त्वविशेषणेच भ्रमानुमित्युच्छेदापत्तेः । योग्यसन्निकृष्टग्रहप्रतिबन्धकत्वादि
ना दोषविशेषणेच कुतो गौरवं, तथतु विशेषणांशे सन्निकर्षस्य का
रणत्वमधिकं कल्पनीयं । किञ्चत्वन्मते संशयानन्तरं पुरुषभ्रमस्थलेऽनुमि-
तिरेव स्यात्, प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायास्तत्राभावात्, तत
श्च प्रत्यक्षसामग्रीसम्पत्त्यर्थं विशेषणसन्निकर्षस्य हेतुत्वंवा त्वान्त्यं ज्ञा
नप्रत्यासत्तिर्वा स्वीकार्या । नचानिर्वचनीयोत्पत्ति सामग्र्यपि प्रति
बन्धिकाकल्प्यतइति वाच्यम्, तथासति प्रतिबन्धकान्तरकल्पनागौरवात्।
किञ्चार्थसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे पर्वते वह्निभ्रमानुपपत्ति दोषस्तवा
पि तुल्यः, अर्थसामग्र्यास्त्वरयेन पर्वते वह्निमदुत्पत्तिप्रसङ्गाव ,
स्थाणौपुरुषवत् । नच तत्रार्थजनकदोषो नास्तीतिवाच्यम् , तथास-
ति तादृशदोषा घटित प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयानुमिति सामग्र्याः प्रा
बल्यसम्भवेनपर्वते भ्रमप्रत्यक्षापादनायोगात् । किञ्चार्थसामग्र्या प्र-
तिबन्धकत्वेऽनुमित्सया पुरुषभ्रमानुमितिर्नस्यात , तथाच तत्रापि
सिषाधयिषा विरह सहकृतार्थसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य वाच्य
तया पुनरपि गौरवं । तत्रैव सिसाधयिषा सहकृतानुमिति साम-
ग्र्या अर्थप्रतिबन्धकत्वं च कल्प्यमित्यपिगौरवं । अस्तुवाविशेषणस-
न्निकर्षः कारणं, अस्तुप्रमायामेव, नतु भ्रम इतिकल्प्यतां । ननु लाघ-
वा जन्यप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं, नतु प्रमात्वपर्यन्तं गौरवादि
तिचेन्न ; भ्रमव्यभिचारोपस्थित्या लोके सामान्येन कारणत्व ग्रहास-
म्भवात । नच भ्रमस्साक्षिरूपत्वान्न जन्यइतिवाच्यम् . लोकेप्र-
माया इव भ्रमस्यापि उत्पत्तिप्रतीतिस्सामान्यकारणत्व ग्रहपरिपन्थि-
व्यभिचारोपस्थिते रावश्यकत्वात् । नच परीक्षकाणां साक्षिरूपभ्र-
मे उत्पत्तिप्रतीते रयोत्पत्त्युपाधिकत्व ग्रहाद्व्यभिचारज्ञानाभावात्
सामान्येन कारणत्वग्रह इतिवाच्यम् , तथा सति चक्रकप्रसं-
गात् , जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन कारणत्वे निर्णीते भ्रमस्थले-
कारणबाधेनान्यथा ख्यात्यसम्भवेऽनिर्वचनीयोत्पत्तिसिद्धौ तद्भ्रमरूप-
साक्षिणि उत्पत्तिप्रतीते रयोत्पत्त्युपाधिकत्वे सिद्धे जन्यप्रत्यक्षत्वा
भावा द्व्यभिचारग्रहानिवृत्तौ तदवच्छेदेन कारणत्वग्रहइति । अस्तु

वाविशेषणसन्निकर्षः प्रत्यक्षमात्रकारणं, नचात्रतदनुपपत्तिः, ज्ञानस्यैव प्रत्यासत्तित्वात्। ननु ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे काशीस्थपदार्थं वाक्याज्ज्ञानतस्तम्पदार्थं शब्दतोजानामीत्यनुभूतवतो ऽपरोक्षतोजानामीत्यनुभवप्रसंग इति चेत्तर्हि शुक्तिरजतादिस्थले ऽपरोक्षतो जानामीत्यनुभवादस्तु तत्र प्रत्यासत्तित्वम्। यत्र तथानुभवो नास्ति तत्रमाभूत्प्रत्यासत्तित्वं। त्वन्मते प्रत्यभिज्ञायां तत्तांश इव काशीस्थपदार्थं जानामीत्यनुभवस्य विषयांशे स्मृतित्वोपपत्तेश्च। वस्तुतस्तु तत्सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकं तद्विषयप्रत्यक्षत्वं नतु तदंशप्रत्यक्षत्वं गौरवात्। तथाच दण्डचासीदित्यत्र दण्डांशेसन्निकर्षापेक्षायां ज्ञानप्रत्यासत्तिसिद्धिः। किंच कवीनामौत्प्रेक्षिकज्ञानसिद्धये संशयाद्यर्थंच ज्ञानप्रत्यासत्तिः स्वीकार्या, तदनुरोधात् दोषविशेषसहकृत ज्ञानप्रत्यासत्ति जन्यप्रत्यक्षेषु दृशशिलादौ पृथिवीत्ववद्भिव्यञ्जकाभावान्नोपलभ्यते इतिकल्प्यताम्।

नच-संशयादेर्ज्ञानाभासत्वं, तवैव पुरुषाभासवत्। ज्ञानत्वेनानुभवात्। अतएवहि त्वयापि ज्ञानाभासत्वमुच्यते। नचज्ञानेक्लृप्तकारणाभावादज्ञानत्वं, कार्यानुसारेण कारणस्य कल्पनीयत्वात्। अन्यथा रजतभ्रमस्यापि प्रत्यक्षक्लृप्तकारणाभावेन प्रत्यक्षाभासत्वापत्तेः। चक्षुर्जन्यत्वाभावेन स्पर्शज्ञानस्य ज्ञानत्वापरोक्षत्वयोरभावप्रसंगाच्च। ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे पर्वते वह्न्यनुमित्यभाव प्रसंगस्तु अनुमितिसामग्रीप्राबल्यसमर्थनेन परिहृतः।

ननु ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वेऽनुमानप्रमाणोच्छेदः, तत्र-ज्ञानप्रत्यासत्तिसम्भवेन वह्निज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपत्वसम्भवात्। नचानुमितित्वोपलंभात् प्रत्यक्षत्वाभावः; अनुमितेः प्रत्यक्षविशेषत्वसम्भवादिति चेन्न,- अनुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावोपलम्भादेव नप्रत्यक्षान्तर्भावः। अयं दण्डचासीदित्यत्रापि दण्डज्ञानप्रत्यक्षत्वाभावस्यानुभवसिद्धत्वा त्तस्यप्रत्यक्षान्तर्भावो नस्यादिति चेन्न;- तत्रकारणान्तराभावात्। नचोपनय एवकारणमस्त्विति वाच्यम्, भ्रमेरजतं साक्षात्करोमीति प्रत्यक्षत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्। एतत्कालीनतया एवं साक्षात्करोमि चन्दनेसौरभ्यं साक्षात्करोमीत्युपनीते प्रत्यक्षत्वस्या

सुभगासिद्धतयाच स्वविषयविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन उपनयस्येन्द्रिय सहकारित्वकल्पनान्नतस्य प्रमाणान्तरत्वम् । क्वचित्प्रत्यक्षत्वाभाव-ग्रहस्तु चक्षुरादिसम्बन्धाग्रहेण तच्चक्षुरुपाधिकपंजन्यत्वाभावविषयो भ्रमएव । व्याप्तिज्ञानस्यतु प्रत्यक्षसहकारित्व नकल्प्यमिति तस्य प्रमाणांतरत्व सम्भवान्नानुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावग्रहस्य भ्रमत्वकल्पनमुचितं । यद्यपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेविशेषदर्शनस्य हेतुत्वमस्ति ; तथापि अवच्छेदकज्ञानत्वे न संशयोत्तरप्रत्यक्षहेतुत्व, व्याप्तिज्ञानाभावेपि अवच्छेदकज्ञानात्, संशयो त्तरप्रत्यक्षदर्शनात् । व्याप्यज्ञानस्थलेऽपि अवच्छेदक ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । व्याप्यत्वपरामर्शस्य हेतुत्वेपि संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनैव तस्य हेतुत्वात । अनुमितेश्च संशयोत्तरत्वनियमाभावात् करणान्तरत्व कल्पनमा वश्यक, तस्यच सम्भवत्येव प्रमाणान्तरत्वं, विशेषदर्शनस्य कोट्यन्तरप्रति बन्धकत्व पक्षे सहकारित्वाभावाच्च । अपिच प्रत्यक्षस्थले सिसाध यिषायां सत्यां प्रत्यक्षाभावस्सिसाधयिषा सहकृतानुमिति साम-ग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् । तत्र प्रतिबध्यतावच्छेदक प्रत्यक्षत्वमेव लाघवात् नचानुमिति भिन्नप्रत्यक्षत्व गौरवात् । तथाच स्वकार्यस्य स्वेनैव प्रतिब-न्धायोग,दनुमितौ प्रत्यक्षभेदसिद्धि ।

ननु-अनुमित्सासहकृतानुमिति सामग्रीप्रतिबध्यशाब्द ज्ञानादिक-मपि न प्रत्यक्षमात्र , ततश्च अनुमिति भिन्नज्ञानत्व प्र-तिबध्यतावच्छेदकं अनुगतत्वात् , न प्रत्यक्षत्वं न्यूनवृत्तित्वात् , अतो नानुमितेः प्रत्यक्षत्वेपि तत्सामग्र्याः स्वकार्यप्रतिबन्धक-त्वापत्तिरिति चेन्न, प्रत्यक्षान्येन जानीयामितीच्छाया सत्यामपि शाब्दादि सामग्रीसत्त्वे तज्ज्ञानोत्पत्ते स्तादृशानुमित्सासहकृतानुमिति साम ग्रीप्रत्यक्षं प्रत्येव प्रतिबन्धिका तत्रच प्रतिबध्यतावच्छेदक, प्रत्यक्षत्व मेवेतिलाघवावतारात् ।

किंच यदवच्छेदेन यद्धर्मदर्शनं तत्सामानाधिकरण्येन त द्धर्मग्रहे उपनयस्य सामग्रीत्वे । अतः पर्वतो वह्निमानित्यनु-मितिः सिद्धिप्रत्यक्षरूपा नस्यात् । नन्ववच्छेदकदर्शनवत व्याप्यदर्श

नमपि ज्ञानप्रत्यासत्ते नियामकमस्तु, तथाच कारणे फलेवा किमव-च्छेदकोल्लेखेने ति चेत् ? तथाप्यनुमिति स्थले स्वरूपावच्छेदकपुरस्का रेणोपनीत प्रत्यक्षसामग्रीधूमाद्यवच्छेदकग्रहात् , अनुमितिस्तुनावच्छेदक गोचरा, नचाप्यत्तदानीं तादृशज्ञानमस्तीति तादृशस्यावश्यमनुमिति सा-मग्र्या प्रतिबन्धो वाच्यः , तत्रच न प्रतिबध्यतावच्छेदकमनुमिति - भिन्नप्रत्यक्षत्वं गौरवात् , किन्तूपनीत प्रत्यक्षत्व , तथाच स्वकार्यस्य स्वेनाप्रतिबन्धादनुमाने पृथक् । लिङ्गोपहित भानाभ्युपगमेऽपि प्रत्य-क्षेण वह्निव्याप्यधूमस्य धूमाभावव्याप्यस्यच परामर्शे पर्वतो वह्निमा नित्यनुमिति र्जायते , तत्र धूमाभावव्याप्य परामर्शेन धूमज्ञानासम्भ वात् नोपनयनसामग्रीसम्भवः , एवं पित्तोपहतनयनस्य श्वैत्ये पीतत्वभ्रमदशायां श्वैत्याभावव्याप्यत्वेन पीतत्वस्य पीतत्वाभावव्याप्य त्वेनच कस्यचित्परामर्शे श्वैत्याभावानुमिति र्जायते , तत्र पीतत्वाभा वव्याप्यपरामर्शस्य सत्वेन पीतत्वस्य श्वैत्याभावानुमिति विषयत्वास-म्भवात् नोपनयसामग्रीत्यनुमान पार्थक्यं ।

वस्तुतस्तु अनुमितौ क्वापि न लिङ्गभान, मानाभावात् । ननु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यसिद्धिरनुमाने फलं , तत्रच पक्षतावच्छेदकं परामर्शविषयीभूत धर्ममात्र नतु लिङ्गान्यत्व विशेषितं गौरवात् ; अतो लिङ्गभानमनुमितावपि चेन्न ,- धूम-सामानाधिकरण्येन वह्नेस्सिद्धत्वेन सिद्धसाधनात , लाघवेन स्वसमानप्रकारकानुमिति प्रत्येव सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वात् । किंच पर्वतो वह्निव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानादनुमिति दर्शनात्तत्रच धूमाद्य वच्छेदकविशेषा ज्ञानादुपनयसामग्र्यभावादनुमान पृथक् । किंच - अनुमितेर्ज्ञानप्रत्यासत्ति जन्यत्वे परामर्शाविषयीभूत.मपि सन्निकृष्टं-सर्वं प्रतीयेत, चन्दने उपनीतसौरभ्य ज्ञानस्य तात्कालसन्निकृष्टरूपा-दिविषयकत्व दर्शनात् ।

यदुक्तं - कैश्चिदनुमिते रुपनीतान्तरवैलक्षण्यमुभयसिद्धं , तथा चानुमितिस्थले तादृशप्रत्यक्षानुत्पत्ति रनुमितिसाम-ग्र्या प्रतिबन्धाद्वाच्या , तत्रानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदक मुप

नीत प्रत्यक्षत्वं नत्वनुमिति भिन्नत्वविशेषितं गौरवात्; तथाचानुमिति सामग्र्यानुमितेः प्रतिबन्धासम्भवात् अनुमितिःप्रत्यक्षभिन्ने त्यनुमानं पृथगिति । तन्न, तयोर्हि वैलक्षण्यमनुमितित्वतदभाववच्च, अन्यस्यादर्शनात्, तथाचानुमितित्वाभावविशिष्टप्रत्यक्षानुत्पत्ति रनुमितिसामग्र्याः परामर्शस्य सत्वात्, विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात्; ततः किं प्रतिबन्धककल्पनया ।

यच्चोच्यते - अनुमितित्वस्यानुभवत्वव्याप्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यमानसत्व व्याप्यत्वकल्पनापेक्षया लाघवादनुभवत्वव्याप्यत्वमेव कल्प्यतामिति । तन्न, प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वाभावमानसत्वव्याप्यत्वाभावकल्पनापेक्षया तदुभयव्याप्यत्वकल्पनस्यैव लघुत्वात् ॥

यदप्युक्तं -- अप्रसिद्धाभावसाध्यके अयं वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकोन दाहसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिव्यतिरेकिणि साध्यस्य पूर्वाज्ञाततया उपनयनासम्भवात् पृथगनुमानमिति तन्न; साध्यस्याप्रसिद्धतया तद्विशिष्टानुमिते रसम्भवात् ।

नच पक्षविशेषणिकैव सास्त्विति वाच्यम्; अनुमितेः पक्षविशेष्यकत्वनियमात्, अन्यथा वह्न्यनुमानेऽपि वह्निविशेष्यकवह्निविशेषण कोभयाकारानुमितिप्रसंगात् । ननु दण्डविशिष्टप्रत्यक्षादिष्विव अदृष्टवशादेव प्रकारविशेष्यव्यवस्थेतिचेत्? अप्रसिद्धसाध्यके सर्वत्र साध्यप्रकारतानिर्वाहकादृष्टनियमकल्पनेमानाभावात् । वेदान्ताचार्यास्तुन्यायपरिशुद्धौ व्यतिरेकिदूषणप्रस्तावे " प्रकृतस्य व्यतिरेकित्वपरामर्शाभावे कथं प्रकृतस्योपकरिष्यती " ति 'अनुगृह्णन्ति । तेषा मयमाशयः,- साध्यांशे साध्यतावच्छेदकप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानंहि साध्यतावच्छेदकप्रकारकानुमितौ कारणं, एवंचाभावसाध्यके ध्वप्रामाण्याभावत्वादे स्साध्यतावच्छेदकत्वात् अप्रामाण्यो भावाभावत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेवोपकारकं स्यात्, नत्वप्रामाण्यत्वेन, प्रकृतेचाप्रामाण्याभावाप्रसिद्धेः तादृशव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानासम्भवान्नानुमितिरिति ।

ननु तस्य साध्यांशे साध्यतावच्छेदकप्रकारकत्वमपि प्रयोजकमिति वाच्यम् । यत्र उष्णस्पर्शवदभाव स्तत्र धूमाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेऽपि तेजस्त्वप्रकारकानुमित्यभावात् ।

नच यद्रूपेण व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान तदवच्छिन्नाभाववत्त्वप्रकारकानुमिति रित्येव नियम । तथाच प्रामाण्यत्वे नव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादप्रामाण्याभाववत्त्वप्रकारकानुमिति र्धुस्तेति वाच्य, तथासति यत्र वह्न्यभाव स्तत्र धूमाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्वह्न्यभावाभाववत्त्वप्रकारकानुमिति स्स्यात्, नतु वह्नित्वप्रकारिका नचेष्टापत्ति, इष्टतावच्छेदकाप्रकारकत्वेन वह्न्यर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्ते । नच वह्निमानित्यनुमानान्तरात्प्रवृत्ति, तादृशप्रमाणान्तरकल्पने मानाभावात् । किंचान्वयव्यतिरेक्यनुमितौ वह्नित्वप्रकारकत्व मुभयसिद्ध, तत्रान्वयव्याप्ते र्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रयोज्यवह्न्यभावाभावत्व प्रकारकानुमिति प्रतिबन्धकता कल्पनागौरव स्यात् । किंच संयोगव्याप्तिविशेषानुमान विभागविशेषेण व्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेण नस्यात । तत्र नत संयोगाभावमात्रव्याप्ति रुपयोगिनी, तथासति वह्निभागविरुद्धसंयोगस्याप्यनुमानप्रसङ्गात्, किन्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्न संयोगाभावव्याप्ति तादृशसंयोगाभावाभावश्च नसंयोग, संयोगाभावप्रदेशेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसंयोगाभावस्याभावात । इतरभेदानुमानच न स्यात, भेदस्य तादात्म्याभावत्वाभावात । तादात्म्याभावेन भेदानुमानस्याप्युक्तरीत्यैवासिद्धे । येन रूपेण व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान तद्विरोधिनोऽनुमिति, अतो भेदस्याप्यनुमिति विरोधित्वादिति चेत् किं विरोधिविषयानुमितिमात्र, उत विरोधित्वेनानुमिति किंवा विरोधितावच्छेदकरूपेण । नाद्य, भ्रमाद्यत्राभिधेयत्वाभाव तत्र प्रमेयत्वाभाव इति व्याप्तिग्रहे प्रमेयत्वेना भिधेयत्वानुमानाभावप्रसङ्गात् । नद्वितीय, अप्रसिद्धसाध्यक व्यतिरेक्यसिद्धे, अभावस्य विशेष्यत्वा दभावत्वस्य च पूर्वज्ञातस्य प्रकारत्वादेव ह्यभावसाध्यकोऽप्रसिद्धसाध्यकोपि सम्भवत तद्विरोधित्वज्ञान नप्रकारद्वैति नत प्रकारकाप्रसिद्धसाध्यकसम्भव ।

न पुनरेवं, व्याप्याभावात् व्यापकाभावनिश्चयनियामकोऽनुमाने स-
र्वत्र व्यतिरेकिणि सिद्धसाधनं ; धूमस्य व्यतिरेकित्वस्वभावो यदि
व्यापकाभावाभावस्य व्याप्यभावाभावव्याप्यत्वेनानुमितिप्रसङ्गात्,
गन्धाभावाभावस्य पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वग्रहात्, तथा गन्धस्य त-
दभावाभावस्य तद्गुणस्य गन्धाभावप्रतियोगित्वात् गन्धवत्त्वाभावाभावस्य
प्रकारकानुमितिप्रसङ्गात् ; सुरभिधूमस्य चन्दनवह्निव्याप्तिग्रहे धू-
माभावाभावस्य व्यनुमानापत्तेः ; यत्र निरपेक्षत्वं तत्र समवेतत्वाभा-
वदिति व्याप्तिग्रहे समवेतत्वेन निरपेक्षत्वाभावस्याभावे सिद्धिप्र-
सङ्गश्चेति।

किञ्च व्यतिरेकव्याप्त्यनुमानात् सिद्धेऽपि तस्य विपक्षानुमानत्वं
कथं सम्भवति। तथाहि — व्यतिरेकसहचारग्रहात् व्याप्तिर्गृह्यते
साध्यव्यतिरेकगतिरेव मतं, व्यतिरेकव्याप्यपक्षधर्मतयानुमितिरूप व्यतिरेकित्व
परं मतं। तत्र नाद्यः, तादृशसहचारस्य तद्व्याप्तिग्राहकत्वात्। ननु —
प्रमेयत्वेन सहचारग्रहे व्याप्यत्वग्रहात् यस्मिन्नधिकरणे सहचारो गृह्य-
ते तद्भिन्नव्यभिचारज्ञानविरोधि सहचारज्ञानं व्याप्तिग्राहकं वाच्यं,
तादृशं च व्यतिरेकसहचारज्ञानमपि, नचात्र तादृशत्वादिरूपमपि विशे-
षणं प्रवेश्यं गौरवादिति चेन्न ; धूमस्यान्वयव्यतिरेकितया नुपपत्तेः, व-
ह्न्यभावधूमाभावयोः क्वचिद्ध्रदे तत्रैव धूमो भविष्यतीति वा भूत-
इति वा ज्ञानस्य अविरुद्धत्वात् व्यभिचारज्ञानाविरोधात्। ननु यत्का-
लीनतया सहचारग्रहः तत्कालीनतया व्यभिचारज्ञानविरोधित्वं वि-
वक्षितं, तथा तद्भविष्यतीति यदि यत्र धूमस्तत्राग्निरिति यावद्विषयस्य
व्याप्तिग्रहाद्धूमस्य वह्निव्याप्तिर्न गृह्येत। किञ्च सहचारज्ञानेऽपि प्रमेयत्वेन
व्यभिचारज्ञान उभयथापि तस्य कारणतावच्छेदकत्वं। नच व्यभिचार-
ज्ञानेऽपि व्याप्तिज्ञानविरोधित्वं विशेषणं, प्रमेयत्वेन व्याप्तिज्ञानं प्रति
तस्याप्यविरोधित्वात्। नच यद्व्याप्तिज्ञानविरोधि यद्व्यभिचारज्ञानं-
तद्विरोधिसहचारज्ञानं तद्व्याप्तिग्रहे हेतुरिति वाच्यम्। अनुमितेरपि
विकल्पधर्मावच्छिन्न यद्व्याप्तिज्ञानं तस्य विरोध्यनुमित्यौपयिक धर्माभावत्वे
न व्यभिचारज्ञानं तद्विरोधिव्याप्त्यनुमित्यौपयिक धर्मत्वेन सहचारज्ञानमि

ति तस्य तादृशव्याप्तिज्ञान हेतुत्वापत्ते.। नच व्याप्तिज्ञानेऽनुमिति जनकत्व विशेषणं, फलोपधानस्य अप्रार्वत्रिकत्वादनुमिति जननस्वरूपयोग्यत्वस्य विशेषणज्ञानत्वादिना नुमिति जनके तस्मिन्नपि सत्त्वात । अनुमितित्वावच्छिन्न जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षितमिति चेत्र, अनुमित्यौपयिकधर्मधरपक्षके परामर्शे विषयतया तावत्वात ; तत्रानुमित्यौपयिक धर्मत्वेन व्याप्तेरवगाहनात तद्विरोधिव्यभिचारज्ञानविरोधि सहचारज्ञानत्वेन अनुमित्यौपयिकधर्मवानिति सहचार ज्ञानस्य हेतुत्वापत्तेः ।

एतेन यस्मिन् ज्ञाने यस्याव्याप्तेर्विषयतया अनुमिति जनकतावच्छेदकत्व तद्व्याप्तिज्ञानविरोधि व्यभिचारज्ञानविरोधित्वं विवक्षितमिति निरस्तम्, व्याप्ते' पक्षतावच्छेदकतया तद्विषयतायां अपि तत्रावच्छेदकत्वात । ननु-लिङ्गव्याप्तिप्रकारकत्वेन यज्ज्ञानमनुमिति हेतुः तद्विरोधित्व व्यभिचारज्ञाने विवक्षितमिति चेद्व्याप्तिप्रकारकत्वस्य प्रमेयव्यानिति ज्ञानसाधारण्येना नवच्छेदकत्वात्। अतो व्याप्तौ व्याप्तित्वातिरिक्त धर्ममात्राप्रकारक व्याप्तिप्रकारकत्वेनानुमिति हेतु यद्व्याप्तिज्ञान तद्विरोधित्वं वाच्यम् , तथाच सहचारत्वातिरिक्त धर्ममात्राप्रकारक तत्सहचारज्ञानहेतुरस्तु लाघवात् । अवृत्तित्वव्याप्यतावच्छेदकयो रभावसामानाधिकरण्याभाव व्याप्यतावच्छेदकयोश्च सहचारज्ञाने त्वदुक्तावच्छेदकमति प्रसक्तम् । व्यतिरेकव्याप्त्यैवानुमिति रिति पक्षोऽप्ययुक्तः , स त्रिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य तदनुमिति हेतुत्वात । नच प्रमेयत्वेन व्याप्तिज्ञाना दनुमित्यदर्शना व्यभिचारज्ञानविरोधिव्याप्तिज्ञान हेतु, तच्च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपीति वाच्यम् । व्याप्तिज्ञानेपि प्रमेयत्वेन व्यभिचारज्ञानसम्भवात् , धूमो यत्किञ्चिद्व्यभिचारीति ज्ञानसम्भवाच्च तस्य व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वात् । नच यत्किञ्चिद्व्यभिचारज्ञानस्य विरोधीति विवक्षित, वह्निव्याप्यइति ज्ञानच वह्निव्यभिचारिधूमइत्याकारकज्ञानविरोधीति वाच्यम् , यद्यत्नुमित्यौपयिकधर्मत्वेनव्याप्तिज्ञानस्य यद्यत्नुमित्यौपयिकधर्मशून्यइत्याकार व्यभिचारज्ञानविरोधितया तिप्रसङ्गात् । तस्मादनुमितौ साध्य यदवच्छिन्नप्रकारताक तदवच्छिन्नप्रकारताक

व्यभिचारित्वान्यधर्ममात्रप्रकारकपक्षनिरूपितव्यभिचारज्ञान तद्विरोधिव्याप्तिज्ञानत्वेनानुगमो वाच्य । तथाचानुमितौ साध्ये यदवच्छिन्नप्रकारतात्र तत्साध्यांशे तदवच्छिन्नप्रकारताक तन्निरूपितव्याप्तिव्याप्तित्वातिरिक्तधर्ममात्रप्रकारक तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानमनुमितिहेतुरस्तु लाघवात् । किंच-पर्वसति पर्वतो वह्निव्याप्यवानिति परामर्शा दनुमित्यभ्युपगमविरोध , तस्य व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वात् । किंच व्यतिरेकिणि साध्यसन्देहस्य साध्याभावरूपव्याप्यसन्देहरूपत्वाद्धेतुनिश्चयस्य व्यापकाभावनिश्चयरूपत्वात् व्यभिचारसंशयाद्व्याप्तिग्रहा दनुमित्यसम्भवात् । नच व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेनैव प्रतिबन्धक, किन्त्वन्वयव्याप्तिग्रहण्वेति वाच्यम् - धूमवह्निव्याप्तेरपि धूमवह्न्यो स्वाभावव्यतिरेकतया व्यतिरेकव्याप्तित्वा दन्वयव्याप्तावपि प्रतिबन्धकत्वाभावापत्ते । नच व्यतिरेकत्वेन व्याप्तिग्रह प्रति नप्रतिबन्धकत्व मन्यत्रतु प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् , तथा सति वह्न्यभावोद्धूमाभावानुमान कृतकत्वेनानित्यत्वानुमान चान्वयव्यतिरेकि नस्यात् । धूमत्वनित्यत्वाभ्या व्याप्तिग्रहाद्व्यतिरेकत्वेना ग्रहाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धात । नचैतदर्थं व्यतिरेकत्वेनैव व्यतिरेकव्याप्तिग्रह कारणमिति वाच्यम् , तथा सत्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुपपत्ते । नच तत्र स्वरूपेणैवाप्रसिद्धसाध्याभावस्य व्याप्तिग्रहादनुमिति रिति वाच्यम् , तथा सत्यनुमानचातुर्विध्यप्रसङ्गात । नच साध्याभावस्य यत्र व्याप्तिग्रह स व्यतिरेकी, सचस्वरूपेणवा साध्याभावत्वेनवेति नविशेष अतो नचातुर्विध्यमिति वाच्यम् , यत्राभिधेयत्वाभाव स्तत्र प्रमेयत्वाभावइत्यत्यन्ताभावे प्रमेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमाद्व्याप्ति ग्रहादभिधेयत्वानुमानस्याप्रसिद्धापत्ते , साध्याभावाप्रसिद्धे । किंच यदि व्यतिरेकत्वेन व्याप्तिग्रह प्रति नप्रतिबन्धकता तदा यत्र व्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेण वह्न्यभावेन धूमाभावो ऽनुमीयते तत्र धूमाभावसंशये ऽपि धूमाभावाभावत्वेन व्याप्ते र्ग्रहणधूमत्वेना ग्रहण्च स्यात् । वस्तुतस्तु गौरवणावच्छेदकपात्रधूमाभावाभाव वन व्याप्तिग्रह व्यभिचार

संशयाच्च नधूमावेन व्याप्तिग्रहइत्यनुमानमेव तत्र नस्यात । तस्मा दस्मदुक्तरीत्या नुमानपार्थक्यं नान्यथा।

वेदान्ताचार्यैस्तु न्यायपरिशुद्धौ " नापिसंस्कारादिप्रत्यासत्त्या मानसत्वे " ति मानसत्व माशंक्य, " बाह्येन्द्रियग्राह्येष्वपि तत्तत्प्रत्यासत्त्या मानसत्वप्रसंगात् । नचैतदिष्टं बाह्यान्तरप्रत्यक्षविभागायोगात्, बाह्यार्थेषुच मनस स्स्वातन्त्र्यादर्शनात्, यत्परतन्त्रता मनसः तत्पृथक्प्रमाणमित्युच्यते।" इति पार्थक्यं साधितं। तत्र शंकाग्रन्थे संस्कारादीत्यादिशब्दाज्ज्ञानप्रत्यासत्ति विवक्षिता। परिहारग्रन्थस्यायमाशयः, बाह्यप्रत्यक्षस्य मानसत्वप्रसंगपरिहारः चक्षुरादीनां मन. प्रतिसहकारित्वात् यदसाधारणं सहकार्यंतरमनोबहिर्गोचरप्रमांजनयति तदेव प्रमाणान्तरमितिन्यायाचार्यैः तदनु मानेपि तुल्यमिति। नचानेन प्रकारेणालोकस्यापि पृथक्प्रमाणतापत्तिः, प्रमाणान्तरमित्यनेन प्रमित्यन्तरकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रमित्यन्तरमितिच मानसभिन्नप्रमिति विवक्षिता । एवं न्यायानुगृहीतंवचनमपि तत्रैव वेदान्ताचार्यै रुदाहृतम्- "तथाच भगवता मनुनोक्तम् ' प्रत्यक्ष मनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मसिद्धिमभीप्सता ॥ ' इति, शौनकेनाप्युक्तं -'दृष्टानुमानागमजंप्यानस्या त्त्रिधा 'इति "इति ॥

यत्तु यत्पयदनुभूतं तत्तैवज्ञानं प्रत्यासत्तिर्भवदपिभवेत, अन्यथापूर्वं दण्डिनिदण्डवत्तया विज्ञातेऽपि पश्चात्तत्सन्निकृष्टे स्मृतदण्डवैशिष्ट्यानुभवप्रसंगादिति । तदयुक्तम् - काव्यादिमूलभूतान्योक्तिकज्ञान प्रतियोगिविशिष्टाभाव प्रत्यक्षादीनां विशेषणोपनयमात्रेण दर्शनात् ज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वकल्पनात् ।

नचैवमुक्तातिप्रसंगः, तत्रावच्छेदकज्ञानदोषोत्प्रेक्षादीनां मन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहकारित्वकल्पनात् । सामान्यकारणमात्रात्कार्योत्पत्तिस्थले विशेषकारणकल्पनस्य युक्तत्वात् । अन्यथा त

पापि तत्रग्रहणस्मरणात्मकं दण्डविशिष्टज्ञानप्रसंगात् , तद्धर्मावच्छेदकज्ञानस्य स्मृतिसामग्रीसहकारित्वकल्पनस्य तथाप्यावश्यकत्वात् । अथवास्तु दोषएव प्रत्यासत्तिः । यदुक्तं दोषस्य प्रत्यासत्तित्वेन कारणत्वे अप्रामाण्यस्य परतस्त्वं नस्यात् , प्रत्यक्षासामान्यहेत्वातिरिक्तहेत्वभावात् , दोषान्वयव्यतिरेकयोः प्रत्यासत्तिविषयत्वेन दोषत्वेन कारणत्वकल्पने मानाभावात् , यथार्थरजतादिविशेषणांशज्ञाने तस्या जनकत्वाच्च नदोषः प्रत्यासत्तिरिति । तत्रदोषविधयापि कारणत्वान्नाप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तिः ।

——तत्र-तथाकारणत्वकल्पकाभावः, अनुमिति भ्रमादौ दोषस्य कारणत्वदर्शनात् , प्रमात्वाप्रमात्वयोरुभयोरपि स्वतस्त्वेज्ञानमात्रस्या प्रामाण्यप्रसंगाच्च दोषविधयापि कारणत्वावश्यम्भावात् ।

नच-यथार्थरजतांशस्य दोषजन्यत्वानुपपत्तिः, रजतस्यशुक्तावबाधितत्वेन तदंशज्ञानस्या यथार्थत्वात् । नहि स्वरूपेण बाध्यं यत्तद्विषयत्वमयथार्थत्वं, तथापिपरोक्षभ्रमस्य दोषजन्यत्वानुपपत्तेः ।

एतेन सत्यरजतस्थले रजतांशज्ञानस्य दोषाजन्यत्वाद्व्यभिचारेण भ्रमेऽपि रजतांशज्ञानस्य नदोषजन्यत्वमितिनिरस्तं । किंच तथापि प्रमास्थलीयरजतस्य दोषाजन्यत्वा द्व्यभिचारेण भ्रमस्थलेऽपि दोषजन्यता नस्यात् । अप्रमात्वस्यैव दोषजन्यतावच्छेदकत्वा न्नोक्तव्यभिचारः, तच्चाप्रमात्व तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वात्मकम् , तच्च प्रकारविशेष्यसंसर्गरूपांशत्रयघटित मित्युक्तरूपांशत्रयसमुदायो दोषविधया दोषजन्यः, विशेषणांशवैशिष्ट्यांशौ प्रत्येकं प्रत्यासत्तितया तज्जन्यौ, तत्प्रत्यक्षस्य तत्सन्निकर्षजन्यत्वादिति विवेकः ।

यत्तु प्रत्यासत्तिविधयाप्रमाजनकजातीयस्यैव विशेष्यांशे सन्निकर्षत्वदर्शनात् विशेषणांशेपितादृशस्यैव सन्निकर्षत्वमिति कथं दोषः प्रत्यासत्तिरिति ।- तन्न, कथंचित्साजात्यस्यात्रापि सत्वात् । प्रत्यासत्तिनिष्ठविशेषकारणतावच्छेदकरूपेण साजात्यं विवक्षितम् , तच्च संयोगत्वदोषत्वादि-

यमितिचेन्न । अप्रयोजकत्वात्, अन्यथा संयोगस्यैव प्रत्यासत्तित्वमित्य पि निर्बन्धो दुर्निवारस्स्यात् ।

यच्चोक्तमन्यथाख्यातिमते रजतएव प्रवृत्तिस्स्यात् नशुक्तौ, ज्ञानस्य स्वविषये प्रवर्तकत्वात् । ननु नरजत विषय शुक्तिरेवेतिचेत, अन्याकार ज्ञानमन्यालम्बनमिति संविद्विरोधइति । तत्र – रजताकारज्ञानस्य शुक्त्या लम्बनतया स्वविषयएवप्रवर्तकत्वात् । नच संविद्विरोध ,आकारशब्देन प्र कारविवक्षायां समकारकज्ञानासिद्धिप्रसङ्गात् । विषयविवक्षायामपि तथा । अन्यमात्रविषयत्व स्वसिद्ध । एवच नसंविद्विरोध , नवा प्रवृत्त्यनुपपत्ति, यत्रेष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्य विषयी क्रियते तत्र ज्ञानस्य प्रवर्तक- त्वात् । नन्विद रजतमिति ज्ञान पुरोवर्तिनो रजतत्वविशिष्टभेद वि- षयीकरोति , नरजतत्वसंसर्ग, रजतमिति स्मृतावुपसर्जनस्य तस्या रोपासम्भवात् , स्वातन्त्र्येणानुपस्थितस्याप्यारोपे संसर्गाभावधीनियाम कत्वविरोध्यारोपसमये तादात्म्यारोपप्रसङ्गइतिचेन्न ।-त्वया मया चारो पभेदस्याभावधीभेदनियामकत्वानङ्गीकारात् । किंचारोपहेतूपस्थितौ स त्यामपि तद्धेतुदोषाभावान्न स आरोप, दोषस्य फलकल्प्यत्वात् । वस्तुतस्तु तादात्म्यसंसर्गक प्रतियोग्यारोपएव अन्योन्याभावधीनियामक , यदि तादात्म्यस्यैव संसर्गारोप स्तदा घटत्वात्यन्ताभावघटान्योन्याभा वयो र्युगपत्प्रतीतिनियमापत्ति , तन्नियमाभ्युपगमे भूतलनिष्ठाभ्या घ टान्योन्याभावघटात्यन्ताभावाभ्या किमपराद्ध । तदुभयारोपेच दोषादेव व्यवस्था । ननु तथापि लाघवादिष्टज्ञान स्वविषये प्रवर्तकमस्तु , न विष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यज्ञान स्वविशेष्येप्रवर्तक कार्यतावच्छेदकका रणतावच्छेदकयो र्गौरवात्, तस्माद्रजतत्वविशिष्टज्ञानान्नैव प्रवृत्ति- स्स्यात्, रजताभेदारोपात्तु इष्टस्य पुरोवर्तिन्यभावादापणएव प्रवृत्तिप्रसङ्गइ तिचेन्न ।-इष्टशब्देन किमिच्छाविषयो विवक्षित इष्टतावच्छेदकोवा यो वा? आद्ये न शुक्तौ प्रवृत्त्यनुपपत्ति , तस्या इच्छाविषयत्वात् । द्वि तीये तथापि शुक्तौ प्रवृत्त्यनुपपत्ति । रजतएव प्रवृत्ते इष्टापत्तिरिति चेन्न । अस्ति तावच्छुक्तौ रजतेच्छा जपात्प्रवृत्ति रजतप्रकाश शु

किंविषय शुक्तौ प्रवर्तकत्वादित्यादिस्वोक्तिविरोधात् । किञ्च परोक्षभ्रमे तवाप्ययमतिप्रसङ्गस्समान, तवान्यथाख्यात्यङ्गीकारात् । किञ्च दर्पणादिषु पृष्ठभागस्थरजतादिप्रतिबिम्बभ्रमदशायां विशेषादर्शनेऽसति पुरतः प्रवृत्तिर्नेस्यात् । पृष्ठभागस्थत्वात् । दूरस्थवनस्थत्वादे र्विभ्रमकृष्टपर्वतसंसर्गभ्रमे सति पर्वते प्रवृत्तिर्नेस्यात् । किञ्च तवापि कथं रजतस्मृतिमात्राधापणे प्रवृत्तिः । तत्स्थतया ज्ञानाभावादिति चेत्तुल्यं ममापि । किञ्च इष्टज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे रजतभ्रमदशायां शुक्त्यर्थिन शुक्तौ प्रवृत्त्यापत्तिः इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वाय मप्यपेक्षितमिति चेत्ताह रजतशुक्तयोः शुक्तिरजते इमे इति भ्रमेरजतभ्रमाविषयशुक्त्यंशे प्रवृत्त्यापत्तिः । इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तत्प्रकाराश्च विशेष्येष्टेश्च संभिति चेन्न । कार्यतावच्छेदके इष्टप्रवेशेगौरवात् । वस्तुतस्त्विष्टसाधनता ज्ञानमिच्छाद्वारा प्रवृत्तिहेतुः, एवञ्चेद् रजतमशुक्तिर्वा इष्टसाधन रजतत्वादित्यनुमाने रजतज्ञानं पक्षज्ञानतयोपयुज्यते, तथाच शुक्तौरजतत्वे ज्ञाते तेन हेतुना इष्टसाधनताज्ञानं तत्र सम्भवतीति न तत्र प्रवर्तकतावच्छेदकचिन्तावकाशः ।

ननु शुक्तिरजतत्वसंसर्गस्य शून्यतया सन्निकर्षाभावात्, अपूर्वतया तस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिविरहाच्च, तत्प्रतीतेरसिद्धे र्नान्यथाख्यातिसम्भव । नैव, सत्यस्यैव रजतत्वसम्बन्धस्य ज्ञानेन प्रत्यासन्नस्य प्रतीतिसम्भवात् ।

ननु सत्यस्यैव प्रतीतौ कथमन्यथाख्यातिः । तत्राविद्यमानस्य संसर्गस्य तत्र प्रतीतिरन्यथाख्यातिरिति चेत्; कोय तत्र प्रतीतिः, न तावत्तत्र विद्यमानस्य प्रतीतिः, तत्राविद्यमानस्य तत्र विद्यमानत्वासम्भवात् । नापि तत्र विद्यमानतया प्रतीतिः, संसर्गे विशेषणाप्रतीतेः । शुक्तिविशेष्यकरजतत्वविशेषणक प्रतीतौ रजतत्वसंसर्गस्सत्यएव संसर्गविधया भासते, तस्यच संसर्गस्य तस्मिन् शुक्तिलक्षणविशेष्ये अविद्यमानत्वादन्यथाख्यातिरिति चेन्न, समूहालम्बनमात्रस्य भ्रमत्वप्रसङ्गात्, घटपटसमूहालम्बन हि घटरूप विशेष्याविद्यमानसंसर्गविषयमिति । उच्यते, विशिष्टज्ञाने तावद्विशेषणविशेष्यसम्बन्धानां भासमानता

सर्वलोकप्रसिद्धा दुरपह्नवा, एवं समूहालम्बने विशेषणादिव्यवस्था दृश्यते, किंचित्प्रत्येव किंचिद्विशेषणं नान्यं प्रतीति; इयमपि व्यवस्था सर्वप्रसिद्धा नापह्नवमर्हति । ततश्च घटपटसमूहालम्बने घटविशेष्यतावच्छेदेन घटत्वं विशेषणं, तत्सम्बन्धस्संसर्गः, घटत्व विशेषणकत्वावच्छेदेन घटो विशेष्यः । एतदुक्तं भवति - अस्ति तावज्ज्ञाने विषयितासर्वलोकप्रसिद्धा, साच विशेष्यविशेषण संसर्गनिरूप्या, घट विशेष्यिका घटत्वविशेषणिका तत्संसर्गिकाचेति । ततश्च विषयितांशस्येव विशेष्यताविशेषणताच, अतएव विशेषणविशेष्यभावोज्ञानकृत - एव नतु वस्तुकृतइत्युच्यते, एवंच विषयितांप्रति विशेषणविशेष्ययोः तादृशस्वभावनिबन्धनएव परस्परविशेषणविशेष्यभावव्यपदेशः, साच विषयिता समूहालम्बने विशेष्यभेदेन नाना, तत्र यत्र विषयितायां येषां विशेषणविशेष्यसंसर्गाणां निरूपकत्वं तेषामेवेदमस्यविशेषण-मित्यादिरूपेण परस्परसम्बन्धित्वं नान्येषां । किञ्चिद्विषयितायां विशेषणभूतं यदा समानाधिकरणसमानकालीनविषयितान्तरे विशेष्यं भवति तदा विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानव्यपदेशः, यज्ज्ञानविषयितायां विशेष्यावृत्तिविशेषणसम्बन्धो निरूपकः सान्यथाख्यातिः ।

ननु सिद्धान्ते ज्ञातु रेकस्य ज्ञानमेकमेव, विषयिता भेदादेव ज्ञानभेदव्यपदेशो वाच्यः, तत्र विषयिताभेदे कथं समूहालम्बनमेकं ज्ञानं । उच्यते, प्रसरणात्मिकावस्था एकज्ञानैक्यव्यपदेशप्रयोजिका । नच परोक्षे प्रसरणाभावः, तत्राप्यान्तरस्य प्रसरणस्य सत्त्वात् । यद्वा विषयत्वमेवावस्था । नच समूहालम्बनासिद्धिः, विषयितानां समूहीभूयैकतामापन्नानां ज्ञानैक्यव्यपदेशनिबन्धनत्वात् । समूहीभावश्चैककालावच्छेदेन एकज्ञानगततयेति । एवंच संसर्गस्य सत्त्वेऽपि विशेष्यासंसर्गिप्रकारकत्वादन्यथा ख्यातिसिद्धिः ।

यत्तु -- विशिष्टज्ञानं विशेषणविशेष्यो भयसंसर्गविषयं, अभेदज्ञानंच स्वप्रकारीभूत धर्मद्वयाश्रयाभेद विषयमिति नियमात् कथं नासत्ख्यातिरिति । तन्न ; तादृश नियमे मा-

नाभावात् । विशिष्टज्ञानत्वंतु सप्रकारकत्वमेवेति नतदनुपपत्तिस्तत्र मानं । नन्विह प्रतीतस्य रजतस्यान्यत्र सत्त्वं विना नान्यथाख्याति सिध्यति, तच्च नभ्रान्त्या बाधेन वा सिद्ध्यति, तयो रिह स दसद्भावमात्रविषयत्वात् । नच भ्रान्तेः पूर्वजन्यत्वात् अनुभवस्य देशान्तरे वाच्यत्वात् भ्रान्त्यनुपपत्त्या न्यत्र सत्त्वं सिद्ध्यति, भिन्न विषयादपि समानप्रकारकपूर्वानुभवात् भ्रान्त्युपपत्तेः । नचासतो नि षेधायोगात् त्रैकालिकनिषेधविषयस्य चात्रसत्त्वायोगात् बाधानुपपत्त्या तत्सिद्ध्यति — तत्र रजतस्या त्यनु – भूयमानतया त्रैकालिक तदभावस्यैवा सिद्ध्या पातात् । सदसद्विलक्षणरजतस्य त्रैकालिकाभावेऽपि सत्त्वोपपत्ते श्चेति चेद, न, रजतत्वस्यैव शुक्तौप्रतीयमानतया तस्यान्यत्रसत्त्वे आपण रज तानुभवस्यैव मानत्वात् । रजतस्य तत्र प्रतीयमानत्वेऽपि कल्प्यविषयत्वकल्पने लाघवम् । तत्र रजतस्य विद्यमानत्वे सर्वैरुपलभ्येत । सामग्र्यभावाच्च नतत्र रजतसम्भवः । यद्विभ्रमादौ च क्षाहादिप्रसंगइत्यादि तर्कोपहकृतेन शुक्तिप्रवृत्तिप्रयोजिका रजतबुद्धिस्सत्य रजतविषया रजतबुद्धित्वात्, संप्रतिपन्नवदित्यनुमानेन अन्यत्रसत्त्वसिद्धिः । ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिश्च तत्रमानं । ख्यात्यनुपपत्ते स्सत्त्वसिद्धिः, बाधान्यथानुपपत्ते स्तत्रासत्त्वसिद्धिः ।

नच-तत्र सत्त्वप्रतीतिबलात् त्रैकालिकाभावस्यैवासिद्धिप्रसंगः, दोषजन्यत्वेन निषेधप्रतीत्यपेक्षया तस्यादुर्बलत्वात् । अन्यथा तवापि निषेधस्य सत्यत्वं रजतस्य मिथ्यात्वंच कथं सिध्येत । यदुक्तंत्रैकालिकाभावसत्त्वेऽपि सदसद्विलक्षणप्रतियोगिनितत्रैवोपपद्यते इति । तन्न – वक्ष्यमाणदूषणग्रासात । तस्मात्त्रैकालिकनिषेध एव अन्यत्रसत्त्वे प्रमाणं । क्वचिन्मदीयमिदं रजतमितिभ्रमानन्तरं गेहं गतस्य तत्र तद्दर्शनेसतीदमेव रजतं मयातद्देशस्थतया ज्ञातमितिप्रतीतिः तत्र स्थितमेवेदं रजतं इह गेहेतिष्ठतीति भ्रमश्च तत्रमानं । "यावंधे नुमुपासीत" इत्यादिश्रुतिः " अधर्मं धर्ममिति यामन्येत तमसावृता" इत्या

दि स्मृतिश्चान्यथाख्यातौ प्रमाणं, अनिर्वचनीयख्यातौ च न मानं, भ्रमवि-
षय रजतस्य सद्वैलक्षण्ये मानाभावात् ।

यदाहुः सद्रजतमिति प्रत्यक्षं तत्र मानं । तत्र न तावद्रजतस्वरूपमे-
व सत्, सच्छब्दस्य पर्यायत्वेनाप्रसिद्धेः । सत्ताजातेस्सर्वत्रासिद्धेश्चैतन्या-
तिरिक्तसत्तायां मानाभावाच्च । बाधायोग्यतायाश्च सत्ताया आत्मनो-
ऽन्यत्र मानाभावात् । तस्मादधिष्ठानसद्व्यक्तितादात्म्यमेवेदं ज्ञानं वि-
षयीकरोति । तस्य चाभिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वरूपतया सद्भेदघटित-
त्वात् सदन्यद्रजतं प्रत्यक्षं विषयइति । तत्र, सद्भेद विषयत्वे प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेः ।

नच तादात्म्यस्य संसर्गविधया प्रतीतेः प्रवृत्त्युपपत्तिः, सं-
सर्गमर्यादया भेदज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे सदन्यद्रजतमिति प्रकारतया-
तज्ज्ञानात् प्रवृत्तिप्रसंगात् । इदं रजतं रजतत्वसमवायीतिज्ञानयो र-
विशेषेण प्रवर्तकत्वात् । संसर्गमर्यादया भाने सद्वैलक्षण्येन प्रति-
पन्नमिति प्रमाणतया सद्रजतमिति प्रतीते रुपन्यासायोगाच्च ।

ननु तादात्म्यांशभूतं अभिन्नसत्ताकत्वं प्रत्यक्षविषयः, तस्य चा-
शान्तरमन्तरेणानुपपत्तेः सद्भिन्नत्वमपि सिध्यतीतिचेत् । किंते
न सदेकसत्ताकं तदभिन्नसत्ताकं, उत तदभिन्नसत्तापस्य तत्तदभिन्नस-
त्ताकं । आद्ये स्वतादात्म्यानुपपत्तिः, स्वसम्बन्धसत्ताया असिद्धेः ।
द्वितीये कार्यगुणादेः कारणगुण्यादितादात्म्यानुपपत्तिः । किञ्च सद्र-
जतमितिप्रतीते स्सत्ताधर्मो विषयः, सा च त्वयाभ्युपगता चैतन्यातिरि-
क्ता विद्यमानैव, अस्तिविद्यत्योरेकार्थत्वात् । बाधायोग्यत्वं वा
विषयोऽस्तु, आत्मनोऽन्यत्र सत्त्वाभावेऽपि प्रतीतिमात्रोपपत्तेः । प्रमा-
णाभावश्चासिद्धः, सद्रजतमिति सत्सामानाधिकरण्यप्रतीतेरेव मानत्वात् ।

नच-रजते सद्भेदग्रहस्य सत्तान्यथासिद्धिः, ब्रह्मसत्ताया रजतेप्रती-
तावन्यथाख्यातिप्रसंगात्, सद्भेदप्रतीतावपि सएव दोषः । ननु अ-
निर्वचनीयस्सद्भेदो रजते उत्पद्यते, तत्प्रतीतिरेव सामानाधिकरण्य-

व्यवहार निमित्तमितिचेन्न; विशेषणद्वयसंसर्गस्यैव नीलमुत्पल मित्यादौ सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वदर्शनात् । तत्राप्यभेदएव निमित्तमितिचेत्, तथापि विशेषणस्यैव तद्भेदाभावरूपतया तत्संसर्गस्यैव सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वानपायात् । नह्यभेदइति नामकरणमात्रेणतत्कार्यसिद्धिः, तथासत्यपांवह्निनामकरणे ततो दाहप्रसंगात् । अन्यत्रक्लृप्तभेदाभावा विलक्षणतया तस्य नाममात्रमेव । लाघवेन सएवहितद्भेदाभावः । भेदाविरोधित्वाच्च नायमभेदः । अंगीकृतोहि रजतस्य तद्वैलक्षण्यमंगीकुर्वतात्वया सद्भेदः ।

यदप्याहुः बाधान्यथानुपपत्तिः सद्वैलक्षण्येप्रमाणमिति, तत्रार्कि रजतस्यसद्वैलक्षण्यं विना नेह रजतमिति निषेधोऽनुपपन्नः, उत नेदं रजतमिहेति, अथवानेदं रजतमिति । नाद्यः, देशान्तरनिषेधस्य देशान्तरसत्वेन विरोधाभावात् । नद्वितीयः, तादृशस्य बाधस्यासिद्धेः । नतृतीयः, इदं पदार्थगतरजतान्यत्वस्य रजतसत्त्वेन विरोधाभावात्, नहि घटस्य पटान्यत्वं पटसत्त्वविरोधि । इदं रजतमेव नसदिति प्रतीतिस्तु बाधिका स्यात्, सातु नास्त्येव । ननु बाधायोग्यत्वं सत्वं, तत्कथं बाधे स्यादितिचेत् । कोऽत्र बाधः यदयोग्यत्वं सत्वं । किं प्रतिपन्नोपाधौनिषेधः, उत स्वाधिकरणे निषेधः । आद्येपि किंप्रतिपन्नोपाधि रधिकरणतया प्रतिपन्नमुताधिष्ठानं । आद्येऽपि किं प्रतिपन्नाधिकरणे क्वापि निषेधायोग्यत्वं सत्वं, उत प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधायोग्यत्वं । नाद्यः, तस्य लोकरीत्या त्वद्रीत्याच सच्छब्दार्थत्वाभावात्, लोकेहि गेहे देवदत्तो वर्ततइति ज्ञानानन्तरं गेहे भ्रान्त्या देवदत्तः प्रतिपन्नः तत्र नासौ किन्तु आपणे अस्तीतिहीदानीमपि सत्वं प्रतीयते । लोकव्यवहारानुसारादेवास्माकमपि नतत्सच्छब्दार्थः । त्वन्मतेऽशनायाद्यपादिना क्वचिद्ब्रह्मणि प्रतीते सति तत्र निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, क्वचिन्निषेधायोग्यस्याप्यन्यत्र निषेधयोग्यत्वात् । प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधा योग्यस्याप्यन्यत्र क्वचित्प्रतिपन्नाधिकरणे निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, अधिष्ठानं किं भ्रमे धर्मी उताध्यस्यमानाभिन्नं अध्यासाधिकरणं । नाद्यः, शुक्तौ रजतारोपाश्लोकरीत्यादिविरोधे नाधिकरणतया भ्रमविषये निषेधायोग्यत्वस्य सत्व-

रूपत्वाभावात् । द्वितीये एतासत्त्वाश्रयवैलक्षण्यं यद्बाधानुपपत्त्या समर्थ्यः किं भ्रमविषयाधिकरणे निषेधधीमात्रम्, उताध्यस्य मानाभिन्नतदधिकरणे निषेधधीः । नाद्यः, तत्र प्रतियोग्यधिकरणतया निषेधानुपपादकत्वात् । न द्वितीयः, तथा सति कल्पका सिद्धेः । स्वाधिकरणे निषेधाबाधइत्याद्यद्वितीयेपि कल्पकासिद्धिरेव ।

यदपि प्राक्कार्यस्य सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यं, उपलम्भप्रसंगश्च, असत्त्वे निःस्वरूपत्वेन शशविषाणवदुत्पत्त्ययोगात्, सदसद्वैलक्षण्यसिद्धिरिति । तत्तुच्छं, प्रागसत्त्वं हि प्राक्कालीनाभावः, स च न कालान्तरसत्त्वविरोधी, स्वदेशे सत्येव घटे देशान्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्ववत् । दृष्टान्तासिद्धिश्च, गगनकुसुमे गगनारोपितं कुसुमंवा गगनकुसुमशब्दार्थः, तत्र चोत्पत्ति रस्त्येव । किञ्च पूर्वं विद्यमानत्वे सदसद्विलक्षणत्वे वा कारकव्यापारवैयर्थ्यं, तदभावेच खपुष्पवदेव नोत्पत्तिसम्भवइति त्वदभिमतासद्विलक्षणस्यविद्यमानत्वोत्साद्प्रसंगः ।

यच्च विमतं सदन्यद्बाध्यत्वात्, व्यतिरेकेणात्मवदिति । तत्र, स्वाधिकरणे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वायोग्यान्यत्वं यदि साध्यं तदा साध्याप्रसिद्धेः । स्वाधिकरणतया प्रतिपन्ने त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वायोग्यान्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनप्रसंगात् । एवमनिर्वचनीयख्यातौ नकिञ्चित्साधकं । बाधकानिच भूयांसि । तथाहि बाधानन्तरमपि इह पूर्वं रजतमासीदिति धीप्रसंगः । नचाभावज्ञानेन प्रतिबन्धा प्रतियोगिज्ञानमितिवाच्यम् । अर्थयोर्विरोधप्रयुक्तोहि ज्ञानयोर्विरोधः अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतावपि प्रतियोगिप्रतीत्यभावप्रसंगात् - नच त्वन्मतेऽर्थयो विरोधः । रजतज्ञानमुत्पन्नं रजतज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेः स्वं विषयावगाहिकारणाभावज्ञानासम्भवश्च । शुक्तिगतत्रैकालिकरजताभावविरोधाच्च नतत्र प्रतियोगिसम्भवः । ननु प्रतियोगिसत्तयैव-विरोधात् सद्विलक्षणरजतस्य नाभावविरोधइति चेन्न, लाघवेन प्रतियोगिनैव विरोधात् । घटाद्यभावानां प्रतियोगिनैव विरोधात्, तत्रापि प्रतियोगिसत्त्वस्य त्वया निरासात् । अधिष्ठानात्मिका या घटादे स्सत्तापेक्षाभावो विरुध्यतइति यदि तदा इहाप्यधिष्ठानात्मिकया रजत

व्यवहार निमित्तमितिचेन्न; विशेषणद्वयसंसर्गस्यैव नीलमुत्पल मित्यादौ सामानधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वदर्शनात् । तत्राप्यभेदएव· निमित्तमितिचेत् , तथापि विशेषणस्यैव तद्भेदाभावरूपतया स· त्संसर्गस्यैव सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वानपायात् । नह्यभेदइ· ति नामकरणमात्रेणतत्कार्यसिद्धिः , तथासत्यपांवह्निनामकरणे ततो दाहप्रसंगात् । अन्यत्रक्लृप्तभेदाभावा विलक्षणतया तस्य नाममात्रमे· व । लाघवेन सएवह्रितत्तद्भेदाभावः । भेदाविरोधित्वाच्च नायम· भेदः । अंगीकृतोहि रजतस्य तद्वैलक्षण्यमंगीकुर्वतात्वया सद्भेदः ।

यदप्याहुः बाधान्यथानुपपत्तिः सद्वैलक्षण्येप्रमाणमिति, तत्राकिं रज तस्यसद्वैलक्षण्यं विना नेद रजतमिति निषेधोऽनुपपन्न., उत नेदं रजतमि हेति, अथवानेदं रजतमिति । नाद्यः, देशान्तरनिषेधस्य देशान्तरसत्त्वेन विरोधाभावात् । नद्वितीयः, तादृशस्य बाधस्यासिद्धेः । नतृतीयः, इदं प· दार्थगतरजतान्यत्वस्य रजतसत्त्वेन विरोधाभावात् , नहि घटस्य पटान्य त्वं पटसत्त्वविरोधि । इदं रजतमेव नसदिति प्रतीतिस्तु बाधिता स्यात् , सातु नास्त्येव । ननु बाधायोग्यत्वं सत्वं, तत्कथं बाधे स्यादि- तिचेत् । कोऽत्र बाधः यदयोग्यत्वं सत्त्वं । किं प्रतिपन्नोपाधौनिषेधः, उत स्वाधिकरणे निषेधः । आद्येपि किंप्रतिपन्नोपाधि रधिकरणतया प्रतिपन्नमु ताधिष्ठानं । आद्येऽपि किं प्रतिपन्नाधिकरणे क्वापि निषेधायोग्यत्वं सत्त्वं, उत प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधायोग्यत्वं । नाद्यः, तस्य लोकरीत्या त्वद्रीत्याच सच्छब्दार्थत्वाभावात् , लोकेहि गेहे देवदत्तो वर्ततइति प्रा नानन्तरं गेहे भ्रान्त्या देवदत्तः प्रतिपन्नः तत्र नासौ किन्तु आपणे अस्तीतिहीदानीमपि सत्वं प्रतीयते । लोकव्यवहारानुसारादेवास्मात्मपि नतासच्छब्दार्थः । त्वन्मतेऽपनात्मवास्पादिना क्वचिद्ब्रह्माणि प्रतीति स- ति तत्र निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, क्वचिन्निषेधायोग्यस्याप्यन्यत्र नि· षेधयोग्यत्वात् । प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधा योग्यस्याप्यन्यत्र क्वचित्प्र तिपन्नाधिकरणे निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, अधिष्ठानं किं भ्रमे ध र्मी उतात्यस्यमानाभिन्नं अध्यासाधिकरणं । नाद्यः, पूर्वोक्तरीत्या· लोकरीत्यादिविरोधे नाधिकरणतया भ्रमविषये निषधायोग्यत्वस्य सत्व

कपत्वाभावात् । द्वितीये एतत्साध्याश्रयवैलक्षण्यं यद्बाधानुपपत्त्या साध्यः किं भ्रम विषया धिकरणे निषेधधी मात्रम् , उत ध्यस्य मानाभिन्न तदधिकरणे निषेधधीः । नाद्यः, तत्र प्रतियो ग्यधिकरणताया निषेधानुपपादकत्वात् । नाद्वितीयः, तथासति कल्पक सिद्धेः । स्वाधिकरणे निषेधाबाधहत्याद्द्वितीयेपि कल्पकासिद्धिरेव ।

यद्यपि प्रागभावस्य सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यं, उपलम्भप्रसंगश्च, असत्त्वे निःस्वरूपत्वेन शशविषाणवदुत्पत्त्ययोगात् , सदसद्वैलक्षण्यसि द्धिरिति । तदुक्तं, प्रागसत्त्वं हि प्राक्कालीनाभावः, सच नकालान्तरस त्त्वविरोधी, स्वदेशे सत्येव घटे देशान्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्ववत् । दृष्टान्तासिद्धिश्च, गगनकुसुमे गगनारोपितं कुसुमंवा गगनकुसुमश- ब्दार्थः, तत्र चोत्पत्ति रस्त्येव । किञ्च पूर्वं विद्यमानत्वे सदसद्वि- लक्षणत्वे वा कारकव्यापारवैयर्थ्यं, तदभावेच खपुष्पवदेव नोत्पत्ति- सम्भवइति त्वदभिमतासद्विलक्षणत्वविद्यमानत्वोस्सादप्रसंगः ।

यच्च विमतं सदन्यद्बाध्यत्वात्, व्यतिरेकेणात्मवदिति । तत्र, स्वाधि करणे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वायोग्यान्यत्वं यदिसाध्यंतदा साध्याप्रसिद्धेः । स्वाधिकरणतया प्रतिपन्ने त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व प्रमाविषयत्वायोग्यान्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनप्रसंगात् । एवमनिर्वचनीय ख्यातौ नकिञ्चित्साधकं । बाधकानिच भूयांसि । तथाहि बाधानन्तरमपि इह पूर्वं रजतमासीदिति धीप्रसंगः । नचाभावज्ञानेन प्रतिबन्धा प्रति योगिज्ञानमितिवाच्यम् । अर्थयोर्विरोधप्रयुक्तोहि ज्ञानयोर्विरोधः अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतावपि प्रतियोगिप्रतीत्यभावप्रसंगात् - नच त्वन्मतेऽर्थयो र्विरोधः । रजतज्ञानमुत्पन्नं रजतज्ञानं नष्टमिति प्र तीते स्वं विषयत्वांगीकारेणाभावज्ञानासम्भवश्च । शुक्तिगतत्रैकालिक रजताभावविरोधाच्च नतत्र प्रतियोगिसम्भवः । ननु प्रतियोगिसत्तयैव- विरोधात् सद्विलक्षणरजतस्य नाभावविरोधइति चेन्न, लाघवेन प्रतियोगिनैव विरोधात् । घटाद्यभावानां प्रतियोगिनैव विरोधात्, तत्रा पि प्रतियोगिसत्त्वस्य त्वया निरासात् । अधिष्ठानात्मिका या घटादे स्स त्तातयैवाभावो विरुध्यतइति यदि तदा इहाप्यधिष्ठानात्मिकया रजत

सत्तया विरोधादेव नाभावसम्भवः। नन्वधिष्ठानसत्तातिरिक्तैव शुक्तिरजते घटादौच प्रातिभासिकी व्यावहारिकीच सत्ता, भावाभावयोश्च समानसत्ताकयो विरोधः, अतो रजततदभावयोः प्रातिभासिकव्यावहारिकयो र्नविरोधइतिचेत्; किं सत्ताभेदेपि विरोधाभावः क्वचिद्दृष्टस्त्वया। इहैव कल्पने किं सत्ताभेदकल्पनागौरवेण; सत्यैक्येप्यविरोधकल्पनोपपत्तेः, अव्याप्यवृत्ते भिन्नावच्छेदेना विरोधकल्पनवत् स्वमतेतिबला देकावच्छेदेना प्यविरोधकल्पनस्य सम्भवात्। यत्तूच्यते अस्तितावच्छुक्तौ रजतं, तच्च तत्रैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिप्रतीतं, रजतमिह नास्तीति तस्य त्रैकालिकनिषेधात्; नच रजतस्य स्वात्यन्ताभाव सामानाधिकरण्यं विरुद्धमिति वाच्यम्, विषमसत्ताकयो र्भावाभावयो रविरोधात्, विषमसत्ताकत्वंच रजततदभावयोरन्यथासिद्ध विधिप्रतिषेधप्रत्यक्षाभ्यामंगीकर्त्तव्यम्। तत्रापि रजतस्यैव तदभावस्य बाधाभावा त्सत्त्वमिति। तच्च यद्यभावबुद्धिर्बाधस्तदा रजतबुद्धिरपि बाधः प्रसजेत्। यदिविरहैकस्यभावस्य अभावस्य बुद्धिर्बाधः, यदिवाभावत्वेन बुद्धिः, तदाघटाभावप्रमानन्तरं घटबुद्धिर्बाधोनस्यात्। एतेन त्रैकालिकाभावधीर्बाध इतिनिरस्तं, घटस्य भूतलेत्रैकालिकत्वाभावात्। यदिच पश्चात्तनाभाव बुद्धिर्बाधः। तदाघटप्रमोत्तरभावि घटाभावभ्रमेण घटप्रमाबाधापत्तिः। यदिचा भावप्रमाबाधः तदाप्रमात्वं यद्यबाधितार्थगोचरत्वं, तदाऽन्योन्याश्रयः। यदितत्संसर्गवति तत्प्रकारकत्वं तदासिद्धेर्व्याघातापत्तिः। रजतज्ञानबाध्यत्वार्थ इति निरुक्तप्रमात्वाभावे वाच्ये तत्प्रकारके तस्मिन् रजतत्वसंसर्गवद्विशेष्यकत्वरूपविशेषणाभाव प्रौव्येण रजतत्वसंसर्गाभाववति रजतत्वप्रकारकत्वपर्यवसानात्। यदिच ज्ञानेननिवृत्तिर्बाधः, तदा उत्तरकालं सत्त्वाभावेऽपि स्वकालेसत्त्वाभावः कुतः नहि मुद्गरनिवृत्तस्य घटस्य स्वकालेप्यसत्वं इष्टमिष्टंवा, प्रागुपनिवृत्त्यनुपपत्त्या सत्यमेवाक्षिप्येत्। ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तद्विलक्षणार्थनिर्बन्धोऽपि निर्निबन्धनः। यदिच मिथ्यात्वबुद्धिर्बाधः, तदामिथ्यात्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वरूपतापा ररस्मिन्नत्वात्

बाधस्यासिद्धेरेव । प्रमाणबलात्तत्सिद्धौ चाविशेषात् प्रतियोगित-
दभावयोर्द्वयोरपि सत्यत्वं सिध्येत् । सत्ताभेदादविरोध इत्यपि न । य-
दि व्यवहारदशायां अबाध्यत्वं व्यावहारिकसत्त्वं प्रतिभासदशायामबा-
ध्यत्वं प्रातिभासिकसत्त्वमिति रजततदभावसत्त्वयोर्भेदोऽभिमतः, तदा
रजतप्रतिभासदशायां तद्व्यवहारस्यापि सत्त्वात् तदानीमबाधितस्य कथं
मव्यावहारिकत्वं । ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वं व्यावहारिकसत्त्वं प्रतिभासदशा-
याम बाध्यत्वं प्रातिभासिकसत्त्वमित्यपि न, बाध्यत्वस्य स्वाधिकरणवृत्त्य-
भावप्रतियोगित्वात्मकत्वे दशाविशेषणवैयर्थ्यात् । निवर्त्यत्वात्मकत्वेऽपि
नाविरोधसिद्धिः, कालह्रासदैर्घ्यमात्रस्य अविरोधाहेतुत्वात् । तथा सति ध्वं
सप्रागभावाभ्यां घटादेरविरोधप्रसंगात् । सत्ताभेदमनादृत्य सत्त्वमिथ्यात्वा
भ्यामेव विरोधपरिहारे आत्माश्रयः । स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेनैव
अभावसामानाधिकरण्य रूपाविरोधसमर्थनात् ।

किञ्च क्लृप्तकारणाभावान्न रजतोत्पत्तिसम्भवः । ननु सत्यरज
ते यत्कार्यतावच्छेदकं रजतत्वं न तदिहास्तीति कथमसम्भवइति चेत्,
तर्हि यदेव सत्यरजत गतं रजतत्वं तदवच्छेदेनेष्टसाधनत्वं गृहीत-
मिति तद्रहिते प्रातिभासिकरजते प्रवृत्तिर्न स्यात् । शुक्तिरजते तादृ
शरजतत्वासंसर्ग अग्रहाद्वा रजतयोर्भेदाग्रहाद्वा यदि प्रवृत्तिः तर्ह्यनिर्वचनी
यत्वा तिर्दत्तजलाञ्जलि स्स्यात् । शुक्तिरजतं सत्यरजततादात्म्येनोत्प
न्न इति तत्तादात्म्यग्रहात् तत्र प्रवर्तत इति चेन्न, सत्यरजतावच्छिन्नसद
धिष्ठानकत्वाभावेन तादात्म्यासिद्धेः । अभेद एवानिर्वचनीय उत्पद्यत इति-
चेत्; किं तेन, तस्येष्टसाधनतावच्छेदकत्वेनाग्रहात् तद्ग्रहेऽपि प्रवृ
त्त्यनुपपत्तेः । किञ्च ज्ञानकारणाभावाच्च न प्रत्यक्षभ्रमसम्भवः । न-
हि ज्ञानात्प्रागविद्यमानेनार्थेन सन्निकर्षसम्भवः, तदभावादेव प्रत्य
क्षानुत्पत्तिः । ननु - अविद्यावृत्तिरेव हि भ्रमः, नान्तःकर
णवृत्तिः, अतो न सन्निकर्षापेक्षेति चेन्न; अविद्यावृत्तेरपि साक्षात्कार
रूपत्वे तदपेक्षा ध्रौव्यात् । तदभावे चान्यथाख्यातिपक्षेऽपि तथा सुवच
त्वात् । अनुभवविरोधकरणान्तर कल्पनाप्रसंगयोस्साम्यात् । विक्षेप

मविद्यावृत्तिरन्यथाख्यातिरूपेति कुतो नेष्यते । तथासति इयोरपि विकल्पनागौरवं न प्रसज्येत् । अथ स्यात् साक्ष्येव भ्रमः, सचानादिरिति न सन्निकर्षापेक्षेति ; तन्न, इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्न चैतन्यस्यैव रजताभासकत्वाभिमानात् तद्वृत्तेश्च जन्यतया तत्सन्निकर्षावश्यम्भावात् । नन्वभिव्यक्तचैतन्याभेदोऽभिभासमानता, तस्यचेदमाकारवृत्त्यवच्छिन्न चैतन्याध्यासादेव सिद्धेः रजताकारवृत्तेरनपेक्षितत्वात् रजतावभासस्यान्यथासिद्धेः नसन्निकर्षापेक्षेति चेत् । यद्येवं तद्विषयजन्यप्रत्यक्षस्य तत्सन्निकर्षजन्यत्वनियममनादृत्य अन्यथासिद्धिरवलम्ब्यते तर्हि दोषेणैवान्यथासिद्धिरस्तु, नियमसंकोचस्य उभयत्रतुल्यत्वात् ।

नच-चैतन्याभेदाभावे प्रकाशानुपपत्तिः । परोक्षवदुपपत्तेः । नष्टातीतादौ तत्सम्भवः । रजतस्यापरोक्ष्यव्यवहारश्च परोक्षधर्माभेदाध्यवसाया दुपपन्न इति नापरोक्ष्यसिद्ध्यर्थमपि चैतन्याभेदसिद्धिः ।

वस्तुतस्तु परोक्षज्ञानाभेदो यथा नपारोक्ष्यनिमित्तं तथा अपरोक्षज्ञानाभेदोऽपि नापरोक्ष्यनिमित्तं, किन्तुसामग्रीभेदएवेति । किंच यदुत्पद्यते रजतं नश्यति च तदुभयं प्रतीयेत । ननुरजतज्ञानमुत्पन्नं विनष्टमिति प्रतीतिरेवरजतोत्पत्तिविनाशयोः प्रतीतिः, साक्षिरूपज्ञानस्य उत्पत्तिविनाशयो रसम्भवेन सविशेषणेहि विधिनिषेधौ विशेषणविशेष्ययो रन्यतरबाधे एकतरमुपसंक्रामत इति न्यायेन तस्याः प्रतीते रजतरूपविशेषणविषयत्वादितिचेन्न,- तस्य न्यायस्य वाक्यविषयत्वात्, प्रतीतेर्व्याख्याना नर्हतया तद्विषयाभावात्, अन्यथा इदं रजतमिति प्रतीते रबाधितं शुक्तित्वमेव विषयइतिगंगापदवत् व्याख्यानप्रसंगात् । ततश्चोत्पत्त्यादिशून्ये ज्ञानेऽउत्पत्त्यादिक विषयीकुर्वदिदं ज्ञानं अन्यथा ख्याति रूपं स्यात् । रजतोत्पत्त्यादिप्रतीतौ च रजतमुत्पन्नं रजतं विनष्टमित्यपि व्यवह्रियेत । किंच यत्रचाक्षुषचक्षुरादिप्रयुक्तवस्तु ज्ञानानन्तरं व्यासंगादिना बहुकालं विलम्बेसति अनन्तरंदोषात् रजतभ्रमोजायते तत्र इदं रजतं इहपूर्वमेव बहुकालंतिष्ठति ममात्विदानीमेव तद्विषयज्ञानमुत्पन्नं इतिप्रतीतिर्दृश्यते, नचेयंप्रतीति विशेषणवि-

पयावस्तु शस्या, रजतं प्रागेव वर्ततइतिज्ञाने विद्यमाने इदानींमिवोत्पन्नमिति तद्गोचरप्रतीते रसम्भवात्। किंच ज्ञानस्यानुत्पत्तिश्चनसम्भवति, इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्यैववा अविद्यावृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्यैव वा रजतभासकत्वेन त्वदभिमततया रजतज्ञानानुत्पत्तेः दुर्भणत्वात्। त्वयैवप्रातिभासिकविषयाविद्यावृत्तिभंगस्थले इदमाकारान्तःकरणविनाशादेव तदुपहितसाक्षिविनाशात् संस्कारोत्पत्ते र्नतदर्थमप्यविद्यावृत्तिरित्युक्तत्वाच्च। रजतज्ञानस्याजन्यत्वाभिनिवेशे घटादिवचैतन्यमात्रेऽध्यासोवाच्यः, तथाचदेवदत्तस्य रजतभ्रमकाले यज्ञदत्तस्यापीदमाकारवृत्त्युत्पत्तौ इदमधिष्ठानचैतन्यस्यदेवदत्त वृत्त्येव यज्ञदत्तवृत्त्यापि व्याप्ततया तस्य देवदत्तप्रमातृचैतन्यवत् यज्ञदत्तप्रमातृचैतन्यत्वस्यापि सत्त्वाद्रजतस्य देवदत्तप्रमातृचैतन्येनेव यज्ञदत्तप्रमातृचैतन्येनाप्यभेदाद्देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्यापि तद्रजतव्यवहारप्रसङ्गः । ननु वृत्तेः प्रत्यक्षरूपायास्सन्निकर्षस्सामान्यसामग्री, तदाकारवृत्तेः स्तत्सन्निकर्षो विशेषसामग्री, इहचेदमाकाराया वृत्तेरिदमर्थे न्द्रियसन्निकर्षसत्त्वात् नानुपपत्तिरितिचेत् । उच्यते, शब्दजन्यापरोक्षवृत्तौ त्वन्मते सामान्यविशेषसामग्र्यो र्व्यभिचारान्नेदं युक्तं। नन्विन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वात् न व्यभिचारइति चेन्न, उक्तव्यभिचारादेवेन्द्रियजन्यत्वेपि जन्यप्रत्यक्षत्वमात्रस्यानवच्छेदकतया सन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षत्वस्य अवच्छेदकत्वप्रसंगेन विनिगमकाभावेन अन्यतरस्यान्यतरानवच्छेदकत्वात्, अतस्तत्संसृष्टतदाकारापरोक्षवृत्तौ तत्सन्निकर्षोहेतुः, शाब्दापरोक्षत्वान्तरत्वात् न विषयसंसृष्टमित्येवं वाच्यं, रजतभ्रमस्यापि विषयासन्निकृष्टतया सन्निकर्षापेक्षेति न हेत्वभावादन्यथा ख्यातिनिरास श्शक्यः । ननूक्तकार्यतावच्छेदकं दशमस्त्वमसीत्यत्रापरोक्षेति प्रसक्तं, अतश्शब्दाजन्यापरोक्षत्वमेवावच्छेदकं, अस्तिचैतद्रजतभ्रमेऽपीतिचेन्न । लाघवेन बहिः प्रत्यक्षत्वस्यैवा वच्छेदकत्वात्, शब्दाजन्यत्वस्यापि प्रत्यक्षादृष्टवह्नौ सिसाधयिषानुमितौ सत्त्वात्, अनुपलब्धज्ञानेपि सत्त्वात्, शब्दानुमानानुपलब्ध्यजन्यत्वेन विशेषणीयत्वात् गौरवात्, प्रत्यक्षाजन्यत्वस्य गुरुत्वात्, प्रत्यक्षपदस्य प्रत्यक्षप्रमाकरणार्थकत्वेन

शब्दस्यापि तथात्वेन शाब्दापरोक्षेऽप्रसंगतादवस्थ्याच्च । किञ्च यथा शब्दाजन्यत्वेन विशेष्यते तथा भ्रमान्यत्वेनापि विशेष्यतां, जन्यत्वापरोक्षत्वयोरिहापि प्रतीत्य विशेषात् । यदिचावच्छेदक लाघवादरेणार्थोत्पत्ति कल्पनया जन्य साक्षात्कारत्वबुद्धेरन्यथा सिद्धिक ल्पनं तदा शाब्दापरोक्षेपि अन्यथा सिद्धिप्रसगः, स्वाप्नरथादिवदन्तः कर णावच्छिन्न साक्षिणि घटाद्यर्थोत्पत्तिसम्भवात्, भ्रमस्थलीयज्ञानकार णानामिवज्ञानकारणत्वाभिमतशब्दादीनामर्थोत्पादकत्वसम्भवात्,यच्चक्षुषा ग्राक्सन्तमेवेदानींशब्देन जानामीतिमत्यभिज्ञापि यद्रजतमापणेपूर्वमद्राक्षं त- देवात्रपश्यामीतिभ्रमस्थलीयप्रत्यभिज्ञा वदुपपाद्यतां । किंच भ्रमान्यत्वेनैव संकोचोयुक्तः, अन्यथा वह्निजलपृथिवीभ्रमेषु अर्थोत्पत्तौ "वायोरग्निः। अग्ने रापः। अद्भ्य-पृथिवी"ति श्रुतिबाधप्रसगात् । अतोरजतं नोत्पद्यते· नापिनिवर्तते। किंच रजतत्वव्यापकद्रव्यत्वाद्यभावात् कटकमकुटा द्ययोगाच्च नतत्रानिर्वचनीये रजतत्वमिति तत्रतत्प्रतीतावन्यथाख्याति· रनिवार्या ।

ननुतत्रभावत्वद्रव्यत्वादिकमप्यस्त्येवेतिचेत्, नतावत्संसंग प्रातिभा सिकः तत्प्रतीत्यसिद्धेः। नचव्यावहारिकः, तथासति द्रव्यत्ववदेवव्यावहा रिकगुरुत्वप्रसगेन तत्कार्यपतनाद्यापत्तेः। वह्न्यारोपेव्यावहारिकोष्णस्पर्श परत्वादाहाद्यापत्तेः । स्वाप्नार्थेषु श्रुत्यैव सत्यत्वप्रतिपत्तेः रथत्वाद्यव्य· भिचरितं पृथिवीत्वादिकं सिध्यति मानान्तराविरोधात् । गुरुत्वादि व्याप्तिस्तु श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यामेव संकोचमर्हति। नचेदरजते तादृशीश्रुति· रस्ति।अपि चार्थक्रियायोग्यताविरहेपि तद्बुध्यैवमप्रवृत्तिरिति अनिर्वच नीयोत्पत्तावपि कुतोनान्यथाख्यातिरिति। तद्योग्यतापि तत्रानिर्वचनीयो त्पद्यतइति चेन्न, योग्यताज्ञानं फलोपधानदर्शनात्तत्साधनतावच्छेदकद र्शनाद्वा भवति, नैवोभयमिहास्तीति कथंयोग्यताप्रतीतिः। अवच्छेदकप्र तीतिश्चान्यथा ख्यातिप्रसंगः। यदि सत्यरजते यदवच्छेदकं गृहीतं- तदिहास्ति, सत्त्वेच प्रागेव दोषउक्तः ।

ननु सिद्धान्ते स्वाप्नप्रतीतिर्नान्यथाख्यातिरिष्यते, त- त्र रथादीनामुत्पत्तिश्रवणात्, अतएव तेषांनाशत्वं, नापिच·

स्वबाधात् , अतस्तत्रानिर्वचनीयोत्पत्तिरङ्गीकार्या , अतः कथमनिर्वचनीय निरासः । उच्यते-स्वाप्नार्थास्सत्या एव. । यदि सुप्तोत्थितो मया स्वप्ने दृष्टा पदार्थाः लौकिकपदार्थजातीयाः क्षणिकाः-पार्थक्षमा नभवन्तीति जानाति तर्हि नपदार्थस्वरूपबाधः । यदितुपदार्थाएव नसन्तीति जानाति तर्हि भ्रान्तएव । तथाहि-न तावदयमेव प्रत्यक्षेणजानाति,अतीतत्वात् । किन्त्विदानीं दर्शनाभावादिनानुमानेन जानाति, तच्चानुमानं श्रुतिबाधितमिति ।

ननु 'नतत्र रथा' इतिश्रुत्यैवबाधात् कथं सत्त्वमितिचेन्न, 'अथरथा'इत्यनन्तरवाक्ये सृष्ट्यभिधानेन प्राक्सृष्टितया एवाभिधानात् । यदुक्तं मिथ्या रजतमभादितितस्यमिथ्यात्वमनुसन्धीयते,नचतन्मिथ्यात्वं सर्वदेशीयसर्वकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य बाधकप्रत्यक्षाविषयत्वादिषुक्त, नापि विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, मिथ्यारजतमभादित्यनुभूतधर्मस्पन्नतया तस्यानुसन्धानात् देशान्तरीयादेस्तदसम्भवात् , अतस्स्वसमानाधिकरणसमानकालीनात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमेव तत्त्वमिति । नतावदिदं मिथ्यात्वं भ्रान्तिदशायामनुभवितुं शक्यं, दोषेणप्रतिबन्धात् । तदनुभवेबाधदशायामिव रजतप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । नापि-बाधदशायां, तदानीं रजतानुभवाभावात् । बाधदशायां ग्रहणस्मरणात्मक मिथ्यात्वज्ञानमितिचेत् , घटनाशेसति यथापूर्वं घट स्थितइति व्यवहारः तथापूर्वमिहरजतं स्थितमितिव्यवहारप्रसङ्गात् । तस्माच्छुक्तौरजततया ज्ञातेतिप्रतीते स्सुप्रसिद्धत्वात् तदनुसारेण रजत शब्दोभावप्रधान मिथ्यात्वं च विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं । यत्र-त्वापणस्थरजतं अपवरकनिष्ठतया ज्ञातमिति प्रत्ययः तत्र स्थलेऽपि स्थैव रजतमभादिति अपवरकनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वरूप. मिथ्यात्वं रजतस्यैवोच्यत इतिरजत पदमुख्यमेव । यद्वा मिथ्यारजतं रजतत्वाभाववत्त्वेसति रजतवद्भासमानमित्यर्थः , अतएव कृत्रिमपद्ममृगादौ मिथ्यामृगो मायामृगइत्यादिप्रयोगः । नहि तत्रानिर्वचनीयमृगोत्पत्तिस्सम्भवति, कृत्रिम पदार्थज्ञाने तदसम्भवात् । अतएव भग-

वतिमित्यागोरइत्यादिप्रयोगश्च । स्वानधिकरणानधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वमपि दुर्ज्ञेयमेव, अधिष्ठानमेवाध्यस्ताभावइतित्वदीय प्रलपनं श्रृण्वतामेवं विधदुर्बुद्धेरसम्भवात । भक्तचक्रवर्णोपि खलुन्मत्तः कोऽपि नैवमध्यवस्यति । बाधकज्ञानविषयोऽप्यभाव. । बाधकज्ञानंच नेदं रजतमितिवा नात्ररजतत्वमिति वास्यात् । ननुनास्मिन्रजतमितिस्फुरतो रजताभावावगाहि, इदं रजतमिति भ्रमकालेऽपि विद्यमानस्य तस्य बाधकत्वायोगात् । एतेन स्वानधिकरणावृत्ति स्वाभावत्वमिथ्यात्वमिति-निरस्तं तदनधिकरणावृत्तित्वतदभावत्वयोर्व्याघातात्।

समर्थनेत्वयैव चन्द्रस्वरूपे प्रत्यक्षेणभासमानेऽपि नज्ञाननिवृत्ति , तस्य चन्द्रस्वरूपप्रत्यक्षस्य अनवधारणात्मकत्वात् , अत कश्चन्द्र इति स्वरूपप्रश्नोपपत्तिरिति ज्ञाननिवृत्त्यभावेऽपि प्रत्यक्षमुक्त कथमनावृतसंविद्भेदापरोक्ष्यम् । अपि च अनिर्वचनीयेविवदमान प्रतिकथमनिर्वचनीयसंविद्भेदमुपजीव्यानिर्वचनीय समर्थनमिति नविद्मः ।

ननुप्रकारान्तरेणापरोक्ष्यासम्भवात् पारिशेष्यादनेनैव प्रकारेणापरोक्ष्य वाच्यमिति आपादनेन प्रातिभासिकोत्पत्ति स्समर्थितेति चेन्न प्रातिभासिकसमर्थनदशायामत्र प्रपञ्चस्यापि मिथ्यात्वसिद्धौ सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । नन्विदानीं ब्रह्माभेदमात्रमेव प्रपञ्चस्य सिध्यति नमिथ्यात्वमितिचेन्न ब्रह्मभिन्नतयासम्प्रतिपन्नस्य तदभेदसाधनेनतत्सिद्धेः । भिन्नस्याभेदसाधनमभेदमात्रमिथ्यात्वादपि उपपद्यतइति न प्रपञ्चमिथ्यात्व सिद्धिरितिचे त्तर्हिशुक्तिरजतस्यापिनमिथ्यात्वसिद्धि ,तत्रापि सत्यरजतस्यैव संविद्भेदारोपसिद्धेः ।

ननु रजताज्ञानस्या निवृत्तत्वेन अभावृतसंविद्भेदोनास्तीतिचेत् , न भ्रमान्तर प्रमास्थलइव रजतज्ञानेन रजताज्ञान निवृत्तमित्यनुभवानुसारेण तत्राप्यज्ञाननिवृत्तेरेव कल्पनीयत्वात् , इहापि तिचायमनुभवो बाधते स्वयास्य रजतस्य अज्ञानाविषयत्वान गीकारात् भ्रमकाले रजता सिध्दातदावारकज्ञान निवृत्त्यसभवाच्च । ननु सत्यरजतस्यतावत्पर्यन्तमन्त करणवृत्ते प्रसरणाभावेन प्रमावृत्तेस्तस्यादेरसिद्धे कथ भानमितिचेत् , परोक्षवदितिब्रूमः । अपरोक्षत्वा ज्ञाननिवृत्तेरुपपन्नमित्युक्त । वृत्तिरस्पृशन्ती कथमज्ञान निवर्तयतीति चेत् , स्पृशन्तीवाकथ । नहि दयितवदन्त प्रविश्यावयवशैथिल्य कुर्वती निवर्तयति । ननु नहि तादृशव्यापारेण निवर्तकत्व मस्माभिरिष्यते, अतएव नाज्ञानसम्बन्धापेक्षापि । नन्वति प्रसङ्गवारणार्थं विषयसम्बन्धो ज्ञानसम्बन्धो वेष्यतइतिचेन्न परोक्षवृत्त्यवच्छिन्न चैतन्येनाज्ञाननिवृत्तौ अतिप्रसङ्गाभावात् । अपिच वृत्तेस्सम्बन्धागीकारेवाकानामक्षति , स्पर्शिश्नादि चक्षुप्रतीव सम्बन्ध वृत्तिव्यवधायकत्वकल्पनापि

पत्तेः। अतीतादौ कथमितिचेत्, तद्वदुत्पत्तिवदिति ब्रूमः। नवयं तत्रातीताद्युत्पत्तिं ब्रूमः किन्तु भ्रमस्थले किंचिदनिर्वचनीयं रजतमुत्पद्यते तत्रातीताभेदोऽपि तादृशउत्पद्यतइतिचेत्, तर्हि सर्वत्राभेदएवोत्पद्यतइति कल्प्यतां किंरजताद्युत्पत्तिकल्पनया। नन्वपरोक्षार्थविषयत्वमेव वृत्तेरपरोक्षत्वं, अर्थस्य तु यद्यनावृतसंविद् भेदएवापरोक्षत्वं तदानावरणस्य अपरोक्षवृत्त्यधीनतयार्था परोक्ष्यवृत्त्या परोक्ष्ययोरन्योन्याश्रयापातात्, अतस्तत्प्रमातृचैतन्याभेदस्तं प्रत्यक्षापरोक्ष्यं, घटादिचैतन्यस्य च प्रमातृचैतन्याभेदो वृत्त्यवच्छेदाधीनइति विषयसम्बन्धोपेक्षितइतिचेत्, तथासति धर्माधर्मसुखादिकं अपरोक्षंस्यात्। अनावृतप्रमातृचैतन्याभेदोऽपरोक्षत्वमितिचेत्, तर्हि घटादावनावरणस्य अपरोक्षवृत्त्यधीनत्वात् सएवान्योन्याश्रयः। तस्माद्वृत्तावपरोक्षत्वं विलक्षणकारणप्रयोज्यज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकमन्यदेव, अर्थस्य तु तत्त्वनावृतसंवित्तादात्म्यमापरोक्ष्यमितियुक्तं। वस्तुतस्तूक्तविधया ज्ञानापरोक्ष्यस्यार्था प्रयुक्तत्वात् नतदर्थमनिर्वचनीयोत्पत्तिं रगीकार्या।

यच्चेदमुच्यते शुक्तिरजतं सोपादानं भावकार्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति सोपादानत्वे सिद्धे पारिशेष्याच्छुक्त्यज्ञाने सति रजतं नोचेन्नेत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणभावमज्ञानमेवोपादानं, शुक्तिज्ञानेसति नियमेन निवर्त्यमानरजतस्य नियमेन तन्निवर्तनीयाज्ञानोपादानत्वस्यैव युक्तत्वाच्चेति – तन्न, रजतत्वेन पृथिव्युपादानकत्वस्यापि प्रसङ्गात्। त्वदुक्तान्वयव्यतिरेकप्रतीतिश्चासिद्धैव। यदित्तु क्वचित्तथाव्यवहारः तदा शुक्तित्वेन जानन् पश्चाद्रजतभ्रमेसति रजतज्ञानेसति शुक्तिर्नोचेन्नेतिवत् ज्ञानविषयतयान्यथा सिद्धेः। ननु तत्रार्थोत्पत्तेर्बाधात् तथा सिद्धिरिति चेन्न, इहापि तत्र रजतं नोत्पन्नमिति प्रतीत्या बाधितत्वात्। ज्ञानोत्पत्तिस्तु न बाधिता, ज्ञानं नोत्पन्नमिति प्रतीतेरभावात्। प्रत्युत रजतं नोत्पन्नं ज्ञानमुत्पन्नमित्येव हि प्रतीतिः। यद्यपि तव ज्ञानानुत्पत्त्युत्प्रेक्षा वर्तते, तथापि न सा लौकिकप्रतीतिविरोधिनी, यस्यापि त्वदीया दुर्बुद्धिस्तस्यापि न साविरोधिनी, यौक्तिकबुद्धेः प्रायशस्तद्विरोधित्वात्। अन्यथातव प्रपञ्चानवभासप्रसङ्गात्,

अतो ज्ञानस्योत्पत्तिरस्तु वा मा वा, सर्वथैवेयमन्वय व्यतिरेकप्रतीतिर्ज्ञानोत्पत्तिविषयैव । तस्मादिहान्वयव्यतिरेकौ शुक्तौ भ्रमतत्प्रमाभावयोरेव विप्रतिपत्ति, न ज्ञानविषयत्वमिति न त्वदभिमतसाधकौ । किंचेयं प्रतीतिः शुक्तिज्ञानाभाव विषयैव, तत्त्वज्ञानं प्रतिबन्धकत्वात् । न च दोषादिघटितसामग्रीकाले रजतोत्पत्तिनियमात् न तस्य प्रयोजकत्वं, सामग्रीकालीनकार्यानुत्पादप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । तथापि दोषाभावादेव कार्याभावसम्भवात् स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभावात् भावरूपाज्ञानस्यापि कारणत्वासिद्धेः । किञ्च सादृश्यादिदोषः, स च तत्त्वज्ञानेऽप्यनुवर्तते, तदानीं च रजतभ्रमाभावः शुक्तिज्ञानेन प्रतिबन्धादेवेति वाच्यम् । नन्वज्ञानस्य कारणत्वाभावनिश्चयात् तत्रचाज्ञानस्याभावात् सामग्र्यास्सन्दिग्धत्वात् कथं प्रतिबन्धकस्य सिद्धिरिति चेत्, एवमप्यनन्यथा सिद्धत्वनिश्चयाभावात् न कारणत्वावधारणसम्भवः । किञ्च तत्राज्ञानस्यापि सत्त्वात् कथं त्वदभिमतसामग्र्या अपि विरहः, बाधकज्ञानेनाविद्यानिवृत्तावपि तत्रैव अनन्तरदिने रजतभ्रमदर्शनात् तत्राविद्यान्तरं तिष्ठतीतिहि-त्वदीयाकल्पना । अथ स्यात्, आवरणं भ्रमकारणं भ्रमविद्याया भ्रमकारणतावच्छेदकं वा, इदञ्चावरणाभावात् सामग्री नेति चेन्न । नदीतीरस्थवनस्पतावूर्ध्वाग्रत्वेन साक्षात्क्रियमाणे जले प्रतिबिम्बिते तस्मिन्नधोग्रत्वदर्शनेन तत्र विक्षेपमात्रमेव नत्वावरणमिति त्वयैवावरणस्य विक्षेपप्रयोजकत्वभङ्गात्, आवरणयोग्यताविरहापीति कथं सामग्र्यभावः । किञ्च शुक्तिज्ञानोत्पत्तिक्षणे ऽज्ञानघटितसामग्र्यास्सत्त्वात् शुक्तिज्ञानेन प्रतिबन्धादेव कार्याभावः । किञ्च तत्र शुक्त्यविज्ञानस्य कारणत्वकल्पनादपि शुक्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनैव लघीयसी अज्ञानस्य ज्ञाननिरूप्यत्वात् ।

न च ज्ञानाभावस्य कार्यप्रयोजकत्वकल्पनादपि भावत्वादेव-भावरूपाज्ञानस्य कारणत्वकल्पनं लघ्विति वाच्यम् । अभावेहि गौरव प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्, तच्चाज्ञानस्य भावरूपत्वेऽपि तुल्यमेव, प्रयोज

कत्वादप्यनन्यथासिद्धत्वगर्भं कारणत्वस्य गौरवं स्थितमेव । किंच कार्याभावप्रयोजकत्वं शुक्तिज्ञानस्यैव कल्पनीयं लाघवात्, नतु शुक्तयज्ञानाभावस्य गौरवात । यदुक्तं शङ्खपीतभ्रमो विशेषादर्शनजन्यः कादाचित्कभ्रमत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्, तच्च विशेषादर्शनव्याप्य दर्शनाभावः श्वैत्यव्याप्य शङ्खत्वज्ञानात्, नापि ग्राह्यनिश्चयाभावः तदनुमिते स्सत्वात्, नच ग्राह्यप्रत्यक्षाभावः-यस्य यस्मिन् शङ्खे कदापि न श्वैत्यप्रत्यक्षं तस्य तत्रपीतभ्रमे प्रतियोग्यप्रसिध्या भावासम्भवात्, अन्यविशेष्यक श्वैत्यप्रत्यक्षाभावस्तु न भ्रमकालनियत· -समानविषयकयोरेव भ्रमाज्ञानयोः कार्यकारणभावाच्चेति । तन्न, विशेषदर्शनस्येश्वरादौप्रसिद्धत्वात् । नच विशेषदर्शने सत्यपि पुरुषांतरीय विशेषदर्शनाभावात्कार्यप्रसंगः, तस्यापि विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकतया तदभावविरहादेव कार्यविरहात् । अन्यथा व्यभिचारज्ञानानुपलब्धेः व्याप्तिग्रहाभाव ज्ञानकारणता न स्यात् । तद्विशेष्यक व्यभिचारज्ञानस्य त्वदुक्तरीत्या प्रसिद्धेः, अन्यविषयक व्यभिचार ज्ञानस्य तदानीमपि सत्वात् । नच – तत्रापि भावरूपमेव तद्ज्ञानं हेतुः परोक्षव्यभिचारज्ञानेपि तत्सम्भवाद्व्याप्तिग्रहाप्रसंगात् । एवं वायौरूपाभावग्रहे रूपोपलब्ध्यभावमात्रं नहेतु· । घटरूपोपलब्धेः स्सत्वात, तदधिकरणीयरूपोपलब्धेः त्वदुक्तरीत्याप्रसिद्धेः तदभावायोगात् । रूपावच्छिन्न वायुचैतन्याज्ञानस्य विषयाप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धेः । अस्तु वा कथंचि दविद्यायाभ्रम हेतुत्व, उपादानत्वन्तु कुतः । नच शुक्तिज्ञानानन्तरं रजतनिवृत्तिस्तन्निवृत्त्या ज्ञानोपादनकत्वादेवेतिवाच्यम्, अज्ञाननिवृत्त्या तदनुपादानकस्यापि जीवेशभेदाध्यासादे स्तादर्थ्यान्यमात्रात् निवृत्तोपाध्यानुदयस्थले वृत्तिरूपकारणविनाशा द्रजत विनाशस्यत्वया प्युक्तत्वात् । पारिशेष्यादुपादानत्वमित्यप्ययुक्तम्-आत्मन एव सद्रजतमिति कार्यानुवृत्तस्यतद्दृश्योपादानत्वसम्भवात् । नन्वात्मनोऽधिष्ठानतयोपादानत्वेऽपि नपरिणामधर्मित्वं निर्विकारत्वश्रुतिविरोधादितिचेत् । रूपान्तरापत्तिः परिणामः, तत्वतोनिर्विकारस्यापि कल्पितरूपान्तरमाविरुद्धमेव । समानसत्ताकरूपान्तरापत्तिः परिणामइतिचेन्न, एतादृशपरिणाम्यपेक्षा नि

यमेमानाभावात्, अज्ञानस्यापि तदसंभवाच्च । नह्यज्ञानं मार्ताितिकं, तथा त्वे मपचोपादानभिन्नप्रातिभासिकाज्ञानस्य प्रतिभाया असिद्ध्या असिद्धेः। यदि च अधिष्ठानसत्तैव सर्वत्रसत्तेतिकल्प्यते नसत्ताभेदइतिमतं, तदासमानसत्ताकोपादानकल्पने मानाभावादिति प्रागेवोक्तोदोषः । शुक्तीदमंशस्य वोपादानत्वमस्तु तस्यकार्यसमानसत्ताकत्वात्, इदं रजतमिति मृदद्दवकार्यानुवृत्तेश्च । नच सर्वकार्याननुवृत्तिर्दोषः, अधिष्ठानावच्छेदकतयानुगतिसम्भवात् । किंच नहि सर्वकार्यानुगतत्वमुपादानत्वे प्रयोजकं, निमित्तवदननुगतस्य उपादानत्वसम्भवात् । तथासति मृदादीनां अनुपादानत्व प्रसगाच्च । अतएवानुगतसभवे तदेवग्राह्यमितिनिरस्तं, मृदादीनामनुपादानत्वप्रसगात्। तत्राप्यविद्याया अनुगतत्वात् कार्यानुवृत्तिस्तुल्या । मृदादीनामनुपादानत्वेच " यथासोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वंमृण्मयं विज्ञातस्यादि"ति श्रुतिविरोधश्च । किंच ज्ञानसामग्र्या अर्थोत्पादकत्वे चक्षुषारजतं पश्यामीत्यनुभवविरोधः । नन्विदमाकारचक्षुर्जन्य वृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिभास्यत्वाद्रजतस्य तथा नुभवइतिचेत् । तर्हि चक्षुषानीलं नभः पश्यामीत्यनुभवोनस्यात्, तत्राधिष्ठानाकाशगोचर चाक्षुषवृत्तेरभावात् । यदुक्तं सर्वगताकाशे प्रसृतप्रकाशाकारान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तसाक्ष्यवभास्य मावाश प्रकाशाश्रयचैतन्यस्यैवा काशावच्छिन्नत्वादिति । तन्न, तद्देशस्थवायोरपि ग्रहप्रसगात् ।

नच-गुरुत्वादिवदयोग्यत्वा न्नप्रकाश , आकाशस्या प्ययोग्यत्वात् । अतएवहितदाकारापरोक्ष्यवृत्त्यभाव । अयोग्यत्वेऽप्याकाश वारण नावृतत्वा द्भजते, तदाकाशावच्छिन्नचैतन्यस्या प्यावृतत्वात् सोपि नप्रकाशेत । यदिचाकाशमनावृतं तदा अहमित्यादिभानेऽपि तत्प्रकाशप्रसगः । किंच सत्यरजते व्यभिचारात् नदोषादिरं रजते हेतुः । यदुक्त स्वोचितार्थक्रियाप्रत्ययोग्यत्वाद्रजतत्व नप्रन्यतावच्छेदकमिति । तन्न, रज्जुसर्पस्य सत्यसर्पसाध्यभयजनकत्वस्या सत्यासत्यसिद्धि वर्णयता त्वयैवोक्तत्वात् , स्वसमतिहेतुत्वाच्च, रंगरजते नरटरेत्पर्थ रजतेन वडरपुत्पद्य

तद्दतिमतीतेः । किंच स्वोचितत्वं यदितद्वयक्तियोग्यत्वं तर्हि तद् प्युक्तमेव । यद्यारोप्यजात्यवच्छिन्नकारणकत्वं तदामिथ्यारजतवृत्तेरति प्रसक्तस्तस्य रजतत्वस्य कटकजनकतावच्छेदकत्वात् असम्भवए व । किंचशुक्तौ रजताभावोनकल्पितः समानस्वभावयोः प्रति योग्यभावयोरेकत्राभावात्। नापि पारमार्थिकः, ससम्बन्धिकपदार्थस्य प्रतियोगिसमानस्वभावत्वनियमात् । प्रतियोगिनश्च सद्विलक्षणत्वात्।

अत्राह नवीनः –– प्रतियोगितावच्छेदकसमानस्वभावत्वा भावः, प्रतियोगिसमानस्वभावत्वे श्रुतिप्रमितप्रपंचाभावस्य वास्तवत्वा नुपपत्तेः । श्रुतेश्च तत्वावेदकत्वमौत्सर्गिकं । अत्रच सत्त्वमेव प्र तियोगितावच्छेदकं । नच – तस्यप्रतियोगिताव्यधिकरणत्वादवच्छेदक त्वासम्भवः , व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभ्यु – पगन्तव्यत्वात् । अन्यथागविशशश्रृंगंनास्तीति बुध्यनुपपत्तेः ।

नच ‐ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिप्रमाया अभावाद – भावधीसामग्रीविरहः, प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोर्ज्ञानस्यैव अभा– वधीहेतुत्वात । अस्तुवा प्रतियोगिताव्च्छेदकवैशिष्ट्यज्ञानमेवा भाव धीहेतुः , प्रमात्वपर्यन्तस्य गुरुत्वात् , तच्च प्रकृते प्याद्य ‐ र्य सम्भवति । तादृशाभावानभ्युपगमे यस्यकदापि रजतं नास्त्येव तस्यानाप्तवाक्यान्मदीयं रजतमितिज्ञाने आप्तवाक्यान्मदीयं रजत‐ मिदं नभवतीति ज्ञानंप्रमानस्यात ।

नच–तत्र मदीयत्वस्य निषेधः; तस्य तत्रसत्वात , प्रतियो गिविशेषणत्वानुभवाच्च । अतएव नरजतत्वस्य निषेधः , मदीयत्वा‐ भावाद्वा रजतत्वाभावाद्वा आप्तेनेत्यमुक्तमिति जिज्ञासाभावप्रसंगाच्च। यत्रविशिष्टाभावतात्पर्यज्ञानं श्रोतुस्तत्रतस्यैवा परपकत्वात । ननु ‐ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो नस्वाधिकरणे प्रतियोगिसत्वविरो‐ धीतिचेन्न ; सत्वावच्छिन्नाभावस्य स्वाधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोधि त्वादिति। अथवा प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगिसम्बन्धोपेक्षितः , नतद्धर्मत्वमपि, अन्यथा घटत्वघटरूपादिनिषेधायोगात । अस्तिच

रजते अधिष्ठानसत्तावैशिष्ट्यं प्रतियोगिसमानस्वभावं, अतः प्रतियोगितावच्छेदकसमानस्वभावो रजताभावः परमार्थइति ॥

तदनुपपन्नं, लाघवेनाभावस्य प्रतियोगिसमानस्वभावत्वात् । नच श्रुतिप्रमितप्रपंचाभावपारमार्थ्याय गुरुभूतमपि प्रतियोगितावच्छेदकसमानस्वभावत्वं कल्प्यमितिवाच्यम् ; एवं श्रौतप्रपंचमिथ्यात्वोपजीवनेन दृष्टान्तसमर्थनस्य व्यर्थत्वात् सिद्धसाधनात् । किंच श्रुतेस्तत्त्वावेदकत्वमौत्सर्गिकमित्येतदपि चिन्त्यं, तद्धिततत्प्रकारकत्वस्यैव बाह्यागमेषु बाधापोद्यस्य कर्मकाण्डसाधारणस्यौत्सर्गिकत्वात् । किंचौत्सर्गिकंहि बाधकापोद्यं, अतः स्वप्रतियोगिसमानसत्ताकस्वभावत्वानुपपत्त्याप्रपंचाभावश्रुतेस्तत्त्वावेदकत्वमेव त्यक्तुमुचितं । निरूपकसमसत्ताकस्वभावत्वमभावस्य, तथाच नगौरवं, निरूपकंच प्रतियोगितावच्छेदकमपीतिचेत्तथापि सप्रतियोगिकत्वस्वभावस्याभावस्य प्रतियोग्यसिद्धौस्वभावासिद्ध्या स्वरूपहाने दुर्वारत्वात् । किंच यत्किंचिन्निरूपक समसत्ताकत्व मधिकरणमादायैव सिद्धम् । तद्धचामभावो निरूप्यतइत्युक्तं । यावन्निरूपक समसत्ताकत्वंतु प्रतियोगिनोमिथ्यात्वाद्नैव सम्भवतीति सर्वथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावानुसरण मनर्थकं । किंच प्रपंचस्येव प्रपंचाभावस्यापि ब्रह्मस्वरूपसत्तावच्छिन्न प्रतियोगिकाभावस्य ब्रह्मणिसत्वात्प्रपचाभावस्य-मिथ्यात्वमनिवार्यं । नन्वबाध्यत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव प्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्, तच्च प्रपंचाभावस्यासिद्धमेव, तस्याबाध्यत्वादिति चेन्न, बाध्यत्वस्याबाध्यत्वगर्भत्वे ऽन्योन्याश्रयात् । किंचैवं पारमार्थिकाभावांगीकारे सम्बन्धिखण्डन मनुपपन्नम् । नच-तत्रापि सम्बन्धो मिथ्या, अद्वैतश्रुते स्तत्वावेदकत्व प्रसङ्गात् । भेदखण्डनं-चानुपपन्नं, ब्रह्मप्रपंचाभावयोरिव तदुपपत्तेः । किंच कथं तस्याभावस्य अपरोक्षत्वं, अध्यस्तत्वेनापरोक्षतादात्म्याभावात्, तदभावेप्यापरोक्ष्य इदन्त्वसम्बन्धखण्डन मनुपपन्नं । ननु प्रपचाभावस्यापरोक्षत्वाभाव इष्ट एव, नच-शुक्तिरजतनिषेधस्य प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गः, शुक्तिरजता-

भावस्य व्यावहारिकसत्त्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वात् ; व्यावहारिकत्वेनाध्यस्तत्वा द्ब्रह्मरूपापरोक्ष तादात्म्यमुपपद्यतइति चेन्न-तथासति ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्व भंगप्रसंगात् । किञ्चात्र रजतमस्तीति भ्रमः किं व्यावहारिकसत्त्वविषयः उतप्रातिभासिक सत्त्वविषय. । आद्येत्वन्यथाख्यातिप्रसंगः । द्वितीये रजतनिषेधोपि प्रातिभासिकसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका भावविषयएवेति कथं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-विषयता । भ्रमाविषयधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव विषयस्यापि-निषेधस्य बाधत्वे घटत्वावच्छिन्न रजतं नास्तीति बुद्धिरपि बाधः स्यात् । नन्वभावस्य प्रत्यक्षत्वाभाव इष्टएव, तस्यानुपलब्धिगम्यत्वात्, अतो ब्रह्मरूपसत्त्वमेव भ्रमगृहीतं तदवच्छिन्न रजताभावएव-निषेध विषय इति न भ्रमनिषेधयो भिन्नविषयत्वमिति चेन्न,-अभाव प्रतीतौ साक्षात्त्व बुद्धि विरोधात् । आपरोक्ष्ये सत्येव कारणांतरस्यात्रमनुपलब्धि रस्यात् । परोक्षत्वे ऽपि ब्रह्मप्रतिपारोक्ष्या सिद्धेः ब्रह्मणोसर्वज्ञत्व प्रसङ्गःस्थितएव । किञ्च रजत नास्तीति प्रतीति-रजतत्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकंवाच्यम्, ततश्च तस्यापि निरूपकत्वात् तात्त्विकसत्त्वमप्यभावस्य प्रसज्यते । नचरजतत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेवनेतिवाच्यम् ; उपलब्धि विरोधात्, प्रत्युतसत्त्वस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्व मुपलम्भविरोधादनुपपन्नं । नहि सद्रजतं नेति प्रतीयते किन्तु रजतं नास्तीति, तथाच यथा रजतमुत्पद्यते मुत्पादयती त्युक्ते रजतत्वं कारणतावच्छेदकं प्रतीयते तथा रजतं-नास्तीत्युक्ते, रजतत्वं निषेधप्रतियोगितावच्छेदकं प्रतीयते । अतएवनेत्ये तत्समानार्थतयानास्तीति पदप्रयोगः । अतोनास्तीत्यंशो निषेधमात्रमेव । रजतमित्यंशएव प्रतियोगितावच्छेदकविषय. । अपिचेदं रजतमिति भ्रमस्यनेदं रजतमिति मितिरेवहि बाधिका, तत्रचेदमर्थं रजतत्व तदवच्छिन्न रजतभेदातिरेकि किमपि नभासते, अतोप्रतीतं सत्त्वं कथम वच्छेदकं । किञ्च यथा रजतमिति प्रतीते स्तत्र रजतत्वं विद्यते तथासदिति प्रतीतेस्सत्त्वमपि विद्यतइति कथं सत्त्वं व्यधिकरणं । ब्रह्मगतसत्त्वभानाद्वैयधिकरण्ये अन्यथाख्यातिः । ननुपदभेदेन रजतं प्रती-

यते ननु सत्त्व प्रतीतिरस्ति तेननान्यथाख्यातिः, सद्भेदप्रतीति प्रत्य-पि निषेधधियो विरोधित्वात् बाधकत्वञ्च युज्यतइतिचेन्न,- सद्भेद-स्य सद्द्वेदाभावरूपस्य सत्त्वात्मकत्वात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-श्चासिद्धः । यदुक्तं मदीयमिदं रजतं नभवतीति आप्तवाक्यजन्यज्ञाने मदीयत्वावच्छिन्न रजताभावो विषयइति । तन्न, अन्यदीयरजतप्रतिविधि मानेपीह मदीय रजतवन्नास्तीति बुद्धेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छे दकताकस्याप्यभावस्य सिद्ध्यापत्तेः । एवमेवोत्तरोत्तर व्यधिकरण धर्मानादाय निषेधेऽनन्ताभाव वैजात्यकल्पनाप्रसङ्ग । तथाच प्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्न विरोधोऽपि भज्येत । यच्चाधिष्ठानात्मक सद्वैशिष्टयस्य प्रतियोगिनिसत्त्वात् सत्त्वावच्छिन्न रजताभाव. सत्तयावच्छिन्न प्रतियोगि कएवेति प्रतियोगितावच्छेदकसत्त्व समानस्वभावोभावः परमार्थइत्युक्त । तदपि न, यथा प्रपंचाभाव पारमार्थिकत्वा नुपपत्ते र्लाघवा त्क्लृप्तमपि प्रतियोगिसमानस्वभावत्व त्यज्यते तथा गुरोरव्यावर्तक स्य प्रमेयघटाद्य वच्छेदकत्वा योगेन सदभिन्न रजतत्वस्यावच्छे दकत्वानुपपत्तेः प्रतियोगितावच्छेदक समानस्वभावत्वस्यापि कल्प यितुमशक्यत्वात् । तत्कल्पनेऽपि क्लृप्तप्रतियोगि समानस्वभावत्व-स्यात्यागे इष्टासिद्धे. । तत्त्यागेतु प्रतियोगितावच्छेदक समानस्वभाव त्वाकल्पने पीष्टसिद्धेः । यच्चेद मतं-शुक्तिरजताभावो रजतत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकएव, सचपरमार्थः , अतः प्रतियोगिसमानसत्तानेति न-तेन विरोधः; नच घटे सोऽप्यभावो रजतविरोध्येव दृश्यतइति वा च्यम्, रजतसादृश्यतदभावात्मक विरुद्धधर्माध्यासेन तदुभयवृत्त्यभा वयो र्भेदात्; एवञ्च घटाभाव प्रातिभासिकः ; नच प्रतियोगिनः कल्पितत्वे सप्रतियोगिकत्व स्वभावविरोध, प्रतियोगिविद्यमानतामा त्रेण तदुपपत्तेः, प्रतियोगिकल्पितत्वस्यै वा भावसत्यतापादकत्वाचे ति । तन्न, प्रतियोगिनो ऽभावा द्भिन्नसत्ताकत्वेपि प्रतियोगित्वाभावस्य रूप्यांः प्रयोजकत्ववत् विरोधेपि प्रयोजकत्वस्या निवार्यत्वात् । अनन्य था सिद्धप्रतीतिबाधाभ्यां भिन्नसत्ताकत्व मविरोधप्रयोजक कल्प नीयमितिचेन्न , अन्यथासिद्धे रुक्तत्वात् । विरुद्धधर्माध्यासाद्भाव

भेदइत्यपि तुच्छं, घटस्यापि पटत्वादेरिव तदभावाभ्यां भेदप्रसंगात् । अधिकरणभेदेन विरोधपरिहारश्चोभयत्र तुल्यः । घटादौ शुक्तिरजताभावस्य प्रातिभासिकत्व, मित्यप्ययुक्तं, अबाधा त्सत्यत्व सम्भवात् । नच समसत्ताकस्यैव विरोधित्वात्तदभावात्प्रतियोगिसत्व प्रसंगः, तथाप्यभाव प्रतीति दशायां घटे रजतसत्व प्रसंगात् । ननु. कारणाभावादेव न तत्र रजतं तदभावोवा प्रातिभासिक, इतिचेत्,- तर्ह्युभयसत्वप्रसंगः, परस्पराभावात्मकत्वात् उभयशून्यत्वाभ्युपगमे रजताभावाभ्युपगमाच्च । यदपी दम्मतान्तरं- रजताभावोनाधिष्ठाना द्भियते अधिकरणभिन्नसत्ताक प्रतियोगिकाभावस्यैवाधिकरणाद्भेदात्। नच लाघवादधिकरणभिन्नप्रतियोगिकत्वमेव तत्प्रयोजकमितिवाच्यम्, तत्त्वावेदका द्वैतश्रुतिविरोधात् । नचभावाद्वैतपरता, संकोचकाभावात्; ब्रह्मणोऽनन्तत्वानुपपत्तेश्च । सत्याभावस्यचिद्विषयत्वे दृश्यत्वस्य व्यभिचारः, नचेद्ब्रह्म सर्वज्ञं स्यात । अभावश्च न सिद्ध्येत । प्रतियोगिसमानस्वभावत्वा यागाच्च न विरहात्माभावः सत्यस्सम्भवति । प्रतियोगितावच्छेदकं सत्वं तत्समानस्वभावो भावइतिच गौरवं, रजतमिद नास्तीति स्वरूपतो निषेधविरुद्धंच । अतो रजतमिदमिति सत्वैक्यानुभवात् अधिकरणैकसत्ताकस्य रजतस्याभावोधिकरणात्मैव । घटादौ तूक्तभेद प्रयोजकसत्वाद प्रतियोगिसमानस्वभावोन्यएव रजताभावः । नचाभावद्वै विध्यानुपपत्तिः, यथा घटात् घटभेदस्यभेदःस्वरूपं पटादौत्वभावः तथात्रापि सम्भवात् । एवं ध्वंसोपिद्विविधः, अधिष्ठाने अधिष्ठानात्मा, अन्यत्रतु तदर्थयत्नदर्शनेनाधिकरणाद्भिन्नः । नच प्रतियोगिनो ध्वंसकालीनत्वा सम्भवः, अधिष्ठानेतत्कालीनाभावस्यावश्यकत्वेन तदतिरिक्तध्वंसएव तथा नियमात । प्रपंचान्योन्याभावोपि ब्रह्मैव । नचैव मभावसांकर्यदोषः, क्वचित्तस्यप्रामाणिकत्वात । घटस्य प्रागभावध्वंस ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावात्यन्ताभावत्वस्य परैरप्यभ्युपगमात्। नच वाच्यं शुक्तिनिष्ठतया प्रमितो रजताभावो नाधिष्ठानात्मकः, भ्रमत्वे त्वभावएव न सिद्ध्येदिति। घटाभावे घटो नास्तीति बुद्धिवद्वै शिष्ट्यांशे भ्रमत्वेप्यभावस्वरूपे अभ्रमत्वात। वस्तुतो भूतलादायपि घटाय

भावश्चैतन्यमेव, भेदेमानाभावात् । अन्यथा भूतले घटसत्वानुपपत्तेः तत्कालेपि तत्र तदभावस्यावश्यकत्वात् । अस्तिहि घटानयनात्पूर्वं भूतले तदभावः, सघटकालेपि तत्र वाच्यः, नित्यत्वाक्रियत्वाभ्यां गतिनाशयो रयोगात् । नच सम्बन्धस्तयो स्तदा नेति वाच्यं, पूर्वोत्तरकालयोरपि तदभावापातात् । जननविलयशील सम्बन्धस्याभावे ऽसम्भवात् । स्वरूपद्वयस्य सर्वदासत्वात् । एतेन समयविशेषमवेक्ष्य स्वरूपद्वयं सम्बन्धइति निरस्तं, स्वरूपयोः तत्समयाजन्यत्वात्तदनपेक्षत्वात् । नच प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वं सम्बन्धइति वाच्यम्, तस्याप्यभावात्मकतया कदाचित्सत्वे सर्वदा तत्र सत्वात् । घटदेशस्य तद्भेदायोगाच्च । अतएव भूतलाभावयोर्विशिष्टप्रतीति जननयोग्यत्वंसम्बन्ध इत्यपास्तम्, घटकालेपि यावद्वस्तुभाविन्यायोग्यतायाः सत्वात् । दुर्निरूपत्वाभावत्वं, निरस्तैकस्वभावत्वे चात्यन्ताभाव प्रागभावयोःप्रतियोगिकार्थिनो न स्यात्, अनित्यश्च स्यात्, जन्याभावप्रतियोगित्वस्य तत्पदार्थत्वात्, स्वजन्यत्वघटितत्वे गौरवात्, नियतानन्यथासिद्धतया ऽत्यन्ताभावस्यापि जनकत्वसम्भवाच्च ।

ननु-ब्रह्मणोप्यत्यन्ताभावत्वे प्रतियोगिनोघटादेरपि तदभावत्वाज्जन्यत्वाच्चा नित्यत्वास्यादितिचे दारोपितस्य जन्याभावप्रतियोगित्वस्य नित्यमात्रे सुलभतया धर्मिसमसत्ताकस्यैवतस्या नित्यत्वात्मकत्वात् । तस्माद्निरस्तैकस्वभावशून्यचैतन्यमेवाभावः । नास्तीतिबुद्धे रेकः ब्रह्मविषयत्वे लाघवाच्चनानन्ताभावाःकल्प्याः । प्रतियोगिसत्वाविरोधिनो भावत्वस्य पारिभाषिकत्वाच्च । यद्यपि रजतवत् घटस्य त्रैकालिकनिषेध स्वात्प्रतिबन्धके सत्यपि कार्यंच प्रसज्यते, तथापि तस्योभयसमाधेयत्वात् नद्दोषः । श्रुतिरपि " प्रपंचोपशमंशिवोद्वैतःस्वप्रकाशमानन्दं शून्यमभवत् " "यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभू"दित्याद्या प्रपंचाभावात्मत्वन्दर्शयति । तथाच स्वानधिकरणाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं भवति । नचैतत्पारिभाषिकं, सतो श्रुतिमतःस्वानधिकरणब्रह्मप्रत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । सत्यसम्भावितस्यैव

मिथ्याशब्दार्थत्वात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रं सत्यमतेप्यस्तीति द्वि-
तीयानधिकरणविशेषणं । परमतेपि भवत्यन्ताभावेसिद्धसाधनतात· स्वान
धिकरणपदं । नच स्वानधिकरणं स्वाभाव· तदधिकरणकाभावश्च सप·
थेति तत्प्रतियोगित्वात् घटादे स्सिद्धसाधनमिति वाच्यम् ·, स्वा
नधिकरणाधिकरणकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् , घटाभावस्यच पट-
वृत्तित्वात् । स्वानधिकरणावृत्तित्वं वामिथ्यात्वमस्मिन्मते ग्राह्यं । स्वाभा
ववृत्तित्वं परमते घटाद्यभावेसिद्धमित्यवृत्तिविशेषणं । परमते गगनाद्यभा-
वे सिद्धसाधनमित्यतः स्वानधिकरणेति । पृथिवीत्व घटान्यत्वादिव्यावृत्त्य
र्थं द्वितीयस्वपदं । तदधिकरणपटाधिकरणस्य घटान्यत्वपृथिवीत्वानियमा
दिति सिद्धान्तरहस्यमिति ॥

तत्तथैव सदस्युक्तौ सद्भिरुपलम्भात् . । तथाहि· नेह
नानास्तीत्यभावाधिकरणतया ब्रह्मणः प्रतीते र्नाधिष्ठानमभा-
वः । नचा द्वितीयश्रुतेः संकोचो दोषः, एतच्छ्रुत्यनुरोधा त्तस्य न्या-
य्यत्वात् । सप्तम्यर्थबाधादपिहि संकोचमावश्यकम्। वस्तुतस्तु नसंकोचः ,
नद्वितीय यस्मिन्निति सप्तमीबहुव्रीह्याश्रयणे ब्रह्मणि द्वितीय मा·
स्तीति निषेधे एकत्वाविरोधात् प्रत्युतसदाक्षेपात् । षष्ठीबहुव्रीहित्वे-
पि द्वितीयावधिप्रतियोगिविशेषे पेक्षिते एकमेवेति ननानाइतिच वि
हितस्याभावस्यैव प्रतियोगित्वेनान्वयात् । नचानन्त्यश्रुतिविरोधः, दे-
शकालपरिच्छेदाभावमात्रपरत्वात् । यश्च विरहैकस्वभावो भावः प्रति
योगिसमानस्वभावस्स्यात् अतोधिष्ठानमेवाभावइति । तन्न, ब्रह्मणोप्ये
वं प्रपंचविरहत्वानुपपत्तेः । योहि विरहस्वभावोन्यस्वभावश्च तस्य क
थं प्रतियोग्यभावे तत्प्रतियोगिकस्वरूपलाभः । नहि स्वभावान्तरमात्रे
तत्स्वभावोपपत्तिः, तथासति देवदत्तस्य द्रव्यत्वादिस्वभावसत्वा द्रव्यान्तु
रत्वुरुत्वस्यापि प्रसंगात् । तस्मा त्प्रतियोगिनो विद्यमानता मा-
त्रेण विरहैकस्वभावस्यापि सत्त्वंवा स्यात् । प्रतियो-
गिनस्सत्वाभावेन ब्रह्मणः प्रपंचविरहत्वाभावोवा स्यात् । ब्रह्मणोपि
विरहत्वांगीकारे तदेकस्वभावमेव ब्रह्मस्यात् , निर्धर्मकत्वेन स्वभावां

तराभावात् स्वरूपाद्भेदाभावाच्च । किंच घटवति भूतले प्रातिभासिकघटाभावस्य विरुद्धस्य भावत्वेपि न प्रतियोगिसमानस्वभावत्वम् । नच सत्ताभेदो नास्तीति वाच्यम्, सामानाधिकरण्याविरोधात् । एतेन प्रतियोगिस्वरूपाधीन स्वरूपसत्ताको भाव. प्रतियोगिसमानस्वभावइति निरस्तम् , प्रतियोगिस्वरूपमात्रस्वाभाव स्वरूपलाभप्रयोजकत्व सम्भवे अभावसमानस्वभाव प्रतियोगिस्वरूपस्य गुरुत्वेनाप्रयोजकत्वात् । तस्माद्रजतावच्छिन्नाभावः पारमार्थिकएवाधिकरणात् भिन्नोंगीक्रियतां । एवं सति लाघवमधिष्ठान तदितरयोरेकत्वाद्भावस्य । इह रजतन्नास्तीति अधिष्ठाने प्रतीतिसत्वे तदनुग्रहश्च । तदभावेतु नाधिष्टानस्वरूपस्यात्यन्ताभावस्य सिद्धिः ।

यच्चोक्तम् अधिकरणभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकाभावोधिकरणाद्भिद्यते, अन्यस्त्वधिकरणात्मेति । - तन्न, भूतले रजतन्नास्तीति बाधावतारकालीन ज्ञानविषयस्याभावस्य भूतलभिन्नसत्ताक रजतप्रतियोगिकतया भूतलाद्भिन्नस्य विरहैकस्वभावतया प्रतियोगिसमान स्वभावस्य प्रातिभासिकत्वापत्याभूतले तद्रजततदभ,वद्धयो भ्रमत्वप्रमात्वविभागाभावप्रसंगात् । शंखेश्वैत्याभावभ्रमे तस्या भावस्य शंखात्मत्वप्रसंगात् , गुणगुणिनोरभिन्नसत्वात् । किंच घटादीनां ब्रह्मणि कल्पिततया तदभावोब्रह्माणि कल्पितोनस्यात् , घटादेरधिष्टानब्रह्मसत्ताकतयाभावात् । किंच घटेनदभावोघटाद्भिद्येत- घटे घटाभावो नास्तीतिहि त्वदीयप्रलापः । अपिच घटाभावे घटाभावोधिकरणा द्भिद्येत, घटाभावभिन्नसत्ताक घटप्रतियोगिकत्वात् । गौरवादेव न ध्वंसद्वैविध्यमपि । प्रतियोगिसमानकालीनत्वाच्च नाधिष्टानं ध्वंसः । प्रपंचनिवृत्तेर्दृश्यत्वाच्च । अभावद्वयकल्पनागौरवादेवनाधिष्टानमन्त्येद्वयाभावः । सर्वत्राभावश्चैतन्यमेवेत्यपितुच्छं, घटेविद्यमानेतदभावबुद्धेरभ्रमत्व प्रसंगात् । अविरुद्धस्य वा भावत्वं

घटन्कर्षानुमानीभवेत् , घटकालेपि तत्र घटाभावस्य वश्यकत्वा तस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वे समानसत्ताकत्वेन घटासिद्धिप्रसंगात् । ब्रह्मस्वरूपमेवा भावइत्यनुपपन्नम् , घटदशायां तद्देशेघटाभावस त्वे मानाभावात् ; विपरीतमानसद्भावाच्च । न प्रागत्र स्थितस्य पश्चादप्यावश्यकता , अभावांतरपक्षे कालविशेषरूपाभावसम्बन्धाभावस्य भावान्तरपक्षे कालविशेषसम्बन्ध रूपाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात ।

नच विरहैकस्वभावत्वे प्रागभावप्रतियोगिकालीनत्वानुपपत्तिः, विरहस्वभावत्वेपि तुल्यत्वात् । तद्विरहत्वमेव हिलाघवात्तत्र प्रयोजकं । प्रमाणबलात्तत्परित्यागे ततएव विरहैकस्वभावत्वमपि नप्रयोजकम् । अत्र घटस्तत्रनेत्यबाधितप्रतीतिः । नापि विरहैकस्वभावत्वे प्रागभाववदनित्यत्व प्रसंगः , सर्वकालसत्वरूपनित्यत्वस्य बाधाभावात् । पारिभाषिकानित्यत्वे प्यविरोधात् । स्वजन्याभावप्रतियोगित्वस्यैवा नित्यत्वरूपत्वाच्च । लोकानुसाराच्च गौरवं नदोषाय; प्रामाणिकत्वात् । अन्यथासिद्धत्वाच्च गन्धं प्रतिरूपप्रागभाववन्नात्यंताभावः प्रतियोगिजनकः । प्रपंचोपशमश्चिव इत्यत्र उपशमशब्दस्य लोक व्युत्पत्यनुसारे परत्वमेव, प्रतियोग्यसमानकालीन प्रतियोग्युत्तरकालीनाभावे व्युत्पत्ते र्ध्वंसितदभावात् । तदननुसारेच्या भावत्वमेव नसिद्ध्येत् ।

यत्तु —स्वानधिकरणानधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमिथ्यात्वमिति निर्वचनं, तत्राकाशा त्यन्ताभावस्य स्वाधिकरणत्वात्तव्याकाशरूपा त्यन्ताभावस्य स्वापत्ववादिभिरप्यंगीकारात्तद्विरोधित्वादर्थांतरं । ब्रह्मणि ब्रह्मनास्तीति बुद्धेरुक्तमते ब्रह्मणिपपत्तात्, ब्रह्मणःस्वानधिकरणभूतस्या नधिकरणक स्वात्मकाभाव प्रतियोगित्वादतिव्याप्तिः । संयोगएव न्धायाच्छिन्न घटात्यन्ताभावे व्याप्तिः । अवृत्त्यभावमादायार्थांत

स्वात्यन्ताभावाश्रयनिष्ठतया प्रतीयमानत्वेनैव मिथ्यात्वं, तत्तन्निष्ठात्य न्ताभावप्रतियोगित्वमेव तत्सत्वमिति यथालोकमभ्युपगमात् । किंच यदुत विश्वं विचारासहमखिलमनिर्वचनीयं चेत्यादिरूपं व्याहतप्रतिज्ञा नमाद्रियते , सकिं स्वपक्षं किंचित् स्थापयति नवा, स्थापने ऽपि प्रमाणतो ऽप्रमाणतो ऽपि वा । नेतिपक्षे परपक्षं दूषयतो ऽयमेव

रत्न । ननुब्रह्मव्यतिरिक्तोभावो वृत्तिमानेवेति नतमादायार्थान्तर, ब्रह्मरूपाभाव प्रतियोगित्वसिद्धौ चेष्टसिद्धिरेवेति चेन्न, ब्रह्माति रिक्ताभावस्य वृत्तित्वनियम इत्त । नचससर्गाभावत्वस्य वृत्तिमत्वव्या प्ति बलात्तन्नियम', ब्रह्मणोप्येवमत्यन्ताभावत्वासिद्धे । ननुब्रह्माधिकरणक तयैवब्रह्मातिरिक्तस्य कृत्स्नस्याप्यभावगमात्ब्रह्मातिरिक्ताधिकरणभावासिद्धि- बाधादेव न सम्भवतीति चेत्तर्ह्यनुमानमेव बाधितं स्यात् । ब्रह्मरूपा भावप्रतियोगित्वसिद्धौ नबाध इतिचेत्तर्हि ततएवार्थान्तरता, तत्सि द्धावपि सत्यत्वाविरोधात् । अप्रतियोगिनो भावरूपस्य ब्रह्मण अप चाध्यासाधिष्ठानत्वेनैवाभावत्वसिद्धिर्नो न्यथेतिचेन्न - अधिष्ठानताया- अभावत्वानुपपादकत्वात् । शुक्तौ रजताभावस्य दृष्टमिति चेत्, का सोदृष्टि । बाधदशाया नेद रजतमितिप्रतीतिरिति चेत्, अस्याभ्रमद शाया नेद रजतमितिप्रतीतेर्विशेषाभावात् । यदपि स्वानधिकरणावृ त्ति स्वाभाववृत्तित्वमित्यस्यात्वमिति लक्षणं, तदप्युक्तरीत्या अर्था न्तरेणैव निरस्तम् । अवृत्तिस्वभावस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वे ब्रह्मरूपत्वेपि- सत्यत्वाविरोधात् । किंच घटात्यन्ताभावस्य स्वानधिकरणतन्तु कपालाद्यवृत्ति स्वाभाववृत्तित्वगमनात्मकः स्वाभाववृत्तित्वाभावेनासत्यत्वाविरोधाद्दृष्टान्तत्वमिति ।

(व्याहतप्रतिज्ञानमिति)- साध्यस्य कृत्स्नमिथ्यात्वस्य सिद्धौ पक्षहेत्वादीनां मसिद्धि', तेषां सिद्धौ साध्यासिद्धिरिति व्याघातइत्यर्थः ।

निष्फल । तत्र प्रमाणतत्प्रतिपक्षे तत्प्रमाण तत्प्रावेन विचारसह नवा । पूर्वत्र कथ विश्वमिथ्यात्व । तस्यापि तद तर्मायात् उत्तरत्र कथ तत्प्रमाण । प्रमाणताभ्रमेणेति चेत्तथापि किंतेन, अन्यथा हेत्वा भासाना मप्रतिक्षेपे सर्वसनयसामान्यप्रसगात । लोकव्यवहारसिद्धमिति चेन्न ,

---

यदाह नवीन , अविद्यातिरिक्त दोषाजन्यत्व पक्षहेत्वादे साधकत्वे प्रयोजक , तेन कल्पितैरपि हेत्वादिभि मिथ्यात्वादि सिद्धिरिति । तत्र शुक्तिरजतस्य दृष्टान्तत्वेन त्वयोक्तत्वात् , शुक्तिरजत पक्षीकृत्य त्वया सोपादानत्वानुमानात्, तदेव-पक्षीकृत्य सद्वैलक्षण्ये त्वायथापत्ति प्रवर्तनात् , तदेव पक्षीकृत्य - मिथ्यात्वसाधक व्यतिरेक्यनुमानाभिधानात , प्रतिबिम्बेन बिम्बानुमानस्य स्वाप्नाथ शुभाशुभानुमानस्यच त्वदूक्ष्वैरभिधानात , गगनदिगादिव्यावृत्ता रूपित्वादित्यनुमानसम्भवस्य त्वयाभिधानात् । यत्रा विचारासहत्वप्रतिज्ञयाऽनिर्वचनीयत्वप्रतिज्ञान व्याहतम् , विचार्यैवानिर्वचनीयत्व निर्णयात् । अनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनादेव तदनिर्वचनीयत्व प्रतिज्ञया व्याहन्यत । तथा प्रथमेन मतेनापि व्याहतम्, विचारस्यैवानिर्वचनीयत्व स्थापनात । एव व्याहतप्रतिज्ञादरोक्त्या स्वपक्ष स्थापनाभावकोटे रप्रमाणम स्वपक्षस्थापनकोटे रप्रमाणेन परपक्ष दूषणवादिश्चात्र परानभिमततयादूषणमयुक्तमिति शङ्का निराक्रियते । एव वदतो व्याहतान्तरभाषणे केयमसम्भावनेति भाव । तथा चेन प्रमाणत्वेन (तथापीति) (किंतेनेति) भ्रमविषयेणप्रमाणता अस्तुवा, तथापि न-किंचित्प्रयोजनमित्यर्थ (अन्यथेति) तादृशेनापि प्रयोजनसिद्धावित्यर्थ । (लोकव्यवहारेति) स्वपक्षसाधकत्वेनाभिमत प्रमाणत्वेन लोकव्यवहार सिद्ध, नतु हेत्वाभासास्तथेत्यर्थ । (नेति) सपरिकरस्य प्रमाणस्य

तस्य सपरिकरस्य परिग्रहे लोकास्थिरीकरणात । प्रमाणान्तराविरोधादेश्च तत्परिकरत्वात्, अन्यथा लोकतोप्यसिद्धे. । विचतुरकक्ष्या विमर्शाऽवस्थापितमिति चेन्न ; तथैव विश्वानुग्राहकप्रमाणाना मव्यवस्थापनात्त । तत्तद्विमर्शावस्य विश्वद्वेषिण्यपि विनाकोभावात् । तस्यतु प्रथमकक्ष्यायामेव स्फुटप्रतीतिव्याघातादिभि र्विलयइति विशेषइति । नचापच्छेदनिमित्तनैमित्तिकशास्त्रयोः प्रामाण्याविशेषइव अप्रामाण्याविशेषेऽपि परत्वात्प्राबल्य; नमिथ्येत्यस्मदुक्ते स्ततोपि परत्वात् । अविश्रम स्तर्हीतिचेन्न, स्वदोषस्य परत्रारोपात् । परत्वमात्रेण प्राबल्य ब्रुवत स्तवैवासौ दोष । किंच यद्यप्रमाण पर स्वविषय नावस्थापयेत् कथ प्र

परिग्रहे प्रमाणान्तराविरोधानुकूलतर्कादे स्तत्परिकरतया तादृशप्रमाणेन प्रपंच सत्यत्वमेव सिद्धयेत, प्रपचमिथ्यात्वसाधकप्रमाणस्य प्रमाणान्तरविरोधादनुकूलतर्काभावाच्च तेन विश्वमिथ्यात्व नसिद्धयेदित्यर्थः (अन्यथेति) अपरिग्रहस्य परिग्रहे लोकतोपि नतस्य प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । यद्वा लोकव्यवहारसिद्धमित्यत्र लोकव्यवहार किं सपरिकर साधकपरिगृहीतो परिकरो वेति विकल्प्याद्ये दोषमाह (तस्येति) लोकव्यवहारस्येत्यर्थः (अन्यथेति) अपरिकरस्य लोकव्यवहारस्य साधकत्वेन विवक्षितत्वे (अवस्थापितमिति) प्रमाणमिति शेषः । विश्वानुग्रहो विश्वसत्यत्वस्थापनम् । ननु सत्यत्वविचारस्य बाधो दृश्यते , नतु मिथ्यात्वविचारस्येति वैषम्यमस्तीत्यत्राह (तत्तदिति) विश्वद्वेष्यपिप्रमाणम् । उक्तदोष परिहरन्नप्रमाणत स्साधनन्दूषणमिति विकल्पद्वयी युगपदुत्थापयति(नचेति) अपच्छेदनिमित्तक नैमित्ति कशास्त्रयोरित्यर्थः । पर स्वविषय स्थापयति नवेति विकल्पमभिप्रेत्याह (किंचेति)

वल, इत्यापद्यतोऽपि कथमप्रामाण्य । ननु प्रमाणत्वे कथ बाध्यत्व तस्मिन् वा कथ तदित्यपच्छेदेपि प्रसज्यत इति चेन्न, अनियतविरोध पौर्वापर्यतया ऽन्यतरोदयसम्भावनयाच प्रयोगान्तरेषु प्रामाण्योपपत्ते । किंच त्वदुक्तप्रमाणस्यापि दुष्टकारणप्रसूतत्व त्वयनाभ्युपगम्यतइति अदोषप्रसूततयापि न प्राबल्यदौर्बल्यविभाग । अन्यथा माध्यमिकयुक्तीना सर्वसिद्धान्तबाधितासादिनाना सर्वत परत्वेन प्राबल्यप्रसगात्। तदत्र सिद्ध न कथचिदपि विश्वमिथ्यात्वप्रतिज्ञान शक्यमिति ।

दृश्यत्वच किमभिप्रेत, किंचाक्षुषत्व, उतप्रत्यक्षज्ञानविषयत्व, यद्वा ज्ञानविषयत्वमात्र, उतदन्यतिरिक्तत्व, अथवान्यत्किंचिदिति । नाद्य, भागासिद्धत्वात् ।अतएव नद्वितीय, व्यर्थविशेषणत्वाच्च।अबाध्यत्वव्यवच्छेदार्थ विशेषण सार्थकमिति चेन्न, तस्य ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेवा योगिप्रत्यक्षादिविषयतया सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्ष वर्णनाच्च हेतोस्तत्र वृत्ते । नच तृतीय, अनैकान्तिकत्वादेव । ज्ञानविषयत्वमात्रमपि

(अनियतेति) अनियतविरोधतयानियतपौर्वापर्यतया चेत्यर्थ । एकैकापच्छेदसम्भवा दनियतविरोधिता (अन्यतरोदयेत्यादि) युगपदपच्छेदे विकल्पेनानुष्ठेयत्वात तत्रान्यतरशास्त्रानुष्ठानसम्भवादित्यर्थ । परस्य प्राबल्य वदतापि दुष्टकारणजन्यत्वतदभावाभ्या वैषम्य वाच्यम् , तच्च नत्वन्मते सम्भवतीत्याह (किंच त्वदुक्तेति) (अन्यथेति)परत्वमात्रेण प्राबल्यइत्यर्थ. । मिथ्यात्वनिर्वचनासम्भवात् पक्षहेत्वादिभि व्याघातात् साधनासम्भवाच्च नविश्वमिथ्यात्वप्रतिज्ञा शक्येत्युपसहरति) (तदेवमिति) (व्यर्थेति) मत्पक्षत्वद्विशेषण व्यर्थमित्यर्थ• (अबाध्येति) तत्र व्यभिचारवारणार्थ विशेषणमित्यर्थ (अनैकान्तिकत्वादेवेति)

यदाहुनवीन , चिद्विषयत्व, दृश्यत्व, तच्च ब्रह्मणि नास्त्येव, विषयस्य भेदाधीनत्वा त्मानाभावाच्च । नहमात्मनिदृश्यत्वस्यावश्यवृत्तिवि

षयतयोपपत्ते, व्यवहारस्यच स्वरूपात्मकप्रकाशादुपपत्तेः,अविद्यानिवृत्तेरपि स्वप्रकाशमात्रादुपपत्ते, अविद्यासमानविषयप्रकाशाभावेपि समानविषयापरोक्षवृत्ते स्सहकारित्वेनातिप्रसङ्गनिरासात्, आत्मविषयवस्स्वारस्यापि वृत्त्यादिविशिष्टात्मरूपप्रकाशस्य वृत्त्यादिविनाशे विशिष्टरूपेण विनाशादियोपपत्तेः, विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतिः स्पष्ट साटोपमाह, तस्मान्नात्मास्वगोचरइति । इदमप्यनेन निरस्तम् तथाहि- सविज्ञानात्वसमर्थनेन ब्रह्मस्वरूपान्यज्ञानस्य सत्याद्विषयत्वमविरुद्धम् । मानं च ब्रह्मजानामीति प्रतीतिरेव घटादिवत् । नच- वृत्तिविषयतयान्यथासिद्धिः, घटादावपि तथा प्रसङ्गात । कृत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य तुल्यत्वात् । जीवकर्तृक ब्रह्मविषयकव्यवहारेपि मानं, ब्रह्मण स्वप्रकाशत्वेपि तस्य जीवभेदस्यवा तत्समवायस्य वाभावेन जीवस्य तद्विषयज्ञाना भावेन तद्व्यवहारासम्भवात । एवं जीवब्रह्मणो र्भेदादेवाविद्यानिवृत्तिस्स्वारस्येपि तत्र मानम् । किंच किंजीवब्रह्मज्ञानाना मभेदसमर्थन मुपजीव्य इदमनुमान प्रवर्तते, उतानुपजीव्य । द्वितीये उक्तरीत्या व्यभिचारः तत्सन्देहोवा दुरपह्नव । आद्ये सार्वलौकिकस्य श्रुतिप्रतिपन्नस्य भेदवाद्युक्तोपपत्तिसिद्धस्यच भेदस्य मिथ्यात्वसमर्थनं विना जीवब्रह्मविज्ञानाना मभेदासिद्ध्या मिथ्यात्वोपजीवनावश्यम्भावे आत्माश्रयो दुष्परिहर । विज्ञातारमरे केनेत्यादिश्रुतीहि प्रत्यक्षश्रुत्युपपत्तिभि जीवस्य ब्रह्मज्ञानाश्रयत्वप्रतीतेः विशुद्धमनोग्राह्यत्वोक्त्या येन विजानीयादिति ज्ञानकरणव्युदासस्वारस्याच्च दुष्टकरणग्राह्यत्वनिरासपरत्ववार्थान्तरमेववाप्रतीयेतेति भेदमिथ्यात्वसमर्थनमन्तरेण श्रुतितोपि ब्रह्मणो मज्ञानाविषयत्वसिद्धिः। कल्पितभेद मादाय ज्ञानविषयत्वसत्वाच्च ब्रह्मणि व्यभिचारः । तत्र यदुक्त, स्वसमानसत्ताकभेदप्रतियोगिज्ञानविषयत्व दृश्यत्वमिति, तत्र हि ब्रह्मणि ज्ञानप्रतियोगिकभेदस्य मिथ्यात्व सिद्धम् ,

ब्रह्मणो नास्तीति चेन्न, "आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति" "अथातोब्रह्मजिज्ञासे" त्यादि स्वपराभ्युपगत श्रुतिसूत्रादिविरोधात् , सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षमिति वाद स्यापि प्रहाणप्रसगाच्च । व्यावहारिकं ब्रह्मणो दृश्यत्व नतु पारमार्थिकमितिचेत् ? हन्तकिं प्रपचदृश्यत्व पारमार्थिक , येन तस्मिन् मिथ्यात्वं सिध्येत् । तथाच सति पारमार्थिक दृश्यत्व ततएव दृश्यमपारमार्थिकमिति भ्रान्तजल्पितायेत । अत प्रपचस्यापि व्यावहारिक दृश्यत्वमभ्युपेय, तच्च ब्रह्मणोप्यविशिष्टमिति । तस्यापि मिथ्यात्वप्रसगस्था विशेषेऽपि सत्यत्वे प्रपचस्यापि सत्यत्वप्रसग । यदिच व्यावहारिकमपि दृश्यत्व ब्रह्मणो नास्तीत्युच्येत तदा ब्रह्मविज्ञानान्मोक्षइति वेदान्तसिद्धान्तविरोधश्च । किंच ब्रह्मणो दृश्यत्व नास्तीत्यत्र ब्रह्मशब्द किं कस्यचिदप्यबोधक, उताब्रह्मबोधक , अथवा ब्रह्मबोधकइति । नाद्य , ब्रह्मशब्दप्रयोग नैरर्थक्य प्रसगात् । न द्वितीय , अब्रह्मणस्तेनाभिधाने तस्यैव दृश्यत्वनिषेधात् तत प्रपचे हेतोरसिद्धेश्च । न तृतीय ,ब्रह्मणो दृश्यत्वस्य दुस्त्यजत्वात् ।

उतासिद्धम् । आद्ये'प्रपंचे ज्ञानप्रतियोगिकभेदस्यापि भेदत्वाविशेषेणमिथ्यात्वसिद्ध्यास्वसमानसत्ताकत्वाय प्रपचेपि मिथ्यात्वासिद्धमितिसिद्धसाधनम् । द्वितीये ब्रह्मणिसन्दिग्धानैकान्त्यं । किंच किं चिद्विषयत्व स्वरूपसम्बन्धधर्मान्तरयोरन्यतरत , उदचिद्भेदः, उताचिद्विषयत्व । नाद्य., तदासिद्धे' । नद्वितीय', धर्मासिद्धे । नतृतीय', ब्रह्मणि व्यभिचारात् । उच्यतेहि तत्वविदा ब्रह्मचिद्विषयइति (भ्रान्तेति) धर्म्यसत्वात् हेतोर्विश्रान्तभावाच्च हेतृच्छेदइतिभाव । दूषणान्तरमाह (अतइति) प्रपचस्यैवा ब्रह्मत्वादितिभाव. । ननु ब्रह्मण स्वप्रकाशत्वात् नदृग्विषयतो,तदेव दृश्यत्व विवक्षित, ब्रह्मपदेन चतदाकारवृत्युत्पत्तिमात्रं नचैवमपि वाच्यत्वप्रसगेनापरिहारात: , दृश

स्वय प्रकाशस्य ब्रह्मणो यथाकथचिल्लक्षणया ब्रह्मशब्देन प्रतिपादनमिति चेत् ? तथापि लक्षणया वृत्त्या शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्व सिद्ध, तावतैव दृश्यत्व मवर्जनीय । ब्रह्मशब्देन ब्रह्मणो लक्षणाया नुपपन्नेत्यादावेवोक्तम् । एतेन सर्वशब्दागोचरत्व ब्रह्मणो वदन् प्रयुक्त, ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्यत्र पूर्ववद्विकल्पदूषणयो रवर्जनीयत्वात् । 'यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यत्रापि यच्छब्देन ब्रह्मानुवादो ऽवर्जनीय । उपहितमनूद्यत इति चेत्तथापि ज्ञानविषयत्व सिद्ध । उपहितानुवादे नानुपहिते तन्निषेधस्थाशक्य । एवमनुभूति स्वय प्रकाशे स्यादिभिरेवयत्र प्रतिपादनमपि तन्निरासनसमये निरस्त द्रष्टव्य । न च तुर्य, पारमार्थिकव्यतिरेकस्य शुक्तिकारजतादौ प्रपचेप्यनभ्युपगमेन साधननिरूढ्यासिव्यादिदोषात् । अपारमार्थिकव्यतिरेकस्य ब्रह्मण्यपिविद्यमानत्वेनानैकान्त्यादेव । अतएव प्रातिभासिकव्यतिरेक पक्षोपि निरस्त । किच घटोस्तिपटोस्तीत्यादिषु सत्त्वमनुभूतिविषयतयैव प्रतिभासते ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्या दूषणानु
मानविरोध पचदश ॥

णांगीकारादिति शङ्कते (स्वयमकाशस्येति) (तावतैवेति) ज्ञानातिरिक्तवृत्तौ मानाभावात लक्ष्यत्वेपि ज्ञानविषयत्व मवर्जनीयमित्यर्थः (प्रतिपाद्यमितीति) इत्येवेत्यर्थ (तथापीति) उपहितस्वरूपस्यापि प्रवेशादित्यर्थः । यद्वा तथापि अनुपहितस्य निषेधरूपज्ञानविषयत्व सिद्धमित्यर्थ । ननु प्रत्यक्षप्रतिभाससिद्धौ व्यतिरेकोहेतु, अतोन पूर्वोक्तदोषइत्यताह (अतएवेति) ब्रह्मण्यनैकान्त्यादेवेत्यर्थः । (अनुभूतिविषयतयेति) घटोस्तीत्यादौ व्यवहारहेतु ज्ञानं

स्वप्रकाशं प्रति विषयभूतत्वेन सत्तारूपस्य ब्रह्मणः प्रतिभासाद्विषयत्वस्य च भेदगर्भत्वादिति भावः ।

वृत्तिविषयत्वस्योक्तदूषणेनैव निरासात् पंचमपक्षोनपृथक् दूषितः । तत्र यदुक्तं स्वसमानसत्ताकवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वमिति । तत्रापि कृत्स्नमिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् ब्रह्मणिसन्दिग्धानैकान्त्यं दुर्निवारम् । साधनवैकल्यंच, रजत विषयवृत्ते स्त्वयानंगीकारात् । शुक्तिगोचरेदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमेव रजतप्रकाशइतिहि त्वत्प्रलापः । वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यप्रकाश्यत्वमेव वृत्तिविषयत्वमिति विवक्षायामपि वृत्तेः प्रातिभासिकत्वाभावात् साधनवैकल्यं । सत्तात्रैविध्याभावपक्षेपि वृत्तिनिरासादेव साधनवैकल्यं । किंच वृत्तेर्मिथ्यात्वं सिद्धं नवा । आद्ये समानसत्ताकत्वाय प्रपंचेपि मिथ्यात्वसिद्धे र्वाच्यतया सिद्धसाधनम् । द्वितीये उक्तएव व्यभिचारः । किंच वृत्तौच नाकिंचिन्मानं पश्यामः । ननु उत्पत्तिप्रतीति र्मानं, ज्ञानस्य नित्यतया इदानीं घटं जानामीति प्रतीते र्ज्ञानविषयत्वासम्भवात्, तस्मात् ज्ञानाभिन्नतया प्रतीय्यमानवृत्तिविषयैवोत्पत्तिप्रतीतिः । एवं ब्रह्मजानामीत्यनुभवोपि तत्र मानम् ', ज्ञानाभिन्नस्य ब्रह्मणो भेदघटितविषयत्वासम्भवात् । मैवम् , इदानीं घटज्ञानामीति प्रतीते र्ज्ञाने घटविषयितोत्पत्तिविषयत्वेष्युपपत्तेः । एतेन ब्रह्मजानामीत्यनुभवोपि निर्व्यूढः । अभेदेप्याविद्यकभेदविषयितोत्पत्ते रविरोधात् । विषयितयैवाविद्यानिवृत्तिसम्भवे नतदर्थमपि वृत्तिकल्पना ।

नन्व परोक्षज्ञानेनब्रह्मज्ञाननिवृत्ति., वृत्तिपक्षेच करणविशेषेणापरोक्षवृत्ति रुपपद्यते । विषयितापक्षे कथम् परोक्षापरोक्षविभागः । नच करणविशेषजन्यविषयिताविशेष एवापरोक्ष्यमिति वाच्यम्, ब्रह्मज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्तकत्वाभावप्रसंगात् ; तत्र विषयिताया शब्दजन्यतया इन्द्रियजन्यत्वाभावेना परोक्ष्यरूपत्वाभावात् । नच मनस एवापरोक्षहेतुता, तस्या निन्द्रियत्वात् । वृत्तिपक्षे त्वपरोक्षार्थविषयत्वमेव वृत्ते रापरोक्ष्यं । अपां

परोक्ष्यं चापरोक्षसंविद्भेदात् । अत श्शब्दजन्याया ब्रह्मगोचरवृत्तेरपरोक्ष विषयत्वादपरोक्ष्योपपत्तिरिति ।

उच्यते । अपरोक्षज्ञान मज्ञान निवर्तकमिति परिभाषांगीकारेपि ज्ञान स्य स्वनिरूपितमापरोक्ष्यं स्वतइत्यस्तु । अन्यनिरूपितत्वापरोक्ष्यमिन्द्रिया धीन मित्यस्तु । ब्रह्मापरोक्ष्ये स्वाभाविकेसत्यप्यविद्या निवृत्ते रदर्शनात् करणाधीनविषयित्वा सहकारित्वेनेप्यतां । घटाज्ञाननिवर्तके घटज्ञाने घटविषयत्वमापरोक्ष्यञ्च निवर्तकताप्रयोजकंदृष्टमिति तदुभयमपि ब्रह्मज्ञाने नाविद्यानिवृत्तावप्यपेक्षितमेव । इयांस्तु विशेषः, एकत्र तदुभयं कारणा धीनमन्यत्रा न्यतरदिति ।

किंच यदि अपरोक्षसंविदभेदेनार्थस्यापरोक्ष्यं, तद्विषयतया-वृत्तेरापरोक्ष्यात ब्रह्मविषयकापरोक्ष्य वृत्तिस्सम्भवतीति वृत्तिकल्पनं; तदात्माश्रयः, संविद्भेदस्य मिथ्यात्वाधीनत्वात् । व्यवहारस्यापि तथैव सिद्धेः न तदर्थमपि वृत्तिकल्पना ।

यदाह । अयं-घटइति ज्ञाने ज्ञानाकारता यथावगम्यते एवं जानामि ति ज्ञानेपि ज्ञानाकारता वगम्यते, तदाकारत्वंच तद्विषयत्वमेवेति । - तन्न-इच्छां जानामि सुखं जानामि दुःखमनुभवामीत्यत्र वृत्त्यभावेन ज्ञान-स्य विषयत्वासम्भवात् स्वप्रकाशमात्रं यथा जानामीति व्यवहार-विषयः तथैव सर्वत्रोपपत्तेः ।

यच्चोक्तम् - ज्ञानपदवाच्यत्वार्थं वृत्तिः कल्प्या, स्वरूपज्ञानमा त्रस्य ज्ञानपदवत् सत्यादिवाक्यार्थस्य तदेकदेश ज्ञानपदवाच्यत्वा योगादिति । तदप्यखण्डार्थवादे निर्विशेषस्य वाक्यार्थत्व निरासादेव निरस्तम् । किञ्च वृत्तिविशिष्टं वृत्युपहितं वाचैतन्यं ज्ञानपदार्थ इति हित्वप्रक्रिया, तत्र पदार्थस्य वाक्यार्थत्वमसहमानः पदार्थै-कदेशस्य वाक्यार्थत्वं कथमनुमन्यसे । अपिच ज्ञानत्वविशिष्टे ज्ञानपदशक्तिसम्भवात् किं वृत्तिकल्पनया ।

यदप्युक्तं जानामीति विशेषणविशेष्यभावो नुभूयते, तच्चैकस्य न सम्भवतीति वृत्तिकल्पनमिति। तन्न, विषयताविशिष्टस्य स्वरूपमन्तःकरणावच्छिन्नं प्रति धा विशेषणत्वात् ।

यदाह-घटं जानामीति ज्ञाने सविषयतामतीयते. स्वस्य स्वविषयत्वासम्भवात् अन्यंमति विषयतावाच्या, यदेवान्यत् सैव वृत्तिरिति। -नैतत्, घटं जानामीति घटस्य हि ज्ञानविषयतानुभूयते न ज्ञानस्य । ज्ञानविषयकव्यवहारस्य समानविषयकज्ञानाभावे असम्भवा दवश्यं ज्ञानविषयतावाच्येति चेत् , समानविषयकज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वं कुत्र दृष्ट मायुष्मता। घटज्ञानइति चेत्तर्हि यथा दर्शनं कल्पने ज्ञानमेव कल्पनीयम् - नतु तदसम्भवाद्वृत्तिः । नहीदमदृष्टार्थ, येन प्रतिनिधिरुपादीयेत। ज्ञानाभेदाज्ज्ञानकार्यं वृत्त्या भवतीति चेन्न, आध्यासिका भेदमात्रालरकार्यासम्भवा त्तथासति शुक्तिकार्यप्रसंगात् । किंच वृत्तेर्हि घटादिगोचराया ज्ञानावच्छेदकत्वन्तवसिद्धान्तः , तस्याः कथं ज्ञानगोचरत्वं । तथात्वेपि वा इच्छां जानामि सुखं जानामि दुःखं जानामीति व्यवहारः कथं ? तत्रेच्छादिगोचरवृत्ते रभावात्। तत्र स्वप्रकाशादेव ज्ञानव्यवहारे घटज्ञानेन किमपराद्धम् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्व याथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां दृश्यत्वानुमान भंगोनाम दशमः स्कन्धः ॥